

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
WYDZIAŁ HUMANISTYCZNY

IVANA DIZDAR
NR ALBUMU: 8575

**(RE)KONSTRUKCIJA IDENTYTETA NA HRVATSKO-
HERCEGOVAČKOM POGRANIČJU – KNJIŽEVNE NARACIJE U
RAZDOBLJU 1878. – 1991.**

**(RE)KONSTRUKCJA TOŻSAMOŚCI W POGRANICZNYM REGIONIE
CHORWACKO-HERCEGOWIŃSKIM – NARRACJE LITERACKIE W
OKRESIE 1878–1991**

ROZPRAWA DOKTORSKA
NAPISANA POD KIERUNKIEM
PROF. DRA HAB. LECHA MIODYŃSKIEGO

KATOWICE 2023

SADRŽAJ

1. UVOD	6
1.1. Tema, kriteriji odabira autora, prostorni i vremenski okvir rada.....	6
1.2. Istraživačka pitanja, teze i hipoteze	11
1.3. Istraživačka metodologija, metode i struktura rada	13
2. FENOMEN GRANICE: OD POŽAREVAČKOGA MIRA DO PRVOGA SVJETSKOGA RATA.....	16
2.1. Dvostruka pripadnost hrvatske književnosti u imotsko-hercegovačkoj književnoj regiji.....	19
2.2. Pogoričje u kontekstu hrvatske moderne: između usmenoga, pučkoga i autorskoga pisanoga	20
3. SLOGA I BUNT: KNJIŽEVNE I POLITIČKE NARACIJE SVEĆENIČKOGA SLOJA INTELIGENCIJE.....	25
3.1. Don Ivo Prodan: ni Beč ni Pešta, već (pravaška) sloga.....	31
3.2. Fra Josip Vergilije (Virgil) Perić: slavenska solidarnost i duhovno jedinstvo	34
3.3. Fra Rajmund Rudež: Imotska sloga kao kompromis narodnjaka i autonomaša.....	38
3.4. Fra Klement Bušić: pučka poslušnost i sloga.....	39
3.5. Don Ilija Ujević: pučka solidarnost i vjerska tolerancija.....	41
4. „AUTENTIČNA MJESTA“ I UVOD U REGIONALNE NARACIJE	46
4.1. Imotski i Hercegovina kao predstraža Dalmacije.....	48
4.2. Autonomaške (kontra)naracije	53
5. IDENTITET KAO SKLISKO TLO: IZMEĐU REGIONALNOGA, VJERSKOGA, NACIONALNOGA I DRŽAVNOGA	55
5.1. Nove mitologije: književne naracije svećeničkoga i prosvjetarsko-novinarskoga sloja inteligencije	58
5.1.1. Mit i povijesno-politički okvir	59
5.1.2. Mit o slozi i jedinstvu.....	61
5.1.3. Mit o narodnoj duši	64
5.1.4. Mit o uzornu životu	68
5.1.5. Mit o (veliko)hrvatstvu.....	69
5.2. Književne naracije pod utjecajem tradicije i povijesti.....	71
5.3. Antitradicionalizam „pripovjedačke Hercegovine“	77
6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA UZ PRVO ISTRAŽIVAČKO RAZDOBLJE	82
7. (MEĐU)RATNO RAZDOBLJE: IZMEĐU UTILITARIZMA, EKSPRESIJE I MIMEZE	84
7.1. Razlozi (mikro)regionalnoga netipičnog shvaćanja književnosti i njezine funkcije .	87
8. KNJIŽEVNE NARACIJE DVOJICE VELIKANA: ZAVIČAJNOST I ULOGA KNJIŽEVNIKA	94

8.1.	Antun Branko Šimić: uranjanje u hercegovački zavičaj.....	95
8.2.	Augustin Tin Ujević: „energija krša“	98
9.	KNJIŽEVNE NARACIJE POD UTJECAJEM NARODNE POEZIJE	104
9.1.	Martin Sulić: idealizacija vladara	104
9.2.	Nikola Buconjić: stara tradicija i nova „suprotiva“	108
9.3.	Fra Silvestar Kutleša: folklorom i guslama prikazana vilinska Imota.....	111
10.	KNJIŽEVNE NARACIJE POD UTJECAJEM REGIONALNIH SUDBINSKIH TEMA.....	115
10.1.	Petar Bakula: narodni duh i socijalna angažiranost	115
10.2.	Prema modernim europskim strujanjima u proznim uradcima	117
10.3.	Ivan Softa: radnički roman i prikaz hercegovačkoga sela	119
10.4.	Ilija Jakovljević: od regionalnoga prema nacionalnome i univerzalnome.....	122
10.5.	Mate Ujević: angažirani neotradicionalni katolički intelektualac.....	127
10.6.	Poruga kao moćno sredstvo subverzije u romanima Ivana Softe, Ilije Jakovljevića i Mate Ujevića.....	131
11.	KNJIŽEVNE NARACIJE IZVAN REGIONALNIH OKVIRA	137
11.1.	Zvonimir Remeta: prema psihološkom realizmu.....	137
12.	PRI/POVIJEST: „KOLAŽ MALIH PRIČA“ KAO OGLEDALO ZBILJE	141
13.	ZAKLJUČNA RAZMATRANJA UZ DRUGO ISTRAŽIVAČKO RAZDOBLJE... 147	
14.	SUVREMENO DOBA: PROMJENE PARADIGMI U KANONSKOJ KNJIŽEVNOSTI I NJIHOV ODRAZ U ODABRANIM KNJIŽEVNIM TEKSTOVIMA . 150	
14.1.	Kontrahegemonija imotskih i hercegovačkih intelektualaca	155
14.2.	Lokalno, regionalno i nacionalno u naracijama Ivana Alilovića	159
14.2.1.	Iskaz (kontra)hegemonije u njegovanju kulture duhana.....	161
14.2.2.	Knjižica o hrvatskoj kulturnoj baštini u Hercegovini.....	163
15.	INDIVIDUALNE I KOLEKTIVNE NARACIJE: PRIMJERI IZ PROZE I JEDNE DRAME	166
15.1.	Ivan Raos: igra i pikarska vitalnost.....	167
15.1.1.	Dvojnici: rasap ili afirmacija identiteta	173
15.1.2.	Ironija.....	174
15.2.	Tri (anti)ratne naracije	179
15.3.	Ispovjedno-(auto)biografska naracija Veselka Koromana.....	185
15.4.	Ivan Ićan Ramljak: reaktualizacija „ruralne“ proze.....	186
16.	NARACIJE O/U EGZILU	192
16.1.	Političko-publicističke i književne naracije Ante Brune Bušića.....	192
16.2.	Pogled izvana Dinka Štambaka	195
16.3.	Fra Lucijan Kordić: mistika domovine i samoaktivnost suvremenog intelektualca	201

17.	NARACIJE PROSTORA, EGZISTENCIJE I JEZIKA: PRIMJERI IZ POEZIJE.....	207
17.1.	Zavičajni pjesnik Jure Ujević.....	207
17.2.	Petar Gudelj i Veselko Koroman: pjesnici izvan vremena i prostora	210
17.2.1.	Koromanovo i Gudeljevo stvaralaštvo u svjetlu njihovih (mikro)migracija	211
17.2.2.	Izmještenost iz matice	214
17.2.3.	Izmeđuništvo i samorodne poetike	217
17.3.	„Slučaj pojedinca“ Vlade Gotovca	223
17.4.	Od tradicije do igre u stihovima Maka Dizdara.....	230
18.	ZAKLJUČNA RAZMATRANJA UZ TREĆE ISTRAŽIVAČKO RAZDOBLJE	236
19.	VIŠESTRUKI IDENTITETI.....	238
20.	ZAKLJUČAK	246
21.	OGRANIČENJA U ISTRAŽIVANJU I ZAVRŠNE PRIMJEDBE	252
22.	PRILOG: POPIS ODABRANIH PISACA	253
	BIBLIOGRAFIJA	256
	1. Izvori.....	256
	2. Predmetna literatura.....	260
	SAŽETAK.....	281
	STRESZCZENIE	284
	SUMMARY	287

1. UVOD

1.1. Tema, kriteriji odabira autora, prostorni i vremenski okvir rada

Tema književnosti hrvatsko-hercegovačkoga pograničja nije u dosadašnjoj literaturi sustavno obrađena, kao ni tema doprinosa hercegovačkih Hrvata hrvatskoj književnoj matici¹. Potonja je obično svedena na dijakronijske preglede ili opširnija istraživanja djelovanja pisaca odabranih po nacionalnom ključu². U 21. stoljeću aktualno je pitanje „otpadnika“, odnosno autora koje je nemoguće svrstati pod jedan nacionalni nazivnik, kao što su Ivo Andrić ili Miljenko Jergović³. S druge strane, doprinos autora koji su podrijetlom i/ili radom vezani uz zagorski dio Dalmacije, s naglaskom na područje oko grada Imotskoga, sveden je na obradu kanonskih pisaca i djela u relevantnoj literaturi pri čemu izvan dosadašnjih istraživanja ili na njihovoj margini ostaju tekstovi u kojima se zrcali ovaj dio južne Hrvatske koji se nerijetko potvrđuje kao književna i društveno-politička periferija. Svakako, pogranične prilike vrijedno je istraživati i u društvenom i u književnom smislu, jer su one kao točka preplitanja nacionalnih, vjerskih, književnih i inih interesa i dalje neiscrpna tema istraživačima bez obzira iz kojeg se metodološkoga kuta odluče promatrati pograničje.

Autorici ove disertacije zanimanje za navedenu temu pobudilo je nekoliko činjenica. Prva je osobna i subjektivna i odnosi se na autoričino obiteljsko porijeklo nedaleko od imotsko-hercegovačke granice. Druga je znanstvena i uključuje gore navedeni zaključak da se radi o nedovoljno istraženoj, a zahvalnoj temi kojoj je moguće pristupiti u književno-povijesnom ključu. Stoga će metodologija ovoga rada (objašnjena u sljedećem potpoglavlju) biti književno-povijesna uz povremene književne komparacije te interdisciplinarni pristup, odnosno „izlete“

¹ O fenomenu neuvrstavanja hrvatskih književnika iz Bosne i Hercegovine do 1990-ih godina u antologije i povijesti hrvatske književnosti govori, primjerice, Željko Ivanković (2010a).

² Od domaćih autora možemo spomenuti Muhsina Rizvića i donekle Zdenka Lešića koji predstavljaju sve tri književne tradicije, ali kao odvojene, dok strani istraživači u obzir uzimaju samo jednu etničku/nacionalnu grupu u dužem vremenskom okviru, npr. Pedro Ramet, Aydin Babuna koji pišu o muslimanskoj sastavnici (Vervaeet 2013: 15–16).

Šeharzada Džafić (2015: 35) izdvaja istraživače (Enes Duraković, Midhat Begić, Muhsin Rizvić, Radovan Vučković, Zdenko Lešić, Enver Kazaz, Ivan Lovrenović) koji prihvaćaju dvostruku perspektivu odabrane književnosti promatrajući je i kao integralni dio bosanskohercegovačke književnosti i kao dio nacionalne književnosti.

³ O Andriću kao izmještenom piscu pišu Boris Škvorc i Nebojša Lujanović (2010b), zatim Škvorc (2021), a o „otpadnicima“ Lujanović (2018).

O nesvrstanim piscima Skenderu Kulenoviću, Ivi Andriću, Meši Selimoviću i Irfanu Horozoviću u kontekstu interkulturalnosti i interliterarnosti piše Džafić (2015).

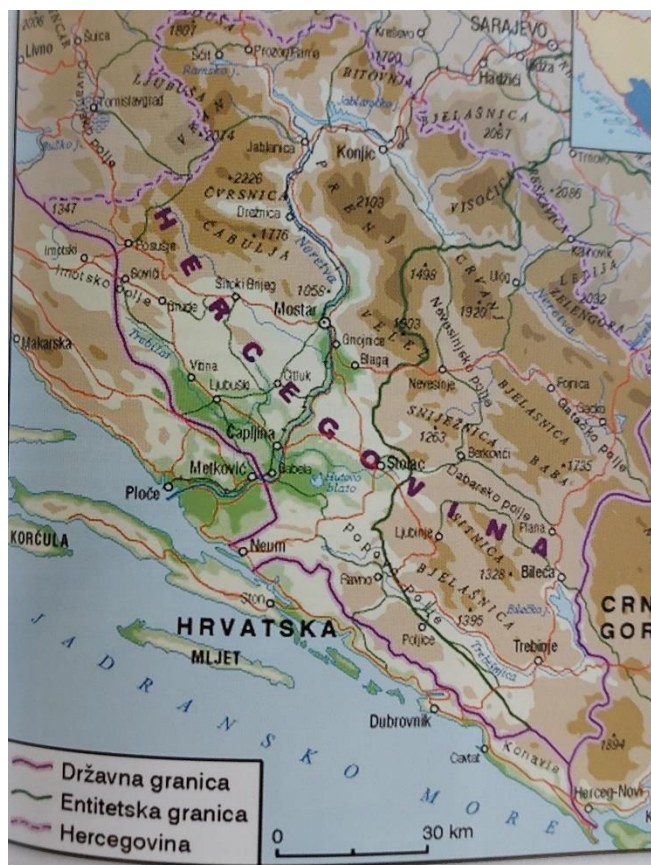
u sociologiju, politiku, kulturu, pa i psihologiju navedene (mikro)regije⁴ koja se (poljskome ili bilo kojem znanstveniku koji dolazi iz veće sredine) na karti svijeta može činiti homogenom točkom, dok u stvarnosti pruža obilje (re)interpretacija događaja koje smo navikli uzeti „zdravo za gotovo“. Ovakvo interdisciplinarno istraživanje značajno je ne samo za hrvatske književne djelatnike, nego i sve slavenske istraživače koji se zanimaju za regionalnu književnost, pogranični identitet, povijesne, kulturne i književne prilike 20. stoljeća, ali i ranijih perioda koji su doveli do višestrukosti i konstantne nadogradnje različitih vrsta identiteta.

U istraživanje se krenulo s početnom premisom koja je na kraju i potvrđena, a odnosi se na otvorenost (hrvatske) književnosti, čak i na razini književne mikroregije. Hrvatska je književnost (bila) otvorena različitim utjecajima unutar- i izvandržavnih regija te se razvijala i izvan današnjih granica Republike Hrvatske⁵ pri tome ni na koji način ne negirajući svoj identitet, već ga obogaćujući utjecajima kulturnih krugova Istoka i Zapada. Konačno, sve to nije vodilo ni utopljanju hrvatske nacionalne i književne misli u prostorima Balkana, ni homogenizaciji hrvatsko-(zapadno)hercegovačkog identiteta, već obogaćivanju i rekonstrukciji.

⁴ Regija se u kontekstu rada shvaća kao uži prostor određene zajednice koji cjelovito izražava i ostvaruje interese te zajednice, a bitno je naglasiti da su se hrvatske regije oblikovale i uvjetovale ne samo kulturološki i zemljopisno, već prije svega prema trenutačnoj političkoj upravi (Bilosnić 2019: 22–23). Opravdanost naziva imotsko-hercegovačke regije ili mikroregije može se i politički-administrativno potkrijepiti povezanošću dvaju prostora još od rimskoga doba kad je povijesna pokrajina Dalmacija obuhvaćala znatan dio Bosne i Hercegovine do zajedničke krovne vlasti tijekom austrougarske uprave.

Višeznačan pojam regije ovdje se ne razmatra u značenju postjugoslavenskog, globalnog prostora. Pojmu ovako shvaćene regije bliskoznačnica bi bila zavičaj, a pojmu regionalizma zavičajnost.

⁵ Kad je riječ o hercegovačkoj strani, pokazat će se dvostruka pripadnost te književno-kulturne regije: i hrvatskoj matici i bosanskohercegovačkoj, tvoreći ne kakav *corpus separatum*, već osobit sustav koji do današnjega dana ostaje u interakciji s objema državama.

Slika 1. Prikaz regije Hercegovine s vidljivim granicama. Izvor: Pehar (2015: 361).

Radi lakšega snalaženja, na početku je potrebno definirati prostorni i vremenski okvir rada sadržan u naslovu te obrazložiti njegov izbor. Oblik Republike Hrvatske podrazumijeva dugačke kopnene granice države (a samim time i bliske veze sa susjednim državama), od kojih je najduža granica s Bosnom i Hercegovinom (1011,4 km). Istraživanje će se orijentirati na granicu s regijom Hercegovinom⁶, a posebno onaj dio granice koji dijeli tzv. Imotsko-bekijsko

⁶ Hercegovina je povijesno-geografska regija u Bosni i Hercegovini s općinama u obama entitetima te države, odnosno Federaciji BiH (i to u Hercegovačko-neretvanskome i Zapadno-hercegovačkome kantonu/županiji) i Republici Srpskoj. Povijesno, gospodarsko i kulturno središte Hercegovine grad je Mostar.

Ime je dobila prema naslovu Stjepana Vukčića Kosače koji se 1448. proglasio humskim i primorskim hercegom. Pod njegovom se vlašću teritorij kasnije prozvan Hercegovinom protezao od Lima do Cetine i od Rame do Boke Kotorske. Hercegovački sandžak, pod osmanlijskom upravom, potkraj 16. stoljeća obuhvaćao je današnju Hercegovinu, susjedne krajeve Dalmatinske zagore, Makarsko primorje, donje Podneretavlje, zapadne obale Boke Kotorske, gornje Podrinje i čitavo Polimlje. Godine 1669. Karlovačkim mirom potpisanim u Srijemskim Karlovcima teritorij se počinje sužavati; iz sandžaka su izdvojeni Makarsko primorje, Poljica, Vrgoračka krajina, donje Podneretavlje, zapadne obale Boke kotorske, zatim prostor između Boke kotorske i Budve. Nakon Požarevačkoga mira 1718. izdvojeni su krajevi južno od linije Imotski – Vrgorac – Metković. Granice prema Dubrovačkom primorju oblikovane su uspostavljanjem uskih obalnih koridora Osmanskoga Carstva u Sutorini u zaljevu Boke kotorske i u zaljevu Klek – Neum. Granice prema Bosni određene su 1833. uspostavljanjem Hercegovačkoga pašaluka, a postavljene su i prilikom obnove Hercegovačkoga pašaluka 1882. te tijekom austro-ugarske vladavine 1878. – 1918. Granica prema Crnoj Gori uspostavljena je 1860. i 1878. odvajanjem Orjena, istočnih padina Banjana – Maglića i Šćepan polja te 1945. prepuštanjem uskog pojasa Sutorine Boki kotorskoj (Pehar 2015: 360).

polje⁷, odnosno razgraničava Imotsku krajinu⁸ od zapadne Hercegovine. Područje posebnoga interesa predstavlja tzv. Bekija (tur. „ostatak“, uže pogranično područje s hercegovačke strane) koja – povijesno gledano – nakon Požarevačkoga mira 1718. izlazi iz okvira Imote⁹, tj. Imotske nahije te se priključuje turskome dijelu nasuprot venecijanskome, kršćanskome koji ostaje u Imoti. Navedena nasilna podjela toga područja proizvela je i današnju geografsku granicu s Hercegovinom, a analiza će pokazati koliko je ta granica vrijedila u praksi, odnosno kakav je književno-kulturni odnos hercegovačkih Hrvata, napose inteligencije, prema hrvatskoj matici na prijelazu 19. u 20. stoljeće i nadalje. Prema dosadašnjim saznanjima i analizama autorice, podjela se promatra kao forsirana i izrazito političkog karaktera, počevši od zapisa jednog od najpoznatijih preporoditelja fra Grge Martića¹⁰ pa sve do današnjih dana i svakodnevnih kontakata žitelja pograničja, gdje se iz autoričina iskustva može vidjeti obostran utjecaj i simpatije žitelja dviju regija. U tom smislu rad će ponuditi reinterpretaciju hercegovačke komponente hrvatske književne tradicije te pokazati koliko su književna djela utjecala na razvoj svijesti o zajedničkoj pripadnosti.

U radu će se dakle tematizirati djela autora koja su vezana uz šire shvaćeni pojam pograničja¹¹, a stvarali su u razdoblju od 1878. godine, kad je Bosnu i Hercegovinu zaposjela

Prema popisu stanovništva iz 1885. na području sadašnje Hercegovine živjelo je 187 574 stanovnika, nakon velikih stradanja stanovništva tijekom Prvoga svjetskog rata Hercegovina je 1921. imala 267 038 stanovnika, godine 1948. bilježi rast stanovništva usprkos ratnim stradanjima s 308 720 stanovnika te je prema popisu iz 1991. imala 441 226 stanovnika (Pehar 2015: 367–368).

⁷ Imotsko polje (također Imotsko-bekijsko polje) smješteno je u kršu zagorskoga dijela srednje Dalmacije i u susjednoj Hercegovini; obuhvaća 95 km², od čega 45 km² u Hrvatskoj i 50 km² u BiH (Pehar 2015: 574).

⁸ Naziv *krajina* zadržao se iz vremena austrijske uprave kad je stanovništvo bilo organizirano na vojnički način u krajine (Kapitanović 1989: 191).

Ivana Odža (2022) ističe da mletačkim osvajanjima nastupaju novi odnosi u teritorijalnom uređenju – turski *sandžaci*, *nahije*, *kadiluci* i *vilajeti* ustupaju mjesto nazivu *krajina* (krajišni položaj između Turaka i Mlečana), što označava manje cjeline oko gradskih centara i utvrda koje su se nadalje dijelile na *serdarije*, unutar serdarija na *banderije*, a na čelu krajine nalazio se kapetan. Naziv *krajina* zadržao se i danas: Drniška ili Petropoljska, Imotska, Kninska, Sinjska ili Cetinska i Vrgorska krajina. S obzirom na to da je naziv zloupotrijebljen za vrijeme Domovinskog rata, danas se naziv *krajina* sve više zamjenjuje nazivom *kraj*. O pojedinim dijelovima Dalmatinske zagore vidjeti više u: Čavka (1995), Grgić i sur. (1999), Ujević (1991).

⁹ Imota (lat. Emotha) starohrvatska je župa sa središtem u Imotskom; danas obuhvaća 24 župe Imotske krajine (ukupne površine oko 650 km² s oko 30 000 stanovnika), dok su hercegovačke župe nakon 1718. ostale izvan Imote. Administrativno je podijeljena na grad Imotski i 8 općina, odnosno 44 naselja (Glibota, 2004; Grbavac, 2017; Nikić, 2005; Kutleša, 1993).

¹⁰ Fra Grgo Martić (Rastovača kraj Posušja, 1822. – Kreševo, 1905.) hrvatski je književnik, sakupljač narodnoga blaga i jedan od najistaknutijih hrvatskih preporoditelja u Bosni. Pisao je po uzoru na hrvatsku usmenu epiku kao i prethodnike Ivana Gundulića, Andriju Kačića Miošića i Ivana Mažuranića, a i sam je poslužio kao književni uzor nekima od ovdje razmatranih autora. Najvažnije mu je djelo epski ciklus *Osvetnici* (1861 – 1863) i povijesno-memoarsko djelo *Zapamćenja* (1906) koje se odnosi na razdoblje od 1829. do austrijske okupacije, a koje je stenografirao Janko Koharić prema Martićevu kazivanju.

¹¹ Zbog migracija i (izvan)književnih kontakata ovdje predstavljenih autora kao i spomenute otvorenosti hrvatske književnosti te činjenice da pograničje nije izdvojena cjelina čiju bi površinu trebalo strogo matematički definirati brojem kilometara, već se radi o prostoru koji je u stalnoj interakciji s okolinom, u radu će se analizirati odabrana djela autora koji su uz prostor imotsko-hercegovačke granice vezani ili podrijetlom ili radom, a dakako da se

Austro-Ugarska Monarhija, do početka Domovinskoga rata 1991. Ove dvije godine uzete su kao krajnji orijentiri jer one ne znače samo prekretnice u političkom, već u društvenom i kulturnom, a posljedično i u književnom smislu. Zbog iscrpnosti teme kao i promjene književne paradigme 1990-ih, izostavljeno je ratno razdoblje.

Također, zbog iscrpnosti teme te činjenice da se radom nastojalo pokriti više od sto godina tijekom kojih su se smjenjivale književne i ine paradigme, bilo je potrebno odmah na početku istraživanja jasno definirati kriterij odabira autora i književnih vrsta.

Kad je riječ o piscima s hrvatske strane granice, autorica se ograničila na one koji su životom i/ili djelovanjem vezani uz tzv. „zagorski“ dio Dalmacije¹², a napose onaj njezin dio oko grada Imotskoga koji se naziva Imotskom krajinom. S druge strane, autorica je svjesna da relevantne povijesti hrvatske književnosti (Ježić 1944; 1993, Frangeš 1987, Šicel 1997, Novak 2003, Jelčić 2004), kako primjećuje Meić (2015), ne pokazuju konsenzus pri izboru pisaca kad je riječ o književnim doprinosima Hrvata koji su stvarali na bosansko-hercegovačkome području. Kriteriji kojima se vode raznoliki su, a uključuju sljedeće: etnička pripadnost autora, uporaba hrvatskoga jezika, rođenje i/li boravak u BiH, opredijeljenost za bosansko-hercegovačke teme te – ono od posebnoga interesa – orijentiranost/uključenost u hrvatske književne struje, odnosno javno deklariranje autora, kao što je slučaj pjesnika Maka Dizdara. Ovaj rad, zbog opsežnosti istraživačke teme, u obzir će uzeti sve navedene kriterije osim onog o (bosansko-) hercegovačkim temama jer bi to bio predmet još jednog dodatnog i iscrpnog istraživanja. Zbog iscrpnosti teme fokus će biti na Hrvatima koji su pisali na hrvatskome jeziku na području Imotske krajine i zapadne Hercegovine od kraja 19. stoljeća (obilježnog spomenutim austrougarskim zaposjedanjem BiH godine 1878. kao i službenim početkom moderne u hrvatskoj književnosti 1892.) pa sve do 1980-ih godina, odnosno krize nakon smrti Josipa Broza Tita i posljedičnog propadanja komunističkoga sustava. Kako bi se dobila šira slika književnih, povijesnih, kulturnih i društvenih prilika, rad će ispitati odnose hrvatskih autora i dijakronijski i sinkronijski. Kad to bude relevantno, analizirat će se odnosi s autorima koji su pripadnici bošnjačkog ili srpskog književnog kruga (a koji su poput značajnog

njihove geografske putanje ne zadržavaju na području ove mikroregije, već idu u pravcu Mostara i Sarajeva, Splita, Zadra i Zagreba kao i drugih europskih država.

¹² Dalmatinska zagora (također Zagora) kontinentalni je dio Dalmacije. To je oko 150 km dug pojas odvojen od primorja planinskim nizom Kozjaka (780 m), Mosora (1339 m), Omiške Dinare (864 m), Biokova (1762 m) i Rilića (1158 m). Čine ju tzv. Kninska, Drniška, Sinjska, Vrlička, Imotska (Imota) i Vrgoračka krajina (Brozović 2001: 10).

U kontekstu pograničja treba istaknuti stavove geografa (primjerice Josip Roglić i Veljko Rogić) da su granice između Dalmatinske zagore i gornjačkoga kraja (visoka i suha polja zapadne Bosne) više političke nego geografske. Tako Rogić tvrdi: „Da je Venecija uspjela pripojiti svom posjedu južnu Liku (područje Gračaca), zapadnobosanska polja i osobito Hercegovinu, ta bi područja bila ušla u sastav njenog teritorija i postala dijelom Dalmacije (a to znači i Dalmatinske zagore)“ (Matas, Faričić 2011: 47).

predstavnik moderne i pokretača mostarskoga časopisa „Zora“ Alekse Šantića djelovali na području koje je pokriveno u ovom radu) kao i odnosi prema centrima (Zagreb, Sarajevo, Istanbul, Beograd).

Poseban će naglasak biti na revalorizaciji djel(ovanj)a tzv. „malih“¹³, odnosno marginaliziranih, zaboravljenih i/ili prešućenih autora bez kojih bi slika hrvatske književnosti ovdje proučavane književne regije bila nepotpuna¹⁴. Njih će Ivan J. Bošković nazvati „usputnicima“ (Glibo 2006: 144).

Rad će pokušati pokazati kako su se smjenama različitih vlada¹⁵ kao i različitih književnih pravaca¹⁶ navedeni odnosi mijenjali te jesu li pridonijeli homogenizaciji, dezintegraciji identiteta ili nečemu trećemu. To će se nastojati učiniti bliskim čitanjem odabranih tekstova koji pripadaju različitim književnim rodovima (lirika, epika, manjim dijelom drama, i tzv. diskurzivni rod, odnosno književno znanstvene vrste i publicistika uključujući biografije autora, putopise, memoare, eseje i pamflete kad je to relevantno i kad utječe na zaključke o formiranju (književnog) identiteta). Rad je dakle zamišljen kao sinteza raznovrsne književno-povijesne građe te onih tekstova koji nisu primarno književni, ali jesu programatski i daju jasniju sliku identiteta pograničja.

1.2. Istraživačka pitanja, teze i hipoteze

Prvo pitanje koje se nameće jest koliko je moguće navedenu regiju promatrati kao homogenu cjelinu, bilo u nacionalnom bilo u književnom smislu. Ujedinjavanje naroda preko jezika i/li književnosti odvijalo se stoljećima, ali sa sociološko-antropološko-filozofskog stajališta postavlja se pitanje o mogućnosti čistih kategorija. Iako u navedenom području zapadne Hercegovine Hrvati i katolici predstavljaju većinu, nije zanemariv povijesni utjecaj

¹³ Iako nije znanstveno prihvaćen termin, u ovom radu „mali pisci“ odnose se na sve nekanonske pisce koji u relevantnoj literaturi nisu (dovoljno) zastupljeni.

¹⁴ Pri tome se posebno misli na tzv. autore narodne prosvjetitelje kojima estetska funkcija djela zaostaje za didaktičnom.

¹⁵ Austro-Ugarska od početnog perioda ovog istraživanja, tj. 1878. godine, zatim Hrvatska u sklopu Države SHS od 1918., potom Kraljevine SHS i konačno od 1929. Kraljevine Jugoslavije, s pokušajima stvaranja autonomne Hrvatske prvo u obliku Banovine 1939. – 1941., a zatim u obliku NDH 1941. – 1945., te na kraju u sklopu druge Jugoslavije 1945. – 1991. Tijekom Jugoslavije Imotska krajina dobiva naziv „Donja Austrija“, a „ustaškom kulom“ nazvana je za vrijeme NDH. Navedeni epiteti koji je Imotska krajina zadobila pokazat će se bitnim za daljnje analize odnosa vlasti prema ovome i susjednom, hercegovačkom kraju, kao i saznanje da se Zapadna Hercegovina prva podignula u obranu BiH tijekom rata 1990-ih, zbog čega je optužena da se ponaša kao dio Hrvatske (Cvitković 2006: 18).

¹⁶ Istraživačko se razdoblje poklapa s nekoliko književnih razdoblja koja povjesničari hrvatske književnosti različito nazivaju. Tako obuhvaća ono što, primjerice, Frangeš (1987) naziva modernom, međuratnom književnošću i suvremenom književnošću. Jelčić (2004) pak govori o prvoj moderni, modernizmu poslije moderne, modernom objektivizmu i socijalnoj tendencioznosti, drugoj moderni i postmoderni.

drugih nacija i vjera. Potrebno je naglasiti da čak isti pojedinci u različitim razdobljima i situacijama ne prihvaćaju iste elemente kulture (Škvorc 2010), pa je nastavno na to homogenizacija bilo kojeg pograničja nemoguća.

Drugo pitanje glasi kome je u interesu (bilo) zagovarati homogeniju, ako ona već nije prirodna i/li moguća. Pretpostavka je da poticaj dolazi s vrha, preko državnih i kulturnih institucija, ali i s dna, od običnoga puka. Kulturna politika (udruge, izdavaštvo, časopisi/periodika itd.) pritom igra veliku ulogu, pa će se pokušati ispitati je li riječ o zagovaranju homogenije ili o „blažoj“, pro-hrvatskoj orijentiranosti, sa specifičnim regionalnim obilježjima (Imotska krajina) i mješovitim bošnjačko-srpsko-hercegovačkima (zapadna Hercegovina).

Da bi se odgovorilo na ta pitanja, postaviti će se nekoliko hipoteza.

Prva je hipoteza da regionalna književnost prati kontinuitet hrvatske književnosti u svojim temama, književnim pravcima, stilovima, strujama. Hrvatska književnost ima svoj specifični karakter i autonomiju, čime nije izdvojena iz europskih tokova. Time se potvrđuje dodatna vrijednost hrvatske književnosti, pri čemu se nadilaze pojmovi „pokrajinska“ ili „regionalna“ književnost.

Druga je hipoteza da pogranična književnost, s osobitim fokusom ovog rada na književnost hercegovačkih Hrvata, doprinosi temeljima, izgradnji i nadgradnji hrvatske književnosti, ne negirajući svoj poseban položaj između velikih ideoloških i estetskih centara Hrvatske, BiH, Srbije (ali i europskih centara) te otvara pitanja višestrukosti identiteta.

Treća je hipoteza da identitet, napose u književnom i kulturnom smislu, treba promatrati kao sklisko područje, često podložno izvanknjiževnim manipulacijama, posebno na područjima gdje je identitet „ugrožen“ ili gdje supostoji više identiteta. Štoviše, identitet u ovome radu promatrat će se ne kao „čista kategorija“, nego kao područje prelijevanja i mnogostrukosti koje ne može biti jednoznačno određeno „hrvatskom“, „hercegovačkom“, „bošnjačkom“ ili inom etničko-teritorijalnom komponentom, već je potrebna reinterpetacija i prihvaćanje navedene mnogostrukosti, što je prvi preduvjet za razumijevanje kompletne književno-povijesne slike istraživanog razdoblja, ali i preduvjet današnjeg života i kvalitetnoga književno-kulturnog rada na navedenom području.

U skladu s prethodno navedenim, cilj je rada ispitati povratnu vezu između književno-kulturalnih modela pograničnoga područja i identiteta njegovih žitelja. Opisati će se identitet i karakter navedenih modela kroz vezu s prostorom na kojem oni nastaju, ali i utjecaj samoga prostora na književnu stvarnost.

1.3. Istraživačka metodologija, metode i struktura rada

Iz metodološke perspektive, rad se može gledati dvostrano. Književna pitanja promatrat će se u svjetlu izvanknjiževne zbilje, s prevladavajućim književno-povijesnim pristupom uz povremene književne komparacije. U ovome dijelu oslonit ćemo se na spoznaje odabranih hrvatskih i bosanskohercegovačkih teoretičara i povjesničara književnosti s djelomičnom primjenom ideja novoga historicizma, a kad je to opravdano – nadopunit ćemo spoznajama sociologa, kroničara, povjesničara i istraživača koji se bave prostornom znanošću.

Iako je riječ o različitim književnim pravcima koji su prisutni u rasponu oko 100 godina, kad fokus bude na promatranju djela u kontekstu regije/provincije/periferije/pograničja, primijenit će se spoznaje u okviru novoga regionalizma¹⁷, kao istraživačke perspektive koja nastavlja prostorna istraživanja pomičući određene dominante u okviru tekstova kulture (Pieniążek-Marković 2021: 46), a koja regionalne teme gleda u hrvatskom i širem europskom ključu. Budući da je regionalizam odrednica dopreporodne hrvatske književnosti, epitet „novi“ odnosi se na ponovno uvažavanje regionalnih karakteristika u globalizacijsko doba. U književnom smislu, ispitat će se odnos regionalnoga prema nacionalnom. Da bi se to postiglo, analizirat će se izvanknjiževne prilike, pokušavajući što je više moguće ostati u književnoj domeni. Na odabranim će se književnim tekstovima prikazati kontinuitet hrvatske književnosti s hrvatske i s hercegovačke pogranične strane, ali i konstanto obogaćivanje s obiju strana, odnosno nadogradnja (književnoga) identiteta.

Nadalje, u radu će se donekle koristiti metodologija norveškog stručnjaka za balkanske studije Stijna Vervaeta, čiji je fokus istraživanja izgradnja nacionalnih identiteta promatranih kroz prizmu kulturne povijesti i komparativne književnosti.

Budući da je zamišljen kao sinteza, rad je radi preglednosti strukturiran prema ključnim točkama/godinama koje označuju prekretnice u hrvatskoj književnosti i povijesti. Ovakvoj strukturi u prilog ide i činjenica da su u istraživačkom razdoblju prisutne brojne političke i književne smjene te je neosporan utjecaj povijesti na književnost, što je jedna od specifičnosti hrvatske književnosti. Također, u obzir je uzeta i moguća manjkavost orijentiranja prema književnim razdobljima jer primarni fokus rada predstavljaju nekanonska djela koja ne slijede aktualne književne struje. Uz to je potrebno naglasiti da se odabrana djela izišla iz pera pisaca s obiju strana granice, što znači da su orijentirana i prema hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj matici te bi stroga književna periodizacija bila nemoguća. Autorici se najprikladnijim učinilo

¹⁷ Pojam spominje Marin Franičević 1948., a reaktualizira ga Vinko Brešić (2004). Sintezu prikaza hrvatskih istraživanja regionalizma u 20. i na početku 21. stoljeća donosi Boguska (2016).

orijentirati se prema godinama koje označuju povijesne točke prekretnice te na temelju njih istraživati kako se u odabranim djelima gradio identitet kroz tri velika povijesna razdoblja: (1) od austrougarskog zauzeća Bosne i Hercegovine do Prvoga svjetskog rata; (2) u ratnom i međuratnom razdoblju; (3) od početka Drugoga svjetskog rata do početka Domovinskoga rata.

U prvome istraživačkome razdoblju u poglavlju rada naslovljenom „Fenomen granice: od Požarevačkoga mira do Prvog svjetskog rata“ objasniti će se koncept granice i pograničja uz naglašavanje promjene književne paradigme nakon 1878. godine. Razmotrit će se odnos pogranične i kanonske književnosti. U poglavlju „Sloga i bunt: književne i političke naracije svećeničkoga sloja inteligencije“ prikazat će se angažirano djelovanje prvoga sloja inteligencije, odnosno fratara i dijecezanskih svećenika te će se na temelju odabranih djela pokazati kako se rekreira identitet na konceptima sloge, bunta, solidarnosti i poslušnosti. Poglavlje „Autentična mjesta i uvod u regionalne naracije“ posvećeno je konciznoj analizi odnosa prostor – ljudi – književnost. Na temelju spoznaja iz prostornih znanosti, kulturne i humanističke geografije dat će se primjeri regionalnih naracija koje svjedoče o istodobnoj jedinstvenosti (ili barem želje za tim) i posebnosti prostora unutar razmatrane regije. Poglavlje „Identitet kao sklisko tlo: između regionalnoga, vjerskoga, nacionalnoga i državnoga“ otvorit će pitanje o višestrukosti identiteta koji počiva na kategorijama mita, (anti)tradicije i povijesti. Naglasit će se da je identitet koncept koji je sklon manipulacijama i ideologizacijama, pri čemu u analiziranim djelima svećeničkoga, ali i drugoga, prosvjetarskoga sloja inteligencije takva nastojanja prate događanja na društvenom i političkom planu. Istaknut će se da čak i kad/ako takvi poticaji dolaze s vrha kojemu u cilju može biti zagovaranje ili čak forsiranje homogenosti, u ovdje analiziranim djelima takvi se poticaju ostvaraju u vidu prohrvatske orijentiranosti i prosvjećivanja puka u cilju dobiti cijele zajednice, a ne osobne koristi.

Poglavlje „(Među)ratno razdoblje: između utilitarizma, ekspresije i mimeze“ nakon uvodnoga dijela o različitim stilskim paradigmama koje se pokazuju i u kanonskoj i u predmetnoj književnosti daje primjere lokalnih, regionalnih, nacionalnih i univerzalnih naracija „velikih“ (Antun Branko Šimić i Tin Ujević) i „malih“ pisaca vezanih uz Imotski i Hercegovinu. U tematskom i idejnom sloju u ovom se razdoblju ocrtava raznolikost koja je oprimjerena u tekstovima profesionalnih književnika, ali i fratara, pisaca radnika, novinara, prosvjetara, kulturnih djelatnika, odnosno raznolikoga trećeg sloja inteligencije. Navedene su naracije grupirane u posebna poglavlja, o naracijama velikana, naracijama pod utjecajem narodne poezije, pod utjecajem regionalnih sudbinskih tema te o naracijama izvan regionalnih okvira. U posebnom poglavlju „Pri/povijest: 'kolaž malih priča' kao ogledalo zbilje“ razmatrane

su ideje o naraciji nacije i elementi novohistoricističkoga pristupa koji bi se mogli primijeniti pri interpretaciji odabranih tekstova.

Analiza posljednjega istraživačkog razdoblja počinje poglavljem „Suvremeno doba: promjene paradigmi u kanonskoj književnosti i njihov odraz u odabranim književnim tekstovima“. Kao i u prethodnim razdobljima, daje se kratak prikaz izvanknjiževnih okolnosti i njihovi mogući utjecaji na stvaralaštvo odabranih autora. Nakon nekoliko primjera kontrahegemonije trećega sloja imotske i hercegovačke inteligencije slijedi analiza individualnih i kolektivnih naracija na primjerima proznih djela i jedne drame u istoimenom poglavlju rada. Fokus je na razmatranju odnosa pojedinca i kolektiva, pobunjenika/poslušnika i vlasti u kontekstu ratnih naracija, gdje se osjeti ispovjedni ton protagonista. Uz (anti)ratne junake ističu se i pikari (Ivan Raos), pomalo izgubljeni intelektualci, te djeca koja (ne) preslikavaju naracije odraslih (Ivan Ićan Ramljak). Poglavlje „Naracije o/u egzilu“ ispituje koliko se književne i političko-publicističke naracije nastale u iseljeništvu upisuju u matične naracije. Odabrani stihovi petorice suvremenih pjesnika analizirani su u poglavlju „Naracije prostora, egzistencije i jezika: primjeri iz poezije“, pri čemu su iscrpniju analizu zaslužili Petar Gudelj i Veselko Koroman kao najpoznatiji trenutno živući pjesnici na razmatranome području. Temi identiteta ponovno se pristupa u poglavlju „Višestruki identiteti“ gdje se potvrđuju početne hipoteze o otvorenosti i fluidnosti navedenoga koncepta. Završni dijelovi rada uključuju poglavlje „Ograničenja u istraživanju i završne primjedbe“ te prilog s popisom odabranih pisaca i onih čija bi se djela mogla razmatrati u okviru zadane teme.

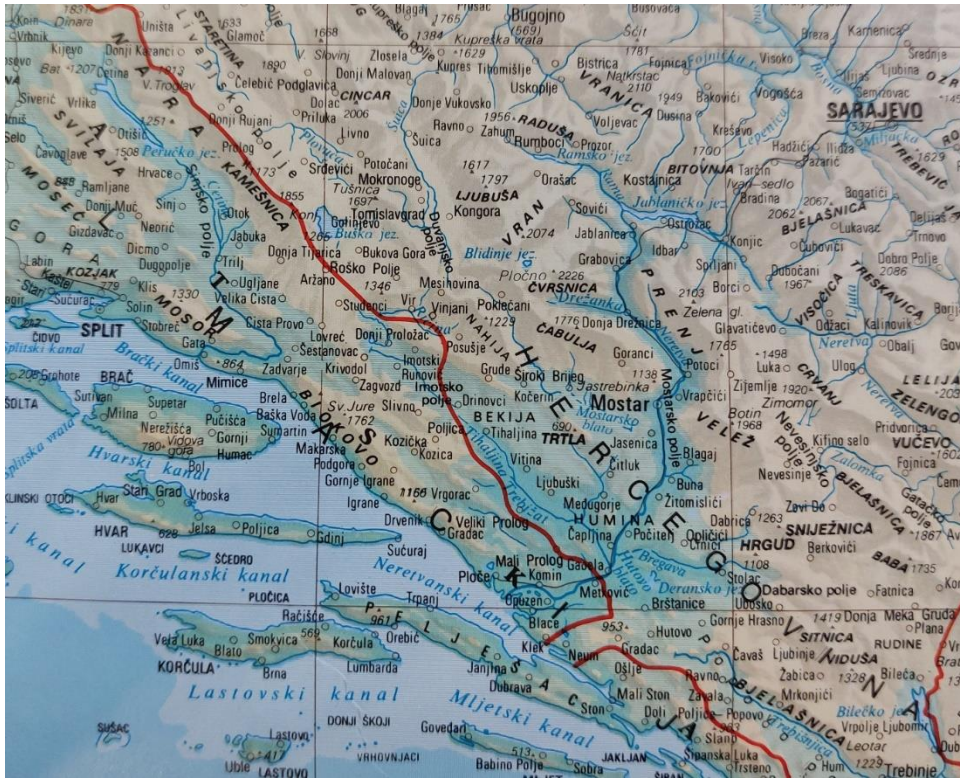
2. FENOMEN GRANICE: OD POŽAREVAČKOGA MIRA DO PRVOGA SVJETSKOGA RATA

Ivan ne zna za granicu niti zna da je ikada postojala. Činilo mu se da se šalim na njegov račun, a nisam ni znao da je tako osjetljiv. Ivan zna da ne postoji nikakav valjan razlog državnom granicom razdvojiti Imočane od Posušana, razdvojiti brata od brata, Hrvata od Hrvata.
[...]

Pa, što će tu granica? – opet Ivan o granici. Čini mi se kako pomišlja da branim granicu, a ja mu samo objašnjavam ono što znam o tome. Ivanu je granica tek sad zasmetala, a meni smeta odavno.
(Ivan Ićan Ramljak, *Prijelaz granice*, 1999)

Slika 2. Godine nastanka granica Bosne i Hercegovine s naglaskom na 1718. godinu. Izvor: Pehar (2015: 284).

Slika 3. Prikaz odabrane hrvatske i hercegovačke mikroregije s označenim područjem Bekije.

Izvor: Klemenčić (1997: 510).

O granici između današnje Republike Hrvatske i Federacije Bosne i Hercegovine¹⁸ u ovom radu govorit ćemo u dvama kontekstima. Prvi je politička granica uspostavljena spomenutim mirom u Požarevcu 1718. godine, a koja razgraničava tada venecijanski od osmanskoga svijeta, zbog čega možemo promatrati ovaj dio Europe kao razmeđu Zapada i Istoka. Drugi je uži kontekst Imote¹⁹ i zapadnog dijela Hercegovine, mikroregijâ koje su nakon „umjetnoga“²⁰ razgraničavanja odvojene da bi 1878. godine nakon Berlinskoga kongresa – kad je Austro-Ugarska diplomatskim putem ishodila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine te je anektirala kao carevinsku zemlju 7. listopada 1908. – opet bile pod istom krovnom političkom vlašću, pri čemu dalmatinsko zaleđe, a time i Imotski s okolicom, pripada Trojednoj Kraljevini, dok je Hercegovina u sastavu s Bosnom. Iako nakon okupacije BiH nije priključena hrvatskim

¹⁸ Federacija BiH jedan je od dva složena entiteta države BiH. Sastoji se od triju konstitutivnih naroda Bošnjaka, Hrvata i Srba, a utemeljena je 18. ožujka 1994. potpisivanjem Vašingtonskoga sporazuma, dok je njezin položaj u državnom okviru BiH definiran potpisivanjem Dejtonskog sporazuma 20. studenoga 1995. Federacija se dijeli na deset županija/kantona (Pehar 2015: 73–74).

¹⁹ Vidjeti bilješku 9.

²⁰ Tako će fra Vjeko Vrčić, poznati istraživač i arhivist povijesti Imotske krajine, potvrditi nezadovoljstvo u narodu koje se generacijama prenosilo, od tog kobnog trenutka kada je zapadni dio tzv. nahije došao pod katoličku, mletačku vlast te je prozvan „Acquisti novissimo“ (Vrčić 1989: 66). Nisu se ispunila očekivanja katoličkog stanovništva u Hercegovini da će mletačka vojska nakon osvajanja Imotskoga osloboditi i Hercegovinu (Nikić 1989: 179) te će shvaćanje granice kao prisilne i umjetne u narodu biti tema i novijih književnih djela, primjerice Ivana Ićana Ramljaka i Petra Gudelja.

zemljama, protivno nadanjima i očekivanju hrvatskoga stanovništva²¹, ipak su se intenzivirali kulturni i politički kontakti s hrvatskim susjedstvom te preko udruženja, škola i dodira sa suvremenim tiskom jačaju prohrvatski stavovi. Slično se događa i s perifernom Imotskom krajinom koja se Turaka oslobađa ranije, godine 1717., a krajem 19. stoljeća započinje rekonstrukcija identiteta podizanjem nacionalne svijesti i prosvjećivanjem puka neumornim radom hrvatske redovničke i svjetovne inteligencije.

Navedeno pogranično područje u cjelokupnom istraživačkom razdoblju većinski je hrvatsko i katoličko²², ipak na njega utječe činjenica da je Bosna i Hercegovina sjecište triju nacionalnosti (hrvatske, srpske i muslimanske) i triju vjera (katoličke, pravoslavne i muslimanske)²³. Domaći i strani povjesničari (Malcolm 1995: 196) slažu se u tome da je veliki izazov Monarhije bio kako u javnom i političkom životu postupati s trima konfesijama. Ako uzmemo u obzir činjenicu da je od Berlinskog kongresa, a posebno od 1881. kad je ukinuta vojna granica, Bosna bila granica direktnog političkog i ekonomskog utjecaja Monarhije, ali i granična zona od koje počinje Orijent i gdje se srednjoeuropska civilizacija tek treba učvrstiti (Vervaeet 2013: 22), onda je jasno da će austrijsko zaposjedanje dovesti i do promjene književne paradigme. S jedne strane, književni časopisi „Nada“, „Zora“ i „Behar“ najavljuju modernizaciju bosanskohercegovačkoga društva i emancipaciju od tradicionalnih matrica, što predstavlja preokret u odnosu na nacionalne narative u ranoj bosanskohercegovačkoj periodici (Isto: 222), dok s druge strane Srbi i Hrvati u okviru izgradnje svojih nacionalnih identiteta nastoje izgraditi nacionalne kanone u BiH. U književnim se djelima propagiraju tradicionalne vrijednosti, a nerijetko i određeni politički stavovi; utilitarnost nije iščezla ni s početkom moderne, a značajno je supostojanje stare i nove paradigme, odnosno tradicije i modernosti, o čemu će više biti riječi u potpoglavlju „Pograničje u kontekstu hrvatske moderne: između usmenoga, pučkoga i autorskoga pisanoga“.

²¹ Hrvatsko stanovništvo u BiH pozdravilo je okupaciju nadajući se priključenju Hrvatskoj, a Hrvatski sabor 15. listopada 1878. šalje caru Franji Josipu adresu u kojoj izražava nadu da će se novooskupirani prostori ujediniti s hrvatskim zemljama. Nakon Careva odgovora da je Sabor prekršio svoje ovlasti, ban Ivan Mažuranić uskoro, 1880. godine, odstupa s dužnosti (Šidak, Gross, Šepić 1968: 95).

²² U Zapadnohercegovačkome kantonu živi 94 898 stanovnika, od kojih Hrvati sačinjavaju većinsko stanovništvo (98,8 %). Izvor: Popis 2013.

²³ Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2013., na teritoriju BiH živi ukupno 3 531 159 stanovnika, od čega je 50,1 % Bošnjaka, 30,8 % Srba i 15,4 % Hrvata, odnosno 50,7 % građana islamske vjeroispovijesti, 30,75 % pravoslavaca i 15,19 % katolika. Izvor: Popis 2013.

Prema prvom popisu stanovništva iz 1879. dolazimo do sljedećih podataka relevantnih za prvo istraživačko razdoblje. Tijekom okupacije od 1879. do 1910. broj katolika se povećao (s 18,08 % na 22,87 %), broj pravoslavaca ostao isti (42,88 % na 43,49 %), a muslimana smanjio (38,73 % na 32,25 %) (Gross 1968: 9, Vervaeet 2013: 65). Uz to, bilo je 91,25 % muslimana zemljoposjednika, a ostalih 9,75 %. Najviše kmetova bilo je pravoslavnih – 74 %, katolika 21,75 %, a muslimana 4,25 % (Đaković 1985: 16).

2.1. Dvostruka pripadnost hrvatske književnosti u imotsko-hercegovačkoj književnoj regiji

Imajući na umu da su Hrvati u Bosni i Hercegovini autohton narod te da su bez obzira na smjene političkih vlasti i književnih razdoblja održavali kontakt s maticom (pa i tijekom pisanja rada opet je aktualno pitanje položaja Hrvata u Bosni i Hercegovini), možemo govoriti o dvostrukoj pripadnosti hrvatske književnosti u BiH: hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj matici²⁴. Pri tome na književnost gledamo ne toliko kroz etničku pripadnost koliko kroz međusobne kontakte i utjecaje autora s objiju strana granice te kroz njihovu recepciju (Meić, 2015: 26)²⁵. Kad je riječ o hercegovačkoj komponenti, kontakti i utjecaji još su izraženiji, na što svakako utječe geografska blizina i struktura stanovništva koje je, kako je već napomenuto, većinski hrvatsko i katoličko.

Za razliku od Hercegovine, imotska strana granice s dalmatinskim zaleđem kroz povijest ostaje hrvatskom zemljom te u slučaju Imotske krajine možemo govoriti o dvostrukoj pripadnosti samo u kontekstu odnosa regionalne i nacionalne književnosti²⁶.

U prvom istraživačkom razdoblju, od austrijskoga zaposjedanja BiH i posljedičnoga uključivanja u moderne krugove Zapada do početka Prvoga svjetskoga rata, odnos *lokalno, zavičajno, regionalno, periferno, ruralno* u usporedbi s *pograničnim* te nasuprot *hrvatskom, europskom, modernom* promatrat ćemo u djelima „malih pisaca“, što je termin koji upotrebljava Tin Ujević u feljtonu *Cijenim male pisce* naglašavajući da ih karakterizira „trepet bića u posmatranju činjenice – sebe, izvan statističkih jedinica brojenja, u šarenilu zbivanja i dinamičnosti vidljivoga pašnjaka“ (1965: 153). Dubravko Jelčić za male će pisce reći da su „često istinskiji tumači individualnih, stvarnih ljudskih sudbina, u određenom trenutku i

²⁴ To je ideja koju zastupa i Perina Meić. Kako bi se bolje razumjelo hrvatsku književnost u BiH, autorica predlaže istraživanje ne samo njezina odnosa „[...] s usko shvaćenom, 'matičnom', hrvatskom književnosti“, nego i odnose „[...] sa srpskom i bošnjačkom književnošću u BiH, s kojima ona tvori jedan širi, kompozitni nadsustav koji bi valjalo nazvati *književnostima u BiH* ili *bosanskohercegovačkim književnostima*“ (Meić 2015: 36).

²⁵ S gledišta periodizacije može se dobiti dojam da je hrvatska književnost u BiH izdvojen sustav (marginaliziran), dok recepcija pokazuje drukčije. Recepcija se odnosi na to jesu li djela pisaca hrvatske književnosti u BiH čitana te od kojih su pisaca oni primali poticaje i na koje su pisce oni sami imali utjecaj. Tako, primjerice, Slavko Ježić smatra da je Mažuranić utjecao na fra Grgu Martića, Antun Branko Šimić na Dragutina Tadijanovića (Meić, 2015: 22–25), Duraković (1979: 32) vidi utjecaj Tina Ujevića i Miroslava Krležu na Maka Dizdara. Slobodan Prosperov Novak (2004a: 167) piše da je Dizdar „bosanska varijanta erotske poezije Vesne Parun“ i dr.

Iz djela (manje) poznatih autora s pograničja vidljivo je kako uzorima smatraju velikane Ujevića i Šimića. Dalje u radu pokazat će se utjecaj i kontakti među imotskim i hercegovačkim autorima, od don Ilije Ujevića i fra Martina Mikulića do Petra Gudelja i Veselka Koromana. U ovom su kontekstu važni i kontakti bosanskohercegovačkih autora s vodećih hrvatskim književnicima i političarima (npr. Osman-Aziz kao nositelji pravaških ideja), kao i utjecaj u smislu širenja ideja Ante Starčevićevih i Ive Prodana po plodnom hercegovačkom tlu.

²⁶ O interpretaciji regionalne književnosti ovog područja na primjeru odabranih tekstova vidjeti potpoglavlje „Regionalne naracije: Imotski i Hercegovina kao predstraža Dalmacije“.

određenoj sredini, jer su obuzeti više životom 'takvim kakav jest', a manje univerzalnim i 'vječnim' idejama i temama, koje žele mijenjati svijet“ (Jelčić 2004: 567). Analizirat ćemo književno-kulturno, a u nekim slučajevima i političko-društveno djelovanje prvoga sloja hrvatske inteligencije koji sačinjavaju franjevci i dijecezanski svećenici kao najpismeniji narodni prosvjetitelji kojima će se pridružiti drugi sloj inteligencije, mahom prosvjetari. U kasnijim ćemo se razdobljima usredotočiti na autore koji su prerasli regionalne okvire poput Tina Ujevića²⁷, Antuna Branka Šimića²⁸, Maka Dizdara²⁹, Ivana Raosa³⁰, Vlade Gotovca³¹, Petra Gudelja³², Veselka Koromana³³ i dr. Kako će daljnja analiza odabranih djela pokazati, iznimna je uloga „malih“ i „velikih“, regionalnih i pograničnih autora u stvaranju nacionalnoga korpusa te općenito u sudjelovanju u književno-kulturnom životu zajednice.

2.2. Pogrančje u kontekstu hrvatske moderne: između usmenoga³⁴, pučkoga³⁵ i autorskoga pisanoga

Hrvatski književni teoretičari i povjesničari slažu se da je, u usporedbi sa susjednima, razvoj hrvatske književnosti u 19. stoljeću specifičan i pod snažnim utjecajem društveno-političkih okolnosti. Antun Barac će zaključiti da je hrvatska književnost zastarjela i da bilježi

²⁷ Augustin Tin Ujević (Vrgorac, 1891. – Zagreb, 1955.), svestrani hrvatski književnik poznat najprije po lirskom opusu, ponekad se uvrštava u bosanskohercegovačke pjesnike, a stvarao je na prostoru ne samo promatrane regije, nego i u Splitu, Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, Parizu.

²⁸ Antun Branko Šimić (Drinovci, 1898. – Zagreb, 1925.) kao pjesnik ekspresionist nadrašta hercegovačke okvire i uvrštava se u kanone obiju književnosti.

²⁹ Mehmedalija Mak Dizdar (Stolac, 1917. – Sarajevo, 1971.) kao pripadnik tzv. druge moderne svojevolumeno se uključuje u hrvatske struje te je kao i Šimić uvršten u kanon i hrvatske i bosanskohercegovačke književnosti.

³⁰ Ivan Raos (Medov Dolac pokraj Imotskoga, 1921. – Split, 1987.) naslanja se na hrvatsku tradiciju i Andriju Kačića Miošića, birajući regionalne teme, a opet se profilira kao jedan od najznačajnijih pripovjedača hrvatske književnosti nakon Augusta Šenoa.

³¹ Vlado Gotovac (Imotski, 1930. – Rim, 2000.), književnik i političar, angažirani intelektualac, urednik časopisa „Razlog“, rodom Imoćanin, ali po značaju nadrašta tu odrednicu.

³² Petar Gudelj (Podosoje pokraj Imotskoga, 1933.), trenutačno najznačajniji imotski pjesnik, godinama prešućivan, a sam sebe smatra pjesnikom Hrvatske, BiH, Srbije i Crne Gore. Cvjetko Milanja ubraja ovoga pjesnika u tzv. izmeđunike.

³³ Veselko Koroman (Radišići pokraj Ljubuškoga, 1934.) poput Gudelja zanemaren sve donedavna, a pripada drugoj modernu te je stvarao pod utjecajem hrvatskih razlogovaca. Proučava se u okviru hrvatske i bosanskohercegovačke književnosti. Uz Gudelja, Milanja u skupinu izmeđunika ubraja i Koromana.

³⁴ U kontekstu djela koja su nastala u usmenom mediju kojim su se i prenosila generacijama, a poznata su pod nazivom *narodna književnost*, *pučka/narodna poezija*, *folklor* i dr., u disertaciji se opredjeljujemo za naziv *usmena književnost* koji je prihvaćen u hrvatskoj književnoj teoriji. Tako Maja Bošković-Stulli upozorava na višeznačnost pojma *narod*; narodno je opterećeno konotacijama o romantičkom podrijetlu, narodna može značiti i nacionalnu književnost u nekim jezicima ili tiskanu pučku književnost (1983: 46).

³⁵ U ovdje analiziranom razdoblju u uporabi je imenica *puk* u smislu širih narodnih masa, dok poslije prvog svjetskog rata imenicu *puk* zamjenjuje imenica *narod*. Ipak, pridjev *pučki* nije nestao iz upotrebe, pučko štivo je ono koje je namijenjeno najširim slojevima opismenjena stanovništva; *pučka književnost* obuhvaća štivo, u stihu ili prozi, koje se prenosilo pisanim, tiskanim i usmenim putem, dakle obuhvaća ne samo djela samoniklih pučkih pisaca, nego i djela koja su obrazovani pojedinci (uključujući i poznate autore) namijenili puku ili su puku omiljela toliko da se autor zaboravio (Zečević 1978: 389–390).

rapidno padanje nizbrdo (1968: 61), a Šicel da se tijekom 19. stoljeća hrvatska književnost razvijala atipično zbog specifične političke, „nedržavne“ realnosti zemlje (1978: 7). Hrvatski se narod formalno našao u jednoj državi te jačaju težnje za ujedinjenjem svih hrvatskih zemalja, uključujući Bosnu i Hercegovinu, što će se vidjeti u produženom preporoditeljskom radu predstavnika redovničke i svjetovne inteligencije. Iako je hrvatska literatura zahvaljujući vodećem protorealistu i tvorcu moderne hrvatske književnosti Augustu Šenoi već ranije dobila čitalačku publiku i počela se razvijati kao samostalna grana kulturnog života (Bogdanović 1918: 745–746), ipak pred kraj stoljeća ona zaostaje za europskim stvaralaštvom i do 40-ak godina (Šicel 1978: 7, Jelčić 1997: 176). Usprkos otežanoj periodizaciji te isprepletenosti različitih stilova, može se primijetiti promjena paradigme 1890-ih. Zajedničko je tzv. novijoj hrvatskoj književnosti (1830-e – 1890-e) naglašeno angažiranje u rješavanju širih društvenih i političkih pitanja, dok se moderna javlja s godinom 1892. pred književnost stavljajući nove zahtjeve, ovaj put u vidu autonomije, odnosno oslobađanja književnosti od bilo kakvih pragmatičnih funkcija.

Kanonska književnost u razdoblju moderne³⁶ (barem u njezinoj prvoj fazi do 1903.) imala je dvije funkcije; zadovoljavanje estetskih kriterija supostojalo je s književnom angažiranošću u rješavanju širih društvenih i političkih pitanja³⁷. Potonje se posebno vidi u djelima s pogranjčja. U uvjetima nedovoljne političke suverenosti Hrvatske i gospodarskoga iskorištavanja u korist velesila, odgojno-prosvjetiteljska, a ponekad i utilitaristička shvaćanja

³⁶ Hrvatska moderna smjer je u hrvatskoj umjetnosti i filozofiji. Hrvatske zemlje u doba moderne bile su pod vlašću austrougarskog cara i kralja te time pod snažnim kulturnim utjecajem iz Beča (osim toga, hrvatski intelektualci studiraju u inozemstvu). Stoga se iz hrvatske perspektive moderna percipira kao bečki kulturnopovijesni fenomen i, prema Batušiću, Kravaru i Žmegaču, obično obuhvaća razdoblje između 1890. i 1918., a paralelno s ovim postoji i pojam moderne kao većeg odsjeka europske i svjetske kulturne povijesti (2001: 7–8).

Kao donje granice moderne uzimaju se godine objavljivanja proze koja se temama i stilovima razlikuje od realističke poetike, odnosno godina 1891. kad izlazi *Misao na vječnost* Janka Leskovara te 1892. kad Antun Gustav Matoš objavljuje *Moć savjesti*. Hrvatski povjesničari književnosti istaknut će još nekoliko godina važnih za periodizaciju moderne, tako Dubravko Jelčić naglašava 1895. godinu. Naime, u Hrvatskoj su prijelomni politički događaji često bivali prekretnice u književnosti. Politička demonstracija i paljenje mađarske zastave povodom dolaska Franje Josipa I. na otvorenje zgrade Hrvatskog zemaljskog kazališta 1895. nije izravno potakla modernistički pokret, ali ga je pospješila (Jelčić 1997: 172). Nadalje, Miroslav Šicel podsjeća da se manifesti tzv. „mladih“ objavljuju uglavnom 1897. i 1898., Milan Marjanović ističe također 1897., a Aleksandar Flaker 1898. godinu, iako potonji piše: „Moderna se književnost počela naime razvijati prije nego što su napisani manifesti i prije nego što su se pojavili časopisi ‘moderne’ kao nosioci programatskih težnji“ (Flaker 1976a: 24).

Gornja granica moderne godina je 1914., kada umire Antun Gustav Matoš, a izlazi antologija *Hrvatska mlada lirika*, ili pak 1916. godina, kad Ulderico Donadini počinje objavljivati časopis „Kokot“ koji najavljuje novo razdoblje ekspresionizma. Znakovito je i da pripadnik revolucionarne organizacije Mlada Bosna Gavrilo Princip upravo 1914. vrši atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda, što također potvrđuje gore navedenu tezu o povezanosti povijesnih i književnih prekretnica.

³⁷ Modernu obilježava sukob starih i mladih, odnosno generacijska, a ne isključivo literarna borba (Šicel 1978: 16). Borba „mladih“ i „starih“ (antitradicionalista i tradicionalista) sve više jača da bi na prijelazu stoljeća oortavala ne samo različite književne, nego se i nacionalne, političke, religiozne i moralne poglede sudionika. Borba se stišava tek oko 1910., dok se uoči svjetskog rata javlja nova borba generacija (Barac 1968: 126; 129).

smisla i funkcije književnosti našla su plodno tlo ne samo kod afirmiranih pisaca, nego i u prvog i drugog sloja imotsko-hercegovačke inteligencije.

Dok je u kanonskoj nacionalnoj književnosti do kraja stoljeća zadaća književnosti bila dvojaka: (1) afirmirati vlastiti identitet u otporu prema stranim nacionalizmima gradeći sliku modernog Hrvata, svestrano obrazovanog i emocionalno obogaćenog (Šicel 1978: 35) te (2) uključiti se u europske tokove, postati europska književna nacija – naglasak je u djelima pograničnih autora na afirmaciji onoga što je hrvatsko (a u slučaju većine autora i hrvatsko katoličko). Kanonska se književnost polako uključuje u europski kontekst oslobođanjem političkog determinizma, žanrovskim uslošnjanjem, obogaćivanjem tematskog i motivskog repertoara, afirmacijom akcenatskoga stiha (tonska versifikacija) i dr. (Isto: 9–10), dok pogranični autori, vezani uz romantičarske predodžbe mitske domovine, i dalje rade na buđenju nacionalne svijesti redefiniirajući (politički) identitet na kulturno-književnom polju. Neslijeđenje aktualnih književnih struja i davanje prednosti didaktičnoj komponenti u odnosu na estetsku vjerojatno su najznačajniji razlozi zašto većina pisaca iz prvog istraživačkoga razdoblja nije ostvarila zapaženiji književni uspjeh u razdoblju moderne te se u povijestima književnosti pronade tek pokoji redak o njima.

U većinski ruralnom području pograničja, s visokom stopom nepismenosti (Ujević 1991: 37; 248)³⁸ i u nedostatku građanske inteligencije, književnost se razvijala pod utjecajem usmenih oblika, pučkih pripovijedanja i autorskih djela. Ovdje promatrani pisci posežu za raznolikom građom koja im može pomoći, da se poslužimo terminom koji rabi Zečević u kontekstu pučkih autora, pri „majstorijanju“, i tako stvaraju karakteristične književne tvorevine izuzetne komunikativne moći (Zečević 1978: 482). Od usmene književnosti preuzimaju njezine bitne odlike kao što su dominantna vrsta stiha (osmerac i deseterac), formulaičnost, ponavljanje prepoznatljivih motiva, narodni duh (svjetonazor). Uz to se pokazuju kao nasljednici pučkih autora poput Filipa Grabovca³⁹ i Andrije Kačića Miošića⁴⁰ s primjesama autorske književnosti,

³⁸ Prema podacima koje donosi kroničar Ante Ujević, godine 1798. nepismenost je viša od 99 %, a 1807. iznosi oko 97 %. Do 1971. nepismenost se spustila na 15,71 %, a danas je u skladu s hrvatskim prosjekom 0,8 % (izračun u okviru podataka za Splitsko-dalmatinsku županiju). Izvor: Popis 2011.

Đaković (1985: 40; 114) navodi podatke za BiH: nepismenih starijih od 7 godina 1910. bilo je 88 %. Ranije podaci nisu prikupljeni, ali na temelju podataka o broju škola i učenika može se zaključiti da je poboljšanje prosvjetnih prilika bilo vrlo polagano. Bilo je 110 škola 1878., a 487 osnovnih škola 1910./1911. U doba okupacije bile su 54 katoličke osnovne škole, a 1909. bilo ih je 29.

³⁹ Fra Filip Grabovac (Podosoje kraj Vrlike, 1697. – Santo Spirito kraj Venecije, 1749.) hrvatski je pučki pisac poznat po jedinome djelu *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* (1747), namijenjenu neobrazovanu čitatelju. Koncipirano je kao zbornik predaje hrvatske srednjovjekovne književnosti, ljetopisa i književnosti bosanskih franjevaca. Stihovi su pisani osmercem ili epskim desetercem. Više o Grabovcu u: Botica (1990).

⁴⁰ Fra Andrija Kačić Miošić (Brist kraj Makarske, 1704. – Zaostrog, 1760.) hrvatski je epik i vjerski pisac. Pod utjecajem narodne epske pjesme te pučke književnosti, posebno Filipa Grabovca, napisao je svoje najpoznatije

na mjestima i daškom modernosti. Dok djela predstavnika hrvatske pučke književnosti poput Grabovčeva *Cvita* možemo „razumjeti i kao pokušaj da se kod Hrvata podrže junaštvo i vrline, a iskorijeni neznanje i tvrdoglavost“ (Botica 1990: 53), autori s prijelaza stoljeća poput don Ilije Ujevića⁴¹ i fra Martina Mikulića⁴² ne zadržavaju se na glorifikaciji slavne prošlosti i junaka, već nude širi raspon tema, netipične glavne likove, u djelima pritom kombinirajući anakroniju (ponajprije u lokalnom govoru, romantičarskoj karakterizaciji i veličanju zavičaja) i modernost (elementi psihološke karakterizacije, univerzalne teme, predstavnici običnoga puka umjesto herojskih ličnosti). Autori ovakvih djela „računaju na čitatelja u sredinama iz kojih su crpili snagu za svoju imaginaciju, čemu su prilagodili svoje (sužene) pripovjedačke postupke i tehnike. Oni su publika za koju pišu i kojoj se obraćaju“ (Bošković 2017: 403). Posebno je zanimljiva (šire shvaćena) pučka književnost u prostorima koji su i koncem stoljeća pretežito agrarni, ekonomski zaostali, prometno izolirani. Kako će se prikazati u odabranim djelima, u takvim sredinama pučka književnost može dobiti folklorističko-kroničarsku (pokažimo stvari onakve kakve jesu) i prosvjetiteljsku notu (pokažimo ih onakvima kakve bi trebale biti).

Svrha ovakvoga „majstorijanja“ u skladu je s pojmom kulturnoga pamćenja poznatoga teoretičara kulture Jana Assmanna⁴³, a njegovi su specijalizirani nositelji redovnici i župnici, koji ovisno o svojem djelokrugu i stupnju političke i društvene angažiranosti, djeluju na razvoj hrvatskoga pučkoga identiteta. Njihova štiva su korisna, poučna i(ili) zabavna, njihove teme pomno su odabrane kako bi se reaktualizirali povijesni događaji, ličnosti koje imaju biti uzorem u trenutačnoj društveno-povijesnoj situaciji. Tako se konstituira „zajednica sjećanja“ u kojoj „povijesna istina ima povlašteni status u odnosu na književnu istinu“ (Tomašić 2016: 139–140). Autori s pograničja na prijelazu stoljeća ipak ne nastupaju isključivo kao bardovi usmene književnosti ili pučki pisci. Dijalogizirajući s prošlošću, oni ne bježe od tema sadašnjosti, njihovi likovi više nisu glorificirani junaci, već suvremenici, a teme nisu junačka djela, već

djelo *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (1756). U stihu i prozi djelo prikazuje najznačajnije događaje iz prošlosti južnih Slavena i susjednih naroda. U 19. st. *Razgovori* su bili najobjavljivanija knjiga starije hrvatske književnosti. Budući da poput Grabovca i ovaj franjevac odabire svjetovne teme i narodni govor, obojica su predstavnici hrvatskoga književnog prosvjetiteljstva te uzori kasnijim (odabranim) autorima. Više o Kačiću Miošiću u: Botica (2003).

⁴¹ Don Ilija Ujević (Krivodol, 1858. – Split, 1921.) pisao je pjesme, poslanice, pripovijetke, putopise, književne prikaze, zapisivao je narodne poslovice i zagonetke. Službovao je po imotskim župama, primao sve važnije tadašnje časopise i bio među najpismenijim ljudima u krajini. Uz tekstove razasute po književnim listovima najpoznatije djelo su mu *Dokonice: slike i priče iz Dalmatinskoga zagorja* (1906). Više o Ujeviću u: Parlov (2001).

⁴² Fra Martin Mikulić (Borajna kraj Ljubuškoga, 1841. – Široki Brijeg, 1912.) sa svojim djelima *Drveni strojevi* (rukopis 1900., objavljena 1973.) i *Pustinjakove pripovijetke iz seoskog života zapadne Hercegovine* (objavljene posmrtno, 1972.) poznat je kao pionir svjetovnih tema u književnosti hercegovačkih franjevaca. Bio je i sakupljač narodnoga blaga. Na latinskom jeziku napisao je retoriku i dva šematizma. Nazivan je pustinjakom jer je 15 godina službovao u prometno izoliranom selu Ružići. Više o Mikuliću u: Jolić (2017).

⁴³ Više u: Assmann (2005).

postupci običnih ljudi, susjeda i suvremenika, kroz čija usta ipak progovara autor, koji je propovjednik i didaktičar više nego esteta ili umjetnik. Dakle, vidljivo je zaostajanje takvih „majstorijanja“ od modernih književnih strujanja u različitim žanrovima. Dok moderna lirika, prema Barcu, bilježi nekoliko tematsko-motivskih polja – starina, mitovi i legende; pejzaž; erotika i ljubav; dodati se mogu još lirska slika domovine te (auto)tematiziranje pjesnika i čina stvaranja (Barac 1968: 74) – *lirika* imotskih i hercegovačkih autora s romantičarskim je prizvukom i tradicionalističkom podlogom po uzoru na harambašićevu patriotsku poeziju. Odgojno-prosvjetiteljska, a ponekad i utilitaristička shvaćanja smisla i funkcije književnosti glavnu formu izražavanja našla su u epskim žanrovima. Međutim, u kanonskoj književnosti na pragu 1890-ih dolazi do korjenitih promjena, izrazit je poetski realizam, koji se očituje u psihološkoj motivaciji i lirskom akcentu (Šicel 1978: 8), dok su na ovdje razmatranom području još uvijek popularne kačićevski intonirane *epske pjesme* s utilitarističkom funkcijom. Nadale, javljaju se *pripovijetka* i *novela*, koje će tu funkciju donekle preuzeti, te *roman* koji se čak i u kanonskoj književnosti afirmira tek u preporodu (prema Barcu, 60-ak ih je objavljeno od 1881. do 1891. te se to naziva zlatnim desetljećem romana). S prijelazom u 20. stoljeće kanonski se roman oslobađa preporodne matrice, žanrovski raslojava, tematski fokusira na modernog čovjeka, njegova stanja i raspoloženja, s relaksiranijim pripovijedanjem, digresijama itd. (Barac 1968: 138–141), a o romanu imotsko-hercegovačke književne regije može se govoriti jedino u kontekstu tendenciozne književnosti, što će se ilustrirati odabranim djelima književnoga dvojca Osman-Aziz⁴⁴.

U sljedećim će se poglavljima dati primjeri angažiranoga djelovanja hrvatskih književnika/intelektualaca i političkih i/ili kulturnih djelatnika kao i primjeri iz relevantnih tekstova. Prikazat će se književne naracije svećeničkoga i svjetovnoga sloja inteligencije koje se ne mogu strogo odijeliti zbog međusobnog preplitanja kategorija vjere i naroda (kasnije i nacije) te preplitanja pastoralnoga, političkoga, književnoga i kulturnoga djelovanja. Pokušat će se na temelju odabranih djela pokazati kako se rekreira identitet na konceptima sloge, pobune, solidarnosti, poslušnosti, mita, narodnosti, tradicije, povijesti i dr.

⁴⁴ Osman-Aziz književni je pseudonim pod kojim zajedničke radove objavljuju Osman Nuri Hadžić i Ivan Milićević. O njima vidjeti potpoglavlje „Književne naracije: antitradicionalizam 'pripovjedačke Hercegovine“.

3. SLOGA I BUNT: KNJIŽEVNE I POLITIČKE NARACIJE SVEĆENIČKOGA SLOJA INTELIGENCIJE⁴⁵

Pluralizam političkih i književnih ideja hrvatskoga društva u posljednjim dvama desetljećima 19. stoljeća te na početku 20. stoljeća odrazio se i u zagorskom dijelu Dalmacije te imotsko-hercegovačkom pojasu. U prethodnom poglavlju spomenuta „nedržavna“ realnost zemlje utjecala je na razvoj književnosti s imotsko-hercegovačke periferije. U nepovoljnim političkim i književnim prilikama djeluju petorica svećenika – podrijetlom i/ili službom vezanih uz prostor Imotske krajine i Hercegovine – koji nisu ni jedini ni najreprezentativniji predstavnici inteligencije hrvatskoga društva, ali su političkim, pastoralnim i književno-kulturnom radom pridonosili razvoju hrvatske misli na ovdje istraživanom teritoriju, a neki od njih i šire.

U nastavku će se prikazati značaj (ponajprije franjevačkog sloja) inteligencije te širenje različitih ideja vezanih uz rješavanje hrvatskoga državnoga pitanja, pri čemu ćemo se posebno osvrnuti na položaj Dalmacije i Hercegovine, odnosno nastojanja za njihovim stvarnim priključivanjem hrvatskim zemljama. Političku heterogenost prati književna, ali samo na području hrvatske kanonske literature. Naime, heterogenost u ovdje analiziranim djelima ne odnosi se na ranije spomenute književne dileme jer svećenička književnost, čak i ona svjetovnog karaktera, poput novela, putopisa, povijesnih epova, rodoljubnih poslanica i pjesama, ostaje uglavnom izvan aktualnih književnih strujanja.

Navedeno će se ilustrirati na tekstovima petorice intelektualaca koje tematski i funkcionalno spajaju pojmovi sloga i bunt. Ovisno o vlastitim uvjerenjima, položaju, opsegu djelovanja te vrsti teksta, pojam *sloge* različito su shvaćali: od sloge narodnjaka i autonomaša, preko imotske, a zatim i hrvatske sloge i ujedinjenja, do sloge južnih Slavena u okviru dvojne ili, za neke, trojne Monarhije. Uz slogu razmatrani koncept bit će *bunt* u smislu aktivnog djelovanja petorice u pravcu koji bi se mogao svesti pod moto „Bog i domovina“⁴⁶.

Da bi se pristupilo analizi odabranih djela, potrebno je njihove autore svrstati u kontekst hrvatske inteligencije koja djeluje na širem planu. Položaj hrvatske inteligencije u razdoblju 1848. – 1918. vjerojatno je najsloženiji u čitavoj jugoistočnoj Europi. Osim dvostruke tuđinske vladavine položaj dodatno komplicira velikosrpska ideologija. Javljaju se napetosti između

⁴⁵ Skraćeno i prerađeno poglavlje objavljeno je u Čagalj (2021b).

⁴⁶ U člancima iz 1884. pod naslovom *Naš program* don Ivo Prodan razrađuje poznatu Starčevićovu tezu „Bog i Hrvati“ u načelo „Najprije Bog, najprije vjera, pa domovina“ (Diklić 2003: 23), iz kojega se vidi dvostruki cilj programa – očuvanje vjerskih i nacionalnih osjećaja. Ovo načelo može se primijeniti i na ostale ovdje spomenute intelektualce.

Crkve i države (liberalizam, klerikalizam i dr.), što dovodi do duhovne ideološko-političke diferencijacije hrvatske inteligencije (Džaja 2002: 26–27; Gross 1987: 846–858). Tako ona zastupa dvije različite ideologije o budućnosti svoje nacije: jugoslavizam koji se nadovezuje na ilirizam te velikohrvatstvo koje dominira 1880-ih i 1890-ih. Prva jugoslavenstvo vidi kao političku, državotvornu i nadnacionalnu/internacionalnu kategoriju. Drugu zagovara Starčević pod utjecajem ideja Rousseaua (Džaja 2002: 29–31). Ako ovo preslikamo na područje Imotskoga i Hercegovine, možemo zaključiti da diskurs prvog, svećeničkog sloja hrvatske inteligencije (koji prethodi svjetovnoj inteligenciji, odnosno narodnim učiteljima) slijedi ideje hrvatske inteligencije u razvoju. Tako, primjerice, diskurs hrvatskih zastupnika u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču don Ive Prodana⁴⁷ i fra Josipa Vergilija Perića⁴⁸ balansira između dviju navedenih alternativa: duhovnog i političkog slavenskog jedinstva i vizije istinski ujedinjene i neovisne Hrvatske. Bez obzira na razlike u poimanju rješenja hrvatskoga pitanja, u svojim govorima i političkim i književnim tekstovima obojica zagovaraju slogu, slično kao fra Rajmund Rudež, vođa Narodne stranke u Imotskoj krajini. Manje angažirani na političkom, a više na kulturnom i prosvjetiteljsko-pastoralnom polju bili su lokalni župnici poput fra Klementa Bušića i don Ilije Ujevića koji zagovaraju pučku solidarnost i poslušnost. Analiza odabranih tekstova pokazat će da su u političkim djelima, ovisno o stupnju političkog angažmana, svećenici iskazivali bunt i nezadovoljstvo položajem svojih župa, svoje regije i domovine, a njihova književna djela predstavljaju nastavak pastoralnog djelovanja. Takvi su tekstovi uglavnom bez veće umjetničke vrijednosti s jasnom didaktičkom porukom o potrebi rada na unutarnjem jedinstvu i duhovnoj solidarnosti.

Slično je i s inteligencijom u Bosni i Hercegovini, gdje možemo primijetiti promjenu u diskursu koja se vidi u usporedbi starije generacije hercegovačkih franjevac koji pokazuje odlike zavičajnoga identitetskoga određenja s utjecajem ilirizma, što se nakon okupacije pretvara u potpuni hrvatski nacionalni diskurs kod novije generacije (Šarac 2011: 42–43). Katoličko-hrvatski element jača također postokupacijskim doseljavanjem katolika iz susjednih hrvatskih zemalja, reorganizacijom Crkve, tj. uspostavljanjem nove crkvene hijerarhije i

⁴⁷ Don Ivo Prodan (Janjina, 1852. – Zadar, 1933.) novinarski i politički život ostvario je u Zadru, a Imoćanin je prema predcima s očeve strane. Vlasnik je Katoličke hrvatske tiskare koju je osnovao u Zadru, a značajna je za razvoj hrvatske nacionalne svijesti. U razdoblju 1876. – 1919. uređuje i tiska ukupno 12 novina i časopisa (između ostaloga urednik je vjersko-političkih novina „Katoličke Dalmacije“ i prvog dnevnog lista u Dalmaciji „Hrvatske krune“ koja je u početku bila prilog vjersko-političko-književnoj novini „Hrvatska“ tiskanoj u Zadru) (Jerolimov 1998: 134–136). Osnivač je Stranke prava i Čiste stranke prava u Dalmaciji. Zastupnik je u Dalmatinskom saboru 1901. – 1918., a u Carevinskom vijeću 1907. – 1918. Više o Prodanu u: Diklić (2003).

⁴⁸ Fra Josip Vergilije Perić (Podbablje Gornje, 1845. – Zadar, 1919.) književnik je, prevoditelj, kulturni i prosvjetni radnik. Od 1889. zastupnik je u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću. Više o Periću u: Šimundža (1989), Ujević (1991).

kroatizacijom mlađe generacije. U početku se nedostatak političkih organizacija kompenzira djelovanjem preko kulturnih institucija, posebno pjevačkih društava, a kasnije se počinju čitati novine koje potiču nacionalnu svijest („Crvena Hrvatska“ Frana Supila, zadarski „Narodni list“, Starčevićeva „Hrvatska“, „Hrvatska domovina“, „Obzor“ i dr.) (Đaković 1985: 356), javlja se nova građanska klasa iz koje potječe akademski obrazovana inteligencija koja će nakon Kalleyeve smrti i pokretanja prvih političkih glasila („Srpska riječ“, 1905. – 1914. i „Hrvatski dnevnik“, 1906. – 1918.) dobivati sve više mogućnosti suprotstavljanja vlastima (Vevaet 2013: 281). Tako hrvatska svjetovna inteligencija osniva prve političke organizacije⁴⁹ i uključuje se u oblikovanje hrvatske politike u BiH (Đaković 1985: 150; Grijak 2011: 90–91). Pritom se izdvajaju dvije suprotstavljene skupine: Stadlerovo sekularizirano svećenstvo i franjevci. U Sarajevu se 1910. osniva Stadlerova Hrvatska katolička udruga i građansko-liberalna Hrvatska narodna zajednica koju podupiru pravaši i franjevci. Obje stranke odobravaju okupaciju i aneksiju te bosanskohercegovački Hrvati vjeruju da su ih ti čini doveli u bližu svezu s Hrvatima u Hrvatskoj. Mišljenja su da se hrvatsko pitanje može riješiti u okviru Monarhije (Đaković 1985: 358–359; Gross 1966/1967: 25).

Na području Bosne i Hercegovine u prvom istraživačkom razdoblju djeluju tri skupine inteligencije koje postaju nositeljima kulture: hrvatska i srpska koje se priklanjaju već postojećim nacionalnim kretanjima sunarodnjaka izvan države, te muslimanska koja je morala tek pokrenuti nacionalni proces identifikacije (Džaja 2002: 218). Sve do 1900. Hercegovina je nositelj i središte društvenog života i buđenja hrvatske i srpske nacionalne svijesti, dok je Sarajevo bilo središte okupacijske uprave i prepuno doseljenika (Đaković 1985: 156). Mostar, kao glavni grad Hercegovine, bio je „ne samo žarište u početku razvitka nacionalne misli kod bosanskohercegovačkih Hrvata nego je na području zapadne Hercegovine živjela i najbrojnija i najkompaktnija skupina bosanskohercegovačkog katoličkog življa“ (Isto: 256). Mostar tog doba bio je „zublja narodne svijesti Hrvatske“ (Nikić 2016: 39).

U skladu s prethodno navedenim, može se ustvrditi da prvi sloj inteligencije na području Imotskoga i Hercegovine čine franjevci. Oni su još od 13. stoljeća glavni zastupnici katoličke misli, posrednici između političkih moćnika i rimske kurije (Glavaš 1904: 10), a njihova uloga u rascjepkanim hrvatskim zemljama s nestabilnom politikom posebno do izražaja dolazi sredinom 19. stoljeća. Tada na području BiH zbog nerazvijenosti građanskog sloja postaju nositelji hrvatskog nacionalno-integracijskog procesa slijedeći poticaje iz Hrvatske, a

⁴⁹ Iz vjerskih i građanskih organizacija nastaju i prve političke stranke nekatoličkoga stanovništva: Muslimanska narodna organizacija 1906. i Srpska narodna organizacija 1907. (Tepić 1998: 275).

od 1881. tu ulogu ima i katolička crkvena hijerarhija⁵⁰. Iako je došlo do podjele župa između redovničkoga i dijecezanskoga klera⁵¹ te započinju sukobi između franjevaca i biskupa Stadlera, što djeluje na kulturni razvitak Hercegovine (Alilović 1980: 37), to ne umanjuje značaj franjevaca i doprinos građenju identiteta, ponajprije među pukom u kojem su bili štovani. Do određene mjere imali su ulogu političkih predstavnika katolika do 1881. (Đaković 1985: 175), a ulogu kulturnih djelatnika imaju kroz cijelo vrijeme. Zbog zabrane osnivanja političkih organizacija (što je dijelom Kallayeve politike izoliranja BiH od balkanskih zemalja) Hrvati svoje nacionalne težnje, kako je ranije rečeno, pokušavaju ostvariti najprije putem kulturnih institucija (Grijak 2011: 117, Nikić 2002: 295, Alilović 1980: 38), pri čemu poticaji za osnivanjem takvih institucija često dolaze sa strane franjevaca⁵². Od posebnog je značaja za Hercegovinu rad fratara predvođenih rodoljubnim mostarskim biskupom fra Paškalom Buconjićem, za kojeg Pandžić (1996: 35) navodi da je bio Kvaternikov i Kumičićev prijatelj⁵³. Upravo je njegova knjižica na talijanskom *Un cenno semplice sui gravami*⁵⁴ doprinijela buđenju interesa velesila za Hercegovački ustanak (1875. – 1878.)⁵⁵ i potaknula na održavanje Berlinskoga kongresa i rješavanje višestoljetnog problema seljaka u BiH (Nikić 2016: 36).

⁵⁰ Ugovorom u uređenju Katoličke crkve u BiH 8. lipnja 1881. u Sarajevu je uspostavljena nadbiskupija Vrhbosna, u Mostaru, Banja Luci i Trebinju biskupija, što znači da će franjevci skupa sa svjetovnim biskupskim klerom ostati u pastoralnoj duhovnoj službi. Ovaj kompromis, odnosno posljedična podjela župa između redovničkoga i svjetovnoga biskupskoga klera, osnovni je izvor sukoba franjevaca i svjetovnih svećenika do danas (Đaković 1985: 80).

⁵¹ Godine 1899. tadašnje crkvene vlasti odlučuju uspostaviti tzv. redovnu crkvenu hijerarhiju, odnosno franjevece zamijeniti svjetovnim, dijecezanskim svećenicima u dijelu hercegovačkih župa, pozivajući se na to da su franjevci kao misionari potrebni u graničnim i nestabilnim područjima (u vjerskom smislu), a s dolaskom nove vlasti prilike se stabiliziraju. Puk pruža otpor zbog bliskosti s franjevcima, ali i kao znak kontrahegemonije prema austro-ugarskoj vlasti koja podjelu potencira. U identitetskom je smislu zanimljivo kako se kroz ovakvu kontrahegemoniju mali čovjek pokazuje samosvjestan i samoaktivan, čak i u slučaju rješavanja vjerskih problema. Zbog otpora, ali i nedostatka svećenika, predano je manje od dogovorenih pola župa pa se problem reaktualizira 1968., kada se traži predaja pet zapadnohercegovačkih župa. Problem će se politizirati, što će biti prikazano analizirajući slučaj Ivana Alilovića u potpoglavlju „Lokalno, regionalno i nacionalno u naracijama Ivana Alilovića“.

⁵² Popis ustanova koje su franjevci i građani Mostara osnovali vidjeti u: Alilović (1980: 11–14; 41–49). Zahvaljujući fra Franji Miličeviću koji je u Mostaru osnovao Tiskaru katoličkog poslanstva (Franjevačku tiskaru) 1872., u tom je gradu od 1880. do 1920. izlazilo povremeno 20-ak glasila i tiskano je oko 600 knjiga (knjižica) (Ševo 2016: 136, Ilić 1984: 57).

⁵³ Fra Paškal (Stjepan) Buconjić, mostarsko-duvanjsko-trebinjski biskup (Drinovci, 1835. – Mostar, 1910.). Franjevac, filozofski i bogoslovni studij završio u Ferrari. Profesor na franjevačkom učilištu u Rimu i na Širokom Brijegu. Promicao je crkveni, kulturni, prosvjetni i socijalni napredak, osnovao Hrvatsku tiskaru i utemeljio većinu hrvatskih društava u Hercegovini onoga doba. Više o Buconjiću u: Alilović (1980).

⁵⁴ Knjižicu je na hrvatski preveo i bilješkama popratio Andrija Nikić u radu pod nazivom *Paškal Buconjić: glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva u Hercegovini (1875). Kratak osvrt na namete*. Buconjić navodi socijalno-ekonomske uzroke (turski nameti, osjećaj nesigurnosti, tlačenje kršćanskih kmetova od strane aga) i nacionalne uzroke (politički i vjerski motivirano muslimansko stanovništvo drži se skupa, dok kršćani ne poznaju ni zakone ni turski jezik te su diskriminirani). Na kraju predlaže četiri rješenja: oružani ustanak, iseljavanje, autonomija BiH, postavljanje vojske u većim gradovima.

⁵⁵ Ustanak koji započinje u Hercegovini ubrzo se širi na pojedine dijelove istočne i zapadne Bosne, Sandžak, Makedoniju i Bugarsku te se pokreće rješavanje tzv. Istočnog pitanja na Balkanu.

Važnu ulogu franjevci imaju i u zagorskom dijelu Dalmacije, gdje zajedno s rijetkim dijecezanskim svećenicima u 19. st. čine jedini obrazovani sloj koji njegujući tradiciju pridonosi duhovnoj integraciji sjevera i juga (Grbavac 2017: 93). Do druge polovice 19. st. franjevci su bili uglavnom dušobrižnici, a otvaranjem gimnazije u Sinju dobivaju mogućnost školovanja i redovničke i svjetovne inteligencije (Ganza Aras 1986: 14), što znači da (isto kao u Bosni i Hercegovini) franjevci nisu bili samo duhovni vođe naroda, već jako angažirani u kulturno-prosvjetni i književni rad. Imotski samostan, jedan od najstarijih u sadašnjoj Provinciji presvetog otkupitelja u Splitu⁵⁶, bio je političko središte narodnih težnja (Vrčić 2018: 289).

Veza dalmatinskih franjevaca i hercegovačkoga puka vidi se u pastoriziranju hercegovačkih župa te izgradnji duhovnog i kulturnog života Hercegovine⁵⁷ koja tek 1844. dobiva dopuštenje za gradnju samostana na Širokom Brijegu odvojivši se od provincije Bosne srebrne (Pandžić 2001: 49–52, Alilović 1980: 7–9). S druge strane, važan je rad hercegovačkih franjevaca na priključenju BiH hrvatskim zemljama nakon okupacije. „Za razliku od bosanskih franjevaca koji od 1878. do kraja 19. stoljeća gotovo nisu smjeli, kako kaže Marko Karamatić, izražavati svoja politička stajališta, hercegovački franjevci ne izbjegavaju politiku pod pokroviteljstvom biskupa fra Paškala Buconjića i fra (don) Franje Milićevića“ (Pandžić 2001: 70).

Tako su nakon okupacije dvije delegacije pošle Franji Josipu I. Fra Grgo Martić sastavio je bosansku Adresu (koja se spominje u njegovim *Zapamćenjima* iz 1906.), a spomenuti fra Paškal Buconjić hercegovačku u kojoj naglašava želju „što skorijega pridruženja i priključenja srodnoj braći istoga naroda, koji je dosada bio pod žezlom habsburškoga doma“ (Glavaš 1904: 99). Kontakt s Hrvatskom vidi se između ostaloga i u činjenici da su bosanskohercegovački franjevci išli na studije u Zagreb, odakle im je došla ideja o otvaranju čitaonica u Bosni (Šurmin 1898: 183) kao i u prodiranju ideja ilirskog pokreta prodiru preko mladih franjevačkih klerika koji su se obrazovali u Slavoniji i Ugarskoj (Grijak 2011: 91), zatim u propagiranju izdanja Matice hrvatske (Alilović 1980: 39) i dr.

⁵⁶ Samostan se prvi put spominje 1343. godine (Korać 2007: 26). Vjeko Vrčić navodi da je je vjerojatno prvo prebivalište fratara bilo na izvoru rijeke Vrljike još u 14. stoljeću, a Stjepan Zlatović da je to jedan od najstarijih samostana u bosanskoj vikariji. Imotska župa osnovana je 1717., nakon oslobođanja Imotske krajine od Turaka. Dozvola za gradnju novog samostana pribavljena je 1738. godine (Vrčić 1989: 69; 38; 72).

⁵⁷ Do 16. st. u Hercegovini nije postojao franjevački samostan koji bi mogao biti kulturno žarište u tom graničnom području turske carevine. Do 1718. veći dio Hercegovine pastorizirali su franjevci iz dalmatinskih samostana Zaostroga, Makarske, Živogošća. Potom i Turci i Mlečani zabranjuju prelazak granice, što će se odraziti negativno na duhovni i kulturni život Hercegovine. Ona dolazi pod samostane u Kreševu i Fojnici koji su joj bili predaleko te su se u svom radu franjevci morali izlagati životnoj opasnosti (Alilović 1980: 7). Nakon odvajanja od bosanskih franjevaca, sljedećih 50 godina glavno sjedište hercegovačkih franjevaca bit će u Širokom Brijegu, a 1894. prebacuje se u novi samostan u Mostaru (Pandžić 2001: 139).

Uz dušobrižništvo i rad preko kulturnih institucija važno je i književno stvaralaštvo franjevaca iako ono nije nastalo iz umjetničkih pobuda niti ima veliku umjetničku vrijednost. Vjersko-bogoslovna i svjetovna djela imala su biti na korist narodu. Hercegovački franjevci počeli su pisati bez ikakve književne i jezične tradicije, oslanjajući se na stare bosanske i dalmatinske franjevačke pisce. Svi ti stari franjevački pisci završavali su nauke najčešće u Italiji (Alilović 1980: 14–15). Alilović naglašava da uz franjevce svoj kulturno-prosvjetni i književni rad u Hercegovini počinju i pravoslavni svećenici. Tako se uz postojeću muslimansku tradiciju razvijaju usporedno srpska i hrvatska (1980: 10). U ovakvim okolnostima vidjet će se razlika između poimanja identiteta kod starije i mlađe generacije franjevaca. Kako je navedeno na početku poglavlja, starija generacija franjevaca u Hercegovini pod utjecajem je ilirizma, a okupacije prisutan je hrvatski nacionalni diskurs kod novije generacije. To se može vidjeti prema sadržaju franjevačkih listova u Mostaru.

Prve novine u Mostaru „Hercegovački bosiljak“ (1883. – 1884.), koje pokreću predvodnici kulturnog preporoda Hrvata u BiH (Milićević kao utemeljitelj tiskarstva i biskup Buconjić) objavljuju ponekad priloge i na ćirilici te one s ilirskom terminologijom. Nakon što su novine zabranjene⁵⁸, Milićević izdaje „Novi hercegovački bosiljak“ (1884. – 1885.) koji počinje objavljivati kulturne i političke priloge hrvatske nacionalne orijentacije, a koji je imao najviše pretplatnika u Dalmaciji. Treći i najpoznatiji „Glas Hercegovca“ (1885. – 1896.) ilirsku tradiciju zamjenjuje pravaštvom, usvaja frankovačku struju pozivajući se na povijesno pravo pripadanja BiH Hrvatskoj, što nastavlja i „Osvit“ (1898. – 1907.) (Alilović 1980: 41–49, Đaković 1985: 158; 163, Šarac 2011: 42–43). Ovaj utjecaj pravaških ideja širi se iz Dalmacije⁵⁹ i Zagreba⁶⁰ te su i hercegovački franjevci sve više prohrvatski orijentirani, što utječe i na osnaživanje hrvatskog identiteta u širim slojevima stanovništva⁶¹.

⁵⁸ Luka Đaković tvrdi da su novine zabranjene zbog orijentacije prema Dalmaciji i programu Mile Starčevića (1985: 158), dok Musa navodi kao razlog objavu članka o formiranju Tajnog odbora u Mostaru, što se moglo protumačiti kao priprema na pobunu, a list nije osnovan kao politički. U svakom slučaju, Milićevića je na mjestu glavnog urednika, a potom vlasnika lista i tiskare, zamijenio proaustrijski nastrojeni Dominik Nedjeljko Radičić, koji je surađivao u splitskome „Jedinstvu“ i sarajevskoj „Nadi“. Nakon njegove smrti nećak Ivan Milićević uređivat će list „Osvit“ (Musa 2011: 369; 373–375).

⁵⁹ Preporodne ideje iz Dalmacije šire se preko djela fra Ivana Franje Jukića, fra Grge Martića, fra Petra Bakule i fra Franje Milićevića (Ševo 2016: 131). Također, starčevićanske ideje iz Dalmacije prodiru do Hercegovine preko vjerskoga tiska, pri čemu je veliku ulogu odigrala „Katolička Dalmacija“ don Ive Prodana koja, za razliku od pravaških listova iz Hrvatske, nije bila zabranjena (Gross 1967: 14).

⁶⁰ Nakon Frankova preuzimanja 1890. pravaškog lista „Hrvatska“ u Zagrebu, s čijim je uredništvom Milićević bio u kontaktu, „Glas Hercegovca“ počinje objavljivati više domoljubnih i rodoljubnih pjesama (Pandžić 2016: 92).

⁶¹ Prema Vukšiću, hercegovački franjevci su BiH smatrali sastavnim dijelom povijesnoga hrvatskog državnog područja, za razliku od bošnjačkih franjevaca kod kojih postoje dvije struje. Prva je bošnjačka fra Ante Kneževića, a druga jugoslavenska okupljena oko „Glasnika jugoslavenskih franjevaca“ (Grijak 2011: 115–116).

Jačanje pravaške misli kod franjevacu odvija se paralelno s jačanjem pravaštva ne samo na političkom, već i na i književnom polju u Hrvatskoj (potaknuto među ostalim dolaskom na vlast zloglasnoga bana Kuena Hedervaryja), gdje su vodeći realistički pisci pravaši, starčevićevci (Kovačić, Kumičić, Harambašić, Gjalski, Kranjčević i dr.)⁶².

Kod drugog, svjetovnog sloja hrvatske inteligencije (učitelja, pravnika, novinara itd.), vidljiv je također utjecaj pravaša, što će se u potpoglavljima „Književne naracije pod utjecajem tradicije i povijesti“ te „Književne naracije: antitradicionalizam 'pripovjedačke Hercegovine“ pokazati na primjerima djela pisaca mostarskoga književnoga kruga, Nikole Buconjića⁶³ i Osman-Aziza. Prvi zastupa pravaška stajališta čak i kad rješenje tzv. hrvatskoga pitanja vidi u okviru Monarhije. U književnim, historiografskim i etnografskim tekstovima gradi lik uzornoga Hrvata katolika koji poštuje i cara i Boga, odnosno njeguje tradicionalne vrijednosti. Književni dvojac pak djeluje među hercegovačkim muslimanima u pravcu suradnje s Hrvatima i priključenja Bosne i Hercegovine hrvatskim zemljama.

U sljedećim će se potpoglavljima izdvojiti djela svećeničkoga sloja inteligencije koji, usprkos različitim političkim opredjeljenjima i stupnju političke angažiranosti, u govorima i tekstovima naglašavaju slogu i suradnju hrvatskoga naroda s obiju strana granice.

3.1. Don Ivo Prodan: ni Beč ni Pešta, već (pravaška) sloga⁶⁴

[...] najprije su se pomirili ugarski Irud i bečki Pilato, pa onda su oba skupa prisilili Hrvatsku na križ hrvatsko-ugarske nagodbe [...] Sad kao jastreb na golubicu vrebaju kako bi u ime svete krune ugarske počiniли još jednu svetu međunarodnu lupeštinu u velikom stilu, prisvojivši Dalmaciju. Ako Bog ne spasi Hrvatsku, i to će se dogodit. Beč nas spasit neće.

(Ivo Prodan, *Prvi govor zast. D. I. Prodana dne 9 prosinca 1907 u cesarevinskom vieću*, 1907)

Don Ivo Prodan najžustriji je intelektualac od ovdje spomenutih čije se starčevićanske ideje šire po Dalmaciji, a prodiru i do Hercegovine preko njegovih vjersko-političkih novina

⁶² I na području imotsko-hercegovačke književne regije potvrdit će se Jelčićeva tvrdnja da, ako su ruski realisti potekli iz Gogoljeve kabanice, hrvatski realizam potekao je iz Starčevićeva tobolca (s aluzijom na njegove feljtone „Tobolac“) (1997: 144).

⁶³ Nikola Buconjić (Neum Klek, 1865. – Sarajevo, 1947.), hrvatski pjesnik, prozaik i etnograf, jedan od pripadnika mostarskoga književnoga kruga formiranog oko Miličevićeva časopisa „Osvit“. Zajedno s Ivanom Zovkom i Ivanom Klarićem Buconjića u ovome radu ubrajamo u drugi, prosvjetarski sloj hrvatske inteligencije u Hercegovini. Poznat je po neumornom prohrvatskom djelovanju u gradovima u kojima je radio diljem Bosne i Hercegovine, nastojeći se priključiti pjevačkim društvima ili ih organizirati kao tadašnje jedine nositelje hrvatske kulture i identiteta. Više o Buconjiću u: Marjanović (2001), Okuka (2005), Šešelj (2011).

⁶⁴ O don Ivi Prodanu i fra Josipu Vergiliju Periću autorica je također pisala u Čagalj (2022b).

„Katolička Dalmacija“⁶⁵ koje za razliku od pravaških listova iz Hrvatske, nisu bile zabranjene (Gross, 1966/1967: 14). Gotovo 60-ogodišnja borba protiv protuhrvatskih utjecaja stajat će ga gubitka profesure i tiskare⁶⁶ kao i dvostruke privremene zabrane obavljanja crkvenog bogoslužja uslijed njegova stavljanja na čelo pokreta u obranu glagoljice⁶⁷.

Naime, 1898. Zbor za svete obrede u Rimu izdaje okružnicu *Litterae De usu Linguae slavicae in S. Liturgia* kojom se već u prvoj odredbi traži od biskupa i nadbiskupa da naprave popis crkava u kojima se kontinuirano glagoljalo barem posljednjih 30 godina, što je bilo gotovo nemoguće dokazati⁶⁸, da bi se 1899. odlukom nadbiskupa Grgura Rajčevića u zadarskoj nadbiskupiji glagoljica ukinula. Prodan u knjizi *Je li glagolica pravo svih Hrvata* (Zadar, 1904) glagoljicu proglašava i pravom, i običajem i povlasticom *cjelokupnog hrvatskog naroda* ustvrdivši da protivnici Svete Stolice krivo tumače ranije izdanu okružnicu *Grande Mundus* pape Lava XIII. od 30. rujna 1880. (Prodan 1904: 22) i krivo govore o zloporabi glagoljice:

Da je posrijedi zloporaba, Crkva ne bi toj zloporabi *pogodavala*, a glagolici *pogoduje*. Ona bi zloporabi stvarala poteškoća, ili bi ju naprosto ukinula. Ako li to Crkva ne čini, nego u sve i po sve izjednačuje glagolicu latinici, odatle možemo zaključiti da Crkva, najkompetentniji sudac, ne nahodi u porabi glagolice kod stanovitih crkava nikakvu zloporabu, nego skroz zakonito stanje, koje ona sama svojim svojim vrhovnim autoritetom uvela. Da je po sriedi zloporaba ne bi Crkva govorila o povlastici („privilegium“), jer zloporabom nitko do povlastice ne dolazi (Isto: 71).

U obrani glagoljice branit će i Rim te zaključiti da je uporaba glagoljice zakonita kod svih Slavena, pa i kod Hrvata, da Sveta Stolica nije sužavala pravnu uporabu glagoljice te da nije ona kriva za sužavanje njezina opsega, već su uzroci mnogobrojni: od ratova, nestašice škola i knjiga za glagoljaše, prevlasti latinskoga, uporabe ćirilice do samih „unutarnjih“ protivnika, uključujući i neke biskupe (Isto: 188; 194–197), a „da nje [Svete Stolice] nije bilo, ne bi bilo ni ovih ostataka“ (Isto: 186). Iz ovoga iščitavamo barem dvije stvari: (1) Prodan nastoji ne dopustiti diskriminaciju niti jedne hrvatske župe, bez obzira koliko dugo se na njezinu teritoriju upotrebljavalo pismo koje postaje simbolom hrvatskoga identiteta; (2) također nastoji

⁶⁵ Pod utjecajem pravaških ideja iz Dalmacije hercegovački franjevci sve više prohrvatski su orijentirani, što utječe i na osnaživanje hrvatskog identiteta u širim slojevima stanovništva.

⁶⁶ Nakon Londonskog i Rapallskog ugovora iz 1915. i 1920. Zadar, u kojemu je Prodan djelovao, pripada Italiji, a Prodanova tiskara zbog pritiska iredentista i fašista mora se seliti na otok Ugljan, da bi je dokrajčili Titovi partizani tijekom Drugoga svjetskog rata (Diklić 2003: 15–16).

⁶⁷ Prvu je zabranio izrekao autonomašima sklon nadbiskup msgr. Pietro Doimo Maupas 1888., a drugu msgr. Grgur Rajčević 1889. zbog neslaganja oko uporabe glagoljice u crkvenom bogoslužju (Isto: 19–20).

⁶⁸ Nadbiskupski ordinarijat u Zadru 1900. izdaje Dekret kojim dopušta uporabu glagoljice čak i u župama gdje je nepotrebno obustavljena u zadnjih 30 godina, ali pravo na uporabu svaka je crkva morala dokazivati čvrstim pismenim dokazima i drugim svjedočanstvima kako bi se napravio valjan popis glagoljaških župa. Popisi zavise o volji nadbiskupa, što se vidi prema Rajčevićevu popisu koji gotovo da i ne sadrži glagoljašku župu, dok su prema popisu njegova nasljednika nadbiskupa Mate Dvornika na početku 20. stoljeća sve župe u zadarskoj nadbiskupiji, osim nekih u gradu Zadru, glagoljaške (Isto: 57).

zadržati dobre odnose s Vatikanom, pri čemu se zamjera lokalnim biskupima. Slogu ovdje vidimo u nastojanju održavanja sklada između svih hrvatskih župa te u radu na dobrim odnosima sa Svetom Stolicom koju Prodan vidi kao mogućega saveznika, iako se u pomoć izvana nije previše uzdao, što će se vidjeti u daljnjoj analizi.

Nadalje, pojam sloge i bunta u Prodanovim djelima odnosi se na pokušaj rješavanja hrvatskoga nacionalnog i državnog pitanja u okviru trijalizma, a s krajnjim ciljem stvaranja samostalne Hrvatske, na temelju unutarnje sloge, žustro kritizirajući sve koji prema njegovu mišljenju ne rade za hrvatsku stvar. Njegova „velikohrvatska“ politika predviđala je također pripajanje BiH hrvatskim državama te je u tu borbu pokušao uključiti sve hrvatske političke stranke i zastupnike, uključujući Muslimane i Srbe⁶⁹.

U ranijim će se političkim spisima često osvrnati na konformizam narodnjaka te će tako u tekstu *Razmišljaji i istina* (Zadar, 1884) i u tekstu *Za sjedinjenje ili Nekoliko opazaka 'narodnomu' proglasu* (Zadar, 1885) oštro kritizirati narodnjake predvođene don Mihovilom Pavlinovićem koji koketiraju s Bečom i Peštom (Prodan 1884: 7) te ispunjavaju austrijske težnje u pogledu vojske, uređenja financija, obnove austro-ugarske nagodbe i statusa Bosne (Prodan 1885: 21). Budući da novi narodnjački program ne spominje sjedinjenje hrvatskih zemalja, Prodanov bunt raste te narodnjačke zastupnike stavlja uz bok političkim protivnicima Srbima, Talijanima i hrvatskim poturicama (Prodan 1884: 32) tvrdeći da novi program vodi „k grobnici hrvatskih prava, k izvoru novih nesreća po hrvatski narod“ (Isto: 56).

Prodan budućnost Hrvatske stvari vidi u unutarnjoj slozi, a ne pomoći velesila. To se očituje u različitim prijedlozima za rješenje hrvatskog pitanja u govorima zastupnika Prodana i Perića tijekom sjednica Dalmatinskoga sabora u studenome 1905. Naime, Josip Vergilije Perić, o kojemu će biti riječi u sljedećem potpoglavlju, razočaran mađarskim postupcima nakon 1868., drži da se u sporu između Beča i Pešte Hrvati na kraju trebaju prikloniti Austriji (Perić 1905:

⁶⁹ Prodanov odnos prema Srbima je ambivalentan. Diklić naglašava da je čak bio spreman na ustupak Srbima u hrvatskim zemljama u vidu priznavanja kulturne autonomije, vjere, pisma i zastave ako pristanu na ujedinjenje BiH s hrvatskim zemljama. Zbog toga su ga naknadno napadali zagrebački i dubrovački frankovci, nazivajući ga izdajnikom i srbofilom (Isto: 67).

S druge strane, Prodan iznosi žustre protusrpske stavove ne razlikujući kategorije naroda, nacije i države. Negira postojanje ijednoga drugoga naroda osim hrvatskoga u Hrvatskoj, dok Srbe u Dalmaciji priznaje samo u vjerskom, no ne i u političkom smislu. Nije zamišljao samostalnu Hrvatsku u zajedništvu s drugim južnoslavenskim narodima, ponajmanje sa Srbima, po čemu se razlikuje od narodnjaka (Isto: 34; 26).

U tekstu *Dva dokumenta srbskih težnja u hrvatskoj zemlji iz 1879*. Prodan se žustro suprotstavlja srpskom svojatanju ističući kako sloga u Srbiji funkcionira drukčije nego u Hrvatskoj: „U Srbiji neće katolik Hrvat ni mucnut; to bi kvarilo slogu; u nas će srpski namjestnici slijediti jedan za drugim i moći će se dičiti: I ja sam Srbin! – Predsjednici Sabora hvastat će se i gore, al se sloga za to neće razpasti“ (1879: 4).

6–9). Prodan je skloniji staroj pravaškoj politici „ni Beč ni Pešta“ (Diklić 2003: 129) te se oslanja na pravašku slogu:

U nedalekom vremenu riešavat će se sudbonosna pitanja za cielu Tvoju budućnost, Narode, i ako Te to vrijeme na nadje pripravna na obranu, odvažna u navali, složna u zahtievima, i nadalje ćeš ostati potlačen, razdvojen i podložan svim mogućim tudjinskim upravama, koje će te kao i do sada spriečavati u svakom napretku. Stranka prava jedna i složna od Raba do Spiča [...] (Prodan 1908: 1).

Kulminacija Prodanova bunta vidi se u govoru u Carevinskom vijeću 1907., kad se slikovito suprotstavlja austrijskom i mađarskom podređivanju Hrvatske:

najprije su se pomirili ugarski Irud i bečki Pilato, pa onda su oba skupa prisilili Hrvatsku na križ hrvatsko-ugarske nagodbe [...] kako su uz privolu Beča Magjari zauzeli Rieku i Medjumurje, tako su uz privolu, pače uz volju Beča, podjarmili Hrvatsku i Slavoniju. Sad kao jastreb na golubicu vrebaju kako bi u ime svete krune ugarske počinili još jednu svetu međunarodnu lupeštinu u velikom stilu, prisvojivši Dalmaciju. Ako Bog ne spasi Hrvatsku, i to će se dogoditi. Beč nas spasiti neće (Prodan 1907: 14).

Rezigniran, Prodan izjednačava odnos obiju vodećih država Monarhije prema Hrvatskoj te svjestan svoje teške pozicije kaže: „A je li se našao koji Hrvat, koji se je usprotivio ovomu jarmu, te pokušao da svoj narod oslobodi od austro-magjarskog nasilja, to ga se je uvijek koliko u Beču toliko u Pešti označilo izdajicom ili buniteljem“ (Isto). Iz navedenih citata može se vidjeti kako Prodan političkom, novinarskom i tiskarskom djelatnošću sudjeluje u izgradnji hrvatskoga identiteta ne prežući od oštrih verbalnih okršaja u uvjerenju da je potrebna sloga svih onih koji se osjećaju Hrvatima, a potom i sloga (ali nikako pokoravanje) s pripadnicima drugih naroda, sve u krajnju svrhu hrvatske neovisnosti. Zanimljivo je da se koristi glagoljicom kao simbolom hrvatskoga identiteta, ne kako bi pokazao razliku između Hrvata i drugih naroda koji glagoljicu ne upotrebljavaju, već kako bi istaknuo jednaka prava svih hrvatskih župa nasuprot davanju povlaštenog položaja samo nekima. Time Prodan poručuje da su sve hrvatske župe – bez obzira na dugotrajnost uporabe ovoga pisma, a time i bez obzira na način na koji njeguju tradiciju – jednakopravni dijelovi domovine Hrvatske koja će tek ujedinjena postići suverenost.

3.2. Fra Josip Vergilije (Virgil) Perić: slavenska solidarnost i duhovno jedinstvo

Slogom rastu male stvari, nesloga sve pokvari.

(fra Josip Vergilije Perić, *Poslanica slavodobitnim Balkancima*, 1913)

Dok je Prodan bio nepokolebljiv u pravaškim stavovima, drugi zastupnik Josip Vergilije Perić nasljednik je don Mihovila Pavlinovića, radikalni narodnjak, antikonformist koji, kad su

narodnjaci počeli popuštati pritiscima, prelazi pravašima⁷⁰. Za razliku od Prodana, više se oslanjao na rješavanje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije, a u daljnjem razvoju samostalne ili u širem okviru konfederalne zajednice. U promicanju narodnih ideja držao se moralnih načela, kao svećenik i prosvjetni radnik. Zalagao se za prosvjetu čitava puka, a ne elita. Ne samo kao političar, već i kao književnik slijedio je Pavlinovićevu ideju, smatrajući da književnost ima ulogu prosvjetliti puk koji je stjecajem prilika stoljećima bio zapušten. Šimundža ipak tvrdi da zaostaje za Pavlinovićem stilski i sadržajno, te je bliži don Iliji Ujeviću (1989: 528–531). Obojici im se snaga očituje u autentičnom, čistom narodnom izrazu.

Iz *Govora na carevinskom vijeću* (Zadar, 1891) vidljivo je da Perić slogu shvaća kao slavensku solidarnost te zagovara „bratsko sporazumljenje između svih austrijskih narodnosti“ tvrdeći da „Valjalo bi, dakle, da tražimo sve naše snage ujedno okupiti, što će nam jedino moći zajamčiti skladno, slobodno i napredno živovanje jednih uz druge“. Pozivajući se u svim svojim prijedlozima na „narodno pravo i pravo historično“, naglašava težak položaj Dalmacije, „pola zaboravljene i zapuštene zemlje“ (Perić 1891: 8; 9; 16) te dijeli mišljenje s Prodanom po pitanju njezina stvarnoga priključenja hrvatskim zemljama jer Dalmacija „bez ikakove sumnje stoji u svezi za Hrvatskom i Slavonijom i po historičnim državnim spisim i po živoj svijesti i osjećaju hrvatskoga naroda“ (Isto: 3).

Promjena u odnosu prema Pešti vidi se pravaški intoniranom *Govoru u dalmatinskom saboru* „Za što se ne slažem sa riečkom resolucijom“ (Zadar, 1905) u kojem izražava bojazan da će se s Riječkom resolucijom dogoditi isto što s Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. koja jest čisto negacija hrvatskog državnog i historičkog prava, jer njom nije Hrvatskoj kraljevini zajamčena financijalna samostalnost, jer po njoj banska čast spala je na prosto magjarsko „povjerenstvo“. Ban je jednostavno povjerenik magjarskog ministra-predsjednika. Po tom riečka resolucija stoji u direktnoj opreci sa svim adresam Sabora u Zagrebu i u Zadru (Perić 1905: 12).

Navodi kako se nakon resolucije i ostali slavenski narodi boje mađarizacije. Stoga zaključuje: „Ovi pojavi, gospodo, očit su dokaz, kako rieška resolucija i slavljanska solidarnost jesu dva pojma, koja se izključivaju, kako smo s njom sve prije nego li sućut naše slavljanske braće u Austriji postigli“ (Isto: 10).

⁷⁰ Nakon što se iz pragmatičkih razloga u čitankama za hrvatske škole htjelo izostaviti hrvatsko ime, Perić se suprotstavlja i 1892. istupa iz Narodne stranke te sudjeluje u osnivanju Hrvatskoga kluba s J. Biankinijem, S. Buzolićem, K. Ljubićem, J. Paštrovićem i M. Šarićem (Šimundža 1989: 527). Kad su 1905. u Dalmaciji nastale dvije stranke, Čista stranka prava i Hrvatska pučka napredna stranka, Perić se opredijelio za prve te se u tom razdoblju imotski samostan dosta angažirao u političkim borbama (Vrčić 2018: 89).

Istu misao iste godine (1905.) iznijet će u didaktičnoj „Poruci“ u desetercima gdje romantičarski pjeva o slavnoj hrvatskoj povijesti od naseljavanja na Jadranu, poručujući da Hrvati spas mogu naći u narodnoj, slavenskoj slozi:

*Do tolike veličine doći
odlučna je pomogla mu volja,
čelik-značaj i narodna sloga
i s prirodom vjekovita borba,
jer postoji u prirodi zakon,
da odoli sili i vremenu,
narod onaj, što se oslonio
na značajne svoje djece slogu* (Perić, 1905: bez paginacije).

Znakovito je da navedena Perićeva djela izlaze iste godine kad se priprema teren Hrvatsko-srpskoj koaliciji⁷¹ što navodi na pomisao da je motiviran Supilovom izjavom koju nalazimo u Šicel (1978: 46): „sloga i sporazum Hrvata i Srba ne smiju biti predmetom nagađanja, nego condizio sine qua non narodne politike 'novoga kursa'“.

Sloga kod Perića ne odnosi se samo na rješavanje političkog pitanja, već se on zalaže za jedinstvo na području kulture i prosvjete. U *Govoru prigodom 25. godišnjice „Hrvatskog starinarskog društva“* (Split, 1912) svraća pozornost na nebrigu i nemogućnost velesila koje su vladale ovim teritorijem da se brinu o spomenicima. Kulturu vidi kao rješenje nesuglasica sa Srbima nazivajući Hrvate i Srbe jednim narodom pod dva imena (Perić 1912: 10). Uz kulturno sjedinjenje zagovara i sjedinjenje preko prosvjete koje je moguće nakon oslobađanja od turskog jarma, a u samom starinarskom društvu vidi se to jedinstvo u stvaranju duševne zajednice bez obzira na vjeru i narodnost. O slozi kaže: „bratska sloga jest kategorični imperativ za napredak i opstanak Srba i Hrvata kao narodne i prosvjetne osebine, osobito s toga, što nas sa svih strana moćni i napredni narodi zaokružuju“ (Isto: 12–13). Vjeruje da će se otkrivanjem spomenika otkriti narodna umjetnost, duševna zajednica Slavena, posebno južnih (Isto: 19).

Također je znakovito da Perić inzistira na jedinstvu hrvatske i srpske kulture i prosvjete godinu nakon što Vladimir Čerina u Zagrebu pokreće list „Val“ kao glasilo hrvatske i srpske omladine, čime se aktivira druga generacija mladih, a iste godine na međunarodnoj izložbi u Rimu u srpskom paviljonu Ivan Meštrović izlaže Kosovski ciklus i Vidovdanski hram. Godine 1912. zagrebački studenti, među kojima i Tin Ujević, odlaze na ekskurziju u Beograd (Šicel

⁷¹ Narodna stranka i Stranka prava u Dalmaciji združuju se u Hrvatsku stranku 1905. Iste godine Hrvatska napredna stranka, Hrvatska stranka prava, Srpska samostalna stranka i Srpska radikalna stranka združuju se u Hrvatsko-srpsku koaliciju (Šicel 1978: 48).

1978: 50–53). Sve ovo pokazuje koliko su predstavnici imotske inteligencije osluškivali događanja na hrvatskoj političkoj i kulturnoj pozornici u nastojanju da se hrvatsko pitanje riješi na državnoj, regionalnoj i lokalnoj razini.

Kao što u „Poruci“ nalazimo poetsku potvrdu Perićevih političkih pogleda, tako o duhovnom jedinstvu i vjerskoj snošljivosti (koje propagira u političkim govorima) Perić piše i u svom najvažnijem književnom djelu *Kula od uzdaha* (Zagreb, 1900). Novela je pisana jednostavno, pučki, čitko i jezično jedro (Šimundža 1989: 530), izražajem podsjećajući na don Iliju Ujevića koji u osvrtu piše da je ovo Perićevo djelo svjedok „da i mi Hrvati imadosmo naših vrljih pera koja proslaviše svoje neumrlo ime i našu hrvatsku knjigu“ (Parlov 2001: 119). Uz jezik hvali i realističke tehnike autora:

pače je preč. Perić vjerno snimio pravu pravcatu sliku okrutnosti, gnjeva i nepravde turskog starešinstva nad časnim Krstom [...] Osim što je preč. Perić čisto – bistro shvatio okrutničko tursko srce, da li nam ovo svoje shvaćanje krasno na papir izlijeva (Glibota 1998a: 270).

Iako su prisutni elementi realizma, riječ je o romantičarskoj noveli o pobjedi malog čovjeka pri čemu se ističe i suradnja predstavnika triju vjera u 17. stoljeću na području krajine oko Knina i rijeke Krke. Uz slavensku solidarnost, Perić naglašava također pučko zajedništvo kršćana i muslimana. Tako nakon opisa brutalnog odnosa Mehmed bega Ljubunčića i slugu prema franjevcima – koji su neprestano morali davati mito kako bi mogli prijeći preko Krke i obavljati svakodnevne dužnosti, a često su stradavali uslijed lažnih optužbi franjevacu begovih sluga – autor hvali odnos begova nasljednika, sina Alije koji pomaže kršćanskoj raji i franjevcima koji su bili narodu „sve i sva“ (Perić 1900: 19). Kraj novele sugerira mogućnost suživota i suradnje pripadnika različitih konfesija.

Ideju o slavenskoj solidarnosti razvija i u kasnijim djelima, kao što su *Pjesme i poslanice* (Zadar, 1906) pisane pod narodnim, kačićevskim utjecajem, dok ideja o solidarnosti i slozi dostiže vrhunac u desetercima *Poslanice slavodobitnim Balkancima* (Split, 1913) pod motom „Slogom rastu male stvari, nesloga sve pokvari“. Podsjeća kako su slavenska braća prije pet stoljeća bila pod turskim jarmom, ali „složna braća osvetiše poviest“ (Isto: 6) te poziva na rad na budućnosti u kojem „mogu ponajbolje pomoć / slavska braća što su na domaku“ (Isto: 9). Poziva iseljenike da se vrate na slavnu djedovinu, gdje će naći „svog po krvi brata“ (Isto: 9), pod braćom podrazumijevajući južne Slavene:

deder Srbe, rodila te majka

Bugarine, vesela ti glava,

Crnogorče, diko od junaka (Isto: 10)

koji trebaju pokazati kako su Slaveni sposobni za državnu zajednicu:

*Izbrisaste sa Balkana Tursku
sad brišite svaku razmiricu,
što bi nastat medju vami mogla,
i držite dobro na pameti
da svoj svoga u jamu ne baca* (Isto: 14).

Perićeva djela pokazuju da rješenje hrvatskoga pitanja nastoji pronaći u stvaranju zajednice složnih Slavena (ujedinjenih duhovno, kulturno, književno) koji su otvoreni za suživot cjelokupnog puka koji se nalazi na prostoru hrvatskih zemalja i koji će se skladno oduprijeti posezanjima izvana.

Dok je opseg djelovanja dvojice zastupnika prelazio lokalne okvire, sljedeća tri svećenika svojim su radom većinom bila usmjerena na područje svojih župa.

3.3. Fra Rajmund Rudež: Imotska sloga kao kompromis narodnjaka i autonomaša

Nesloga je baštinstvo Hrvatske,
Al tko brata za svog brata neće,
Tuđeg hoće za svog gospodara!
(fra Rajmund Rudež, *Jubilej*, oko 1890)

Preporoditeljsko djelovanje fra Rajmunda Rudeža⁷², poznatoga kao najveći lik 19. st. Imotske krajine, također se može promatrati u pravcu narodne sloge. Njegov najvažniji politički spis je knjižica *Hrvati i talijanaši* (Zadar, 1884) koja izlazi kao podlistak Narodnog lista. Bila je zabranjena, a naklada joj uništena tako da je samo sačuvan jedan primjerak uz pretiske. Svjestan političkih podjela u Imotskoj krajini te opadanja autonomaške struje, Rudež upućuje poziv imotskim autonomašima i članovima društva Casino „na bratsku izmirbu, slogu i složan rad, koli u javnom, toli u privatnom životu“ (1884: 3) s narodnjacima jer „Politična naša nesloga tokom godina doprinosila je nazadak i materijalni i moralni našoj otačbini; uplivala je na obću štetu i materijalnu i moralnu u mjestu i u Krajini“ (Isto: 6). Pozivajući se na povijesno i prirodno pravo, Rudež ističe pripadanje Dalmacije Hrvatskoj, a autonomaše naziva Hrvatima. Stoga predlaže sjedinjenje autonomaškoga društva Casino i narodnjačke Čitaonice u društvo Imotska sloga koje će imati zastavu i narodnjaka i autonomaša te se u društvu zabranjuje svaki politički

⁷² Fra Rajmund Rudež (Vinjani Donji, 1844. – Imotski, 1893.) književnik je i političar, dekan Imotskoga dekanata od 1879., preporoditelj, vođa Narodne stranke u Imotskoj krajini, dobar poznavatelj latinskoga i talijanskoga jezika. Više o Rudežu u: Ujević (1991), Vrčić (1987/1988).

iskaz koji ne bi izricao zajedničke težnje (Isto: 13). Autonomasi nakon tri mjeseca odugovlačenja napokon odgovaraju da im je želja „povratiti mir i slogu našoj domovini“ (Isto: 20), ali Rudežov poziv na slogu smatraju jarmom, a ne pogodbom. Rudež ovaj odgovor razumije kao iredentističku, odustaje od sloge i buntovno odgovara „da narodna stranka istanova pretrgava svako dogovaranje i da prima rat“ (Isto: 29–31).

Motiv (ne)sloge javlja se i u jedinom Rudežovu književnom djelu, epu *Jubilej*⁷³ inspiriranom jubilejom prigodom papine okružnice *Quanta cura* iz 1864. koja osuđuje sekularizaciju, liberalizaciju, naturalizaciju, otpadništvo, odnosno pojedince, nacije, narode koji oduzimaju međusobno zajedništvo i slogu Crkve i države, institucijâ čija suradnja ide u pravcu vjerskih i građanskih interesa⁷⁴. Pjesnika kroz „dubravu“ (koja asocira na Držića ili Gundulića) na početku provodi vila Hrvatica, imenjakinja vile iz romana *Planine* Petra Zoranića. Razmatrajući „rat među Crkvom i svijetom“ (Vrčić 1987/1988: 196), autor se okomljuje na „otpadnike“ te ističe problem narodne nesloge:

*Nesloga je baštinstvo Hrvatske,
Al tko brata za svog brata neće,
Tuđeg hoće za svog gospodara!* (Vrčić 2018: 94).

Otpadništvu i zemaljskoj „Sofiji“ suprotstavlja četiri kreposti: Pravednost, Razboritost, Jakost i Trizmenost (trezvenost), a ep završava poklonom svijeta Bogu, odnosno porukom da je u slozi i pokornosti spas.

3.4. Fra Klement Bušić: pučka poslušnost i sloga

Slogom rastu male stvari, nesloga sve pokvari.

(fra Klement Bušić, *Makabejevići ili Neumrli Vjere Objavljene Zatočnici*, 1906)

Za razliku od ranije spomenutih svećenika, djelovanje fra Klementa Bušića⁷⁵ nije imalo politički karakter, već je on primjer fratra koji pokušava protegnuti svoj pastoralni rad na književno polje te puku narodnim, često romantičarskim, izričajem dati smjernice za ispravan

⁷³ Rukopis ovog epa ispisanog u 24 pjevanja i 9700 stihova u desetercu pisanom po uzoru na Kačića Miošića (Vrčić 1987/1988: 192) čuva se u Franjevačkom samostanu u Imotskom. Imotska je krajina ostala zakinuta za tisak jer je provincijalni cenzor tražio izmjene i izostavljanja određenih opisa na 15 mjesta, npr. potencijalni sablažnjivi opis djevojke iz 3. pjevanja (Isto: 180; 196).

⁷⁴ Parafraza dijela okružnice koji glasi na talijanskom jeziku: „[...] sia verso i singoli uomini, sia verso le nazioni, i popoli e i supremi loro Principi: esse operano affinché sia tolta di mezzo quella mutua società e concordia fra il Sacerdozio e l'Impero, che sempre riuscirono fauste e salutari alle cose sia sacre, sia civili [...]“ (Pio IX 1864).

⁷⁵ Fra Klement Bušić (Gavril Svetozorac, Svetogorac) (Vinjani kod Posušja, 1865. – Omiš, 1935.) nakon školovanja u Hercegovini, Tirolu i Zadru obavlja službu župnika u okviru franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja u Splitu. Više o Bušiću u: Ujević (1991).

život Hrvata katolika. Pritom ne slijedi aktualna književna strujanja, nego u obliku deseterački ispisanih i martićevski intoniranih vjerskih spjevova poziva puk na crkveno jedinstvo (posebno u djelu *Focijev raskol ili kamen smutnje*) te poslušnost Bogu i vladaru.

Ep *Makabejevići ili Neumrli Vjere Objavljene Zatočnici* (Split, 1906) izlazi iste godine kad i Perićeve *Pjesme i poslanice*. U epu se također vidi utjecaj ideja o solidarnosti i rudežovski prikazanim krepostima. U uvodu djela namijenjenog širim i manje obrazovanim masama autor napominje kako mu je namjera prikazati junačka djela hvaljena i isticana u Bibliji kako bi probudio junačku pradedovsku krv u svom narodu jer smatra da mu je to neophodno za opstanak (Bušić 1906: 303). Ovime se pridružuje krugu hrvatskih pisaca koji se poput Marka Marulića referiraju na prošlost (često prošle borbe protiv neprijatelja) kako bi dali poruku i ohrabrenje za nošenje s trenutačnim problemima⁷⁶. Ep je posvećen autoru koji je predstavljen u prethodnome potpoglavlju ovoga rada, fra Rajmundu Rudežu, njegovoj „žrtvi rada za vjeru i domovinu“. U proslavu se obraća rodu tvrdeći da su junačka djela uvijek bila hvaljena, a da mu se biblijska priča o židovskoj junačkoj obitelji učina pretečom naših opjevanih Jugovića, što su se borili za „krst časni i slobodu zlatnu“ (Bušić 1906a: 5). Puk poziva na molitvu, rad i sklad te se poput Perića koristi uzrečicom „slogom rastu male stvari, nesloga sve pokvari“ (Isto: 6). Makabejski je ustanak protiv sirijskih Seleukovića 166. pr. Kr. doprinio postizanju vjerske i političke slobode Izraela, a pisac je, kako sam kaže, te ratne zgrade u ovom biblijsko-hagiografskom djelu „nastojao u hrvatsko ruho zaodjeti i narodnim stihom protkati“ (Isto: 89).

Uz slogu, u drugim djelima autor poziva na poslušnost vladaru koja će biti nagrađena, što možemo vidjeti u prepjevanim Salamonovim izrekama u desetercu u knjizi pod nazivom *Salamunovo slovo*:

*Kralja valja poštovati svoga,
To je dužnost čovjeka svakoga,
Ako želi Bogu ugoditi
I kraljevu ljubav zadobiti* (1907 [2005]: 27).

Franjevački autor hercegovačkih korijenja poziva na slijepu poslušnost, čak i ako je vladar neispravan, jer nije na malome čovjeku da ga kritizira, već pravednik osvetu prepušta Bogu:

*Ti ne gledaj kako kralj se vlada,
Dužan nije da ti se opravda,
Podložnik mu predbacit ne smije:*

⁷⁶ Najčešće se tako Marulićeva *Judita* tumači u domoljubno-alegorijskom ključu pa se asirska opsada Betulije uspoređuje s turskom opsadom Splita.

Svietli kralju, to pravedno nije! (Isto: 27).

Poziv na poslušnost i obraćenje vidi se i u *Kralju Davidu* (Zaostrog, 1906) te u djelu *Dobra Ruta ili prava nevjesta po svetom pismu starog zavjeta* (Split, 1905) za koju je temeljna autorova misao usmjerena protiv aktualnog rasipanja seoskih zadruga (Zvonković 2015: 303). Biblijski lik Rute stoji kao primjer nagrađene poslušnosti:

*Evo uzor, evo ogledalo,
Kog ostavi Ruta Moabkinja,
U kom treba da se ogledaju
Mlade majke i kićene neve
Kako štovat imadu svekrve* (Bušić 1905: 13).

Završava ep didaktičnim pozivom na slogu u obitelji koja se u širem kontekstu (znajući da se ugleda u Rudeža) može tumačiti kao sloga u Crkvi i društvu:

*Mir, sklad, ljubav, tri najveća dara,
Gdje ih nema, nij' u kući hara* (Isto: 14).

U odabranim djelima ne nalazimo eksplicitnu potvrdu za ranije spomenutu promjenu (hercegovačkoga franjevačkog) diskursa iz ilirski intoniranih tekstova u one s prohrvatskim nastojanjima, već možemo ustvrditi da Bušić preko univerzalnih tema poslušnosti i sloge te biblijskih motiva šalje poruku o uzornu životu katoličkih Hrvata.

3.5. Don Ilija Ujević: pučka solidarnost i vjerska tolerancija⁷⁷

Sklada! Sklada! – svaka naša gruda
vapi sincem istoga plamena,
jedne krvi, što u žilam teče,
jednog tiela i sudbine jedne.
(don Ilija Ujević, *Pjesme i poslanice*, 1906)

Slično kao i Bušićevo, djelovanje don Ilije Ujevića, seoskoga župnika i popa glagoljaša, usmjereno je na lokalno područje, bez političkih pretenzija. U idejnom smislu, Ujević se donekle oslanja na Perića zalažući se za pučku solidarnost i vjersku toleranciju. To se vidi u izboru likova koji su često groteskni i ne djeluju kao predstavnici jedne od triju konfesija župa u dalmatinskoj Zagori ili u susjednoj BiH, kamo smješta većinu radnje, već kao predstavnici običnoga puka. Pritom nerijetko bira univerzalne teme koje su i danas aktualne. Tako u priči

⁷⁷ O djelovanju don Ilije Ujevića i fra Martina Mikulića vidjeti Čagalj (2022a).

Pred kadijom iz njegova najvažnijega djela *Dokonice: slike i priče iz Dalmatinskoga zagorja* (Zagreb, 1906) kritizira podmitljivu vlast, a uz to predstavlja i temu koju bismo danas okarakterizirali kao feminističku. Naime, pripovjedač misionar stiže na Kosovo⁷⁸ predvođen vodičem Paškom koji mu objašnjava da se nalaze pred džamijom, spomenikom caru Muratu i ratobornom Milošu. Nakon što rimokatolički pripovjedač iskaže poštovanje povijesnim muslimanskim i pravoslavnim ličnostima, tako naglašujući vjersku snošljivost, okosnica radnje prebacuje se u selo u kojemu Turci plijene hrišćane (pravoslavce). Ugrabljena je Savka, prelijepa 16-godišnjakinja. Njezin otac Stanko odlazi pred kadiju s ostalom uhićenom rajom te kadiju miti s 10 dukata da ga ne prebije, a Savkina situacija se zaboravlja. Zajednička tuga katolika i pravoslavaca uzrokovana turskim zulumom spaja pripadnike dviju vjera, a tuga nad zlom sudbinom nevine djevojke, bez obzira na to što nije katolkinja, osjeti se u pripovjedačevu tonu, kao i kritika podmitljivosti koja funkcionira bez obzira na naciju i vjeru.

U priči *Garovljeva oporuka* također je prisutna kritika potkupljivih predstavnika vlasti, uz kritiku ideologije i vjerske netolerancije. Kad pravoslavni susjedi nepravедno optuže glavnoga lika rimokatolika Marijana da je htio obeščastiti pravoslavno groblje zakopavši tamo svoga psa (kojega su zapravo susjedi ubili), lukavi Marijan, svjestan da istina kadiju ne bi dirnula, smisli priču da je pas bolovao i da mu je pred smrt naredio da ga „odnese u vlaško pokopište, neka se tu razpadne[m], kad tvoji grobi nisu blizu“ (Ujević 1906: 39) te da kadiji ostavi bogato mito. U ovoj priči kritizirani su likovi koji ne propagiraju vjersku snošljivost, dok je glavni lik predstavljen kao dobar susjed iako je po vjerskom opredjeljenju različit od većine. Kritika se posebno vidi u dvjema izjavama susjedâ koji pokušavaju naći izliku za svoj nepravedan čin: „Marijan je naš seljak, naš komšija, naš, ako ćeš, prijatelj; ama Marijan je šokac (Isto: 35)“, „On u srcu mrzi turčina i vlaha; on ne vjeruje nikomu, tko se Rimu ne klanja (Isto: 36)“. Ograničenost ovakvih pogleda spomenute likove vodi do izvrgavanja ruglu pred kadijom.

Pučka solidarnost i vjerska snošljivost može se iščitati i u drugim Ujevićevim pričama u kojima su pozitivno prikazani likovi koji daju jasnu poruku o potrebi rada na slozi i toleranciji, dok su oni likovi koji su skučeni, ograničeni i sileni izloženi kritici i podsmijehu, bez obzira na njihovo nacionalno i/ili vjersko opredjeljenje ili društveni status. Tako će izvrgnuti smijehu i/ili kritici goropadnu punicu Janju iz *Vilotinih jasala*, roditelje poluretardiranog Jovana iz priče *Jovanovo obredjenje* koji sina žele „obrediti“ iz krivih razloga („Šokci nam se u brk smiju“ 137), čak i fra Ciprijana koji je od djetinjstva istraumatiziran mačkama i koje na kraju priče

⁷⁸ Albanski kraj poznat je don Iliji jer se tamo školovao (Glibota 1998a: 308).

Benedicite istuče rašeljkovom šibom sa sve jačim žarom, u bunilu i čudu koje ne priliči fratra, a koje u čitatelja izaziva istovremenu empatiju i gnušanje⁷⁹.

Promicanje sloge i solidarnosti vidljivo je i u Ujevićevim djelima u stihovima. Ovdje će se pučkim izričajem osloniti na usmenu književnost i starije književne uzore poput Filipa Grabovca i Andrije Kačića Miošića⁸⁰. Uz stil i izričaj, ono što Ujevića povezuje s njegovim slavnim prethodnicima i hrvatskim predstavnicima pučke književnosti jest didaktička i utilitarna funkcija njegovih stihova. Nastoji ponuditi korisne i zabavne tekstove u stilu pučkih pisaca koji se približavaju „slabije obrazovanim masama uvodeći niže društvene slojeve na hrvatsku književnu scenu“ (Tomašić 2016: 137). Oslanjanje na narodni, usmeni izričaj vidi se u vrsti stihova i stilskim izražajnim sredstvima. Primjerice, najviše piše u osmercima (uz deseterce, ova vrsta stiha je tipična za hrvatsku usmenu književnost), upotrebljava stalne epitete tipične za usmenu poeziju (npr. „mirni cvietak“, „mutna voda“, „zemljica crna“, „žarko sunašće“), zatim jednostavne usporedbe (npr. „ko pčelica sakupljao marno“), stereotipne početke (npr. „Davno bilo – al se uvijek sjećam“) (Glibota 1998a: 139–155). Sadržajno možemo reći da se tipični pučki pisci oslanjaju na usmene i narodne pjesme kako bi veličali povijest i pjevali o značajnim događajima i ličnostima hrvatske povijesti, dakle u cilju očuvanja baštine i nacionalnog identiteta (Botica 1990: 53, Botica 2003: 236–238), čineći zajednicu sjećanja, pokazujući kontinuitet neophodan za stabilnost zajednice (Tomašić 2016: 140–141), ali Ujević pjeva o svojim junačkim suvremenici (u prozi, kao što smo već pokazali, prikazuje (anti)junake suvremenike). Tako pjesme i poslanice posvećuje „posestrimi“ Mari Fabkovići⁸¹, pjesniku Nikoli Ostojiću, vrhbosanskom kanoniku Vincenciju Palunku, kolegama književnicima i braći po vjeri fra Martinu Mikuliću, fra Grgi Martiću, i fra Josipu Vergiliju Periću, iz čega također iščitavamo motiv sloge i solidarnosti.

U sljedećim osmercima i šestercima osjeća se želja za harmonijom (slično kao i u njegovim proznim tekstovima), koja uz naporan rad vodi do dobrobiti cijele zemlje. Ista želja vidljiva je i u Grabovčevim djelima, što primjećuje Stipe Botica: „Izvorište svim nevoljama Hrvata nalazi u motivu međusobne *nesloge* i *nesklada*“ (1990: 86). Ujević u Grabovčevu duhu u pjesmi „Ne zdvajajmo...“ kaže:

⁷⁹ Iako Ujevićeva djela zaostaju za modernim književnim strujanjima, ovakvim književnim postupcima uz više pokazivanja, a manje objašnjavanja autor produbljuje Ciprijanov lik u pamet nam prizivajući lik Đure Martića iz novele Janka Leskovara *Misao na vječnost* (1891) kojom počinje hrvatska moderna. Kao što će Đuro umjesto adventske pjesmu na crkvenim orguljama zasvirati uskrsnu Aleluja, tako će Ciprijan umjesto da nahrani mačke iz čiste humanosti i katoličke solidarnosti, njih neočekivano i naglo išibati.

⁸⁰ Grabovac se obično spominje kao prvi franjevački književnik koji je u svojim djelima afirmirao usmenu herojsku epiku. Njegovim stopama krenut će Andrija Kačić Miošić.

⁸¹ Zanimljivo je da Ujević izražava osjećaj zajedništva s Marijom Fabković navodeći je kao istaknutu hrvatsku autoricu, učiteljicu i prevoditeljicu češkog podrijetla, poznatu po prijevodu romana *Zlatarovo zlato* Augusta Šenoa.

Mi se slogom i ljubavljju

Opašimo trajno,

Hrvatsku će ogrijati

Opet sunce sjajno.

[...]

Ne zdvajajmo! Samo na rad

Dignimo se složno,

Pod zastavom providnosti

Sve će biti možno! (Glibota 1998a: 146).

Čest je i motiv narodnoga jedinstva i gotovo mitizirane domovine:

Sve će biti, kad budemo

Na novome prelu:

Domovinu kad vidimo

Sjedinjenu – cilu (Isto: 145).

U domoljubnom kontekstu zanimljiva je korespondencija s fra Josipom Vergilijem Perićem (Perić, 1906: 10; 19; 33), gdje se očituje međusobna solidarnost dvaju svećenika, ali i pozivanje na bunt protiv neprijatelja domovine. U prvoj poslanici Perić Ujeviću daje recept za njegovu boljku, upućujući ga babi *krezebuši* koja će mu u Biokovu nabrati trave *utvarine*. Ujević odgovara nazivajući Perića svojim Ećimom („prečastnim“) (Perić 1906: 13). Prihvata njegove metafore, odgovarajući da krezebuša nije našla travu jer su sve digli

ničesovi bradaši, brkaši,

klobučari, jaketari strani

u zelenim, drugi u kudrastim

gaćetinam tjesnih nogavica (Isto: 15).

Arhaičnim i romantičnim izričajem predstavljena je „Trojedina, vaša uzdanica“ (Isto: 17) kao i njezini neprijatelji kojima se, kako je na više mjesta naglašeno, treba oduprijeti narodnom slogom.

Za Ujevića je znakovito da je službujući u župama koje Mate Ujević (Glibota, 1998b) naziva najgorima, najviše krševitima i patrijarhalnima, ipak uspio (najčešće preko pisama) održavati kontakte i primati podršku puno poznatijih političkih i književnih ličnosti poput

Antuna Radića, Antuna Gustava Matoša⁸², Ante Tresića Pavičića⁸³, Jovana Hranilovića⁸⁴, Augusta Harambašića te Eugena Kumičića (Glibota 1998a: 93) čije će se ideje suptilno odraziti u Ujevićevu književnom izričaju. U kontekstu sloge i solidarnosti možemo zaključiti da je održavanjem kontakata i davanjem financijske i moralne podrške značajnim hrvatskim ličnostima Ujević i osobnim primjerom posvjedočio kako je potrebno složno djelovanje na književno-kulturnom i političkom planu.

⁸² U Matoševim su *Pismima II* objavljena tek dva sačuvana pisma od vjerojatno više njih koje Ujević šalje Matošu, a u kojima se vidi prislan ton i solidarnost s piscem kojega je napao kritičar Wenzelides:

(1) „Unapried mi piši *ti*, mjesto *vi*. Ta mi smo naši... Vale!“ (pismo adresirano iz Krstatica 3. 10. 1899., Matoš 1973c: 328).

(2) „...jedan podlistak ‘Narodnoga lista’, u komu te pretresa naš Wenzelides. I mene je nekoć u ‘Obzoru’ napao pa sam mu odporučio kroz Narodni list i oseknuo ga“ (pismo adresirano iz Zagvozda 9. 2. 1909., Isto).

U Matoševim *Bilježnicama I* autor citira tekst trećega Ujevićeva pisma napisanog 27. lipnja 1899. u Krstaticama, a iz kojeg se vidi da mu šalje novac u ključnom trenutku (Matoš navodi da se čak bio odlučio ubiti da se ne osramoti jer je ostao bez novca pomogavši izvjesnom Hungerbühleru čiju je citru potom založio, Matoš 1973b: 241).

„Poznate su mi tvoje novčane oskudice u Ženevi (...) i pošteno srdce. – Zasada to, pa opet će se brat brata sjetit. Na uzdarje čekaću *Iverje*“ (Isto).

⁸³ Osim s Matošem, dopisivao se i s Tresićem Pavičićem. Milan Glibota objavio je njegovih 58 pisama pohranjenih u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu u arhivskoj zbirci „Rukopisna ostavština Ante Tresića-Pavičića“. Iz ovih pisama je vidljivo da je slao duhan hrvatskim književnicima, i to ne samo prijatelju Tresiću, nego i Fabkoviću, Ostojićim i Kapiću:

„Očikam malo duhana iz Hercegovine, pa ću ti poslati. Imam ga i u kući, ali će biti ljepši hercegovac, a da ti istinu kažem, nemam sudića u ruci. Tri su mi puna, i to: Fabkoviću, Ostojićim i Kapiću“ (23. 11. 1902., Glibota 1994: 251).

Također se vidi da je slao svoje tekstove Tresiću na pregled i korekcije:

„Što god vidiš i nađeš u mojim izradcim, da ti nije po svidanju, sve ono izbriši i popravi“ (Krstatice, 21. 6. 1899., *ibid.*: 220) te da se raspitivao preko Tresića i o svojoj bolesti tražeći pravu dijagnozu:

„Ako ti naleti prigoda, propitaj koga liječnika za moju bolest (...) Po davno sam o stvari obširno pisao Matošu no su na to ni slova“ (Krstatice, 13. 6. 1900., Isto: 223).

Kad je Tresić optužen za plagijat Kumičićeve *Urote* u svojoj *Katarini Zrinskoj*, Ujević ga brani, pri čemu se obrušava na Matoša:

„...ali me je zgađila podlost Matoševa (...) On je za me podlac, kakovim može biti jedan Matoš. Hvala ti kad si mi obznanio. Ne prekrstio se više mojim helerom, nit vidio moga lista. Ja sam slutio, a tebi sam govorio da je Matoš veliki razpušćenak“ (Krstatice, 27. 6. 1900., Isto: 224).

Tresića je i novčano potpomagao, što možemo vidjeti iz nekoliko pisama, primjerice:

„Na 1/6 poslaću ti do 25 for., a knjige kad stignu. Ostao sam suh na kesi, jer me stali Dominikanci preko stotice. Žao mi je u duši, da ti nemogu srepiti glavu barem, kod jedne mjenice“ (Krstatice, 20. 5. 1902., Isto: 246).

⁸⁴ Glibota (1994: 93) navodi da se Ujević znao i s Hranilovićem koji je o njemu pisao u *Žumberačkim elegijama*. Moguće da se taj Glibotin zaključak odnosi na dijelove 4. elegije, među ostalim: „Oj vi gorski svećenici, / Neshvaćeni mučenici, Nitjo ne zna vašu tugu, / Nit vam jade ne poznaje, - / Vi možete drug tek drugu / Isplakati svoje vaje...“ (Hranilović 1893: 35).

4. „AUTENTIČNA MJESTA“ I UVOD U REGIONALNE NARACIJE

U vremenu i prostoru koje je obilježeno učestalim promjenama, teško je razgraničiti fankciju od fikcije, odnosno društveno-povijesnu stvarnost od književne. Tako nastaju djela koja su književno „rubna“ i koja služe više kao folkloristički zapisi s karakteristikama memoara, kronika, kraćih usmenih prozih vrsta (anegdota, priča, parabola, predaja, legendi i dr.). Ako se tome pridoda i činjenica da autori nisu primarno književnici niti je njihovo čitateljsko iskustvo rafinirano, već nastupaju kao predvodnici, tzv. narodni prosvjetitelji, skupljači narodnoga blaga, onda je opravdano pristupiti njihovim djelima interdisciplinarno. Fokus takve analize bit će ono što Edward Soja, u kontekstu kulturne i humanističke geografije, naziva prirodnom pripadanjem (društvenoga bića, tj. autora) vremenu i prostoru kao faktoru izgradnje identiteta. Prihvaćajući tvrdnju Michela Foucaulta (1986: 22) da je 19. stoljeće doba u kojem prevladava povijesni aspekt te da je 20. stoljeće doba prostora, može se zaključiti da su oba ta elementa (vrijeme i prostor) poticaji za izgradnju identiteta u djelima pograničnih pisaca. Na prijelazu stoljeća aktualne su historicističke tendencije, što će se vidjeti na primjer u djelima Nikole Buconjića i Josipa Vergilija Perića, dok u kasnijim razdobljima dominira prostor u smislu zavičajne identifikacije. Osobna i zajednička iskustva ljudi pritom imaju ključnu ulogu, koja krajem prošlog stoljeća u okviru kulturnih i humanističkih geografija dobiva na važnosti u proučavanju društva, ali i književnosti. Soja naziva prvom spacijalnošću drukčije shvaćanje međusobne igre povijesti, geografije i društva, pri čemu se redefinira uloga prirode i čovjeka kao društvenoga bića (Soja 1989: 61). Uloga prostora u izgradnji identiteta u kontekstu novih mitologija i suvremenih (mikro)migracija posebno će se analizirati u potpoglavlju o Petru Gudelju i Veselku Koromanu⁸⁵ (koji stvaraju u trećem istraživačkom razdoblju), imajući na umu da je prostor oblikovan i sačinjen od povijesnih i prirodnih elemenata, i to kroz politički proces. Prostor je politički i ideološki. On je proizvod doslovno ispunjen ideologijama (Isto: 80).

U ovom i sljedećim poglavljima prostor će se promatrati u smislu njegove autentičnosti i duboke ukorijenjenosti veze između ljudi i prostora. Kanadski će geograf Edward Relph u knjizi *Mjesto i bezmjesnost (Place and Placelessness 1976)* u kontekstu autentično stvorenih mjesta zaključiti da su zapravo ljudi mjesto, a mjesto ljudi te da se suživotom zajednice stvara

⁸⁵ Zavičajna identifikacija na temelju mitološke veze zavičaja i antike prisutna je u djelima trenutačno najpoznatijega imotskoga pjesnika Petra Gudelja, a u hrvatskoj književnosti zavičajnost je sve češća odrednica lokalnoga nakon Drugoga svjetskog rata (pedesetih i šezdesetih godina), posebno kod pisaca sredozemnoga kruga (među pjesnicima kod Jure Kaštelana, Josipa Pupačića, Nikole Miličevića – svi iz tzv. poljičke krajine) (Pieniżek-Marković 2021: 40).

kolektivna svijest o mjestu (Relph, 1976: 33; 67). Humanistički geograf Yi-Fu Tuan (1974) afektivne veze ljudi s okolinom koje spajaju osjećaj s mjestom nazvat će „topofilijom“ (Shields 1992: 29) te će definirati „mjesto (*place*) kao utjelovljenje ljudskih iskustava i aspiracija koje ima značenje, odnosno unikatnu osobnost (*personality*) stečenu s vremenom od prirodnih danosti i djelovanjem ljudi. No samo ljudi mogu imati osjećaj mjesta (*sense of place*), a Tuan tom terminu pripisuje vizualno ili estetsko doživljavanje te poznavanje (zvukova, mirisa, tekstura) mjesta kao posljedicu duljeg kontakta s njime“ (Kozina 2011: 167). Određeni (autentični) prostori svojom prirodom, poviješću i društvenim razvojem više su podložni stereotipizaciji, mitizaciji, i konačno ideologizaciji. Pritom je prostor Imotske krajine i zapadne Hercegovine zanimljiv jer se radi o sjecištu mediteranske i orijentalne kulture ostvarene u ruralnim, rubnim područjima, pogodnima za ideologizaciju.

Ono što se u literaturi višekratno naglašava, a u književnim djelima ovdje razmatranih pisaca tek se treba ispitati, jest da usprkos političko-administrativnim granicama konstantno ostaje prožimanje različitih tradicijskih kulturnih modela unutar nacionalno koherentnog područja (Sorel 2003: 10, Brešić 2004: 31). To je premisa tzv. novoga regionalizma koji se, promatrajući povijesno-zemljopisno uvjetovanu podijeljenost na regije, usredotočuje na međusobnu komunikaciju i povezanost tih regija, priznajući da prostor može biti faktor i asimilacije i disimilacije.

Razmatrajući regionalnost u hrvatskoj književnosti, možemo na primjer zaključiti da se južnjačko pjesništvo odlikuje meditativnošću i racionalnošću, a sjevernjačko narativnošću i emotivnošću (Mrkonjić 2009: 14), dok u prozi prepoznajemo postojanje dvaju regionalno uvjetovanih pripovjednih krugova: južnjaci opisuju ljude i međuljudske odnose (društvenu zbilju), a sjevernjaci prirodu (prirodnu zbilju). Budući da se na društvenu zbilju može utjecati, a na prirodnu ne može, južnjaci su skloniji komediji, a sjevernjaci tragediji (Pavličić 1995: 17). Ipak, to su samo početne dijagnoze i razlike bi se mogle objasniti i na drugačije načine. Ono što je bitnije od samih dijagnoza jest priznavanje postojanja razlika i traženje prednosti u toj činjenici.

Ako se složimo s istraživačima regionalizma u hrvatskoj književnosti da su, usprkos podijeljenosti i manjku integralnosti u hrvatskoj književnosti, od samih početaka, njezini različiti kulturni krugovi – sjeverni (kontinentalni) i južni (mediteranski) – dvije sastavnice istoga nacionalnog identiteta (Sorel 2003: 11), nameće se pitanje jesu li ti (i koji još?) krugovi vidljivi u pograničnoj književnosti te možemo li donijeti zaključak o jedinstvenosti kulturnoga prostora i u ovome kontekstu. Odgovor će se pokušati dati na primjerima regionalnih naracija pisaca iz Imotske krajine i zapadne Hercegovine.

4.1. Imotski i Hercegovina kao predstraža Dalmacije

Gledao tu na omaku moju Dalmaciju i na primaku posestrimu Hrvatsku sa njezinim gordim Velebitom,
oboje dobro moje. Jedno meso, i to i to. Jedno srce, i to i to [...] Liepa naša razciepkanice!
(don Ilija Ujević, *Na povratku s puta*, 1907)

Kako je već spomenuto, do kasnog 19. stoljeća u Hrvatskoj je usporen kulturni napredak zbog nerazvijena građanstva (Batušić, Kravar, Žmegač 2001: 16). Hrvatski kulturni prostor raspada se na regije među kojima nema jačeg dodira, sve do njihova kulturnog povezivanja kroz jezik i pravopis te kroz jedinstveno hrvatsko ime; zahvaljujući hrvatskom narodnom preporodu⁸⁶ počinje razvoj hrvatske književnosti ne kao policentrične i fragmentarne, nego kao konsolidirane nacionalne literature s relativno stabilnim kontinuitetom (Brešić 2015: 8). Na primjeru odabranih djela s pograničja mogu se ustvrditi odrednice lokalnosti i regionalnosti u smislu uporabe lokalnoga/narodnoga idioma, ali i preslikavanja „velikih“, univerzalnih tema i ideja (poput slobode, pripadnosti, identiteta) na lokalni plan ističući posebnosti manje zajednice, koja dijeli političke, društvene pa i književne preokupacije cijeloga (hrvatskoga) naroda, ali i zadržava dozu samosvojnosti. Ovakvim se odrednicama književnost imotskog i hercegovačkog područja ne izdvaja iz hrvatske matice, iako ne prati aktualna književna strujanja, već se u tu maticu upisuje na književnom planu naslanjajući se na romantičarsko-tradicionalističku stilsku i idejnu podlogu. Stremljenja prema Dalmaciji/Hrvatskoj/zapadnoj civilizaciji preslikavaju se s političkog na književno područje te će ova mikroregija, karakterizirana kao spoj kulturnih elemenata Zapada i Istoka, u prvom istraživačkom razdoblju izrazito pozitivno percipirati Zapad, odnosno dalmatinsko-mediteransku komponentu. Naime, Mediteran je za Imoćane i Hercegovce predstavljao sponu prema Hrvatskoj, prema zapadnoj katoličkoj civilizaciji. To se vidi još u ranijim razdobljima i migracijama prema jugu u 17. i 18. stoljeću, a kolektivna identifikacija još je jača krajem 19. stoljeća kad se razvija svijest o pripadnosti široj hrvatskoj etničkoj osnovici te se iz etničke stvara nacionalna svijest (Mirošević 2014: 8). U hrvatskoj nacionalnoj integraciji na ovdje promatranu području aktivno su sudjelovali predstavnici hrvatske inteligencije, mahom franjevci i dijecezanski svećenici. Širokom kulturom i naobrazbom, književnim i kulturnim radom, održavanjem kontakata s

⁸⁶ Hrvatski narodni preporod naziv je za nacionalni, kulturni i politički pokret u Hrvatskoj od 1835. do 1848. godine s ciljem integriranja širih društvenih slojeva u hrvatsku naciju. Započet je na lingvističkom području s izdavanjem knjižice *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja* Ljudevita Gaja, nastavio se njegovim izdavanjem političkog glasila „Novine horvatske“ s književnim prilogom *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, koja je tiskana na kajkavskom narječju 1835., da bi se sljedeće godine objavila na štokavskome kao osnovici hrvatskoga standardnoga jezika.

hrvatskim političarima i kanonskim piscima, čitanjem, tiskanjem i propagiranjem hrvatske literature te putovanjima po Hrvatskoj, susjednim zemljama, ali i Sredozemlju, oni u ekonomski zaostali i prometno nedovoljno povezani dio Hrvatske i Hercegovine donose dašak Zapada⁸⁷.

Nastavno na tvrdnju Mirošević (2014: 8) da je tijekom prošlosti Dalmacija „djelovala kao proćelje hrvatskoga društvenog prostora putem kojeg se ostvarivala komunikacija i suradnja sa sredozemnim kulturnim krugom i zapadnoeuropskom kulturom“ može se zaključiti da je Imotski bio predstraža Dalmacije i jaka tvrđava za daljnje akcije (Ujević 1991: 23) jer je cijela Imotska krajina imala stratešku važnost za Mlečane. Kontakt s Mediteranom vidi se i po naobrazbi inteligencije u talijanskim gradovima jer hrvatski prostori još nisu imali (modernog) sveučilišta⁸⁸.

U književnim je djelima čest motiv putovanja, bilo da se radi o putopisima ili dijelovima pripovijetki, novela, romana koji spominju odlazak na službovanje ili posjet u gradove tadašnjih hrvatskih zemalja ili u inozemstvo. Primjer nalazimo kod seoskoga župnika i predstavnika pučke književnosti don Ilije Ujevića. U kontaktu s vodećim hrvatskim književnicima i političarima (što je prikazano u prethodnom potpoglavlju), upoznat s prilikama i Bosni i Hercegovini, ovaj poznavatelj staroslavenskih tekstova, ali i talijanskog jezika i kulture utjelovljuje spoj Zapada, Istoka, Sjevera, Juga.

⁸⁷ Široka kultura i naobrazba svećeničkoga sloja inteligencije vidi se i na sljedećim primjerima koji svjedoče o njihovoj orijentiranosti Zapadu.

Fra Josip Vergilije Perić objavio je u Zadru 1909. prijevod Teokritovih *Idila* te pripremio za tisak prijevod Vergilijevih *Ekloga* (Šimundža 1989: 528). Seoski župnik don Ilija Ujević vjerojatno pod utjecajem Tresića Pavičića počinje prevoditi Pirandella, što je uopće prvi prijevod tog autora na strani jezik (Glibota 1998a: 96–98). Ujevićev hercegovački kolega, također seoski župnik, fra Martin Mikulić bio je izvrstan poznavatelj latinskih pisaca, što doznajemo iz svjedočenja Ivana Milićevića: „Put me dovede u Čerin, gdje su me privlačili ostaci iz starih vremena. Mikulić je tu bio župnik. Razgovorljiv i dovitljiv, znađase lijepo pripovijedati o starijim vremenima, o narodu, o narodnom životu, o zajedničkim hrvatskim nadama i očekivanjima. No zanjelo me njegovo poznavanje i latinske kulture i pisaca. Ovdje, u zabačenom hercegovačkom selu raspravljalo se o Tacitu, Liviju i Ciceronu. Onda sam gutao svaku riječ umnoga, jednostavnog i duhovitog predavača“ (Jolić: 2017: 535).

⁸⁸ U datiranju osnutka prvoga hrvatskoga sveučilišta nameću se barem tri datuma: (1) Zagrebačko sveučilište osnovao je car i kralj Franjo Josip I. dana 19. listopada 1874. godine i smatra se prvim modernim sveučilištem; (2) raniji datum 23. rujna 1669. kada je car i kralj Leopold I. isusovačkoj akademiji u Zagrebu podijelio „sva ona prava, koja imaju ostala tada znamenita sveučilišta u Njemačkoj“; (3) hrvatski su dominikanci već 1396. imali u Zadru provincijalno filozofsko-teološko učilište koje su 1807. ukinule francuske okupacijske vlasti (Vereš 1999: 215–218).

U kontekstu školovanja u inozemstvu treba istaknuti da prvi sloj imotsko-hercegovačke inteligencije (redovnici i svećenici) često odlazi na studije u Italiju, ali i druge obližnje države. Primjer su imotski župnici fra Paškal Vujčić i fra Šimun Milinović mlađi. Prvi se školovao u Mađarskoj i Veneciji, a predavao je na generalnom franjevačkom učilištu u Veneciji; drugi je završio studij u Beču te je kasnije imenovan barskim nadbiskupom (Vrčić 1987/1988: 200). Također, hercegovački fratar Martin Mikulić studirao je filozofiju i teologiju u Italiji na sveučilištima u Feletri, Padovi, Bologni i Ferrari (Jolić 2017: 520; 534). O školovanju u Ferrari piše u trećem, autobiografskom dijelu *Drvenih strojeva*.

Ujevićev doživljaj Mediterana ne ogleda se toliko u elementima mediteranizma⁸⁹ u smislu izbora tema i motiva (što bi samo po sebi bilo nedostavno za utvrditi mediteransku intoniranost književnoga djela, ako bismo se fokusirali na opća mjesta poput motivskoga repertoara u rasponu od sunca do mora), koliko u misaono-idejnoj podlozi u kojoj se vidi da: (1) autor naglašava nedvojbenu pripadnost regija sjevera i juga jednom nacionalnom i kulturnom prostoru; (2) područje juga dijeli na mikroregije primorja i zagorja, tj. Dalmatinske zagore izražavajući simpatije prema obama. Tako u dvama putopisima *Na povratku s puta* (u kojima doznajemo da Ujević pokušava pronaći liječnika u hrvatskim gradovima i u Beču jer ima bolesnu jetru te pomoć traži i od prijatelja Ante Tresića Pavičića, hrvatskoga književnika i političara) autor koristi priliku prikazati značajne ličnosti iz hrvatske književnosti i politike koje na putu susreće. Mediteran je pritom prikazan kao nešto čemu se s jedne strane pop glagoljaš divi, a s druge strane jednako ga vuče ljubav prema svom mikrozavičaju Zagore. Tako u Povljima na Braču pita za braću pjesnike Ostojiće, kojima iz pisama Tresiću Pavičiću doznajemo da šalje duhan (pismo od 23. 11. 1902., Glibota 1994: 251), u Splitu navraća kod „imotskoga konsula“, prof. Petričevića kojega su tako prozvali jer se oženio Imočankom, odlazi na ručak s don Franom Ivaniševićem komentirajući da su se izmiješali „zagorci i primorci, a od sumišice i je – kažu stopanjice – najslađi kruh“ (Glibota 1998: 186). U Splitu hrvatskome političaru Anti Trumbiću odgovara da će nažalost biti tu više dana („Pa još 'nažalost'? Zar su Krstacije ljepše od Splita?“ – „Kako komu, dragi doktore!“; Isto: 220). Zatim parobrodom nastavlja prema Zadru, Rijeci, gdje zadivljen zaključuje: „Gledao tu na omaku moju Dalmaciju i na primaku posestrimu Hrvatsku sa njezinim gordim Velebitom, oboje dobro moje. Jedno meso, i to i to. Jedno srce, i to i to [...] Liepa naša razciepkanice!“ (Isto: 192). Na ovaj način lokalni identitet upisuje se u regionalni i nacionalni, pri tome ne negirajući posebnosti zavičaja, već ih stavljajući u dalmatinski i hrvatski kontekst.

Uz ovakve poruke o jedinstvu zagoraca i primoraca, u kontekstu regionalizma i mediteranizma primjetno je i referiranje na antiku te sklonost mitu i velikim temama kao neke od temeljnih karakteristika mediteranskog diskurza⁹⁰. Primjer nalazimo u Perićevim *Pjesmama*

⁸⁹ Iako je primjetno bježanje od pojma regionalizma u hrvatskoj književnosti (vjerojatno zbog opasnosti od izjednačavanja regije s periferijom i provincijom te zbog eventualne ugroze kolektivnoga identiteta, kako primjećuje Pieniążek-Marković (2021: 41)), u novije se vrijeme u literaturi govori ne samo o mediteranizmu, već i slavonizmu. Više u: Sablić-Tomić, Rem (2003) i Brešić (2004).

⁹⁰ Sanjin Sorel u studiji o Tonču Petrasovu Maroviću pod nazivom *Mediteranizam tijela* (2003: 28–46) navodi sedam karakteristika mediteranskog diskurza: načelo identiteta; sklonost velikim, univerzalnim temama (antropocentričnost), pri čemu se tematiziraju zemlja i nebo, smrtnici, božanstva, nastojeći poezijom stvoriti privid beskonačnosti, dok se povijest doživljava (mitološki obilježenom) pričom; polilingvalnost; *pathos*, patetika u smislu prekomjerne afektacije, prenaplašenih emotivnih elemenata; sklonost mitu; idiosinkrazija (sjevernjaci su skloniji prihvaćanju suvremenih poetskih tendencija) i meditativnost koju kao karakteristiku južnjačkog pjesništva ističe Zvonimir Mrkonjić u knjizi *Suvremeno hrvatsko pjesništvo* (2010).

i poslanicama, gdje se kao lajtmotivima autor služi hrvatskim toponimima, hidronimima i oronimima (Zadar, Nin, Biograd, Knin, Krka, Biokovo), pri čemu rijeke služe kao trajni svjedok povijesnih zbivanja dok motiv Jadranskoga mora uvodi kao krajnju točku u koju se ulijevaju hrvatske rijeke, odnosno simbol vječnoga počivališta smrtnika. Referenca na nekoliko mediteranskih naroda nalazi se u „Poruci“ u kojoj pjesnik ističe razliku između grčke sloge i jedinstva te nesloge Rimljana, Feničana i Egipćana koja je dovela do njihovih propasti:

*Phoeničani promućurni bili,
Aegypćani na bogatstvo silni,
umjetnicim i glavicam mudrim
osulo se divno Jelen-zorje,
rimski oro raširio krila
nad svim jednoć poznatijim svetom;
al kad sloge i značaja nesta [...]
sve postane uspomenom bajnom [...]
Dokle Grci, hitrolije stare,
toga su se pridržali puta,
Salamina i Marathon slavni
spomenik im dične slave biše;
nesloga je, razpuštenost kleta
rimskom orlu polomila krila (Perić 1905: 66).*

Sličnu će misao Perić iznijeti u VI. pjesmi pod motom narodne poslovice „Prijatelja ljubi, dušmanina snubi“, gdje navodi grčke i rimske velikane⁹¹ koji su se bratski vladali ne samo prema svojim, već i prema neprijatelju:

*a na bratsku da se vladat valja
sa dušmanom, kog si nadhrvao.
Za uzor nam velikani divni
Themistokles i Aristid umni,
Metel silni, Publij afrikanac... (Isto: 78).*

Referiranjem na hrvatske povijesne toponime i mediteranske narode stječe se dojam ne samo o poučavanju čitatelja o potrebi sloge (koja je prikazana u djelima u prethodnom

⁹¹ Materijalnu i duhovnu kulturu antike Vladimir Vratović ubraja u faktore mediteranske konstante književne kulture u Hrvatskoj, čemu još pridodaje: kršćansko-latinski vjerski temelji, klasično-humanističko obrazovanje i književno-kulturološke veze s Italijom (Sorel 2003: 12 – 13).

potpoglavlju), već i o povratku (mediteranskim) korijenima; identitet se redefinira u opoziciji prema drugome (orijentalnome). S jedne strane, u Dalmaciji (a posebno u pojasu Dalmatinske zagore) osjeti se spoj Mediterana i Orijenta, dok se s druge strane, Zagorac se doživljava kao Dalmatinac i kao Hrvat nastojeći preko te dalmatinsko-mediteranske komponente (re)kreirati svoj (hrvatski) identitet.

Pozitivnu percepciju Zapada motiviranu željom za reafirmacijom pripadanja hrvatskih zemalja zapadnom kulturnom krugu narušit će loš položaj Dalmacije koji se nije puno mijenjao tijekom stoljeća. Na početku druge austrijske uprave u Dalmaciji (1814. – 1918.) Dalmacija je bila siromašna, odvojena od zaleđa, zapuštena s većinskim udjelom seljačkog stanovništva (oko 90 %). Novostečenu zemlju Austrija je nastojala odgojiti „u dobrom austrijskom duhu“, odnosno „obrazovati ne slobodnog građanina, nego poslušnog podanika“ (Grbavac 2017: 91). Dalmaciju je od Hrvatske izolirala i jezično, jer se talijanski zadržao kao upravni i nastavni jezik. Istaknute upravne položaje dobivaju stranci. Imotski je odsječen od primorja kao i od turske Bosne, a situaciju dodatno otežavaju kuga i kolera (Grbavac 2017: 91). Stanje u Zagori 1901. ocrtava se u „Pučkome listu“ koji spočitava vladi nebrigu oko Zagore koja je „uik davala svojim vladarim krv i novac, a njoj se nije odv(r)atilo blizu nikad ništa, kao da i ne postoji na krugu zemaljskom il da je Krajine izvan Pokrajine i prosvjetljene Države“ (Kužić 1997: 275). Zbog taktike odugovlačenja nisu ostvarene dvije pretpostavke važne za modernu pravnu državu: nije provedena agrarna reforma i nije stvoren primaran školski sustav (Džaja 2002: 237).

Imočani uslijed takve nepovoljne ekonomske⁹² i političke situacije (rascjepkanost hrvatskih zemalja) prilika odlaze na nadnice u primorje, u galantarenje u zapadnoeuropske zemlje te kao i ostatak Hrvata u prekomorske zemlje⁹³. Činjenica da Dalmacija u prvom istraživačkom razdoblju nije stvarno ujedinjenja s Hrvatskom te se smatra periferijom samo raspiruje želju za ujedinjenjem hrvatskih zemalja i rješavanjem hrvatskoga pitanja unutar Monarhije ili postizanjem potpune samostalnosti. Zanimljivo je da imotski pisci, kako je gore prikazano, rješenje ne vide u odvajanju od hrvatskih zemalja, već poručuju da su ne samo Imočani, već i Hrvati, druže se s hrvatskih književnicima i političarima, čitaju izdanja Matice

⁹² Od oko 14 000 stanovnika godine 1810. do 1910. broj stanovnika Krajine penje se na 42 127, dakle gotovo se utrostručuje (Ujević 1991: 261). Glavna privredna grana je poljoprivreda (posebno napreduje sadnja duhana koji do 1913. predstavlja veliku vrijednost za 63 % imotskih gospodarstava. Stočarstvo nije bilo napredno, industrija i turizam ne postoje, građevna djelatnost je ograničena na izgradnju župnih kuća i crkava uglavnom, obrti su razvijeni kao i trgovina (Isto: 240–243).

⁹³ Oko 300 000 ljudi, odnosno 11 % hrvatskog stanovništva iselilo se do početka Prvog svjetskog rata (Grbavac 2017: 97).

hrvatske, putuju po Dalmaciji, Mediteranu, unutrašnjosti Hrvatske, školuju se u Italiji, Ugarskoj, Austriji, prevode njihove pisce, prate književna i društvena zbivanja iako često ostaju na margini, iako su ekonomski slabiji od ostalih krajeva, a prometno izoliraniji. Ipak, nalaze načina da dođu do centra, ili bolje rečeno centara, bili to oni bliži poput Splita, Dubrovnika, Zadra ili nešto dalji Zagreba i Beča. U svakom slučaju, otvoreni su i unutrašnjosti i Mediteranu, odnosno svemu što doživljavaju hrvatskim.

4.2. Autonomaške (kontra)naracije

Hrvatski identitet ovdje istraživaniog teritorija na prijelazu stoljeća gradi se u opoziciji prema obližnjim drugim identitetima, srpskome i muslimanskome, ali i (u slučaju Imotske krajine) autonomaškome. Postojanje dalmatinske identifikacije u smislu autonomaštva treba promatrati u kontekstu njegovih nositelja, tj. određenih političkih elita u priobalnim gradovima, te stoga ne predstavlja širu društvenu kolektivnu identifikaciju (Mirošević 2014: 10). Ipak, činjenica je da tijekom preporoda autonomaši onemogućavaju program Narodne stranke, sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom i uvođenje hrvatskog jezika. Nakon 1878. Srbi počinju suradnju s autonomašima. To potiče imotsku svećeničku inteligenciju na energičnije zastupanje hrvatskih interesa (Grbavac 2017: 94). Vođa narodnog preporoda postaje političar i književnik don Mihovil Pavlinović, rodom iz obližnje makarske Podgore, a „u hrvatsku politiku uključuju se i hrvatska inteligencija i plemstvo i crkveni velikodostojanstvenici iz svih hrvatskih krajeva. Oni znaju svoju povijest [...] Znali su, da je potrebit svehrvatski duhovni i materijalni preporod – da treba raditi na jeziku, književnosti, školstvu i materijalnom razvoju“ (Kale 1999: 38).

Najžustriji je imotski borac protiv autonomaške struje krajem 19. stoljeća ranije spomenuti fra Rajmund Rudež⁹⁴. Na temelju njegova političkog spisa *Hrvati i talijanaši* iz 1884. vidi se da je već bila razvijena svijest o imotskom čovjeku kao Hrvatima koji živi u pokrajini Dalmaciji (Vrčić 1987/1988: 200). Rudež kao vođa Narodne stranke u Imotskoj krajini uzastopno poziva na slogu (što je prikazano u prethodnom poglavlju) te traži da autonomaši prepuste narodnjacima većinu općinskog vijeća i slanje narodnjačkog zastupnika na pokrajinski

⁹⁴ Rudež se javlja u vrijeme kad je Imotska krajina i dalje izolirana prometno od Dalmacije (1890-ih tzv. rimskim putem spojena je s Dalmacijom), odnosno od kulturnih središta. Mali je broj školovanih ljudi. Godine 1798. nepismenost je viša od 99 %, a 1807. iznosi oko 97 %. Do 1971. nepismenost se spustila na 15,71 % (Ujević, 1991: 37; 248). Taj kraj našao je nositelje narodne misli u župnicima 24-iju imotskih župa, među kojima se Rudež posebno isticao skupa s profesorima europskih sveučilišta fra Paškalom Vujčićem i fra Šimunom Milinovićem mladim.

sabor jer u cijeloj Dalmaciji opada autonomaška snaga, a ortaci Srbi okrenuli su im leđa. Rudež navodi da u Imotskom kotaru ima tek oko 10 obitelji koji se žele zvati talijanskima bez poznavanja jezika, Srba ima oko 900, a Hrvata oko 28 000 (Rudež 1884: 21). Ističe da Dalmacija, u kojoj žive i autonomaši koji su naposljetku Hrvati, prirodno i povijesno pripada hrvatskoj trojednoj kraljevini „kako historija i obstojeći ustav bistro dokazuju [...]“ spominjući još i „prava koja jih [narodnjake] idju po Bogu, po prirodi“ (Isto: 8).

Pozivanje na prirodna i povijesna prava prisutno je također u djelima hrvatskih zastupnika u Carevinskom vijeću Perića i Prodana te podupire argument s početka poglavlja o nastojanju stvaranja nacionalnoga i kulturnoga jedinstva hrvatskih regija; iako svjesni nepovoljnoga položaja najzaostaliije i prometno najizoliranije carske zemlje, *Imočani* koji su *Dalmatinci*, inzistiraju na *hrvatstvu* kao temelju identiteta.

Kolege imotskih pisaca preko granice na sličan način grade svoj identitet tijekom austrijske uprave. Dok prvi svoj lokalno-imotski i regionalno-dalmatinski identitet upisuju u narodno-hrvatski (kasnije i nacionalno-hrvatski), potonji pokušavaju redefinirati regionalne, nacionalne i državne odrednice, što je i danas na sociološkom i političkom planu aktualno pitanje. Iako je austrijska vladavina dočeka u hrvatskom narodu s pozitivnim reakcijama, posebno iz vjerskih razloga, Austrija nije stvorila povoljnije uvjete za kulturni razvitak Bosne i Hercegovine. Situaciju komplicira muslimanski element⁹⁵, odnosno „bosanska posebnost“, „bošnjaštvo“ koje propagira zajednički ministar financija Benjamin Kallay (želeći i na taj način izolirati BiH od susjednih zemalja), ali ono još za Kallayeva života doživljava neuspjeh zbog djelovanja hrvatske i srpske inteligencije, odnosno svećenika i učitelja (Đaković 1985: 155, Malcolm 2011: 273). Ranije spomenuti spoj kulturno-civilizacijskih sfera Zapada i Istoka posebno se osjeća s ove strane granice upravo zbog činjenice da se, zbog nepostojanja sveučilišta u BiH, inteligencija formira van zemlje: u centrima Monarhije (Beč, Prag, Graz, Zagreb) i van nje (Beograd, Istanbul) (Vervae 2013: 347). Više o identitetskim naracijama s hercegovačke strane granice objasniti će se u sljedećem poglavlju u kontekstu mitsko-tradicionalnih narativa kojima se nastoji očuvati identitetska posebnost u „ugroženim“ područjima.

⁹⁵ Iako je „bošnjaštvo“ bilo usmjereno prvotno na muslimane u BiH, Kallay se nadao da će proširiti značenje riječi bošnjaci na pripadnike ostalih vjera u BiH. Muslimane je htio prve pridobiti znajući da se oni za razliku od katolika i pravoslavaca ne mogu obraćati matičnom narodu izvan granica države (Malcolm 2011: 270).

5. IDENTITET KAO SKLISKO TLO: IZMEĐU REGIONALNOGA, VJERSKOGA, NACIONALNOGA I DRŽAVNOGA

Ne primjenjujući teoretski pristup konceptu identiteta, već nastojeći analizirati dominantne odrednice kojima se pojedinac i kolektiv upisuju u određene krugove i izražavaju pripadnost i (samo)prepoznatost svoje biti, u ovom će se poglavlju naglasiti da je identitet u radu shvaćen kao otvorena i višeznačna kategorija te će se dati primjeri oblikovanja identiteta u književnim naracijama s mitološko-tradicionalnom podlogom karakterističnima za prvo istraživačko razdoblje.

Na početku je rada istaknuto da će se identitet, napose u književnom i kulturnom smislu (a koji je opet pod utjecajem vjerskog, nacionalnog i državnog identiteta⁹⁶), promatrati kao sklisko tlo, kao područje preljevanja i mnogostrukosti koje ne može biti jednoznačno određeno „hrvatskom“, „hercegovačkom“, „bošnjačkom“ ili inom komponentom. Nije isto biti Hrvat u doba Austro-Ugarske, Kraljevine Jugoslavije i SFRJ, niti je isto biti Hrvat u Dalmaciji, Hercegovini ili Zagrebu. Analogno tome, nije ni moguće književnika ni njegovo djelo (ukupno ili pojedino) jednoznačno identitetski odrediti, znajući da i sami pisci mogu mijenjati i/ili prilagođavati svoja stajališta, što se odražava i u književnom diskursu. Također, ponekad je potrebno identitet (ponovno) konstruirati, posebno tamo gdje stari obrasci više nisu u skladu s potrebama zajednice, ili gdje zajedničkog (najčešće državnog) identiteta nema ili je on ugrožen. Budući da se ekstremna nacionalna svijest najčešće utemeljuje na rubovima „matica“, tamo gdje je dodir nacija, te da je nacionalna svijest snažnija tamo gdje religija utječe na formiranje nacija (Cvitković 2006: 166), prostor pograničja, a posebno prostor Bosne i Hercegovine, daje nam priliku za izučavanje razvoja i mijene identiteta. S hrvatske strane granice možemo promatrati izgradnju lokalnog, regionalnog i nacionalnog identiteta u književnim tekstovima, dok će za hercegovačku stranu biti presudna izgradnja nacionalnih identiteta etničkih zajednica, tj. odnos nacionalnoga i državnoga identiteta. Bitno je naglasiti da u izgradnji identiteta i oblikovanju kulturnog pamćenja u austro-ugarskom razdoblju utjecaj ima politika, a ne metodologije ili teorijske škole (Vervae 2013: 433).

Iako je identitet ovdje shvaćen kao kategorija podložna promjenama, moguće je primijetiti stalne odrednice na koje se pisci u određenom vremenu i prostoru pod određenim

⁹⁶ Cvitković upozorava na razliku između države kao političke organizacije društva i nacije koja je određena zajedničkom kulturom (ponekad konfesijom), nacionalnom svijesću i osjećajem solidarnosti (2006: 106). Prema tome, hercegovački Hrvati su po nacionalnosti Hrvati, ali je njihov državni identitet vezan uz Bosnu i Hercegovinu. To je stajalište koje zastupa i Noel Malcolm kad kaže da „bosanski Hrvati i bosanski Srbi moraju isto tako priznati činjenicu da njihova kultura i povijest imaju i posebnu, bosansku dimenziju“ (2011: 20).

uvjetima većinom oslanjaju i pokušati prikazati tematsku i idejnu podlogu tekstova kako bi se, koliko je moguće, definirala književno-povijesna slika pojedinog istraživanog razdoblja. U tom kontekstu možemo primijetiti nekoliko silnica pri analizi odabranih književnih djela. Prva bi bila utjecaj različitih kategorija prostora na tekst, pri čemu se otvaraju regionalne/pogranične/periferne književne naracije o pitanju narodnoga (kasnije i nacionalnoga) identiteta u vrijeme rascjepkanosti hrvatskih zemalja nakon 1878. U nabožnim i svjetovnim tekstovima gradit će se lik uzornoga Hrvata katolika⁹⁷, čovjeka iz naroda, ponekad i poslušnika sustava, pokornika kralju i Bogu, koji radi na slozi i jedinstvu obitelji/zajednice/naroda. Nerijetko će ovakvi tekstovi imati mitsko-nacionalne elemente za koje Jure Krišto tvrdi da su izrasli iz srednjovjekovne plemenitaške tradicije čuvanja *natio croatica* i obrane plemenitaških, a onda i državnih prava, pri čemu hrvatski nacionalizam nije prelazio granice hrvatskih zemalja, osim kratkotrajnog Starčevićeva izleta u „svehrvatstvo“ kao pandan Vukovu „svesrpsstvu“ (Krišto 2007: 70–71). Uz mitsko-nacionalne silnice, primjećuju se i one koje su usmjerene na očuvanje tradicije pa se u kolektivnoj memoriji nastoji zadržati slika običaja, temeljne vrijednosti poput obitelji, domovine i vjere, pri čemu se ove kategorije često isprepliću. Ovakvi su tekstovi izrasli, osim na mitu, i na usmenoj epici te pučkoj književnosti. Dio će književnika preuzeti ulogu prosvjetitelja, folklorista, etnografa, historiografa i prepričavati povijest. Većina će prednost dati utilitarističkoj funkciji književnosti ili će zbog vjerske ili državne cenzure estetske kriterije staviti u drugi plan, a fokusirati se na pedagoško-didaktičnu pouku koju treba iznijeti, a da se ne zamjeri sustavu i da se postigne jasnoća i među manje obrazovanim slojem društva. Tendenciozniji autori izravno će odašiljati ovakve poruke koje uvjetno možemo nazvati antitradicionalnima i u takvim tekstovima raskidati s dosadašnjim običajima, a u korist modernosti.

U odabranim tekstovima državni, nacionalni, vjerski, kulturni, društveni i književni identiteti međusobno se prožimaju te se ističe narativna konstrukcija zavičaja i jezika, priča o prošlosti etničkog kolektiva u odnosu na sudbinu u sadašnjosti, artikulacija kulturne razlike te odnosa prema modernosti (Vervae 2013: 349). Ovdje možemo primijeniti konstruktivističke

⁹⁷ Cvitković ističe da je kod većine Hrvata rimokatolički identitet shvaćen kao hrvatski nacionalni identitet, čemu su u mnogome pridonijeli franjevci, narodni „ujaci“ (2006: 83–85).

Kad je riječ o prvom istraživačkom razdoblju, možemo vidjeti kako su bosansko-hercegovački franjevci pristajali uz ilirizam i južnoslavensku ideju u početku, što se vidi u „Glasniku jugoslavenskih franjevac“ i „Hercegovačkom bosiljku“, da bi kasnije hercegovački franjevci prihvatili pravaštvo (koje je stizalo iz Dalmacije zajedno s liberalnijim idejama o religiji kao privatnoj stvari pojedinca te mogućoj suradnji s muslimanima) te potaknuli osnivanje časopisa „Osvit“ uz Miličevićevu suradnju. Ove dvije različite političke orijentacije odražavaju iste probleme Hrvata u BiH, Hrvatskoj i Dalmaciji te pokazuju da je politički život u BiH bio nedjeljiv od političkog života u susjedstvu. Kako će biti oprimjereno u književnim djelima u daljnjem tekstu, Hrvati su se nadali ujedinjenju BiH s drugim hrvatskim zemljama, dok su Srbi željeli BiH pripojiti Srbiji. Muslimani su čekali povratak Osmanskog carstva i privilegiranog položaja (Krišto 2007: 72–76).

teorije kulturnih i nacionalnih identiteta, poput „naracije nacije“ Benedicta Andersona⁹⁸ koja se vidi u ulozi mita u oblikovanju identiteta (na ovdje promatranom području: mitska Imota, mit o slozi i jedinstvu, mit o narodnoj duši, mit o uzornu životu, mit o podrijetlu, a to sve ne odudara od *nacionalnih* mitova Hrvata, Srba i Muslimana: mit o krunjenju prvog hrvatskog kralja Tomislava na području jugozapadne BiH, mit o smrti posljednjega hrvatskoga kralja narodne krvi Petra Svačića, kosovski mit, mitovi o bogumilima itd.).

Funkcija pozivanja na mit i tradiciju jest očuvanje (zamišljene ili stvarne) identitetske posebnosti u susretu s nadolazećom građanskom kulturom, s modernim književnim strujanjima, novim političkim i vjerskim obrascima. To nije primjetno samo u ovdje odabranim tekstovima, već i na području kanonske književnosti, što će se očitovati u sukobu „starih“ i „mladih“ na početku moderne, dok će na književnost BiH još više utjecati nacionalni i vjerski narativi. Analizirajući ranu srpsku, hrvatsku i muslimansku periodiku („Bosanska Vila“, „Novi prijatelj Bosne“ i „Bošnjak“) kao i kasnije časopise („Zora“, „Nada“ i „Behar“) koji se fokusiraju na lijepu književnost, za razliku od „Vilina“ narodnjaštva i okcidentalizma, tradicionalnih franjevačkih (uglavnom religioznih) listova i pretežno političkog „Bošnjaka“, Vervaeet (Isto: 278; 434) zaključuje da su urednici književnih časopisa nastojali stvoriti dojam da postoje tri nacionalne književnosti ili ponekad da postoji jedna, ali podijeljena po vjerskim linijama. Usprkos različitim nacionalnim i vjerskim narativima, zajednička je odrednica oslanjanje na tradicionalne patrijarhalne vrijednosti, oličene u seoskoj kulturi, uz poštivanje običaja i moralnih propisa, upozoravanje na opasnost od odnarođivanja, posebno mladih u Beču i Grazu koji su u dodiru s naukom i civilizacijom. Ističu se duhovne ili religiozne vrijednosti, a umjesto racionalizma pribjegava se teorijama duha, rase, krvi i tla. Ovo je karakteristično za svako tradicionalno društvo koje se suočava s modernizacijom, osim u „Vili“ sa sličnim žalopojkama susrećemo se u franjevačkim listovima, pomalo i u „Nadi“, te u bošnjačkim listovima „Bošnjak“ i „Behar“ (Isto: 147; 156; 157; 160; 161).

U sljedećim će se poglavljima dati primjeri književnih djela u kojima se nacionalni i vjerski narativi održavaju u književnima pozivajući se na mit i tradiciju.

⁹⁸ Teorije o naraciji nacije mogu se primijeniti i na kasnija djela, o čemu će biti riječi u poglavlju „Pri/povijest: 'kolaž malih priča' kao ogledalo zbilje“.

5.1. Nove mitologije: književne naracije svećeničkoga i prosvjetarsko-novinarskoga sloja inteligencije

[...] ne samo da ćemo uskoro biti jedinstveni, složni i veliki, i da ćemo imati veliku književnost, nego smo jednom već takvi bili i takvu smo književnost imali, štoviše već je imamo, samo što toga nismo svjesni.

(Milivoj Solar, *Roman i mit*, 1988)

U uvodu poglavlja „'Autentična mjesta' i uvod u regionalne naracije“ naglašena je veza ljudi s okolinom koja prostoru daje unikatnu, autentičnu patinu. U ovome dijelu istražiti će se kako se razvijaju mitovi u/o takvim autentičnim mjestima i kako su oni prikazani u odabranim književnim djelima. Ljudi imaju potrebu kreiranja „imaginarnih geografija“ povezujući stvarna geografska mjesta s određenim vrijednostima, povijesnim događajima i osjećajima. Tako se prostor rekreira na razini društvenog imaginarija (kolektivne mitologije, pretpostavke). Rob Shields ovo naziva društvena prostornost (socijalna spacijalizacija) (1992: 31). Elementi imaginarnih geografija upotrebljavaju se kao metafore, pri čemu mjesto postaje simbolom, npr. Imotski je od vremena Nezavisne države Hrvatske i prihvaćanja politike Ante Pavelića poznat kao „ustaška kula“ (Grbavac 2017: 121), Mostar je do 1900. bio „zublja narodne svijesti Hrvatske“ (Nikić 2016: 39), itd. Slike mjesta često nastaju pretjeranim pojednostavljivanjem (tj. svođenjem na jednu osobinu), stereotipiziranjem i etiketiranjem, a skup takvih slika mjesta čini mit o mjestu (Shields 1992: 47; 60–61). Kategoriziravši prostore u mitske, pragmatične i apstraktne/teoretske, Tuan (1987: 29) objašnjava dva tipa mitskoga prostora. Prvi je magloviti prostor nedostatnoga znanja, koji okružuje nešto što je već empirijski poznato, što je u okvirima pragmatičnoga prostora. Takav mitski prostor konceptijski je proširen bliski, svakodnevni prostor, koji nam je poznat iz neposrednog iskustva, npr. kad zamišljamo što se može nalaziti s druge strane oceana, a to ne mora biti podudarno sa stvarnošću (Isto: 114). Tuan daje primjer suvremenog zapadnog društva koji se može primijeniti na pograničje, tvrdeći da u društvu ljudi iz jedne regije dobro poznaju vlastitu okolinu, ali najčešće ne znaju puno o terenima susjeda. Obje grupe dijele uobičajeno maglovito znanje (mitove) o puno širim terenima, o regiji ili naciji, u koje su ugrađena njihova vlastita lokalna područja. To je mitski i magloviti kontekst koji daje značenje faktima, iako ne mora biti točan. Drugi tip odnosi se na pogled na svijet, lokalizirane vrijednosti unutar čijih okvira ljudi djeluju. Vezan je uz pokušaj odgovora na pitanje o mjestu čovjeka na zemlji i u svemiru (Isto: 114–117).

Kada ove ideje iz humanističke geografije i sociologije prostora pokušamo primijeniti na književna djela, dolazimo do zaključka da je književni tekst plodno tlo za građenje mitskih

prostora kojima se popunjavaju rupe u pamćenju, (re)definira odnos prema Drugome i prema povijesti. Modernistički pluralizam na početku 20. stoljeća koji još egzistira na ideologemima romantizma je „tlo za obnovu ili stvaranje mitova – od folklorne mitske predaje do poetskog zazivanja nove mitologije“ (Batušić, Kravar, Žmegač 2001: 14–15).

5.1.1. Mit i povijesno-politički okvir⁹⁹

U daljnjem tekstu pokazat će se način i funkcija građenja mitova u odabranim djelima nabožne i svjetovne književnosti hrvatskih pisaca koji su rođenjem i/ili radom vezani uz imotsko-hercegovačko pograničje, a stvarali su na prijelazu 19./20. stoljeće.

Pri analizi vodit ćemo se definicijama mita hrvatskoga teoretičara književnosti Milivoja Solara koji naglašava razliku između (1) mita kao priče, najčešće o bogovima i herojima; (2) mita kao konstitutivnog elementa pogleda na svijet te (3) mita kao oblika spoznaje, načina mišljenja, osobnog pristupa životu i svijetu (Solar 1988: 48–50, 2001: 212). Solar razlikuje i mit kao jednostavni književni oblik koji na temelju mitskoga iskustva oblikuje određenu priču te mit kao posebni način odnosa prema životu i svijetu¹⁰⁰. U ovom ćemo se potpoglavlju osvrnuti na potonje, odnosno na drugu i treću Solarovu definiciju mita, koje su bliske gore objašnjenom Tuanovu drugom tipu mitskoga prostora. Naslanjajući se na Rolanda Barthesa (2009), mit ćemo promatrati kao ideologijski mehanizam automatizacije razumijevanja koji ima pragmatičku funkciju, pri čijoj analizi će nam poslužiti sociološka definicija mita Emila Durkheima. Analiza će pokazati da je funkcija ovdje odabranih tekstova rekreacija mitova, kodiranih poruka koje su u službi svojevrstne „ideologije“. Prema Durkheimu (2012: 17), mitovi su vezani uz koncept „kolektivnih predstava“ koje članovi društva dijele. Spomenuta ideologija uključuje znanje, ideje i osjećaje akumulirane u prostoru i vremenu.

A ovdje je riječ o prostoru rascjepkane Hrvatske i vremenu austro-ugarske vladavine u Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji te Bosni i Hercegovini. Politički i ekonomski ovo je teško razdoblje za Hrvate na području matične države, a posebno u Dalmaciji koja nije *stvarno* priključena hrvatskim zemljama te u Hercegovini koja, kako je već ranije

⁹⁹ Ovo i sljedeća četiri potpoglavlja koja se odnose na mit dijelovi su autoričina članka objavljenog u Čagalj (2022c).

¹⁰⁰ U knjizi *Poetika mita* ruski teoretičar književnosti Eleazar M. Meletinsky kaže da od 1920-ih godina „remitologizacija“, odnosno „obnavljanje“ mita postaje buran proces, koji zahvaća razne strane europske kulture. U ovdje promatranom razdoblju za analizu mita u književnim djelima pograničja možemo uputiti na važnost triju karika remitologizacije prema navedenom autoru: (1) proglašavanje mita vječno živim ishodištem, koje vrši praktičnu funkciju i u suvremenom društvu; (2) isticanje u samom mitu njegove veze s ritualom i koncepcije vječnog ponavljanja te (3) maksimalno približavanje ili, čak, izjednačavanje mita i rituala s ideologijom i psihologijom, kao i s umjetnošću (1983: 30).

nekoliko puta naglašeno, s Bosnom dolazi nakon Berlinskog kongresa 1878. godine pod okrilje zapadne katoličke civilizacije nakon višestoljetne osmanske vlasti. Takvi prostorni i vremenski uvjeti plodno su tlo za rekreaciju mitova kojima će se konstituirati pogled na svijet, ujediniti društvo na političkom i kulturnom planu, graditi identitet.

Ta je gradnja već započela u doba ilirizma jer su, kako Solar kaže, Ilirci u kratku razdoblju stvorili književnost koja funkcionira kao sustav, iako ona nije bila ni raznolika ni izrazito kvalitetna prema današnjim mjerilima (1988: 154). Sustav se stvorio na temelju jedinstvenog ideala i njegove dvostruke projekcije. Naime, ideal razvijene nacionalne književnosti omogućuje da se podredi raznolikost žanrova jedinstvenoj ideji. S druge strane, taj se ideal projicira i u prošlosti: „ne samo da ćemo uskoro biti jedinstveni, složni i veliki, i da ćemo imati veliku književnost, nego smo jednom već takvi bili i takvu smo književnost imali, štoviše već je imamo, samo što toga nismo svjesni“ (Isto: 155). Stoga su potrebne (re)interpretacije, (re)izgradnja, (re)mitologizacija. Iako vođa ilirskog pokreta Ljudevit Gaj nije bio značajni književnik, njegova cjelokupna djelatnost kao i djelatnost njegovih kolega bila je presudna za stvaranje mitskih temelja jedinstvenog žanrovskog sustava i projekciju ideje o konačnoj svrsi književnosti – obnovi (kulturnog života) u cjelini. Austro-ugarska je vlast stoga zabranila uporabu ilirskog imena, ali prekasno, i sa suprotnim učinkom. Počele su se razvijati rodoljubna lirika, duža narativna poezija, drama, povijest književnosti, zatim umjetnička proza. Ilirski mit tako je ugrađen u razvoj hrvatske književnosti koji se kontinuirano može pratiti do danas (Solar 1988: 156–158). O ideologizaciji književnosti nauštrb estetskih vrijednosti književnih djela u doba ilirizma Krešimir Nemeć (2008) zaključit će:

Novija hrvatska književnost i započela je u znaku posvemašnje ideologizacije književnog znaka: ilirizam je bio hrvatska nacionalno-integracijska ideologija kojoj je književnost bila tek sredstvo za postizanje u prvom redu političkog cilja. Popularne preporodne pjesme – budnice i davorije – funkcioniraju kao stihovane ideologijske poruke kojima su podređeni svi drugi elementi strukture. Uzajamno prožimanje ideološkog programa i umjetničke vizije u preporodnoj je književnosti postignuto tek iznimno i razmjerno rijetko.

U djelima imotsko-hercegovačke literarne regije na prijelazu je stoljeća i dalje prisutna ideologizacija¹⁰¹ te se može zaključiti da se mitska svijest u ovdje odabranim tekstovima, ali i

¹⁰¹ Hrvatski povjesničar Srećko Džaja (2002: 240–241) ističe da je u 19. stoljeću domaće stanovništvo živjelo duboko ukorijenjeno u usmenoj kulturi i idealiziranim predodžbama o povijesti i budućnosti. Najjače natopljen usmenom kulturom bio je srpski sloj jer se kroz dugu osmansku vladavinu izgubio gornji sloj i srpska nacionalna crkva je pala duboko u usmenu pučku kulturu. Srpski etnos ponašao se najsamosvjesnije. U njih se razvio mitski odnos prema vlastitoj povijesti i do danas oblikovao političku svijest. Živi govorni jezik postao je glavni nositelj velikospstva i svesrbizma u ekspanziji, što se očituje i u Cvijićevo proglašavanju Bosne i Hercegovine središnjim područjem srpskog naroda. S druge strane, hrvatska i muslimanska inteligencija poznavala je globalne povezanosti sa svjetskim katolicizmom i svjetskim islamom te nije bila zatvorena u sebe.

općenito u hrvatskom narodu, gradila oslanjajući se na dvije različite ideologije. Hrvatska inteligencija 19. i 20. st. reagirala je na velikosrpstvo lavirajući između dviju nacionalnih ideologija: ili je u jugoslavenstvu tražila premošćivanje, tj. približavanje Srbima, ili je gradila velikohrvatstvo kao protumodel velikosrpskom nacionalističkom izazovu (Džaja 2002: 241). Antun Barac spominje i treću opciju, a to je tjesnogrudno hrvatstvo koje je imalo pred očima samo kajkavsku Hrvatsku (1968: 196), dok je u našem kontekstu bitno starčevićansko hrvatstvo, koje dominira 1870-ih i 1880-ih, da bi kasnije paralelno s radom hrvatsko-srpske koalicije jačala tendencija narodnog jedinstva sa Srbima, posebno u mladeži uoči rata. Iako je svrha dviju spomenutih ideologija bila rješavanje tzv. hrvatskoga pitanja, Nemeč (2008) upozorava da će Strossmayerova ideologija integralnog jugoslavenstva i Starčevićeva ekskluzivnog hrvatstva predstavljati

nepremostivu, gotovo ontološku provaliju hrvatskoga političkog bića s dubokim refleksima koji sežu čak do naših dana. Zbog toga se s pravom može govoriti o „diseminaciji nacije“ kao zapreci u tvorbi stabilnoga nacionalnog identiteta¹⁰².

U ovakvim povijesnim i političkim uvjetima stvaraju imotski i hercegovački autori pišući poslanice, pjesme, epove, novele, romane, zapise, koje bismo danas nazvali utilitarističkim, folklorističkim, pa čak i ideološki intoniranim tekstovima. U daljnjoj analizi prikazat će se četiri primjera mitova koji se javljaju kod odabranih hrvatskih književnika s objiju strana granice na prijelazu 19. u 20. stoljeće.

5.1.2. *Mit o slozi i jedinstvu*

Prvi mit koji možemo zapaziti jest onaj o slozi i jedinstvu koji će se u drugom i trećem istraživačkom razdoblju, odnosno u doba „prve“ i „druge“ Jugoslavije prometnuti u mit o bratstvu i jedinstvu. Kako je već spomenuto, u prvom su razdoblju Hrvati kao rješenje tzv. hrvatskoga pitanja vidjeli dvije opcije. Prva je bila sloga i jedinstvo sa Srbima, koja je kulminirala nastankom Države Srba, Hrvata i Slovenaca 29. listopada 1918., a druga je opcija bilo stvaranje *stvarno* ujedinjene Hrvatske koja bi, prema nekim viđenjima, uz sastavne dijelove Trojedne Kraljevine obuhvaćala i Bosnu i Hercegovinu, dakle teritorijalno znatno više nego što to obuhvaća današnja Republika Hrvatska.

Kod imotskih i hercegovačkih franjevaca i dijecezanskih svećenika (kao prvog sloja književnika na koji će se kasnije nadovezati sloj svjetovne inteligencije – ponajprije narodnih učitelja, ali i drugih obrazovanih „prosvjetitelja“), u tekstovima koji su izišli u ovdje

¹⁰² Termin „diseminacija nacije“ upotrebljava Oraić Tolić (2006: 36).

promatranom razdoblju sloga se javlja kao lajtmotiv, kao jedini put prema izbavljenju. Oni najčešće zagovaraju narodnu slogu jer se i obraćaju ljudima iz naroda te je svrha njihovih tekstova prosvjetiteljska, a nerijetko i folkloristička. Tako fra Martin Mikulić, poznat kao pionir svjetovnih tema u književnosti hercegovačkih franjevac (Vasilj 2016a: 359) i prvi autor koji oslikava područje zapadne Hercegovine (Alilović 1972: 8), u etnografskom djelu *Drveni strojevi* (rukopis 1900., objavljena 1973. u „Dobrom pastiru“, Sarajevo) kroz lik narodnoga učitelja progovara o potrebi za slogom i ljubavlju: „Ako niste braća po krvi, jeste po ljubavi [...] Niste došli u ove stanove da postanete bogati imanjem, nego uminjem“ (Jolić 2017: 204). Referirajući se na narodni preporod, učitelj nastavlja isticati važnost jezika (najprije narodnoga a potom standardiziranoga) kao nositelja identiteta i temelja jedinstva (Isto: 78):

Skočili su se neki naši rodoljubi, da prouče zdravi naš narod, jezik i narječja mu te skuju slovnice i rječnik. Kada dakle to bude, onda nećete učiti svoga jezika po pravilima tuđega. A dotle red vam je tuđe štovati, a u sebi svom se klanjati, i ter kako bilo. Nije sramote tuđe jezike znati, nego je ruglo svoj po tuđem natezati. Mi rečemo: „koliko jezika znamo, toliko ljudi valjamo“.

Dok je u navedenom primjeru riječ o slozi razrednoga kolektiva preko kojeg se šalje poruka o potrebi sloge Hrvata u Hercegovini, u sljedećem primjeru pojam sloge širi se na politički kontekst, odnosno slogu i jedinstvo Dalmacije i Hrvatske. Mikulićev istovremenik s imotske strane granice i hrvatski zastupnik u Beču fra Josip Vergilije Perić u *Govoru na carevinskom vijeću* iz 1891. istaknut će pripadnost Hrvatskoj Dalmaciji koja „bez ikakove sumnje stoji u svezi sa Hrvatskom i Slavonijom i po historičnim državnim spisim i po živoj svijesti i osjećaju hrvatskoga naroda“ (Perić 1891: 3). Vođen tom mišlju, u stihovima će propagirati narodnu slogu. Tako će u ranije spomenutoj didaktičnoj „Poruci“ u desetercima gdje romantičarski pjeva o slavnoj – gotovo mitskoj – hrvatskoj povijesti od naseljavanja na Jadranu, poručiti da Hrvati spas mogu naći u narodnoj slozi pa će im onda i priroda, odnosno „viša sila“ biti naklonjena u borbi protiv neprijatelja. Nadalje, u trima poslanicama don Iliji Ujeviću te Ujevićevim odgovorima vidljivo je da franjevac i dijecezanski svećenik jednako percipiraju slogu. Ujević kaže:

*Sklada! Sklada! – svaka naša gruda
vapi sincem istoga plamena,
jedne krvi, što u žilam teče,
jednog tiela i sudbine jedne* (Perić 1906: 31).

dok sličnu misao Perić ponavlja u trećoj poslanici:

*Nek je samo sloge i pameti
past će sila, past će dušman kleti* (Isto: 39).

Iako iz ovih primjera možemo zaključiti da se jedna krv i sloga odnosi samo na „hrvatska srдца“ (Isto: 41), čemu u prilog ide i višekratno spominjanje hrvatskih narodnih vladara i kraljeva (Ljutovida, Branimira, Tomislava, Krešimira), u kontekstu Perićeva djelovanja možemo zaključiti da je on zagovaratelj sloge i u širem smislu, posebno u kasnijim djelima. To se posebno odnosi na ranije spomenuti *Govor prigodom 25. godišnjice „Hrvatskog starinarskog društva“* iz 1912. gdje zagovara slogu sa Srbima na području kulture i prosvjete.

Osim u etnografskim i političkim tekstovima te pjesmama nacionalna svijest podiže se i u romanu. Krajem stoljeća u kanonskoj književnosti popularni su društveni romani, u čemu je ulogu imala pravaška ideologija i Starčević koji se zalagao za kritičku i satiričku literaturu pa su bar u početku svi realisti bili gorljivi pravaši, npr. Kovačić, Kumičić, Gjalski (Barac 1968: 133–134). Pravaški intoniranu poruku o slozi i hrvatstvu pronalazimo u romanima hrvatskoga književnika Ivana Aziza Milićevića¹⁰³ koji s kolegom Osmanom Nurijem Hadžićem¹⁰⁴ piše pod pseudonimom Osman-Aziz. U njihovu četvrtom zajedničkom djelu, romanu *Bez svrhe* (Zagreb, 1897) ovaj dvojac afirmira zapadnu kulturu (Sarić 2005: 21) pozivajući na toleranciju i slogu. Autori tendenciozno progovaraju kroz lik Edhema, pripadnika mladoturske stranke koji poziva na slogu s pripadnicima drugih vjera i nacija, ističući da je to posebna dužnost muslimana: „Ljubite grudu vaše hrvatske zemlje i svu vašu po jeziku i narodu al inovjernu braću, jer vam je s njom udes svezan – a tim više ju ljubite i radite za napredak vašeg naroda, jer ste muslimi“ (Osman-Aziz 1897: 179). Kroz lik Fehima, načitanoga đaka učiteljske škole, posprdnno zvanoga „polukaurinom“ (koji dolazi u sukob sa softama, tj. đacima velike škole, jer čita i u medresi raspačava „vlaške“¹⁰⁵ knjige uključujući i izdanja Matice hrvatske), autori šalju poruku o potrebi razgraničavanja pojmova vjere i nacije: „Islam ne isključuje ni jednoga naroda, pak ni nama ne brani da ostanemo po prošlosti, po krvi, jeziku, po budućnosti ono, što jesmo – da ostanemo Hrvati!“ (Isto: 125). Istu će misao iznijeti kroz lik Ibrahimove supruge Arife koja s ponosom čita Preradovića, Gjalskoga, Kumičića (Isto: 195)¹⁰⁶. U ovakvim tekstovima nalazimo potvrdu za Solarovu misao o Ilircima, koja se može primijeniti na književne i kulturne prosvjetitelje iz ovoga razdoblja, a to je da se stvara nova mitologija odnosno temelj za projekciju ideje o konačnoj svrsi književnosti – obnovi (kulturnog života) u cjelini.

¹⁰³ Ivan Aziz Milićević (Mostar, 1868. – Sarajevo, 1950.) hrvatski je i bošnjački novinar i književnik, pripadnik mostarskoga književnoga kruga okupljenog oko njegova časopisa „Osvit“. Nećak je Franje Milićevića, začetnika tiskarstva u Bosni i Hercegovini. Više o Milićeviću u: Okuka (2005), Sarić (2005).

¹⁰⁴ Osman Nuri Hadžić (Mostar, 1869. – Beograd, 1937.) hrvatski je i bošnjački književnik čija djela će se u radu analizirati u kontekstu suradnje s Ivanom Azizem Milićevićem. Više o Nuriju Hadžiću u: Sarić (2005).

¹⁰⁵ U ovdje analiziranim djelima Osmana-Aziza pridjev „vlaški“ upotrebljava se kao bliskoznačnica pridjevu „kaurski“, a posebno se odnosi na ono što je hrvatsko i katoličko kao antipod muslimanskome i turskome.

¹⁰⁶ Slične ideje stoje u Hadžićevu traktatu *Islam i kultura* koji je pomogao u pridobivanju mladih muslimanskih intelektualca pravaškohrvatskom pokretu 1890-ih (Sarić 2005: 14).

Sloga i suradnja Hrvata katolika i muslimana vidi se u nizu rodoljubnih pjesama objavljenih u mostarskom „Glasu Hercegovca“ tijekom uredničkih godina Franje Milićevića, strica Ivana Milićevića, i to posebno od 1890. do 1896¹⁰⁷. U tim se pjesmama muslimani ne poistovjećuju s Osmanlijama, nego s Hrvatima islamske vjere (Pandžić 2016: 68), a list objavljuje i muslimanske pisce, među kojima i gradonačelnika Sarajeva u razdoblju 1893. – 1899. Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, te osuđuje „bratsku mržnju i neslogu“ među trima konfesijama. Takav ton nastavit će se i u časopisu „Osvit“¹⁰⁸, koji će 1898. naslijediti „Glas Hercegovca“ pod uredničkom palicom Ivana Milićevića. „Osvit“ kao nezavisno glasilo s izrazitim hrvatskim obilježjem, a zapravo hrvatsko političko (pravaško) glasilo do 1906., kada izlazi „Hrvatski dnevnik“, nastavit će razvijati hrvatsku identitetsku komponentu među hercegovačkim pukom (Musa 2016: 373–375).

Navedeni primjeri prikazuju kako pojam sloge dobiva različito značenje pa tako ona može značiti slogu (manjega) kolektiva, slogu jednoga naroda, ali i slogu između pripadnika različitih naroda i vjera.

5.1.3. *Mit o narodnoj duši*

Drugi mit na koji ćemo se osvrnuti jest onaj o narodnoj duši. Budući da se radi o razdoblju koje je ekonomski teško s velikim brojem nepismenih, prometnom izoliranošću Dalmatinske zagore i Hercegovine te da su u tijeku društvene promjene i tehnički razvoj, odnosno dolazi do prekretnice u razvoju industrije potkraj 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća, u književnim se tekstovima primijeti romantičarsko-mitsko veličanje čovjeka iz naroda, narodne mudrosti i tradicije kao pandana nadolazećem modernom društvu.

¹⁰⁷ Strah od zabrane lista potaknuo je Milićevića na štednju u objavljivanju hrvatskih domoljubnih i rodoljubnih pjesama, i to u razdoblju 1885. – 1889. godine. To se događalo pod utjecajem austrougarske vlasti i Stadlera koji nije bio suglasan s isticanjem hrvatskog domoljublja. Domoljubni i rodoljubni zanosni pjev se osjeti 1890. – 1896. godine. Na ovo je utjecalo i Frankovo preuzimanje 1890. pravaškog lista „Hrvatska“ u Zagrebu te Milićevićevi kontakti s uredništvom (Pandžić 2016: 74–92).

¹⁰⁸ U „Osvitu“ se 1901. otvorila rubrika za pomoć siromašnim đacima i studentima, a 1902. osnovalo se Hrvatsko potporno društvo za pomoć đacima i studentima u Mostaru koje se 1907. pripojilo Hrvatskom društvu „Napredak“ iz Sarajeva. Tako se u „Osvitu“ vide utjecaji Franje Milićevića, začetnika tiskarstva, osnivatelja Ivana Milićevića, a časopis je zametnuo i klicu središnje kulturne ustanove bosanskohercegovačkih Hrvata „Napredak“ (Musa 2011: 97).

Jedan od primjera ovoga mita jest jezik, teme i likovi iz djela don Ilije Ujevića, koji se cijeni više kao folklorist nego kao književnik¹⁰⁹. Ovaj pop iz naroda, i to pop glagoljaš¹¹⁰, vođen je mišlju da knjiga treba biti ne samo umjetnička, nego i hrvatska¹¹¹ u smislu davanja važnosti bogatstvu jezika¹¹², gdje do izražaja dolazi utilitaristička funkcija književnosti i gdje se jezikom, odnosno uporabom narodnoga izričaja, pokušava pobuditi narodni duh. Zagovaratelj takvog duha je i sam Matoš¹¹³ koji kaže da „g.g. Kozarac i don Ilija Ujević, umiju pogoditi žicu narodnu“ (1973b: 115) te da Ujević „opisuje taj puk, znajući mu jezik i običaje još bolje od Šimunovića“ (1973a: 211–212). Radić će naglasiti da je Ujević, upoznat s talijanskom kulturom još od školskih dana, silom je zbacio sa sebe i predao se učenju izvora narodne književnosti (Glibota 1998a: 292). Ujević je jedan od autora kojima je više stalo do priče koju želi ispričati nego do literature (Bošković 2017: 377) te on u polufolklorističkim zapisima, često anegdotalnog karaktera, prikazuje malena mjesta Dalmatinske zagore i bosanskohercegovačkoga zaleđa, s njihovim lokalnim idiomom, obiteljskim i društvenim problemima.

Kao promicatelj narodnoga duha, Ujević će za protagoniste svojih djela birati male ljude iz naroda, a svoje najvažnije djelo *Dokonice* uronit će u lokalni izričaj imotskoga puka te će arhaizmima, hiperbolama, poslovicama, narodnim mudrostima, pučkom satirom predstavljati glavne i sporedne likove, kao one koji su poput poluretardiranog Jovana iz *Jovanova obredjenja* „u glavu ubijeni“ (Ujević 1906: 125), „gori od šokca“ (Isto: 127), ili takve budale da „...a kad Jovan ne bi bio utjelovljena budala, onda je i nema na svijetu“ (Isto: 130); ili poput vragolastoga Petra iz priče *Runjave nozdrve* koji „kao da je vragu utekao s udice“ (Parlov 2001: 140); ili pak poput zlobne Janje iz *Vilotinih jasala* koja je „paklena hudoba u krštenoj koži [...] visoka kao

¹⁰⁹ Iako je imao podršku Harambašića i Kumičića te Antuna Radića, tadašnjega tajnika Matice hrvatske (poznatog i kao otac hrvatske seljačke književnosti) koji za Ujevića kaže da je „umjetnik sa jakim realističnim instinktom“ (Glibota 1998a: 293), prvotno mu je odbijeno tiskanje najvažnijeg njegova djela *Dokonice* zbog manjka umjetničke obrade i neoriginalnosti, jedino mu je Matica pohvalila čisti i narodni jezik (Parlov 2001: 101–104). Milan Glibota marginaliziranost don Ilije Ujevića tumači razasutošću njegovih djela po časopisima i novinama, a nikako nezadovoljavanjem estetskih kriterija (Glibota, 1998b).

¹¹⁰ Ljubav prema narodnom duhu i hrvatstvu vidi se u žarkoj Ujevićevoj želji za glagoljanjem. Tako je zbog potpisivanja pisma u obranu glagoljice 1891., naknadno objavljenog u „Narodnom listu“ s dodanim prozivanjem biskupa Filipa F. Nakića, pozvan na ispitivanje kod imotskog nadžupnika na poticaj Ordinarijata. Ujević je izjavio da ne želi biti nepokoran Crkvi te da je pismo potpisao isključivo jer je za „obstanak glagoljice“ (Parlov 2001: 47). Dopuštenje „glagoljati kroz dneve svetčane“ Ordinarijat će mu udijeliti šest godina kasnije (Isto: 62).

¹¹¹ Ovdje Ujević slijedi ideju poznanika Jovana Hranilovića: „Novelista neka vadi kao i romanopisac svoje gradivo iz historije, iz socijalnoga života, iz salona, iz građanskoga i idiličnoga selskoga života [...] neka ih iskiti krasnim jezikom. Samo će takove novele pomoći narodu do samosvijesti [...]. Našoj noveli neka bude zadaćom: izmiriti salon sa građanstvom i seljaštvom, uspomene historičke sa sadašnjošću; uspaliti u čitaocu neposrednim slikanjem ljubav prema onomu: što je lijepo, što je istinito, što je dobro, što je hrvatsko“ (Hranilović 1976: 398).

¹¹² Jedan od razloga gotovo opsjednutosti čistoćom narodnog izraza vjerojatno je i Ujevićevo poznavanje staroslavenskih tekstova te inzistiranje na uporabi glagoljice.

¹¹³ Vjerojatno se s Matošem Ujević nije osobno poznavao, ali ga je novčano potpomagao (Parlov 2001: 122) kao i Tresića Pavičića, a vjerojatno i druge hrvatske književnike (Glibota 1998a: 8).

stupac, mršava kao korizma, tanka kao zmija“ (Isto: 164). U ovakvim primjerima očito je da Ujević crpi humor iz narodnih usta (Isto: 113). On prikazuje blagu (pučku) porugu svojstvenu stanovnicima Dalmatinske zagore koji su u njegovim djelima predstavljeni realistički, ponekad i naturalistički, ali uvijek narodski autentično. Prikazujući obične ljude u ruralnim područjima, Ujević poučava svoje čitatelje pravom duhu naroda; pravi čovjek iz naroda je dobar srcem, inteligentan, hrabar, poslušan, duhovit, ponosan na svoj lokalni govor i radi ne za svoje dobro, nego za dobrobit cijele zajednice (obitelji, župe, države itd.).

Fra Martin Mikulić također je pop iz naroda koji poput Ujevića naglasak stavlja na narodni izričaj. Slično kao što Matoš hvali Ujevića, tako i Kranjčević pozdravlja Mikulića kao „pisca originalna jezika“ i hvali njegovo „živo živcato pripovijedanje“ (Pandžić 1996: 35). Narodni je izričaj prisutan u djelu *Drveni strojevi*, koje je zbir autobiografskih i etnografskih tekstova, a gdje upotrebljava pučko nazivlje, arhaične izraze i nazive za strojeve i predmete iz svakodnevnog života koji danas većinom nisu u uporabi¹¹⁴. Nadalje, narodni duh vidi se u ocrtavanju likova iz zbirke priča *Pustinjakove pripovijetke iz seoskog života zapadne Hercegovine* (objavljene posmrtno, 1972. u Duvnu). Oni su, baš kao i Ujevićevi likovi iz *Dokonica*, predstavnici običnoga puka; od 90-godišnjega djevca Ivana Jurčića iz „Samca neženje“ koji živi odvojeno od civilizacije preko modernoga Tarzana Stjepana Borasa iz pripovijesti „Vitinjski lovac“ do glavnoga lika iz „Zvonareva teljiga“ koji prenosi autorov glas i stav prema nadolazećem modernom društvu. On tvrdi kako su župljani svjesni da druge nacije lokalno stanovništvo smatraju divljacima, ali za njih su divljaci oni narodi koji dopuštaju umjetno obrazovanje i previše liberalno ponašanje.

Mikulić dakle ističe važnost narodne mudrosti i narodnoga obrazovanja koje odgaja cijeloga čovjeka, a ne njeguje samo umne vještine. Autor će zadivljenost narodnom mudrošću izraziti u ushitu: „Braćo, proučavajte seljake! Koliko sam među njima, a još im nisam pod obojak¹¹⁵ zavirio!“ (Jolić, 2017: 535). Pohvala narodnoj mudrosti vidi se, primjerice, u posljednjoj priči iz zbirke pod naslovom *Narodna torba*. Ovo je tek jedna od „seoskih“ pripovijetki gdje se ocrtava „Mikulićev neobičan smisao za realističko pripovijedanje“ (Vasilj

¹¹⁴ Slično kao i Ujević, zbog posebnosti izričaja imao je poteškoća s objavom knjige. Leksemi iz starocrkvenoslavenskoga jezika koje je vjerojatno usvojio čitajući glagoljašku u i dubrovačku literaturu uz arhaizme, neologizme, posuđenice, narodni izričaj i novoštokavsku ikavicu otežavali su čitanje (Šimić 2014: 31). *Drvene strojeve* „je 1901. htjela tiskati Matica hrvatska, pa ih je vratila piscu da objasni mnoge pučke izraze i nazive koji do tada u hrvatskom književnom jeziku nisu bili poznati. Ovo fra Martin nije nikad uradio. Njegovom smrću 1912. zagubilo se ovo djelo. Pronađeno je 1926. u Šuici u ostavštini pok. fra Pija Knezovića-Bage“ (Mijatović 2010: 54). Znakovito je da su *Drveni strojevi* tiskani tek 1973. godine, a *Pustinjakove pripovijetke* godinu ranije, dakle obje nakon Hrvatskoga proljeća.

¹¹⁵ Obojak znači: (1) komad tkanine koji se ulaže pod stopala u opanke, komad platna u koji se umataju stopala (mjesto čarapa); (2) komad tkanine u obliku trake kojim se obavijaju noge od gležnja do koljena, dio nekih vojničkih uniformi (Hrvatski jezični portal, <https://hjp.znanje.hr/>).

2016a: 263) uz smisao za didaktičnost jer na kraju pripovijetke doznajemo da je torba zapravo ljudska glava puna znanja što je jedino blago čovjeku potrebno. Kritika modernog obrazovanja može se vidjeti i u autobiografskom dijelu spomenute knjige *Drveni strojevi* gdje se pripovjedač prisjeća učiteljevih savjeta: „Budite dobri i ponizni! Znanost bez dobrote prava je golotinja, a bez poniznosti je oholost i taština [...] Mjesto što bi jedan učitelj podučavao sedam učenika, sada, kažu, sedam učitelja podučaje jednoga!“ (Jolić 2017: 204–205).

Znakovito je da se pripovjedač/autor prisjeća ovih savjeta iz djetinjstva u razdoblju intenzivnih društvenih promjena, odatle didaktičan ton koji se nastavlja i na sljedećim stranicama. Uz pokušaj očuvanja narodnih tradicija, mudrosti i narodnog životnog stila, očita je i potreba upoznavanja s drugim i drugačijim. Dihotomija „mi – oni“ vidi se u savjetima koje učitelj daje učenicima prije odlaska na školovanje u inozemstvo:

Uzorni sinci, čelični mladići! Domalo vam je poći u inozemstvo, da tamo dovršite sve nauke potrebite vam. Čuvajte se, osobito u putovanju ; ispočetka, da se ne naružite. Velika je kobila svijet. Naša su mjesta pustoš prema urednim i urađenim mjestima, djeco moja. Amo su nam spomenici koja gomiletina po brdima kao od šale zbacana, koja stećcima maljinom neumjetno smlaćena, a koja svodina razrušenih dvora još neoborena. Drukčije ćete vi tamoka vidjeti (Isto: 210).

U ovakvim autobiografskim crticama te u opisima naprava kojima se seljaci služe i one koje su sami izradili, autor je nastojao u pamćenju zadržati sliku života hercegovačkog seljaka prije dolaska modernoga društva. Pritom drveni strojevi postaju simbolom starog životnog stila nasuprot brzim, gvozdanim strojevima koji ne jamče dugotrajnost i kvalitetu, već instant-rješenja. S druge strane, kad se nova rješenja uistinu pokažu boljima, treba ih primijeniti. Ovo vidimo u pripovijesti *Međugorčeva torina*¹¹⁶, u kojoj glavni lik plašljivi i tupavi Ante iz Klobuka pored Ljubuškoga na nagovor žene odlazi u Makarsku kako bi prehranio obitelj berući masline. Od mještana uči kako marljiv rad donosi blagostanje, kako je moguće u ljutu kršu imati dobre maslinike i vinograde, kvalitetno vino u čistim posudama, jesti ribu. Vrativši se iz tuđine, poučen primjerom Primoraca, Ante je svoje imanje uz rijeku Tihaljinu, svoju zapuštenu „torinu“, pretvorio u plodno tlo puno raznih kultura koje je počeo navodnjavati i gnojiti, što dotad nije bila praksa u Klobuku. Marljivo se o imanju brinuo skupa sa suprugom, pri čemu vidimo pozitivnu transformaciju likova uzrokovanu utjecajem jedne mikrokulture na drugu.

Takvi utjecaji percipirani su pozitivno ako dolazi do spontanijeg prožimanja, za razliku od nametanja običaja i životnoga stila. Primjer nalazimo u Osman-Azizovu romanu *Bez svrhe*. Narodnoj duši autori ovdje suprotstavljaju „ideologiju zaostalosti, stagniranja i nazadovanja, a

¹¹⁶ Pripovijest je objavljena sredinom 1908. u mostarskoj „Radničkoj obrani“, a nakon toga tek u Jolić (2017: 437 – 444). Do Jolićeva otkrića pripovijesti u franjevačkom samostanu na Gorici – Livno, pripovijest se nije navodila u popisu objavljenih Mikulićevih djela.

za čije glavne uzročnike autori neskriveno imenuju predstavnike vjere i tradicijskog klerikalnog ustroja unutar narodnoga bića“ (Sarić 2005: 145), odnosno

tužne, žalosne i po dotični narod ubitačne one navade, koje nisu proizvod čiste narodne duše već koje su nametnute tuđjom silom, protkane i otrovane tuđjim običajima, koje ga stežu, sapinju mu srce i dušu, ubijaju svaku volju i mišljenje, okivajući ga u pogubne lance fanatizma i okorjeloga ludoga konservativizma (Osman-Aziz 1897: 198).

Funkcija je mita o narodnoj duši dvojaka. Ona uključuje povratak iskonskome čovjeku, njegovu jeziku i običajima, slobodnom od zahtjeva modernoga društva i velesila koje njime upravljaju. Druga je funkcija očuvanje (hrvatske) narodne tradicije u Dalmatinskoj zagori i zapadnoj Hercegovini na prijelazu stoljeća kada se društvo suočava s promjenama u znanosti, industriji i politici. Identitet se tako gradi uporabom narodnih i književno-folklorističkih opisa lokalnih običaja isprepletenih humorom i didaktičkim porukama (prikazano u Ujevića i Mikulića). Rekonstruiran je u (književnim) likovima pomalo divljih, ali pobožnih, poslušnih, vrijednih ljudi koji rade na narodnom jedinstvu živeći u skladu s Bogom, prirodom i ostalim župljanima bez obzira na njihovu vjeru ili naciju (ovo se odnosi i na Osman-Aziza). pisci poput ovdje navedenih dvojice župnika i politički angažiraniji autori poput Milićevića i Hadžića važni su za razvoj hrvatske misli upravo zahvaljujući preporoditeljskom djelovanju i obradi univerzalnih tema tolerancije i održivosti u politički i gospodarski nestabilnom razdoblju hrvatske povijesti.

5.1.4. Mit o uzornu životu

Treći se mit nadovezuje na prethodni te se u ovakvim tekstovima hvali mali čovjek s junačkim djelima. To je mit o uzornu životu koji treba slijediti. Primjer za to nalazimo kod fra Klementa Bušića. Dok ostali mitovi ovdje navedeni potiču na aktivno djelovanje u cilju političke integracije, pučke solidarnosti, duhovnog razvoja, kulturnog i ekonomskog napretka, kroz mit o uzornu životu propagira se univerzalna ideja o poslušnosti i predanju u Božje ruke. Kako je već ranije prikazano, Bušić uzor pronalazi u junačkoj braći Makabejevićima, poslušnoj Ruti, pokorničkom kralju Davida i mudrome Salomonu. Oslanjajući se na usmene narodne pjesme i biblijske likove koje je obilježila borba za „krst časni i slobodu zlatnu“ (Bušić 1906: 5), Bušić „nastoji ojačati vjerski duh, uzdići kršćanski moral, ali i osvijestiti važnost domoljubne komponente u životu kršćanina“ (Zvonković 2015: 303). Usmeni i biblijski temelji na kojima Bušić gradi svoja djela mogu se smatrati (re)mitizacijskim tehnikama, odnosno na mitsku razinu uzdižu se vjera i domoljublje te se gradi lik uzornoga Hrvata, dobroga katolika,

odgovornoga člana obitelji, čuvara tradicije. To je reprezentativni lik prvog istraživačkog razdoblja koji se potvrđuje ne samo u nabožnim epovima, već i u lirici i novelama (Perić, Buconjić i Ujević) te etnografsko-folklorističkim zapisima (Ujević, Mikulić i Buconjić). Dijelom će se uzoritost kao identitetska odrednica javljati i u kasnijim razdobljima (npr. u pripovijetkama Ilije Jakovljevića, Buconjićevu romanu i povijesnim epovima, Sulićevim epovima, Kutlešinoj pjesmarici).

5.1.5. *Mit o (veliko)hrvatstvu*

Četvrti je mit o (veliko)hrvatstvu i podrijetlu Hrvata, odnosno o Hrvatima koji nastanjuju krajeve uz Jadran od stoljeća sedmog. Ovaj je mit vezan uz prvi mit o slozi i jedinstvu jer se u ovakvim tekstovima upotrebljavaju motivi povijesnih ličnosti, hrvatskih junaka, koji čitateljima trebaju poslužiti kao uzor i motivacija za rad na ujedinjenju hrvatskih prostora. U spomenutoj „Poruci“ Perić pjeva o slavnj hrvatskoj povijesti od naseljavanja na Jadranu upotrebljavajući lajtmotive harambašićevski intonirane preporodne budničarske lirike kao što su „sinje more“, „desnica hrabra“, „ruke zlatne“ i „domovina krasna“, dok u noveli *Kula od uzdaha* oživljava događaj iz prve polovice 17. stoljeća kad je mali čovjek uspio pobijediti vlast. Ovakvo ohrabrenje Perić šalje čitateljima koji se na kraju 19. stoljeća ne nalaze pod turskom jarmom kao likovi iz novele, ali jesu u sukobu s (nehrvatskom) vlasti.

Prohrvatski stav vidi se i u predgovoru gdje autor napominje da je prihod od prodaje novele namijenjen za Kninsku tvrđavu, koja se uzdiže na mitsku razinu „tog najslavnijeg svjedoka hrvatske prošlosti“ (Perić 1989, bez paginacije). Uz fotografije slavni h mjestu iz hrvatske prošlosti, većinom lokaliteta uz rijeku Krku, te popratni zemljovid prostora događanja novele kao dodatak tiskana je i pjesma Perićeva prijatelja, hrvatskoga političara i književnika Ante Tresića Pavičića naslovljena „Sa Kninske tvrgjave“ s podnaslovom „Kancona o osamstogodišnjici Petra Svačića“ te se uz nju nalazi fotografija slike Otona Ivekovića iz 1894. naslovljena *Smrt Petra Svačića na Gvozdu 1097. Smrt „zadnjeg kralja smrti“* poprima mitske razmjere jer s njim „Hrvatska izda'nu“ (Perić 1989: 83). Ističe se nada u svjetliju budućnost, jer kad mu tijelo „nadju [ga] Hrvati / [Da] zora će nam sjati“ (Isto: 84). U izravnom obraćanju Srbima vidi se također poziv na slogu pri čemu pjesnik doziva u sjećanje prvog hrvatskog kralja Tomislava, ali i srpskog narodnog junaka Miloša Obilića koji je prema legendi ubio turskoga

sultana Murata I. u Bitci na Kosovu¹¹⁷. Lokalitet tvrđave u Kninu, stolnom gradu posljednjeg kralja hrvatske krvi, mitizira se i u sljedećim stihovima (Isto: 83–85):

*Ko da je puklo srce gospodara,
Svačića, s kojim Hrvatska izda'nu
Onamo negdje za planinam pustim! [...]
Pa hajmo, srpski sine,
Na Kosovo, na grudim bratskoj slozi,
Dić spomenik uzvišen kano duša
Miloša, i ko slava
Vjekovit Tomislava!*

Funkcija mita o (veliko)hrvatstvu u ovdje odabranim djelima nije pariranje (veliko)srbstvu niti uzdizanje vlastite nacije, već stvaranje predodžbe da je hrvatstvo nešto iskonsko, prirodno, vjekovima prisutno usprkos neprijateljskim posezanjima. Oslanjajući se na hrvatske junake poput kraljeva Tomislava i Petra Svačića te lokalitete koji su simbol hrvatstva poput Kninske tvrđave, autori podsjećaju čitatelje na teritorijalnu cjelovitost i opstojnost domovine. Tako se, Durkheimovim riječima, akumuliraju znanja, ideje i osjećaji koji se prenose budućim generacijama u svrhu (re)izgradnje identiteta.

Analizirajući ove četiri vrste mitova koji se javljaju u djelima nabožne i svjetovne književnosti s imotske i hercegovačke strane granice u politički turbulentnu periodu kad se književnost pokušava osloboditi od utilitarizma, ustvrđuje se da se sloga, narodnost, uzoritost i hrvatstvo u djelima ovdje odabranih autora uzdižu na razinu mita kojemu je svrha stvoriti kolektivnu predodžbu koju će članovi društva dijeliti, stvoriti priču (koja durkheimovski rečeno akumulira znanje, ideje i osjećaje u prostoru i vremenu) kojom će se rekreirati identitet pograničja. Takve književne naracije isprepletene su s faktima, one nemaju ideološku podlogu koja bi sama sebi bila svrha (iako jesu ideološki i pragmatično usmjerene), već su proizišle iz pera redovničke i svjetovne inteligencije koja na prijelazu stoljeća ima i dalje prosvjetiteljsku ulogu. Prosvjetitelji i preporoditelji hrvatskoga društva s pograničja nastupaju više kao folkloristi i narodni vođe nego kao književnici te u svojim djelima grade i jačaju „kolektivne predstave“ hrvatskoga puka. Svrha ovakvog djelovanja jest (makar misaono) ujedinjenje Hrvata

¹¹⁷ Miloš Obilić srpski je narodni junak iz 14. stoljeća. Prema podacima iz kasnijih povijesnih djela (Mavro Orbini i dr.), uspio se prije ili tijekom srpsko-turske bitke na Kosovu polju potajice uvući u šator turskoga sultana Murata i ubiti ga, nakon čega je i sam bio sasječen. Predaja o Obilićevu junaštvu razvila se od 15. stoljeća. Osim u Tresića Pavičića, kosovski mit našao je odjeka u Vojnovića, Marijanovića, Nazora, mladog Ujevića, ranoga Krležu (npr. pjesma „Robija“ iz 1915.) i dr. (Batušić, Kravar, Žmegač 2001: 216).

i ohrabrivanje u vremenu društvenih, političkih i književnih promjena u Hrvatskoj i susjednoj Bosni i Hercegovini.

5.2. Književne naracije pod utjecajem tradicije i povijesti

Jasno ti je sada eto,
Da sam, da ću Hrvat biti,
Za hrvatsko ime sveto
I za kralja krv ću liti
(Nikola Buconjić, „Hrvat sam“, 1914)

Stalna karakteristika književnih naracija imotsko-hercegovačke književne regije oslanjanje je na tradiciju kroz sva istraživana razdoblja. Promatrajući identitet i kulturu¹¹⁸ kao „skliske terene“, pluralistički obojene i sklone mijeni u skladu s potrebama zajednice i pojedinca, možemo ustvrditi da u ovdje analiziranim književnim djelima postoji izravno pozivanje na tradiciju do početka Prvoga svjetskoga rata koje će se u kasnijim razdobljima suptilnije predstavljati u obliku neotradicionalističke misaone podloge raznih književnih iskaza. Pritom tradiciju, odnosno tradicionalizam promatramo kao vrijednosnu orijentaciju koju karakterizira pozitivan odnos prema običajima, zajedništvu, nacionalnim i religijskim vrijednostima te negativan odnos prema individualizmu, modernizmu, pluralizmu (Sorel 2020: 21). Određena društva, određeni prostori skloniji su njegovanju tradicijske kulture¹¹⁹. U kontekstu prostorizacije književnosti spomenute u prethodnome poglavlju takva su mjesta nazvana autentičnima. Drugim riječima, „Tradicija je oformila dominantan skup vrijednosti tamo gdje postoji kontinuitet usmene, narodne, folklorne kulture te estetike i etike okrenute baštinjenju i nesklone napretku“ (Isto: 5). Oslanjanje na tradiciju pokušaj je zaustavljanja vremena i modifikacija, čime se jača osjećaj postojanosti mjesta te njegove veze sa zajednicom. Mjesto time postaje zbir pojedinačnih i zajedničkih iskustava pri čemu se pojedinačne slike mjesta kombiniraju u zajedničku sliku zajedničkim jezikom, simbolima i iskustvima unutar

¹¹⁸ Iz mnoštva definicija kulture u radu se mogu primijeniti sljedeće:

Clifford Geertz (1998) smatra da je kultura povijesno utemeljeni obrazac značenja izraženih u simbolima pomoću kojih ljudi komuniciraju i proširuju stav i znanje o životu. (U ovome će smislu pri analizi odabranih tekstova biti važno razumjeti ulogu usmene književnosti kao dijela tradicijske kulture u svim istraživačkim razdobljima.)

Georg Simmel (2001: 165) naglašava dijalektičku vezu između „objektivne“ i „subjektivne“ kulture. Prva se odnosi na kolektivne vrijednosti morala i spoznaje, umjetnosti i religije, društvenih institucija i izražajnih formi unutrašnjosti, a druga na aspekte pojedinca. „Tako je kultura jedinstvena sinteza subjektivnog i objektivnog duha čiji krajnji smisao narativno može biti samo u usavršavanju pojedinca.“ (U ovom se smislu može promatrati odnos pojedinca i kolektiva te uzoritost kao odrednica identiteta u odabranim djelima.)

¹¹⁹ Više o elementima i karakteristikama hrvatske tradicijske kulture u: Vitez (2001).

zajednice (Relph 1976: 57). S jedne strane, tradicijsku kulturu karakterizira otpor prema mijenama i inzistiranje na ponavljanju obrazaca i praksi koji su „kao neki nepisani zakoni i odredbe koji su nastajali iskustvom i navikama koje su odgovarale potrebama života jedne društvene zajednice. Oni djelomično utječu i na cjelokupan život i rad zajednice te ulaze u stalnu uporabu te postaju neophodni u životu ljudi“ (Alaupović Gjeldum 1997: 248). S druge strane, kako se vidi iz prethodnoga citata, radi se o praksama koje moraju odgovarati potrebama zajednice, što ukazuje na dinamiku i promjenjivost tradicijske kulture. Stipe Botica¹²⁰ naglasit će da se narodni život i običaji, stvoreni i usustavljeni, s vremenom samo preoblikuju, ne gubeći svoje bitno obilježje (1995: 3). Autentičnost ovdje promatranih prostora tako proizlazi iz ritualnosti (koja dopušta preoblike), usmenosti, ruralnosti, geografske izoliranosti, ali i utjecaja susjednih kultura, u odnosu prema kojima se oblikuje vlastiti kulturni identitet.

Uvažavajući tvrdnju Milana Šarića da se hrvatska inteligencija na prijelazu stoljeća „sastoji od jednoga dijela podrijetlom tuđinaca koji je potekao iz 'nižih slojeva'. Taj dio inteligencije, koji je potekao iz naroda, priljubio se sasvim drugoj polovici, odbacio sve običaje narodne, sve tradicije narodne, i na njemu nije poznati odakle je potekao“ (Šicel 1978: 173), može se primijetiti da imotsko-hercegovački pisci kao predstavnici narodne inteligencije pripadaju manjoj skupini koja ne samo da nije odbacila tradiciju, već identitet isključivo gradi na postulatima tradicije, života iz naroda, te se u književnim djelima nastoji približiti svim slojevima naroda¹²¹. Pomiriti utilitarizam i esteticizam, odnosno tzv. „stare“ i „mlade“ tijekom moderne bila je teška zadaća za kanonske pisce, koja se u ovome razdoblju nije ni mogla zadati piscima s književne i geografske margine. Svjesni da veću riječ i utjecaj imaju nacionalna, društvena i ideološka pitanja od književnih, svoje su stvaralaštvo prilagođavali potrebama zajednice. U isto vrijeme, inteligencija koja je sudjelovala u nastanku modernističkoga pokreta i sama je imala slične preokupacije: „I sama samouka morala je da uči i odgaja druge; služeći narodu, morala je da sebe učini tvorcem narodne kulture; pomažući izgradnji još nerazvijenog i nehomogenog društva“ (Šicel 1978: 207).

Već smo naglasili ulogu franjevačkog, prvog sloja inteligencije gdje se franjevci obično spominju kao čuvari tradicije i kulture, kao spona s Hrvatskom i srednjom Europom. S jedne

¹²⁰ Hrvatsku tradicijsku kulturu Botica (1995: 3) objašnjava kao „zbroj svih duhovnih i materijalnih dobara što su ih stvorili najširi narodni slojevi u tijeku povijesti ovoga naroda, a i sad čine *genus specificum croaticum* u kulturnoj i civilizacijskoj djelatnosti“.

¹²¹ Šarić pod utjecajem Masarykove ideje o potrebi približavanja književnosti svim slojevima naroda kritizira kanonsku književnost da je previše „apstraktna, budničarsko-davorijaška i frazerska kad je riječ o poeziji, a deklarativno-himnička, barokno-romantičarska i sentimentalistička kad se pogleda prozno stvaralaštvo“ (Šicel 1978: 100). U slučaju budničarske i romantičarske *nekanonske* književnosti radi se ipak o ispunjavanju funkcije prosvjeđivanja „nižih“ slojeva društva te o autentičnim glasovima pučkih autora.

strane, oni su književna djela htjeli približiti širokim slojevima naroda pa su tijekom katoličke obnove njegovali tradiciju i odnos s pukom, prosvjeđivali ih djelujući u kategorijama vjere, naroda, Reda, jezika i književnosti. S druge strane, u svojoj kulturnoj praksi nisu se limitirali granicama. Otvorili su kanale prema Dalmaciji i Dubrovniku, prema Slavoniji i hrvatskom sjeveru, ali i Ugarskoj. Tiskanjem knjiga, kontaktom s pukom, širenjem katoličko-hrvatske ideje neutralizirali su mađarske i talijanske utjecaje. Tako se stvarao isti tematsko-idejni, ali i jezični sloj te općenito isti kulturni sklop. To će za posljedicu imati stvaranje svijesti o zajedničkoj pripadnosti žitelja pograničnog područja koje rad istražuje. Iako franjevci nisu donijeli novina u hrvatsku maticu, svakako su je obogatili (Bogišić 1994: 53).

Tradicionalizam u smislu vrijednosne orijentacije poštivanja običaja, zajedničkih praksi zajednice, nacionalnih i vjerskih vrijednosti očituje se i u djelima drugog, prosvjetarskog sloja inteligencije. Naime, na prijelazu stoljeća najveći utjecaj i najbolju recepciju imali su pisci rodoljubnih i didaktičkih djela koji i nisu imali poseban dar za književno izražavanje (Pandžić 2011: 151). Primjer je lirika Nikole Buconjića iz zbirke *Ljiljanke* (Mostar, 1915) pri čemu je potrebno naglasiti da se kod Buconjića ne radi toliko o manjku književnoga dara koliko o pobožnom i didaktičnom tonu zbirke uvjetovanom autocenzurom, ali i crkvenom i državnom cenzurom, odnosno tadašnjim zahtjevima Katoličke crkve (Pandžić 2011: 166), što je djelovalo na estetsku vrijednost djela.

Tradicionalističko-romantičarska podloga prisutna je u Buconjićevim ideološko-rodoljubnim, većinom deseteračkim, martićevskim pjesmama. Utjecaj nacionalne hrvatske ideologije vidi se u stihovima iz 1913. koji Dalmaciju otkrivaju kao zavičaj ovog Hercegovca:

*A tim više kad se sjetim žala
Koje more naspram sebi mije
Obale nam mile Dalmacije* (Okuka 2005: 47)

kao i u stihovima u kojima zagovara ujedinjenje hrvatskih zemalja:

*Dalmacija, Hrvatska i Istra
Uz obale do Jadrana blista,
Međimurje, Slavonija ravna,
Bosna rodna, gorovita, travna.
Kršna zemlja još Hercegovina*

To Hrvata sve je domovina! (Buconjić 1915: 3).

S druge strane, lirski glas iskazuje paralelno hrvatsko i austrijsko rodoljublje, pri čemu se hrvatsko ime i kralj proklamiraju najvišim vrijednostima, što se vidi u romantičnom spjevu *Franjo Josip I.* iz 1916.. ali i u ranijim stihovima, poput onima iz pjesme „Hrvat sam“:

Jasno ti je sada eto,

Da sam, da ću Hrvat biti,

Za hrvatsko ime sveto

I za kralja krv ću liti (Okuka 2005: 48).

I u kasnijim pjesmama objavljenim u kalendaru „Bosanski prijatelj“ (1918) sudbinu bosanskih Hrvata pjesnički glas vidi u zajedničkoj hrvatskoj državi u okviru Monarhije (Okuka 2005: 48). Rodoljublje kao odrednica identiteta i kao tradicionalna vrijednosna orijentacija možda je najupečatljivije izraženo u završnom dvostihu pjesme „Hrvatska domovina“: „I razliježu na sve strane bratska / složna grla: Živila Hrvatska!“ (Buconjić 1915: 3) koji podsjeća na preporodne budnice i davorije (Mihanović, Štoos, Gaj, Demetar, Preradović), a posebno na Šenoine stihove iz „Hrvatske pjesme“: „Nek se slože grla bratska / Živila Hrvatska!“.

Uz rodoljublje bitna odrednica identiteta hrvatskoga, katoličkog stanovništva u Hercegovini, kako doznajemo iz Buconjićeve lirike iz navedene zbirke koja predstavlja utilitarnu i pedagošku stranu književnosti, jest obitelj, i to ona u kojoj se njeguje ljubav prema roditeljima („Ljubi majku, čedo moje“), štovanje Boga („E tako je, / Zlato moje, / U slobodi, / U prirodi, / Kad sve Boga, / Tvorca svoga, / Štuje, slavi / U naravi“), rad („Radom sebi život sladi“) i poslušnost („Veli majci: Poslušna ću biti, / Ako hoćeš i sad ću ti šiti“) (Isto: 8; 46; 41; 25). U tom se kontekstu može izdvojiti pjesma „Mezimica“ o uzornoj djevojčici koji moli (Pandžić 2011: 162):

Za tatu i mamu,

I za sebe samu,

I za dom mio

I za narod cio

gdje odabrani motivi ukazuju na nerazdvojnost osobnog, obiteljskog, vjerskog i nacionalnog identiteta. Ovo će se potvrditi u Buconjićevu najvažnijem djelu *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1908), u kojemu daje prikaz „jedne mikrokulture pod udarom tehničke civilizacije i ideologija, buna i ratova, preseljavanja i vjerskih konflikata“ (Okuka 2005: 54). Čak i kad progovara kao etnograf i folklorist – što je prema Okuki najvažnija Buconjićeva uloga – prisutan je isti stav prema statusu Bosne i Hercegovine kao u rodoljubnoj lirici. Već u predgovoru kaže: „Hodajući mojom užom hrvatskom domovinom Bosnom i Hercegovinom...“ (Buconjić 1908: 7). Kao odrednice identiteta u početnim paragrafima navodi vjeru i jezik:

Kao zajednički biljeg svijju katoličkih Hrvata sačuvali su Hrvati u Bosni i Hercegovini kroz sve vrijeme osmanlijskog gospodstva svoju kršćansku vjeru sa svim njezinim obredima, a kao obilježje svog naroda sačuvali su svoj hrvatski govor (Isto: 9).

Dalje u ovom etnografskom djelu Hrvati katolici na teritoriju BiH predstavljani su kao obiteljski ljudi, dobri vjernici, tradicionalisti, ali i snalažljivi trgovci, obrazovani među mlađim naraštajem, društveni. Obdržavaju (katoličke) običaje vezane uz blagdane te svakodnevni život, ali su skloni i narodnim vjerovanjima te imaju bogatu usmenu književnost, što autor pokazuje u narodnim pričama, anegdotama, basnama, poslovicama, pitalicama, frazemima i narodnim pjesmama u posljednjem poglavlju.

Buconjić poseže i za povijesnom građom te je poznatiji kao historiograf nego kao književnik zahvaljujući djelu *Povijest Ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca* (Mostar, 1911). Knjigu će Raguž nazvati modernim djelom lokalne historiografije, naglasivši pritom da je lokalna povijest po svemu značajna koliko i nacionalna povijest (Raguž 2011: 185). Kako doznajemo iz *Povijesti Ustanka*, u doba Buconjićeva boravka u Mostaru, taj je grad bio hercegovačko trgovačko središte. Istočna roba dovozila se iz Carigrada u Sarajevo pa u Mostar te je Hercegovina prometno i trgovački bila povezana s Istokom, ali i Zapadom (Dalmacijom, Austro-Ugarskom, kamo se roba otpravljala). Stoga se kao i u njegovih prethodnika, prvog, redovničkog sloja inteligencije, razvija svijest o pripadnosti Bosne i Hercegovine hrvatskim zemljama (što je vidljivo u prethodno spomenutim rodoljubnim stihovima i etnografskoj studiji) te se na temelju hrvatskoga državnog prava zalaže za sjedinjenje s Hrvatskom, a austrijsku okupaciju Bosne i Hercegovine smatra legitimnim činom povratka ovih zemalja pod hrvatsku vlast. Hercegovini daje poseban status smatrajući je posebnim entitetom u kojem žive vjernici triju konfesija. Pritom je primjetno kako izdvaja izvorno katoličko pučanstvo i njegovo jedinstvo s hrvatskim narodom. Navodi da su se bosanski i hercegovački muslimani nazivali „Turcima“ kao i „prave Osmanlije“, a onda se u domaćih muslimana počela buditi svijest o slavenskom porijeklu, iako se i dalje dio žitelja ponosno naziva „Turcima“ (Buconjić 1911: 9).

Dok Buconjiću u prozi nedostaje pripovjedna komponenta, u ovom povijesnom djelu on „pripovijeda povijest“. Tako u prvome dijelu daje narativni prikaz društvenih i političkih odnosa, bogoštovlja, organizacije školstva, razvoja obrta, da bi u drugom dijelu progovorio o samome ustanku. Okuka ipak smatra da su takva djela djelomično upotrebljiva kao građa za procjenu osnovnih povijesnih silnica na bosanskohercegovačkim prostorima (2005: 53). Tako primjerice Buconjić navodi da je tijekom hercegovačkoga ustanka katoličko pučanstvo bilo najbrojnije te da je uvijek bilo od 12 do 15 tisuća više Hrvata od Srba u Hercegovini (Buconjić 1911: 3; 12). Također je kao povijesna činjenica bitno da za razliku od Grge Martića koji

početak ustanka smješta u Nevesinje i Cetinje, Buconjić bilježi početak u Gabeli¹²², dakle bliže granici s Hrvatskom (što bi u kontekstu reinterpretiranja povijesnih događaja imalo svrhu poučiti o još jednom hrvatskom junaštvu, odnosno o doprinosu upravo hrvatskih katolika za slobodu)¹²³. Usporedbe radi, istu će činjenicu Buconjić ponoviti i u stihovima te u epskom spjevu *Franjo Josip I.* (Sarajevo, 1916) kaže:

Puče puška, ustaška, junačka

U Gabeli blizu Metkovića (Kljajo-Radić 2011: 31).

Između dvaju ratova Buconjić historiografski rad zamjenjuje historicističkim te pjeva u narodnom duhu, tematizirajući povijesne događaje (Bitka na Krbavskom polju), povijesne hrvatske i muslimanske ličnosti (npr. Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Petar Zrinski, Fran Krsto Frankopan, Gazi Husrevbeg i dr.). Više o odabranim djelima koja veličaju povijesne ličnosti bit će riječi u potpoglavlju „Nikola Buconjić: stara tradicija i nova 'suprotiva““ koje pripada drugom istraživačkom razdoblju, a u daljnjem tekstu ilustrativno će se dati nekoliko primjera historicističkih djela iz prvog istraživačkog razdoblja.

Nadovezujući se na prethodno potpoglavlje o novim mitologijama, zamjećuje se posebna vrsta (nove) mitizacije prošlosti kod pisaca historičista. Kako je ranije pokazano, do kasnog 19. stoljeća u Hrvatskoj je usporen kulturni napredak zbog nerazvijena građanstva, a kulturni prostor raspada se na regije među kojima do preporoda nema jačeg dodira. Potrebno je obnoviti, (re)interpretirati prošlost u sadašnjosti kako bi se dala pouka za budućnost. Stoga se na prijelomu stoljeća hrvatska književnost usmjerava prema historicizmu, odnosno obnavljanju, tumačenju ili mitizaciji prošlosti (Batušić, Kravar, Žmegač 2001: 23).

Jedan od najvažnijih historičista hrvatske moderne Ante Tresić Pavičić reaktualizira temu povijesnih ličnosti kao što su Ljutovid Posavski, Petar Svačić ili Katarina Zrinjska. Njegov prijatelj Imoćanin Josip Vergilije Perić moguće da je poticaje za novelu *Kula od uzdaha* dobio upravo od Tresića čiju je kanconu uvrstio na kraj svoje novele. „Suprotiva“, kao jedan od temeljnih pojmova starije hrvatske književnosti koji podrazumijeva otpor uz predavanje Božjoj volji (najočitije ilustrirana u oca hrvatske književnosti Marka Marulića), prisutna je u Perićevoj noveli kroz odnos Mehmed bega Ljubunčića prema kršćanima, uz naglašen dobar odnos begova nasljednika prema njima, što nije u skladu sa stereotipnim prikazom turskoga zuluma¹²⁴. S hercegovačke strane vidimo slične poticaje u ranijoj povijesnoj epici Franje

¹²² Nikić (2011: 128) primjećuje da August Šenoa prvi reagira na ustanak poemom *Munja od Gabele*.

¹²³ Povijesna znanost Ustanak smješta na Krupi (koja u to vrijeme pripada istom kotaru kao Gabela) (Kljajo-Radić 2011: 32).

¹²⁴ Zanimljivo je spomenuti da Perićev stranački kolega don Mihovil Pavlinović u ranijem razdoblju prikazuje također „malo blaži, čak suradnički odnos s Turcima, koji su u tome vidjeli svoju korist, jer se tada u Makarskoj

Milićevića, i to u pjesmi „Tursko nasilje“ koju Lučić naziva hercegovačkim prototipom Gundulićeva *Osmana* ističući da je u obama djelima prisutno čekanje dok ne svane sloboda (Lučić 2016: 142). Rekonstrukcija prošlosti prisutna je u biranju povijesnih tema i motiva te njihovu uobličavanju u novome ruhu, kao i u objavljivanju tekstova koji tematski odgovaraju promoviranju određene povijesne figure. Primjer je objava pjesama na tematiku spomenutoga Gundulića u listu „Glas Hercegovca“ koji preuzima ulogu glavnoga hrvatskog lista u promidžbi Gundulićeva imena prigodom otkrića Gundulićeva spomenika u Dubrovniku 25. lipnja 1893. (Pandžić 2016: 88).

Svrha historicistički intoniranih tekstova iz ovoga razdoblja, odnosno svrha onog što je u prethodnom poglavlju pokazano kao projekcija veličine u prošlosti jest motivacija političke borbe, razvoj samosvijesti, (re)konstrukcija identiteta, (re)interpretacija historiografskih spoznaja koje pokazuju kontinuitet i trajnost hrvatske „tisućljetne kulture“.

5.3. Antitradicionalizam „pripovjedačke Hercegovine“

I u nas u Carigradu ima hodža i softa – kao i po svemu carstvu.

Za čudo, da i oni jednako misle kao i vi [...]

I protive se svemu što je dobro i napredno.

(Osman-Aziz, *Bez svrhe: slike iz života*, 1897)

Nakon prikaza tradicionalističko-historiografsko-historicističke podloge u književnim djelima, dalje će se pokazati otklon od tradicije u sadržajno-ideološkom sloju te donekle i u stilskom sloju. Na području Hercegovine promatrat će se otklon od osmanske povijesti i tradicije te afirmaciju zapadne kulture, što će se očitovati posebno u pisaca mostarskoga književnoga kruga. Primjer su prohrvatska nastojanja spomenutoga Nikole Buconjića potaknuta pravaškim idejama o sjedinjenju BiH s hrvatskim zemljama, na čemu bi zajedno s hrvatskom trebala raditi i muslimanska inteligencija. Ovakvim se idejama hrvatska inteligencija nastojala oduprijeti s jedne strane sustavnom austro-ugarskom programu stvaranja posebne nacije u Bosni i Hercegovci i uvođenja bosanskoga jezika, a s druge strane velikosrpskim zanosima raspirivanim geslom Vuka Stefanovića Karadžića „Srbi svi i svuda“ (Musa 2011: 94)¹²⁵. U književnim djelima, takva se nastojanja vide u ranijim Buconjićevim pričama

odvijala trgovina solju za cijelu Bosnu i Hercegovinu“ (Ivon 2012: 136). Pavlinović rabi sintagmu „Makarski Turci“, pod kojom podrazumijeva Turke „koji su se malo pripitomili, da bi u njeku počeli s našim i prijateljevati“ (Isto).

¹²⁵ Inkorporiranje kulturno Drugog kao etnički i nacionalno svog vidi se i sa srpske strane, primjerice u Ćorovićevim pripovijetkama gdje su mostarski muslimani predstavljeni kao simpatični komšije, oni su

objavljenim u Milićevićevu „Osvitu“ 1898. i 1899. koje naglašavaju hrvatsko-muslimansku povezanost¹²⁶. Tako na primjer u priči *Prijatelj bez interesa* prikazuje Mujagu i Mahmudpašu kao pozitivne likove koji pomažu dojučerašnjoj raji da se uzdigne iz siromaštva do svijeta trgovaca i gazda, uz moralizatorsku notu kako u svakoj djelatnosti treba raditi pošteno. Ovdje je primjetan i otklon od tradicije u smislu podržavanja promjene društveno-ekonomskih odnosa. Iako je u ovome razdoblju BiH većinski agrarna zemlja, osjeća se didaktična poruka o potrebi modernizacije i u ekonomskom smislu. U priči *Ne boj se, amidža, evo sinovca kod tebe* glavni lik Stanko spašava život begovu sinu te ga nakon toga beg zavoli kao sinovca, što opet daje poruku o mogućnosti života u solidarnosti. Milićevićev utjecaj, ali ne i njegova spisateljska vještina, osjeća se i u pripovijesti *Čudno se upoznali* koja prikazuje nesebično i bezinteresno pomaganje Mujage nepoznatom seljaku koji je bez novca, gladan i umoran nabasao na kavanu i uzdarju, a koje je seljak vraća Mujagi u ašćinici nakon mnogo godina, čime autor također šalje poruku o vjerskoj toleranciji i suživotu. Iako davanje vrijednosnog stava nije svrha ovoga poglavlja, možemo zaključiti da u navedenim i drugim proznim djelima Buconjić nastupa više kao kroničar nego kao narativac i novelist, time zaostajući za Milićevićevim, odnosno Osman-Azizovim stvaralaštvom, a to potvrđuje i Okuka (2005: 51).

Naime, ovaj književni dvojac uvjerljivije i književno uspjelije od Buconjića prikazuje otklon od osmanske tradicije i proklamira hrvatsko-muslimansku suradnju¹²⁷. Otklon od tradicije vidi se na sadržajno-ideološkom planu jer se historicizam smjenjuje društvenom kritikom, a u posljednjem Osman-Azizovu romanu *Djeca nevolje* (Zagreb, 1896) otklon od tradicije prisutan je i u stilskom sloju, odnosno vidimo elemente modernoga romana.

U programatskome članku *Nekolike uspomene iz prošlih vremena* (Milićević 1933/1934: 83–85) Ivan Milićević otkriva literarnu tendenciju dvojca koju možemo ilustrirati brojnim primjerima iz njihovih samostalnih i zajedničkih djela: kritika društvenih problema, posebno mladih muslimana koji se odvrćaju od obrazovanja, predavanje porocima, neredu i

ravnopravni stanovnici Hercegovine, ali i dio srpskog etnosa. Časopis „Zora“ i „Vila“ muslimane smatraju jednokrvnom braćom koja dijele istu sudbinu pod tuđinskom upravom (Vervaeet 2013: 247). Slično se može vidjeti i u Šantićevoj pjesmi „Ostajte ovđe“ objavljenoj 1896. godine na prvoj stranici prvog broja lista „Zora“ navodno upućenoj bosanskim Muslimanima koji su nakon aneksije napuštali zemlju masovno odlazeći u Tursku (Kadić 1979: 117).

¹²⁶ U kasnijem romanu *Grob do groba* (1941./ 1942.) tematizirat će također hrvatsko-muslimanske odnose. Međutim, politika doba u kojem Buconjić piše roman preslikava se na događaje iz prikazanoga doba. Međuvjerski odnosi prikazani su kao idilični, što je autorova želja, ali ne i slika stvarnosti 1880-ih kad je smještena radnja romana (Slavić 2011: 200).

¹²⁷ U godini aneksije, Osman-Aziz u listu „Behar“ (za koji napominju da će biti hrvatski list) u članku *Na početku IX godišta* poriču postojanje ikakve treće nacionalnosti u BiH osim hrvatske i srpske. Članak najavljuje preokret u pravcu kroatizacije muslimana. U tom smjeru ide i Musa Ćazim Ćatić od 1908., od kada boravi u Zagrebu gdje se druži s Matošem i Ujevićem (Vervaeet 2013: 309).

apatiji muslimana nakon okupacije. U romanu *Bez nade* (Zagreb, 1895), koji je prvi bosansko-hercegovački roman (Sarić 2005: 13), najpoznatije i najuspjelije književno djelo Osman-Aziza te prvo značajno djelo koje tematizira austrijsku okupaciju, odnosno njezine posljedice u BiH (Sarić, 2005: 18; Rizvić, 1990: 14) prisutna je kritika tradicionalnog sloja muslimana koji žali za prošlim vremenima i nada se njihovu povratku, a u iščekivanju je pasivan, apatičan, prepušta se neradu i porocima. Nasuprot njima, hvali se sloj muslimana novog vremena, naprednjaka i intelektualaca koji društvene promjene iskorištavaju za pokretanje poslova, suradnju s austro-ugarskim vojnicima i razvoj trgovačkih odnosa. Lik Avde primjer je uspona maloga, snalažljivoga i novim društvenim promjenama otvorenoga čovjeka koji se obogati trgovačkom suradnjom sa „Švabama“. Za razliku od njega, tradicionalist Alaga zanemaruje poslovne i obiteljske obveze jer je u paničnom strahu od nadolazećih promjena, u njemu se isprepliće želja za iseljenjem u Tursku¹²⁸ (ali i manjak ambicije i akcije) sa sanjarem i gotovo mitskim predodžbama staroga svijeta pod turskom upravom koji će se vratiti kad car na „kaure“ pošalje vojsku predvođenu Salih-agom Fortom, stvarnom, središnjom ličnosti Hercegovačkoga ustanka iz 1882. Čak ni kad Alagin sin Mehmedalija završi u zatvoru, otac ne uviđa da je problem bio u odgoju, već krivnju prebacuje na novu upravu: „Da nje nije bilo, da nije s njom došlo i razvraćenosti i iskvarenosti – zar bi njegov sin, tako je on mislio, došao do onoga da poćini što je poćinio?“ (Osman-Aziz 1999: 162).

Kritika tradicionalnih muslimana koji razvijaju fobije od novoga i nepoznatoga, bojeći se da će novi sustav „rasturčiti“ i „povlašiti“ njih, a posebno djecu u novim školama i služenjem u austro-ugarskoj vojsci, povlači pitanje identiteta, odnosno je li pravi „turćin“ (u vjerskom smislu, tj. musliman) onaj koji je nominalno i fatalistićki odan vjeri, ali je u nju slabo upućen, nedovoljno školovan i koji se hrani apatijom, lijenošću i netrpeljivošću ili onaj koji prihvaća novitete pa tako primjerice nosi tijesna odijela (koja su moderna, ali i praktićnija u radu) i ući „kaursku jaziju“ razvijajući svoju lićnost ponajprije obrazovanjem i radom:

Nije sam on [Alaga]! A koliko ih je drugih? Evo uzmi pa broj po Mostaru. Svi su ti tako zdujali, brojili vojske, selili, a ne imali kada raditi, već trošili dok što bilo. Pušćali iz ruke što su imali, djecu iskvarili i voljeli, da se liskuiju, piju i kartaju nego da što nauće ili knjigu ili zanat. Oni su mislili da tako odgajaju prave muslime. A ti muslimi njihovi, bogme, kad se malo razigraju, izvadić će ti i srce, misleći da će tako išćupati iz tebe din“ (Osman-Aziz 1999: 244).

Tradicionalisti se kritiziraju i u romanu *Bez svrhe*, najtendencioznijem Osman-Azizovu djelu. Tradicija i modernost ogleđa se u suprotstavljenim obrazovnim institucijama, medresama

¹²⁸ Prema Mustafi Imamoviću (1997: 431; 368) do 1910. iz države se iselilo 17 018 stanovnika, većinom u smjeru Osmanskog Carstva. Osnovni je uzrok iseljavanja ubiranje desetine u novcu, a ne u naturi kao prije, dok su ostali razlozi nacionalni zanos, religiozni fanatizam, nada u bolji život i zaradu, otpor prema nemuslimanskoj vlasti i dr.

i svjetovnim školama. U romanu se višekratno naglašava kako je nastava u medresama zaostala i nesvrhovita, što uzrokuje intelektualno i moralno propadanje muslimanskoga svijeta koje se prenosi generacijama. „Pravi, strogi i tvrdi turčini“ ne šalju svoju djecu u svjetovne škole, poput šerijatske sudačke koja se otvara u Sarajevu i gimnazije koja se trebala otvoriti u Mostaru¹²⁹, s tim da je u romanu (kroz lik Edhema) naglašeno da je slična situacija diljem carstva: „I u nas u Carigradu ima hodža i softa – kao i po svemu carstvu. Za čudo, da i oni jednako misle kao i vi [...] I protive se svemu što je dobro i napredno“ (Osman-Aziz 1897: 171). I ovdje kao u prethodnom romanu vidi se polarizacija muslimana: „Neki – a tih je malo bilo – govorili su, da će to biti dobro i korisno, a ostali, da se to samo na to čini, da se ubije stari red, da se iskorieni i zadnji Turčin¹³⁰, jer će se u toj školi učiti i 'vlaške knjige i pismo“ (Osman-Aziz 1897: 84).

Iako autori zagovaraju modernost, ona se slabo očituje u njihovu književnome stilu. Od djela moderne navedeni romani odudaraju po tome što se ne fokusiraju na pojedinca, već imaju praktičnu svrhu pa i kad prikazuju individualne sudbine, likovi nisu dovoljno razrađeni, a psihološka je karakterizacija nedovoljno prisutna. Kritičari (Safet Sarić, Muhsin Rizvić, Jakša Čedomil te Vladoje Dukat koji je najmanje kritičan) uglavnom se slažu da je u svim Osman-Azizovim romanima književni angažman i tendencioznost radila nauštrb književno-estetskih kriterija. Ipak, nekoliko je elemenata modernosti koje možemo zapaziti. Iako je riječ o romanu u kojemu se miješaju realističko-naturalistički, romantično-sentimentalni i programsko-tendenciozni elementi, *Bez nade* sadržava uspješne opise mostarskoga pejzaža, a Sarić ističe da se takvim opisima predstavlja karakterizacija jedne sredine, kao što je tipično bilo za Šenou, Josipa Eugena Tomića, Vjenceslava Novaka, Kumičića i Kozarca (2005: 32–33). Pri tom je rijeka Neretva davateljica i odnositeljica života. Prema Rizviću, slikoviti i dinamični opisi mostarskoga pejzaža spadaju u najbolje pripovjedačke osobine dvojca, a ostvaruju se kao slikovna predodžba autorske ideologije, kao potkrijepljenost psihičkih stanja likova ili kao estetska vrijednost romana (Isto: 103; 113).

Najmodernije djelo dvojca ostaje roman *Djeca nevolje* objavljen tijekom Hadžićeva boravka u bjelovarskom zatvoru te bi se uvjetno moglo reći da je većinski autor Milićević¹³¹.

¹²⁹ Mostar je prikazan negativno tijekom boravka jednog od glavnih likova u tom gradu. Naime, Fehim traži premještaj iz Mostara jer ga tamošnji narod ne razumije, ne uspijeva mu tamo ni otvoriti čitaonicu, dok su se njegove kolege staroga kova Salim i Adil u Mostaru popeli na visoke pozicije. Njemu više odgovara manji grad poput Konjica gdje su ljudi „čestitiji i plemenitiji“ (Osman-Aziz 1897: 197).

¹³⁰ Malim početnim slovom autori obično pišu ovu riječ kad iznose svoje stavove, odnosno kad se *turčin* odnosi na *muslimana* u vjerskome smislu, dok se velikim slovom napisana riječ odnosi na shvaćanje pojma iz perspektive konzervativnog dijela muslimana koji ne razlikuju vjeru od nacije.

¹³¹ Iako je teško razlučiti čije je i koliko autorstvo u slučaju zajedničkog pisanja, Sarić ističe da se Hadžićev utjecaj vidi u uvođenju lika Džemala te u slikovitom i sentimentalnom prikazu muslimanskoga života naspram Milićevićevoj hladnoj intelektualnosti i racionalnosti (2005: 197–198), dok će Rizvić uz ovo potonje istaknuti didaktičnost, kroatizirani jezik netipičan za bosanskohercegovačke muslimane i sličnosti s Milićevićevim

Fokus je na sudbini mladog učitelja Cvjetana koji se bori s egzistencijalnim problemima i svojim i svoje obitelji (majke, sestre i nećaka) kojoj ne može financijski pomoći. Uzrok ovakvih problema je trostruk: individualni stav i pristup pojedinca koji nema snage za životnu borbu, obitelj koja nema razumijevanja za školovanje i traži egzistencijalnu podršku te društveni uvjeti, odnosno reprodukcija sirotinjskoga sloja, koja opet svoje korijene ima u nerazumijevanju značaja obrazovanja (Isto: 196–197).

Analiza Buconjićevih i Osman-Azizovih odabranih djela u kontekstu (anti)tradicionalizma i historicizma pokazuje da autori primarno nisu bili vođeni estetskim kriterijima, ali je njihova prosvjetiteljska zasluga velika. Vlado Pandžić ustvrdit će da im je uzor bio pravaš Eugen Kumičić te da su htjeli po uzoru na njegove vjerne prikaze Istre predočiti realističku sliku bosanskohercegovačkih prilika svoga vremena (Pandžić 1996: 35). Stoga se možemo složiti sa Zdenkom Leženić (2011: 48):

[...] značaj prvih ogranaka „pripovjedačke Hercegovine“ (kao pandan „pripovjedačkoj Bosni i sintagmi koju je 1927. iznjedrio Jovan Kršić izostavivši pritom hercegovački dio složenice) „najčešće nije u vrijednosti njihovih priča, već u procesu što su ga pokrenuli: u postupnom prelasku iz predgrafičkog svijeta oralne kulture u svijet knjige i pismenosti“¹³²; u formiranju čitateljske publike i stvaranju građanske inteligencije koja će se na društvenom, umjetničkom i književnom polju formirati tijekom XIX. stoljeća.

Iako se odabrani pisci iz ovoga poglavlja razlikuju prema percepciji identiteta i elementima oko kojih grade identitet u svojim djelima, zajedničko im je što upravo u angažiranom djelovanju, u davanju prednosti utilitarizmu koji se pokazuje kao njihov autentičan odabir, oni djeluju uvjerljivo. Čak i kad poticaji za (re)konstrukciju identiteta dolaze s vrha kojemu u cilju može biti zagovaranje ili čak forsiranje homogenosti, u ovdje analiziranim djelima takvu se poticaji ostvaraju u vidu prohrvatske orijentiranosti i prosvjećivanja puka u cilju dobrobiti cijele zajednice, a ne osobne koristi. U tome je možda i najveća zasluga redovničkoga i svjetovnoga sloja inteligencije. U posredništvu između vrha i puka i sami su ponekad izmanipulirani ili barem možemo reći da prihvaćaju nedovoljno selektivno i kritički ideje koje imaju politički prizvuk, ali oni te ideje ne plasiraju ni s kakvim skrivenim namjerama, već se književnost isprepliće s njihovim životnim stilom i zanimanjem (prosvjeta, novinarstvo, tiskarstvo, pravo, redovništvo) te su i sami primjeri višestrukih identiteta.

samostalnim pripovijetkama kao elemente ovoga romana u kojima se vidi pečat hrvatskoga autora (Osman-Aziz 1999: 5).

¹³² Ovdje prenosi citat iz (Lešić 2000: 22).

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA UZ PRVO ISTRAŽIVAČKO RAZDOBLJE

Na temelju analiziranih i uspoređenih tekstova stavljenih u književni i političko-povijesno-društveni kontekst prvoga istraživačkoga razdoblja s hrvatske i hercegovačke strane granice, može se zaključiti da je postojao međusobni utjecaj između književno-kulturalnih modela pograničnoga područja i identiteta njegovih žitelja, što je u skladu s postavljenim ciljem rada. Analizirana književna djela i kulturno (često i političko) djelovanje hrvatskih intelektualaca poseban su utjecaj imali među pukom kojeg su nastojali obrazovati, prosvijetliti, razviti mu svijest o pripadanju hrvatskim i europskim tokovima. S druge strane, prostor pograničja shvaćenog kao periferija i kao mikroregija odrazio se u književnim djelima, koja su u ovome razdoblju prožeta etnografskim, folklorističkim, historiografskim i historicističkim elementima.

Djelomično je potvrđena prva hipoteza da regionalna književnost u određenoj mjeri prati kontinuitet hrvatske (ali i europske) književnosti u temama, književnim pravcima, stilovima, estetskim modelima. Analizirani tekstovi pokazuju da se književnost imotsko-hercegovačke mikroregije ne izdvaja iz hrvatskih i europskih tokova, ali ne prati jednakim tempom moderna strujanja. Na taj način regionalna književnost upisuje se u nacionalnu književnost prethodnih razdoblja, što je potvrđeno u ugledanju na starije kanonske autore poput Marina Držića, Petra Zoranića, Ivana Gundulića i Ivana Mažuranića kao i pučke pisce Filipa Grabovca i Andriju Kačića Miošića i značajnog preporoditelja Grgu Martića. Ovdje razmatrani književnici, često skupljači narodnoga blaga, talijanisti, latinisti, glagoljaši, upoznati su s raznim književnim modelima koje u svojim tekstovima nastoje spojiti i reproducirati. Održavanjem kontakata s vodećim hrvatskim književnicima i političarima, čak i financijskom podrškom nekima od njih, zatim putovanjima po Hrvatskoj, školovanjem u Hrvatskoj i inozemstvu, oni su dijelom hrvatskih i zapadnoeuropskih strujanja. Ipak, u svojim djelima ne uspijevaju pratiti moderne književne obrasce, pri čemu estetska strana zaostaje za utilitarističkom. Budući da, prema nekim povjesničarima književnosti, hrvatska književnost općenito zaostaje za europskim stvaralaštvom i do 40-ak godina krajem 19. stoljeća, možemo zaključiti da književnost pograničja zaostajući za modernim strujanjima kanonskoga modela zapravo samo slijedi već dobro poznate obrasce zaostajanja nacionalne književnosti.

U potpunosti je potvrđena druga hipoteza da pogranična književnost doprinosi hrvatskoj matici, pri čemu pokazuje svoje specifičnosti. U kontekstu „autentičnih mjesta“ zaključeno je da su određeni prostori plodno tlo za razvoj stereotipa, mitizacije i ideologizacije. Karakteristika zagorskoga dijela Dalmacije i Hercegovine jest povezanost žitelja i prostora koja se posebno

osjeti u djelima s pograničja zbog osjećaja „ugroženosti“ i dojma o životu na „periferiji“. To pojačava nacionalnu svijest, potiče na angažiraniji prosvjetiteljski rad, njegovanje tradicije, oprezno i sporo prihvaćanje modernih obrazaca, što će se u književnim djelima odraziti u anakronističkim elementima. Druga karakteristika mikroregije nedostatak je svjetovne inteligencije, gdje redovnici dobivaju, između ostaloga, ulogu narodno-političkih vođa, kulturnih djelatnika, tiskara, novinara i književnika. Stoga u književnim djelima do izražaja dolaze naracije u kojima se kategorije vjere i nacije ne razlikuju jasno. Treća karakteristika uvjetovana je geografijom i naslijeđenim kulturološkim obrascima pa, u skladu s epitetom *Antemurale Christianitatis* koji Hrvatska dobiva u 16. stoljeću, ovdje analizirano pograničje promatramo kao spoj civilizacijskih komponenti Zapada i Istoka. U analiziranim tekstovima pokazano je kako se često proklamira vjerska i nacionalna snošljivost, ali se inzistira na uključivanju u zapadne i mediteranske krugove, prateći nastojanja političara koji zagovaraju *stvarno* ujedinjenje *svih* hrvatskih zemalja.

Treća hipoteza, prema kojoj identitet, napose u književnom i kulturnom smislu, treba promatrati kao „sklisko područje“ također je u potpunosti potvrđena jer se u odabranim djelima vidi nerazdvojnost osobnog, obiteljskog, vjerskog i nacionalnog identiteta, kao i isprepletenost lokalnog, regionalnog, nacionalnog i državnog identiteta. Ovdje prihvaćamo konstruktivističke teorije o (re)konstrukciji identiteta te možemo izdvojiti elemente oko kojih se identitet gradi. Prvi element je (a) poslušnost (Bogu i kralju) i uzoritost malog čovjeka, na koji se nadovezuje (b) obitelj, vjera i domovina kao najviše vrijednosti pravoga Hrvata, zatim (c) unutarnja i vanjska sloga (sloga u obitelji, župi, narodu, sa susjednim državama) koju prati pučka solidarnost i vjerska tolerancija vidljive u izravnim pjesničkim porukama i pozitivnoj karakterizaciji muslimanskih i pravoslavnih likova te (d) borba i bunt protiv neprijatelja (ponajprije neprijatelja Crkve i države). Konkretno, bori se protiv nadolazećega previše liberalnoga društva, zatim autonomaša koji se protive sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, Srba koji svojataju Bosnu i Hercegovinu, muslimana staroga soja i velesila Monarhije koje ne ulažu dovoljne napore u poboljšanje života na periferiji. „Skliskost“ se očituje i u činjenici da je identitet moguće izmanipulirati te se vjerski i nacionalni narativi odražavaju u književnim tekstovima koji se temelje na mitu i tradiciji. Pritom se povijest u narativnom i u aksiološkom smislu prepričava, a književnost prepliće s etnografskim promatranjima, folklorom, historiografijom. Time ona gubi na estetskim vrijednostima, a dobiva na otvorenosti, odnosno na nekritičkom i nesustavnom (ali ipak ciljanom i namjernom) upijanju različitih izvanknjiževnih obrazaca.

7. (MEĐU)RATNO RAZDOBLJE: IZMEĐU UTILITARIZMA, EKSPRESIJE I MIMAZE

Mnogi su sastavi književnika laž!... Laž, koja više i ne pokušava, da se oblači u odoru iluzije, i koja čak neće ni da ima ljepotu laži!... To je sve jasnije, što dulje čitate!... O čemu pišu danas?... Deskripcija površine, i samo to!... Duše nema.

(Zvonimir Remeta, *Sentimentalna reportaža*, 1944)

Kako je višestruko naglašavano u prethodnim poglavljima, hrvatska se književnost i na nacionalnoj i na ovdje promatranoj regionalnoj razini u prvome istraživačkome razdoblju (1878. – 1914.) nastoji uključiti u europski kontekst prateći moderna književna strujanja, što je otežano nepovoljnom političko-društvenom situacijom koja pogoduje književnom utilitarizmu i socijalnoj angažiranosti, a čemu su „mali“ autori skloni i u čemu nalaze spontan i prirodan izričaj. Rubne točke drugoga istraživačkog razdoblja bit će početak Prvoga svjetskog rata i kraj Drugoga, još jednom naglašavajući da su u Hrvatskoj prijelomni politički događaji često bivali prekretnice u književnosti i da je fokus ovoga rada na dosad nedovoljno istraženim autorima koji se u kanon i aktualne književne struje uklapaju tek djelomično te bi bilo teško njihova djelovanja promatrati isključivo kroz službenu hrvatsku književnu periodizaciju.

Stoga će se na početku poglavlja predstaviti najvažnije (izvan)književne silnice ratnog i međuratnog razdoblja te će ih se pokušati povezati s djelovanjem imotske i hercegovačke inteligencije koja se, kako će dalje biti pokazano, sve više približava estetski vrijednome književnome izričaju iako su i dalje snažna utilitarna nastojanja.

Drugo desetljeće 20. stoljeća u hrvatskoj književnosti karakterizira okretanje prema ritmu svjetskih zbivanja, supostojanje težnje za estetskim realizacijama i plemenite nacionalne angažiranosti (Frangš 1987: 286), ali i ideološka podijeljenost i literarna rascjepkanost (Šicel 1971: 169). Ključna godina 1914. u svjetlu povijesnih okolnosti označava austro-ugarsku objavu rata Srbiji nakon ubojstva nadvojvode Franje Ferdinanda i žene mu Sofije u Sarajevu, dok u književnosti ista godina znači kraj moderne, datum smrti Antuna Gustava Matoša, objavu antologije Ljube Wiesnera *Hrvatska mlada lirika*, pojavu prvih djela Miroslava Krležice te pokretanje časopisa „Vihor“ Vladimira Čerine koji okuplja jugoslavenski orijentiranu nacionalističku omladinu (Milanja 2000b: 9, Šicel 2007: 5). Javlja se novi književni naraštaj koji suočen s ratnim događanjima, ali i pod utjecajem aktualnih europskih avangardnih književnih pokreta traži slobodu izražavanja, bez slijeđenja obrazaca. Prihvaćajući uobičajenu periodizaciju hrvatske književnosti, potrebno je naglasiti da međuratno razdoblje počinje

ekspresionizmom (od 1914. do 1925./1928.)¹³³, a nastavlja se tzv. modernim objektivizmom (od 1928. do 1941.), odnosno razdobljem socijalno angažirane književnosti, koje se zbog dominacije neorealističkih literarnih postupaka (ponekad i sa psihološkim elementima) naziva i socijalnim realizmom te, kod nekih autora, sintetičkim realizmom. Ekspresionizam karakterizira umjetnikov subjektivni doživljaj koji se u hrvatskoj književnosti zorno ocrtava u ideji Antuna Branka Šimića da je „umjetnost ekspresija umjetnikovih osjećaja“ i da se „otkriva u ekspresivnosti, ne u ljepoti“ (Lešić 2008: 31) te se ova stilska paradigma pokazuje najpogodnijom da izrazi realnost hrvatskoga života i duhovne težnje Hrvata (Jelčić 2004: 350). S druge strane, u fokusu tzv. modernog objektivizma naći će se mimetičko prikazivanje stvarnosti koje je motivirano ne samo uobičajenom smjenom književne paradigme, odnosno zasićenjem ekspresionizmom, već i društveno-političkim zbivanjima (ubojstvo Stjepana Radića 1928., uvođenje šestosiječanjske diktature 1929., a zatim i oktroiranog ustava 1931., ubojstvo Aleksandra I. Karađorđevića 1934., početak rata 1941.), koja u književnom diskursu imotske i hercegovačke regije služe za realističko modeliranje zbilje. Ovakvi književni obrasci pogodovat će autorima sklonima autobiografskome, dokumentarističkome, realističkome i naturalističkome prikazu kojima će kritičari (doduše u različitom stupnju) zamjerati manjak literarnosti, a čija djela služe (između ostaloga) kao „svjedok vremena“ (Ivan Softa, Ilija Jakovljević, dijelom Zvonimir Remeta, Mate Ujević). Može se primijetiti kako jedan dio autora prelazi s nacionalnih tema (npr. u povijesno-etnografskim kontekstima) na socijalne, ekonomske, kulturne produbljujući principe realizma, što nije novina za hrvatsku književnost, ali djeluje donekle anakrono. Naime, Antun Barac takvu će tendenciju zamijetiti govoreći o književnicima koji su u punom razvitku još 1880-ih, ali naglasit će i da je borba generacija jedno od bitnih obilježja razvijenoga književnog života (1968: 117–120). Preneseno u međuratni kontekst, moglo bi se zaključiti da supostojanje različitih književnih struja odražava razvijenu književnost, međutim, treba podcrtati da kod dijela predmetnih autora prevladava anakroni, narodni izričaj. Time se ipak *sensu largo* shvaćena književnost pograničnih autora i/ili regionalna književnost upisuje u tradiciju hrvatske književnosti koja i u ranijim razdobljima

¹³³ Aleksandar Flaker (1976b) naziva avangardom razdoblje 1910. – 1930., a Cvjetko Milanja u prikazima razvoja hrvatskoga pjesništva (2000a, 2000b, 2017 i dr.) govori o dvjema stilskim paradigmama koje naziva ekspresionizam i novosimbolizam.

Nadalje, prema Milanji (2000b: 11–12), početak ekspresionističke književnosti može se datirati u godinu 1910. s pojavom nekanoniziranog ekspresionizma kod Kosora, Andrića, Miličića itd. U teoriji i praksi, ekspresionizam se u Hrvatskoj pokazuje kao neka od filijacija „državnoga“ ekspresionizma jer se rodio unutar književnoga i kulturnoga kruga jedinstvene austro-ugarske države. Povjesničari hrvatske književnosti ekspresionizam nazivaju pravcem ili stilom (Prohaska 1921, Ježić 1944, Frangeš 1987, Jelčić 1997), strujom (Vučetić 1960) ili ga vežu uz pojedine pjesnike, a ne pokušavaju ga definirati.

ima netipičan razvojni tijek, a književno je višeglasje vidljivo i u ovome razdoblju. Iako je navedeno da su dominantna ekspresionistička strujanja u početnim ratnim godinama, razdoblje Prvoga svjetskoga rata obilježava djelovanje triju književnih grupacija: uz *ekspresionističko-socijalnu* koju započinje Šimić, a idejne smjernice i književne obrise joj je zacrtao Miroslav Krleža (Šicel 2007: 14), i dalje su aktualne *impresionističke* (rani Šimić) silnice kao i *romantičko-nacionalne*. Romantični izraz odjeka će naći u narodnoj (fra Silvestar Kutleša, Mate Ujević) i autorskoj epskoj pjesmi (Martin Sulić, Nikola Buconjić) kao i folklorističko-etnografskome radu (Kutleša, Buconjić).

Djelima koja će se analizirati u ovome dijelu disertacije zajedničko je što nude prikaz „duše“ koja je shvaćena kao: (1) „narodna duša“ (i time se nadovezuju na književne naracije primjerice don Ilije Ujevića i fra Martina Mikulića kao predstavnika prvoga istraživačkoga razdoblja); (2) nacionalno-socijalni konstrukt, odnosno slika društva; (3) psihološki koncept. Razlika u shvaćanju koncepta duše reflektira se u književnim izričajima pa je zamjetna promjena od primjerice nacionalnih narativa Martina Sulića krajem drugog i polovicom trećeg desetljeća 20. stoljeća do nijansiranoga prikaza međuljudskih odnosa i individualne duše muških likova (ali i ženskih, što je također novina) kod Zvonimira Remete na početku 1940-ih. Upravo će Remeta u motu s početka poglavlja programatski kroz lik Đene Ganze iz romana *Sentimentalna reportaža* (1944) izraziti nakanu predmetnih autora da se pokaže istina – književna, povijesna, društvena. Međutim, istina je često gledana kroz prizmu izvanknjiževnih činjenica i/ili identifikacija autora kroz različite kategorije, što vodi do različitih poetika. Tako je moguće da u istim (mikro)regijama i u istome povijesnom trenutku nastaju različiti narativi, koji su i politički uvjetovani.

Na političkome planu, naime, aktualna su nastojanja za hrvatsko-srpskom suradnjom koja kulminiraju stvaranjem kratkotrajne Države SHS u listopadu 1918., potom Kraljevine SHS od prosinca 1918. i konačno stvaranjem Kraljevine Jugoslavije u siječnju 1929. Slijede neuspješni pokušaji stvaranja autonomne Hrvatske prvo u obliku Banovine Hrvatske 1939. – 1941., a zatim u obliku Nezavisne države Hrvatske 1941. – 1945. Na književnome planu tradiciju hrvatsko-srpske koalicije propagira časopis „Jugoslavenska njiva“ (1920. – 1927.), a slična koncepcija s težnjom ostvarivanja integralne jugoslavenske kulture i književnosti vidi se u programu časopisa „Književni jug“ (1918. – 1919.) (Šicel 2007: 25). Upravo su razni časopisi koji izlaze do kraja 1920-ih prostor za afirmaciju značajnih hrvatskih književnika, uključujući Antuna Branka Šimića, Miroslava Krležu, Tina Ujevića, Ivu Andrića, Augusta Cesarca (Šicel 2007: 28).

7.1. Razlozi (mikro)regionalnoga netipičnog shvaćanja književnosti i njezine funkcije

U nastavku će se ukratko prikazati prilike u Imotskoj krajini i (Bosni i) Hercegovini u (među)ratnome razdoblju kako bi se pokazao netipičan položaj naroda, a posebno slojeva inteligencije, te posljedično netipično shvaćanje književnosti i njezine funkcije.

U drugome istraživačkome razdoblju koje obuhvaća dva rata i međuratno razdoblje Imotska je krajina bez obzira na smjenu vlasti pokazala svoj proturežimski karakter, čime si je pogoršala ionako loše političke, društvene i ekonomske prilike. Dok su slom Monarhije i polaganje nada u novu državnu zajednicu zamjetni u Hrvatskoj, imotski žitelji naklonjeni su starome sustavu (ispočetka neupućeni dio seljaštva koji sanjari o uskrснуću Habsburgovaca, a kasnije i intelektualci zbog nametanja hegemonističke vlasti od strane velikosrpske buržoazije), u čemu je ulogu odigralo tzv. galantarenje¹³⁴ Imočana po Austriji i Njemačkoj, poznavanje njemačkoga jezika i napredovanje u austrijskoj vojsci. Stoga je Krajina tijekom Jugoslavije pogrdno nazivana „Donjom Austrijom“ (Ujević 1991: 283). Idealiziranje prošlosti prisutno je u pučkim iskazima i romantičarskim epovima i u godinama nakon austrijskoga pada usporedbom loših prilika u novoj zajednici sa „skladom“ u doba cara i kralja Franje Josipa 1. (simbola Monarhije) koji je uz to, kako piše Dragić (2017: 43), godine 1901. pomilovao hajduka Andriju Šimića¹³⁵ (simbola narodnoga junaštva i otpora Turcima u Dalmaciji i Hercegovini). Prohrvatske težnje Imočana posebno se očituju u doba nove zajednice sa Srbima, što se vidi u političkoj opredijeljenosti. Budući da je Stjepan Radić ograničio svoje početno djelovanje na sjevernu Hrvatsku, Imočani oporbu novoj vlasti izražavaju podupirući ideju federativnoga državnoga uređenja koju zagovara svećenicima predvođena Hrvatska pučka stranka, tada popularna u Hrvatskoj i BiH, a potporu imotskih žitelja Radić je imao kontinuirano da bi na izborima 1923. njegova Hrvatska republikanska seljačka stranka odnijela krupnu pobjedu u Imotskoj krajini. Godine 1926. Imočani i Hercegovci u velikom broju prisustvuju Radićevu zboru u Imotskome te je potvrđena sintagma „Radićeva kula“ pripisana Imočanima nešto ranije (Ujević 1991: 305). Oporbeni stavovi motivirani su ne samo političko-ideološki, već i lošim

¹³⁴ Vrlo rasprostranjen zanat u Imotskoj krajini koji je uključivao nošenje košare preko ramena koja je podsjećala na putujući dućan, a sadržavala je sitnu ukrasnu robu (galanteriju) koja je, između ostaloga, znala biti i ručni rad iz BiH. Galantari (pokučarci) bili su vrsta sezonskih radnika po Hrvatskoj i Europi. Pokrajinska vlada 1922. zabranjuje galantarenje, a austrijske ih vlasti tjeraju 1936. godine (Ujević 1991: 333).

¹³⁵ Andrija Šimić (Alegovac kraj Gruda, 1833. – Runovići, 1905.) glasoviti je hajdučki harambaša koji je 12 godina „hajdukovao“ boreći se za siromašne i obespravljene većinom protiv turskoga zuluma, ali i protiv bogatijih kršćana. Dragić spominje i teoriju da je po Šimiću nazvan NK Hajduk (2017: 44, 2020: 318). Na području Imotske krajine i Hercegovine i danas žive oblici usmene i autorske književnosti koji tematiziraju Šimićeve podvige (anegdote, priče, predaje, epovi). Više o Šimiću: Milas (1996).

gospodarskim i društvenim prilikama, gdje Krajina dolazi na rub siromaštva zbog dugotrajne prometne izoliranosti¹³⁶, visoke stope nezaposlenosti, lošeg stupnja naobrazbe¹³⁷, usmjerenosti na poljoprivredni sektor i posljedičnog opadanja cijena poljodjelskih proizvoda¹³⁸ kao i sustavnog zanemarivanja pa čak i maltretiranja uslijed neposlušnosti vladajućima. O „danima jada i glada“ pisat će Ivan Softa opisujući prilike u obližnjoj Hercegovini koje se preslikavaju i na području Imotske krajine. Nastavlja se već dobro poznati trend iseljavanja, uključujući ne samo europske i prekoceanske zemlje, već i bogatije hrvatske krajeve¹³⁹. Specifičnost imotskoga i hercegovačkoga prostora iseljavanje je djece i mladeži u Slavoniju, Bačku i Srijem, u čemu je neizmjernu ulogu odigrao spomenuti fra Didak Buntić. O tome opsežno piše hercegovački franjevac i povjesničar Andrija Nikić u djelu *Godine gladi: povijesni prikaz spasavanja hercegovačke sirotinje (1916. – 1919.)*, a iseljavanje u Slavoniju bit će spomenuto u analizi proznih djela Petra Bakule, Ivana Softe i Ilije Jakovljevića¹⁴⁰.

Nemiri u državi i Krajini kulminiraju nakon Radićeva atentata i uvođenja šestosiječanjske diktature te kralj Aleksandar putujući zemljom svraća i u Imotski 1929. godine. Zanimljivo je da je u gradu lijepo dočekan, što govori o mogućnosti novih političkih pogleda, ali i znatiželji puka koji se osjeća zanemarenim i marginaliziranim te ovakav posjet moguće budi nadu za promjenom. Da do takve promjene ipak neće doći, jasno je već u tijeku godine s pojavom Kraljevine Jugoslavije. U novu državu Imotska je krajina skupa s još 27 kotara Dalmacije i Bosne i Hercegovine ušla u sklopu Primorske banovine sa sjedištem u Splitu. Većinski katolička i hrvatska (i u dalmatinskom i u bosansko-hercegovačkom dijelu), Banovina je još više poticala imotsko-hercegovačke veze. Ipak, povjesničari se slažu da je cilj podjele Hrvatske na Savsku i Primorsku banovinu bio razjedinjenje Hrvatske (Dubravica 2011: 160) i osiguravanje srpske većine u 6 od ukupno 9 novonastalih banovina (Grbavac 2017: 108).

¹³⁶ Tek je 1925. izgrađena lička željeznička pruga te je po prvi put u povijesti povezan Split sa Zagrebom. Iste godine uvedena je svakodnevna autobusna linija Imotski – Split, a 1930. linija Split – Imotski – Mostar (Ujević 1991: 335).

¹³⁷ Zbog neposlušnosti režimu Imotski nije mogao dobiti srednju školu iako mu je gravitiralo više od 150 000 stanovnika (uključujući dijelove BiH i Dalmatinske zagore). Usprkos tome Imotski daje velik broj intelektualaca, najprije u redovima svećenika, potom učitelja, liječnika i dr. (Isto: 344–345).

¹³⁸ Poljoprivreda je bila usmjerena na vinovu lozu i duhan, čija se otkupna cijena mijenjala kao i pravo na sadnju duhana. Osim preradbe duhana u duhanskoj stanici u Imotskome, industrije gotovo da i nije bilo, kao ni razvijene građevine. Razvijenim obrtima konkuriraju tvornice. Razvoj turizma je u počecima (Isto: 330–333). O duhanu i njegovoj ulozi u životu pograničja vidjeti više u potpoglavlju „Lokalno, regionalno i nacionalno u naracijama Ivana Alilovića“.

¹³⁹ Usprkos velikom iseljavanju u međuratnom razdoblju broj se stanovnika povećao. Tako je 1921. nakon rata i epidemije španjolske gripe bilo 41 367 stanovnika u Imotskoj krajini, a 1941. bilo ih je 53 801 (Isto: 336).

¹⁴⁰ Bakula i Softa i sami su odselili u Slavoniju, a od imotskih književnika koji su također otišli s obiteljima „trbuhom za kruhom“ u Osijek možemo spomenuti Luku Puljiza (Runovići, 1913. – Bleiburg?, 1945.), pjesnika i novinara kontroverznog po suradnji s ustaškim pokretom, te Dragana Mucića (Zagvozd, 1932. – Osijek, 1992.) koji je u kasnijem razdoblju objavljivao stihove i kazališne rasprave (prema Šušić i Vuković 2001: 170–171; 175).

Godine 1939. Primorska je banovina skupa s pet pridodanih bosansko-hercegovačkih kotareva iz Vrbaske i Drinske banovine ušla u sastav Banovine Hrvatske kao autonomne upravno-teritorijalne jedinice Kraljevine Jugoslavije (Dubravica 2011: 170). Među ostalima, time jačaju i ideje o hrvatskoj samostalnosti te je uz već spomenutu sintagmu „Radićeve kule“ potrebno navesti i nazive „ustaška kula“ i „rasadnik ustašije“, koji će Imotskome biti pridijevani od vremena Nezavisne države Hrvatske i prihvaćanja politike Ante Pavelića (Grbavac 2017: 115; 121)¹⁴¹. I ovdje je, kao u slučaju posjeta kralja Aleksandra, potrebno dodati da nisu svi žitelji uvijek naklonjeni jednoj struji i da je politika i ideologija u krškim i ruralnim krajevima u uskoj vezi s golom egzistencijom. Stoga oduševljenje za NDH opada s novim epizodama gladi. U ratnome razdoblju Krajina je rastrgana između Talijana, ustaša, Nijemaca, partizana, četnika, s katastrofalnim ishodima¹⁴². U usporedbi s ostatkom Hrvatske, zamjetan je veći broj žrtava jer Imotska krajina gubi čak 7,8 % prosječne ukupne populacije od 1931. do 1948. (Grbavac 2017: 123).

Analizom izvanknjiževnih prilika uočeno je da se Imotska krajina u drugom istraživačkom razdoblju našla u začaranome krugu između neposlušnosti vlasti (šverc, prohrvatski stavovi, pobune i dr.) i sustavnog marginaliziranja. Jedno je uvjetovano drugim, a oboje vode do stavljanja književnosti na marginu i nemogućnosti slijeđenja modernih strujanja (inzistiranje na prikupljanju narodnoga blaga, pisanje po uzoru na narodnu poeziju, odabir povijesnih, ali ne i kontroverznih tema, izostanak okušavanja u dužim proznim vrstama). Ovdje treba podcrtati da je slučaj Tina Ujevića izniman već i samim time što je njega nemoguće promatrati samo kao autora imotskih i vrgoračkih korijena. Oskudnost kulturnoga života vidi se u nedostatku aktivnosti kulturno-prosvjetnih društava, od kojih tek Čitaonica (1919. nazvana Jugoslavenskom čitaonicom koja se raspušta i 1935. u njezine se prostorije useljava HKD Napredak) i Prosvjetno-kulturni dom pokušavaju otvoriti vrata posjetiteljima. Krajem 1930-ih kulturne se aktivnosti povećavaju gostovanjem u Imotskome hrvatskih kulturnih društava iz domovine i inozemstva (Ujević 1991: 349–350).

Slična je situacija s položajem književnosti u Bosni i Hercegovini. Povijesne okolnosti i odluke centara moći (Zagreb, Beograd, a šire Beč i Pešta) utjecat će na djelovanja bosansko-hercegovačkih književnika. Svjetovna inteligencija koja se javlja za vrijeme austrougarske uprave i obrazuje na europskim sveučilištima nastavlja svoj književni i kulturni rad i u

¹⁴¹ Na talijanskim Liparima od 509 okupljenih Pavelićevih ustaša bilo je 156 Imočana prema Ujeviću, a 160 prema Krizmanu. Nakon povratka ustaša u domovinu ustaški se pokret naglo širi Imotskom krajinom (Grbavac 2017: 108; 120).

¹⁴² O žrtvama rata i poraća u Imotskoj krajini vidjeti Turić (2000).

međuratnom razdoblju uz stagnaciju tijekom Prvoga svjetskog rata. Narodne mase, malobrojna radnička klasa i inteligencija nemaju utjecaja na odluke iz državnih kabineta u pogledu rješavanja položaja BiH. U književnim se tekstovima to osjeti u podržavanju jedne od trenutačnih ideologija (pod utjecajem hrvatske ili srpske matice¹⁴³), što nema aktivnoga utjecaja na državni vrh¹⁴⁴. Kod Hercegovaca snažna su prohrvatska strujanja koja se očituju primjerice u izjavi prosvjetnoga i socijalnoga djelatnika fra Didaka Buntića¹⁴⁵ 1917. godine: „Poslije rata ne ću priznati u Bosni i Hercegovini ničiju vlast, nego bana Hrvatskoga“ kao i u onome što o Mostaru Buntić piše Izidoru Kršnjaviju: „Zublja narodne svijesti hrvatske, Starčevićanstvo nije došlo iz Slavenskog Broda u Bosnu nego iz Hercegovine, napose iz kamenitog Mostara, koji je zadržao svoj narodni karakter naprotiv malom Berlinu – Sarajevu“ (Nikić 2004: 57; 64).

Prema Imamoviću (1998: 289), ugarski politički vrhovi zalažu se za pripojenje Ugarskoj, austrijski vojni krugovi inzistiraju na pripojenju Austriji. Ipak, nakon raspada Monarhije i oslobađanja austrougarske vlasti, BiH ulazi u novu državnu zajednicu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Prema Rizviću (1985), Imamoviću (1998) i Lovrenoviću (1998), time BiH gubi poseban administrativni i politički značaj graničnoga područja koji dodatno komplicira situaciju s neriješenim agrarnim pitanjem, ekonomskom pauperizacijom (udio seoskoga stanovništva 1921. iznosi 86,37 %, a uoči Drugoga svjetskoga rata oko 70 %; u BiH je smješteno tek 7 % od svih industrijskih poduzeća u državi), desetkovanim stanovništvom nakon rata, lošim etničkoverskim odnosima, iseljavanjem (intelektualci odlaze na školovanje u Beograd, Zagreb ili u inozemstvo; muslimani masovno odlaze u Tursku) i velikom nepismenošću (godine 1921. preko 80 %, uoči rata do 70 %). Kulturni život rezerviran je za gradske sredine (kulturno-prosvjetna društva nastavljaju rad kao nacionalne ustanove: hrvatski

¹⁴³ Iako do 1948. ne postoje podaci o nacionalnoj pripadnosti stanovnika BiH, prema popisu iz 1921. po kriteriju vjerske pripadnosti od ukupno 1 890 440 stanovnika BiH bilo je 43.2 % Srba, 31.1 % Muslimana i 22.1 % Hrvata (Imamović 1998: 305).

¹⁴⁴ Dok se hrvatska i srpska politika u BiH programski i organizacijski povezuje sa strankama u nacionalnim maticama, program autonomije BiH ostavljen je po strani jer je uslijed velikosrpske hegemonije Jugoslavenska muslimanska organizacija kao i druge parlamentarne stranke zabranjena. Ona je uspjela ostvariti političku homogenizaciju muslimana, ali nije ni pokušala prijeći etničko-političku ograničenost općebosanskim opredjeljenjem (Redžić 1998: 19).

¹⁴⁵ Buntićeve izjave uzete su kao relevantne imajući na umu njegov tadašnji status najuglednijega Hercegovca toga doba (Nikić 2004: 68). Kasnije postaje jedini Hrvat iz Hercegovine koji je bio član Narodnoga vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca. Poznat je po unaprjeđivanju hercegovačkih seljaka na gospodarskom i prosvjetnom području, a njegova je ogromna uloga u spašavanju siromašne hercegovačke djece koju odvodi u Slavoniju, Bačku i Srijem. Između ostaloga, Buntić trasira nove ceste, posreduje za izgradnju duhanske stanice u Širokom Brijegu i zalaže se za poboljšanje položaja saditelja, a kao ravnatelj Franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu nastavlja preporoditeljsku djelatnost svojih prethodnika te aktivno radi na poboljšanju uvjeta u školstvu. Poučen iskustvom prema kojemu ni turska ni austrijska vlast po pitanju školstva nisu donijele vidnoga poboljšanja, sam otvara škole te organizira analfabetske tečajeve u Hercegovini. Političko mu je djelovanje prožeto snažnom hrvatskom nacionalnom sviješću i osjećajem za (katolički) moral te u tom svjetlu promatra i ratna događanja. Godine 1919. pridružuje se Hrvatskoj pučkoj stranci.

„Napredak“, za koji među ostalima pišu Ivan Milićević, Petar Bakula, Nikola Buconjić; muslimansko-bošnjački „Gajret“ i kasnije „Narodna uzdanica“, srpska „Prosveta“ te židovska „La Benevolencia“), dok selo živi slijedeći (arhaične) obrasce pučke kulture (Lovrenović 1998: 151, Rizvić 1985: 186).

Položaj BiH dodatno se pogoršava osnivanjem Banovine Hrvatske 1939. godine, kada se dio ove zemlje prepušta Beogradu te ona ostaje bez ijedne institucije svojega subjektiviteta što Lovrenović naziva „tihim anschlussom“ (1998: 158)¹⁴⁶. Tijekom razdoblja NDH Bosnom i Hercegovinom prolazi tzv. linija demarkacije između njemačke i talijanske interesne zone. Ako prihvatimo tvrdnje povjesničara da su obje velesile htjele iskoristiti strateški položaj BiH i rudna bogatstva, onda je jasno njemačko podržavanje NDH te podržavanje ulaska BiH u tu državu kao i talijanski okupacijski projekt ujedinjenja Dalmacije i BiH koji je opravdavan tvrdnjom da one „čine cjelinu koju je neprirodno cijepati u bilo kom pogledu, jer svojim geografskim položajem i povezanošću traže da se nađu u jedinstvenoj ekonomskoj i vojnoj cjelini“ (Redžić 1998: 59). Analogno tome, vidljiva je uporaba (neprovjerenih) povijesnih sadržaja¹⁴⁷ za skrivene ciljeve u ustaškim krilaticama koje, među ostalima, navode Imamović (1998: 341) i Redžić (1998: 24) da je BiH „srce Hrvatske“, „najskupocjeniji dragulj NDH“, da u NDH ulazi na temelju „povijesnog prava“ i da su muslimani „plemeniti dio hrvatskog naroda“, odnosno „najkorjenitiji dio hrvatskog naroda“.

U ovoj točki moguće je sagledati spoj različitih diskurzivnih praksi koje pristupaju istoj temi. Na pitanje „čija je Bosna i Hercegovina“ odgovori su se pokušavali dati od političkih pamfleta, studija, historiografskih zapisa, franjevačkih kronika, autentičnih „pričanja iz života“ (kao oblika usmene književnosti) preko drugih formi usmene književnosti poput epa, zatim autorskoga epa nastalog po uzoru na narodnu poeziju, folklorističko-etnografskih zapisa i proznih uradaka koji manje ili više izravno dotiču temu. Na područjima koja su granična poput

¹⁴⁶ Ovdje se vidi rascijepjenost BiH između velikosrpske hegemonije i pokušaja priključivanja hrvatskim zemljama, što će kulminirati Pavelićevim pokušajima kroatizacije BiH da bi tek u jesen 1943. poslije zasjedanja ZAVNOBIH-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine) kao općega političkog predstavništva sudionika antifašističke borbe na području Bosne i Hercegovine tijekom Drugog svjetskog rata bila definirana političko-administrativna zasebnost i cjelovitost BiH u odnosu na druge jugoslavenske zemlje (federalna jedinica) kao i ravnopravnost svih njezinih naroda (Goldstein 2008, Lovrenović 1998). Sva Hercegovina oslobođena je do početka ožujka 1945., a Sarajevo u travnju iste godine, nakon čega je formirana prva vlada BiH (Imamović 1998: 378).

¹⁴⁷ Manjak znanstvenosti i kritičnosti u svrhu dokazivanja nelogičnih hipoteza vidi se među ostalim i u iskorištavanju teme glagoljice. Dok je, kako je prikazano u potpoglavlju o don Ivi Prodanu u prvome dijelu disertacije, upravo glagoljičko pismo predstavljalo hrvatsku posebnost (a i u 21. stoljeću glagoljica ima poseban značaj u okviru očuvanja hrvatske kulturne i duhovne baštine), Ivo Goldstein istaknut će kako je, primjerice, povjesničar i član ustaškog pokreta Ivo Guberina pisao da glagoljica predstavlja infiltraciju bizantske kulture u hrvatski narodni organizam, što je kralj Tomislav otklonio i poveo Hrvatsku na Zapad, „kamo pripada“ (Goldstein 1985: 33).

dalmatinskoga i hercegovačkoga jasno je da će postojati zajedničke prakse naroda, nacionalne i vjerske, zajednički običaji i vrijednosni sustav, pa čak i kao specifikum zajednička marginaliziranost na mapama velesila te posljedična zajednička loša ekonomska, kulturno-prosvjetna situacija i dr. Ovisno o vladajućoj ideologiji, te se prakse prenamlašavaju te se stvara mit o „istokrvnosti“ dok politika odlučuje je li potrebno gledati Dalmaciju i Hercegovinu kao jednu cjelinu, prirodnu (geografsku, prometnu), administrativnu, ekonomsku, vojnu na temelju subjektivno interpretiranoga prirodnoga i povijesnoga prava¹⁴⁸.

U kontekstu prava na BiH i političkih i književnih naracija može se dati primjer implikacija *Ljetopisa popa Dukljanina* (nastao polovinom 12. stoljeća), odnosno hrvatske redakcije vjerojatno nastale u 15. stoljeću koja opisuje opširnije krunidbu stanovitoga Budimira na Duvanjskome polju kao i implikacije rasprave *Tomislav, prvi kralj hrvatski* Ivana Kukuljevića Sakcinskoga iz 1879. prema kojoj je Tomislav okrunjen tijekom narodnoga sabora na Duvanjskome polju, a hrvatske granice sežu do Drave i Dunava, duboko u Bosnu (Goldstein 1985: 26; 47). Mitologiziranje Tomislava poslužit će u ideološke svrhe, a u književnim će se naracijama ovo odraziti u mitu o podneblju pod kojim su se krunili prvi hrvatski kraljevi (taj mit prikazan je djelomično u potpoglavlju o epu Martina Sulića, u kasnijim poglavljima razmatrat će se na primjeru poezije i proze Petra Gudelja s istim zaključkom da se ideologije zrcale, ali se ne potenciraju u književnim djelima).

Kako je vidljivo, povijesni sadržaji s jedne se strane upotrebljavaju za maskiranje ideologija, a s druge oni mogu poslužiti u narodnim predajama i autorskoj književnosti u kriznim trenucima kad je potrebno jačati nacionalnu svijest i slati didaktične poruke. Dvostruka moć književnosti – da se može upotrijebiti kao ideološki instrument, ali i kao sredstvo razotkrivanja ideologija (Culler 2001: 49) – ilustrirat će se na još jednome primjeru. Ustaška retorika odražava stereotipe kolektivne kulturne/etničke svijesti, a ostvaruje se pomoću gore spomenutih metafora i epiteta kao književnih stilskih sredstava kojima se opisuje BiH („srce Hrvatske“, „najskupocjeniji dragulj NDH“ i sl.) te pomoću slično konstruiranih figura kojima se prema Imamoviću (1998: 344; 346) u ustaškoj propagandi naziva istočna granica NDH uspostavljena 1941. zakonskom odredbom poglavnika ustaškoga pokreta Ante Pavelića („međa na Drini“ ili „kineski zid“ koji će Hrvate „za sve vijeke dijeliti od Srba“, odnosno „koji će

¹⁴⁸ Ovo je posebno indikativno u slučaju zapadne Hercegovine koja je većinski katolička i hrvatska, što se prenamlašava onda kad to vladajućima odgovara ili kad se u pozadini krije neki drugi plan, kao što je primjerice plan stvaranja muslimanske BiH tijekom razdoblja NDH. Nezadovoljni centralizmom i povlaštenim položajem Katoličke crkve, vođe muslimanskoga pokreta okupljenog oko društva El-Hidaje osobno predlažu Adolfu Hitleru pripojenje Hrvatskoj zapadne Hercegovine s Livnom, Duvnom i Bugojnom, o čemu će opet biti govora u javnosti nakon Dayton (Pavličević 1994: 436).

dijeliti kulturni zapad od barbarske Srbije“). Takva prenaplašavanja važnosti dobitka BiH iskorištavanjem ekspresivne moći retoričkih figura maskiraju prepuštanje velikog dijela jadranske obale Italiji. Uzeti tek kao primjer iskorištavanja književnosti i njezine ekspresivne moći ovakvi postupci razlikuju se od prenaplašavanja kategorija (ponajprije obitelji, vjere, zavičaja) kao uporišta identiteta koja su prisutna u dijelu odabranih književnih tekstova s didaktičnom funkcijom. S druge strane, književnost može poslužiti i u raskrinkavanju koje je, kako će biti prikazano u potoglavlju „Poruga kao moćno sredstvo subverzije u romanima Ivana Softe, Ilije Jakovljevića i Mate Ujevića“, prisutno u obliku poruge, satire, kritičkoga razmišljanja intelektualaca i likova koji su osvješteniji i/ili su sami svjedočili pogubnoj moći ideologije.

Jednako kao u slučaju imotskih književnika, moguće je zaključiti da gore opisane situacije uzrokuju netipičan razvoj hercegovačke književnosti. U djelima odabranih hrvatskih autora s područja Hercegovine književni diskurs obuhvaća izričaje nastale po uzoru na narodnu poeziju, socijalnu liriku, društveno angažiranu prozu i psihološki roman. Kao i u slučaju Tina Ujevića (kao najznačajnijega književnika s hrvatske strane granice u drugom istraživačkom razdoblju), i s hercegovačke strane granice javlja se jedno veliko ime Antuna Branka Šimića koje je iznimka i kojim se hercegovačka književnost približava modernim strujanjima.

8. KNJIŽEVNE NARACIJE DVOJICE VELIKANA: ZAVIČAJNOST I ULOGA KNJIŽEVNIKA

Nastojeći fokus disertacije staviti na odabrana djela manje poznatih autora, došlo se ipak do zaključka da „mali“ autori upotpunjuju stvaralaštvo „velikih“ koje se, upravo zbog svojih neupitnih umjetničkih kvaliteta, nikada ne iscrpljuje u analizama i interpretacijama. Međuratno razdoblje obilježava pojava dvojice hrvatskih književnih velikana koje u kontekstu ovoga rada veže prostor s kojega potječu (njihove zavičaje spaja Imotsko-bekijsko polje i rijeka Vrljika, a Ujevićevih sedam sarajevskih godina ostavit će traga i na bosanskohercegovačkoj književnosti u okviru koje se ponekad i proučava, dok se Šimić proučava u okviru obiju književnosti) te nemogućnost svođenja njihovih poetika pod jedan nazivnik. Takvo pjesničko višeglasje u skladu je s hrvatskim književnim prilikama ovoga razdoblja. Doba koje odgovara drugome istraživačkom razdoblju u hrvatskoj se lirici obično promatra kroz poetike ekspresionizma i novosymbolizma, iako će Milanja napomenuti da su u svim književnim rodovima prisutne i druge paradigme, pojave i stilovi te da se cjelokupna međuratna književnost treba sagledavati u tom kontekstu. Novu pjesničku paradigmu karakterizira: (1) nova antropologija koja pretpostavlja novoga čovjeka i novu umjetnost, antimimetičku; (2) antitradicionalizam koji posebno ističe Šimić u svojim listovima i (3) nove estetike i nove poetike koje naglašavaju punu afirmaciju (pjesničke) slobode i subjektivnosti (2000b: 12; 14).

Iscrpnja je literatura o Antunu Branku Šimiću i Augustinu Tinu Ujeviću te će se ovaj dio rada fokusirati (1) na odabrane primjere pjesama u kojima se ocrtavaju silnice zavičajnosti i u kojima se identitet imotskog i hercegovačkog čovjeka rekreira u odnosu prema prostoru i (2) na angažiranost dvojice književnika na polju kulture i/ili politike, a preko čega će se pokušati prikazati kako su autori vidjeli ulogu književnika u međuratnom razdoblju.

8.1. Antun Branko Šimić: uranjanje u hercegovački zavičaj

Noć je. Gore po azuru mjesec pliva

Kao putnik zamišljeni, što se sjeća

Prošle sreće. A jezero tiho sniva

U mirisu opojnoga poljskog cvijeća.

(Antun Branko Šimić, „Noć na jezeru“, *Rane pjesme*, 1913–1917 [1996])

Laki šuštaj?

Dolje

nad zelenom vodom

krvare crvene noge mjeseca

(Antun Branko Šimić, „Veče i ja“, *Preobraženja*, 1920 [2005])

Antun Branko Šimić, obično nazivan jedinim pravim hrvatskim ekspresionistom, u hrvatskoj književnosti ostavlja trag ponajprije kao pjesnik¹⁴⁹, odnosno autor *Preobraženja* (1920.), ali i kao pokretač časopisa¹⁵⁰ „Vijavica“ (1917. – 1919.), „Juriš“ (1919.) i „Književnik“ (1924. – 1925.) te kao autor brojnih kritika i eseja. Jednako kao i Ulderiko Donadini¹⁵¹ književnost vidi kao ekspresiju umjetnikovih osjećaja, a ne kao mimetičko zrcalo događaja iz izvanknjiževne stvarnosti, što su ideje koje njeguje i Krleža u svojoj ekspresionističkoj fazi. Međutim, u kontekstu disertacije zanimljiva je prva Šimićeva književna faza (1913./1914. – 1917.) koja se može okarakterizirati kao matoševska, novosimbolistička, impresionistička, mladoliričarska i regionalistička, odnosno hercegovačka¹⁵². Ipak, za razliku od Matoša, Šimić ne upotrebljava tipične simbole, kao što bi na primjer pejzaž bio simbol Hrvatske, već se pejzaž prikazuje kao prostor intime, djetinjstva, zavičaja, što Milanja naziva pjesničkim modelom o

¹⁴⁹ Mila Pandžić (2017) ukazuje na kritički zaborav Šimićeve proze koja nema značajnu umjetničku vrijednost, ali zanimljiva je onima koji se bave prostorom u književnom tekstu. U ranim kratkim pričama, crticama i feljtonima te nedovršenim romanima i necjelovitoj noveli autorica prepoznaje stvarne i moguće imaginarne prostore. Budući da je tema već argumentirano obrađena te da je fokus ovoga rada na manje poznatim autorima, Šimićeva je proza izostavljena iz analize.

¹⁵⁰ Upravo kroz radove objavljene u ovim časopisima Rizvić će primijetiti drukčije shvaćanje književnosti kod Šimića i kod grupe pisaca okupljenih oko „Književnoga juga“ (Vladimir Ćorović, Ivo Andrić, povremeno Borivoje Jevtić, Aleksa Šantić, Tugomir Alaupović, Fadil Kurtagić i dr.) te suprotstaviti ove dvije različite književne struje na početku poratnih godina u BiH (1985: 180).

¹⁵¹ Ulderiko Donadini (Plaški, 1894. – Zagreb, 1923.) hrvatski je književnik koji se javlja u međuratnom razdoblju i začetnik je ekspresionizma s A. B. Šimićem. Časopisom „Kokot“ najavljuje ekspresionističku paradigmu koju Šimić do kraja oblikuje. Važnija djela: zbirka proza *Lude priče* (1915), zbirka publicističkih tekstova *Kamena s ramena* (1917), romani *Sablasi* (1917), *Vijavice* (1917), *Kroz šibe* (1921) i *Bauk* (1922), drame *Bezdan* (1919), *Igračka oluje* (1921) i antologijska *Gogoljeva smrt* (1921). Dekadentnim i neurasteničnim intelektualcima, dramskim napetostima i lirskim intermecom anticipira Krležu (Nemec 2000).

¹⁵² Druga bi faza bila do 1919., kada dolazi u Zagreb i počinje pisati slobodnim stihom, treća od 1919. do 1920. kada izlaze *Preobraženja* te četvrta od 1920. do 1925. u kojoj dominiraju motivi o siromasima i bijedi (Šicel 2007: 41).

bukoličko-pastoralnoj utopiji (2000b: 50). Primjerice, u vezanim su stihovima posloženi motivi seoske (hercegovačke) idile: majke, kućnoga praga, crkvenoga zvona, lake čežnje, razdraganoga sanku, šarenoga leptira (primjerice pjesme „Na kućnom pragu“, „Žeteoci“, „U krilu proljetne noći“, „Glas iz daljine“) kojima se gradi atmosfera topline i sigurnosti doma/zavičaja. Slično kao i Ujevićevu¹⁵³ lirskome subjektu, u pjesmama prve Šimićeve faze priroda služi kao utočište, mjesto sklada, a što se primjećuje ne samo u tematskom, nego i u zvukovnome sloju, odnosno u muzikalnosti njegove rane poezije. Milanja će u ovakvim pjesmama primijetiti da je riječ „o patrijarhalnoj i kršćanskoj koncepciji kulture i modela porodične, seoske strukturirane zajednice, u kojoj je hijerarhijski red strogo zadan“, a što se očituje i u leksičkom sloju preuzetom iz narodnoga pjesništva (Isto: 56). Identitet se gradi u harmoniji, tradiciji i stabilnoj strukturi zajednice/pjesme koju će u kasnijoj fazi narušiti i propitkivati (što je najočitije na razini forme, u grafičkom izgledu pjesme, odnosno agramatikalnosti, slobodnom stihu, naginjanju astrofičnosti). Ovdje je, slično kao i u sljedećem poglavlju o Ujeviću, zanimljivo primijetiti da se konkretni pejzaž iz ranijih Šimićevih pjesama preobražava u „mitopeotski duhovni pejzaž“, „irealni pejzaž“ (Isto: 79) u ekspresionističkim pjesmama objavljenima u *Preobraženjima* (Zagreb, 1920). Proširivanjem pojedinačnoga na opće identitet se usložnjava, prostor postaje metafizički, dočaran nerijetko astralnim motivima; primjerice, u dvjema pjesmama istoga naziva „Hercegovina“ kuća parnog mlina je „slikarija na nebu“, a krajolik je personificiran: „Pod zvijezdama su legla brda“. Analogne tome, prikaz majke u ranoj je pjesničkoj fazi tradicionalistički, ona je lakih cjelova, bijele kose, mile i blage riječi („Na kućnom pragu“), a u *Preobraženjima* ona postaje arhetipska „Davna vječna pramajka“, „Dodir ruku na kućnome pragu“, koja „[...] povraća se u svoju samoću: / nijemi goli hram“ („Mati“) i koja „gleda u me nijemim pogledom“ („Teški zrak“). U tematsko-motivskom sloju, uz motiv majke, u ovom je kontekstu indikativan lajtmotiv mjeseca koji sumira dvije kontrastne točke Šimićeve poetike. Dok se u Šimićevoj ekspresionističkoj fazi mjesec ukazuje kao tipični „krik“, kao akter – Bog noći („Mjesečar“), crvenih nogu koje krvare („Veče i ja“), okrugle crvene glave („Sudbine u ponoć“), a mjesečina (ne) koraca oko kuće („Povratak“), u impresionističkoj fazi te u pjesmama neuvrštenima u *Preobraženja* mjesec je tek pozadinski svjedok jednog doživljaja, koji pliva po azuru („Noć na jezeru“), suptilnijih je boja od

¹⁵³ Pandžić ističe da je Ujević cijenio pjesnika Šimića te da je pokazivao „više puta zanimanje za rodno mjesto svojih prijatelja Antuna Branka Šimića i Stanislava Šimića. Dolazio je s ocem kao dječak do Sebišine koja djelomice pripada i Runovićima i Drinovcima. Godine 1938. na Sljemenu kraj Zagreba ponudio je redosljed najboljih hrvatskih pjesnika, kako svjedoči Nikola Škrgić, A. B. Šimića stavio je na treće mjesto iza Kranjčevića i Vidrića. Napravio je zanimljivu usporedbu Vidrića i Šimića te ustvrdio da je Vidrić 'bio konkretan i vizualan', a Šimić 'apstraktan, metafizičan, unutrašnji, s bojom čisto unutrašnjom'“ (2017: 71).

ekspresionističke crvene: blijed je („Le clair du lune“, „20 godina“), žut („Vrtovi u dolu“, „Nostalgija“), zlatan („Sunce djetinjstva“, „Pri polasku“), srebren („Ponoć“, „Pogledi“).

Nadalje, u ranijim pjesmama kod Šimića (i Ujevića), zavičaj je prikazan oslanjajući se na povijesne (turska tematika), geografske (česti motivi hercegovačkih brežuljaka, polja i jezera) i etnografske podatke (paljenje ivanjskih krijesova, žetva, kosidba, uzgoj duhana, udvaranje, slušanje mostarskih sevdalinki itd.) kao i za krške krajeve tipičnu socijalnu tematiku (iseljavanje, siromaštvo koje kulminira u ciklusu o siromasima nastalom 1920. – 1921.), biblijsku (kršćanska orijentacija) i mitološku tematiku (vile, nimfe). Pritom je vidljiv utjecaj usmene književnosti, ne samo u tematskom-motivskom sloju, već i u zavičajnom govoru, posebno narodnom leksiku (arhaizmi, lokalizmi, dijalektizmi)¹⁵⁴. Oslanjanje na tradiciju u formi i sadržaju karakteristika je Šimićeve „regionalističkoga impresionizma“ (Pieniżek-Marković 2000: 15) kad se identitet lirskoga subjekta gradi na kategorijama koje podržavaju stabilnost, uređenost, sklad, stvarajući osjećaj prirodnosti, spontanosti, autentičnosti koje se obično vežu za manje, ruralne sredine. Zavičajne tematike i govora Šimić se neće odreći ni u kasnijim pjesmama, uključujući onima iz *Preobraženja* – pri čemu se sami koncept preobraženja odnosi na „prevrednovanje stvaralačkih norma“ očitovano u promjenama umjetničkih pogleda, tematike, izražajnih sredstava i tvoriva (Isto: 51) – s tom razlikom što je naglasak na imaginarnom zavičaju koji ostaje povezan sa stvarnim.

Na tragu Edwarda Relpha i Yi-Fu Tuana o kojima je bilo riječi u poglavlju o autentičnim prostorima, može se istaknuti afektivna veza promatrača / lirskoga subjekta s autentično stvorenim mjestima. To sugerira vezu vidljivoga i nevidljivoga prostora, odnosno, kao što primjećuje Pieniżek-Marković (2008: 431; 435), radi se o uranjanju u teritorij, o povezanosti „upoznavanja prostora, pokušaja obuhvaćanja pogledom cijele horizontalne plohe“ i „udubljivanja u bezdan mjesta, u podsvijest, bît, u nevidljivo“. Autorica će istaknuti kako Algirdas-Julien Greimas slučajeve sinkretizma subjekta i predmeta naziva trenutačnom fuzijom čovjeka i svijeta. Prostor je kod Šimića – jednostavno rečeno – poosobljen.

Preko preobrazbe motiva majke i mjeseca moguće je uočiti i promjenu u Šimićeve odnosu prema prostoru (posebno prostoru zavičaja). Prema zapisu Ilije Jakovljevića (1925: 149 – 151), kojega Pandžić (2017: 62) smatra prvim poznatim Šimićevim kritičarom, motivaciju takve promjene moguće je tražiti u Šimićevoj biografiji i promjeni osobnih stavova. Naime, Jakovljević – čija će se proza analizirati kasnije u disertaciji, a kojega sa Šimićem veže katolički duh, hercegovački zavičaj, pa čak i nerealizirana ideja o pokretanju „Hercegovca“, glasila

¹⁵⁴ Brojne jezične primjere navodi Pandžić (2017).

hrvatske katoličke đačke organizacije u Mostaru 1914. – Šimićevu poetiku promatrat će u kontekstu tzv. Bekije i njezina mentaliteta u kojemu je spojen narodni duh sa željom za promjenom u vidu pristajanja uz zapadnu kulturu. Jakovljević istinski talent primjećuje upravo u pjesmama prve faze koje su ritmički skladne i emotivne, dok *Preobraženja* ne smatra najboljim Šimićevim ostvarajem. Godinu 1918. kad je pokrenuta „Vijavica“ vidi kao formalnu točku razlaza s katolički orijentiranim kolegama. Jakovljević tvrdi da je Šimićeva negacija svega što je uzdizao u prvoj fazi bila samo sredstvo za vlastitu afirmaciju, a što mu je pjesnik i sam navodno potvrdio. Bošković (2008: 222) otvorenim ostavlja pitanje „je li Šimićeva sumnja u Boga i odmak od tradicionalnih katoličkih orijentira uvjetovana samo njegovim umjetničkim sazrijevanjem ili se može povezati i s izvanjskim, antiklerikalističkim nastojanjima modernističkog naraštaja, s njegovim ideološko-svjetonazorskim kozmopolitizmom, jugoslavenstvom te drugim prijemcima u hrvatskoj književnosti“. Temeljem gore navedenih tvrdnji može se zaključiti da će tematski i jezično (priklanjanjem ekavici) Šimić učiniti ustupak tadašnjoj ideologiji koja je snažnog utjecaja imala u kulturnom i društvenom životu Zagreba, gdje Šimić dolazi 1915., godinu poslije smrti Matoša – predstavnika hrvatske moderne, ali i tradicionalnoga poetskoga i svjetonazorskoga pogleda. Analogno slučaju Šimićeve „preobrazbe“, Bošković nadalje pita nije li i Ujevićev raskid s Matošem, osim književnog nezadovoljstva, bio motiviran i ideološki, odnosno Ujevićevim pristajanjem uz pisce jugoslavenske orijentacije (Isto: 228), a o čemu će biti riječi u sljedećem potpoglavlju.

8.2. Augustin Tin Ujević: „energija krša“

I pošto si sa svijeću dobre i duboke životinje gledao prve bademe u kruni bijeloga cvijeta, doznat ćeš za pijanstvo bolje od vina i duhana; sjetit ćeš se prve noći kada si, pod borom i hrastom, uz listak grabova grma što u vatri mirisavo dimi, premda nije čempres, iz blisko odsječene daljine, pod najvećim brojem zvijezda, preko brda i polja, kao basnu pravog Istoka, ugledao i posmatrao Imotski u vidu nage ljepotice protegnute na logu od leopardova krzna i mirisa, posute biserjem po raskošnom tijelu: i znat ćeš da si tada otkrio vile i vilenjake, ali da vještica, vukodlaka i vampira još nisi upoznao.

(Tin Ujević, *Uspavanka iz Krivodola*, 1926)

Znakovito je da Tin Ujević iste godine kad izlaze Šimićeva *Preobraženja* izdaje prvu zbirku *Lelek sebra* (Beograd, 1920) koja ostaje izvan ekspresionističkoga konteksta. Kako je već spomenuto, ni Šimićeva ni Ujevićeva poetika nije homogena te bi se u slučaju potonjega moglo govoriti o rasponu od početne parnasovsko-novosimbolističke faze, preko raznih

modernističkih obilježja do socijalne tematike i kozmičkih svjetonazora (Šicel 2007: 68–69)¹⁵⁵. Ideju iz Ujevićeve pjesničke proze „Jedna sam osoba složena od više drugih“ u književnom i osobnom životu ovoga drugoga velikana sumiraju Štimec i Ryznar (2020: 7):

Esteticizam i avangarda, politički angažman i boema, samoća i slava samo su neki od polova koji su pratili uokvirivanje Ujevićeva života i stvaralaštva, kreirajući ikonu pisca boema koja je opstala do danas [...] Proizvodnja autorstva koja je pratila život i djelovanje tog velikana povezana je s društvenim, kulturnim i književnim procesima koji su determinirali stvaranje i raspad prve i druge Jugoslavije, ratove i popratne tranzicijske faze.

Imajući na umu, s jedne strane, opširnost Ujevićeve biobibliografije i neadekvatnost bilo kakve redukcije u analizi i interpretaciji njegovih tekstova koji bi se tematski uklapali u ovaj rad te, s druge strane, nemogućnost izostavljanja imena ovog velikana koji nije samo porijeklom vezan uz prostor Imotske krajine, nego njegova ranije spomenuta ideja o „malim piscima“ koji su istinskiji tumači ljudskih sudbina jer nisu opterećeni velikim idejama o mijenjanju svijeta (Jelčić 2004: 567) služi i kao svojevrsna misao vodilja cijele disertacije – rekonstrukcija identiteta u odabranim tekstovima Tina Ujevića promatrat će se kroz kategoriju zavičajnosti¹⁵⁶ pri čemu je zavičaj shvaćen (1) *sensu stricto* kao prostor Dalmatinske zagore, s eventualno pridodanim primorjem; (2) *sensu largo* raširen na područje hrvatske države kao nacionalni i duhovni prostor. Konkretno, naglasak će biti na zavičajnosti (književno-društvena razina) i mitu o narodnom jedinstvu (političko-ideološka razina) polazeći od pretpostavke da se na obje razine očituje višeslojnost Ujevićeva „jastva“. Taj se pojam može promatrati, između ostaloga, kroz prizmu biografizma i književnikove fluktuirajuće političke angažiranosti (priklanjanja pravašima, unitaristima i naposljetku konfederalistima), opet u skladu s naslovom gore spomenute pjesničke proze¹⁵⁷.

Prva kategorija kroz koju će se analizirati jastvo jest zavičajnost. O vrgoračkom zavičaju zapisat će sljedeće: „Tada je još živjela pjesma, priča, predanje. Ako u meni ima nešto gorštačkoga, krepkoga – onoga što Stendhal ne nalazi dovoljno u prozaičnosti francuske ravnice – možda potječe odatle“ (1991a: 226). Ovaj citat nije jedini koji daje za pravo Ujevića promatrati ne samo kao europskoga i kozmopolitskoga pjesnika, već i u svjetlu usmenoknjiževne baštine i traga koje je na njegovo djetinjstvo imao zavičaj Dalmatinske zagore

¹⁵⁵ Cvjetko Milanja (2008) prepoznaje sljedeće faze Ujevićeva pjesništva: rana faza do 1913./14, druga faza do 1919. (tad nastaju kasnije tiskane zbirke *Lelek sebra*, *Kolajna*), treća do 1931./1932. kada teži narativnosti i objektivnoj umjetnosti te izdaje *Auto na korzu* i *Ojađeno zvono*, četvrta faza do 1940. i posljednja do smrti 1955. godine. Ivo Frangeš (1987) nudi nešto drugačiju periodizaciju.

¹⁵⁶ O jezičnom i motivskom sloju zavičajnosti kod Ujevića vidjeti: Kekez (1980), Čović (1965) i Čović (1966).

¹⁵⁷ Ujevićevu sudbinu „prokletoga pjesnika“ prepoznat će Milanja (2008: 173) koji kaže da je uvijek bio u nemilosti vladajućih: u doba Austro-ugarske zbog slavenske ideje, tijekom Prvog svjetskog rata sukobio se s političkom emigracijom zbog republikanskih i socijalističkih ideja, u međuratnom razdoblju predaje se boemskom životu, razočaran, progonjen, boemski život nastavlja i za vrijeme NDH, a kasnije je i osuđen.

prožet usmenošću i tradicijom. Danilo Čović (1966: 71–72) primjećuje značajno prisustvo dalmatinskih, zagorskih i primorskih motiva koje analizira i zaključuje da jedna od prvih Ujevićevih pjesama s izraženim zagorskim motivima „Svakidašnja jadikovka“ (*Lelek sebra*), svojim glazbenim elementima podsjeća na ojkanje i ganganje kao tradicionalne načina pjevanja u ovoj mikroregiji. Uz izražen zagorski leksik, treba prepoznati i primorski dio zavičaja koji je evociran izravno morskim motivima ili suptilnije metaforikom slobodne plovidbe. Oba se dijela zavičaja spajaju u stihovima iz pjesme „Odlazak“ (*Lelek sebra*):

*Malena mjesta srca moga,
spomenak Brača, Imotskoga [...]
Tamo, tamo da putujem
tamo, tamo da tugujem.*

Lirski subjekt (promatran u kontekstu Ujevićeve književno-političke biografije) izlaz iz osobnih i kolektivnih razočaranja nalazi u prirodi, djetinjstvu, zavičaju. Idealizirani, skladni krajolik dočaran je motivima malenih mjesta srca moga, plave bajke i nostalgije kao u gornjoj pjesmi „Odlazak“ ili stabla sa zlatnim granama, zapaljene kadulje, pomorandži, smokava, šipka i rogača („Uspavanka iz Krivodola“ objavljena u travnju 1926. u Beogradu, što donekle objašnjava zavičajnu nostalgiju). U potonjoj se pjesmi percepcija krajolika usložnjava, on postaje gotovo halucinacija, „pijanstvo bolje od vina i duhana“, a središnji toponim Imotskoga prikazan je „u vidu nage ljepotice protegnute na logu od leopardova krzna i mirisa, posute biserjem po raskošnom tijelu“. Opis se nastavlja stilsko-metaforičkim sredstvima koja su tipična za djela usmene književnosti: „i znat ćeš da si tada otkrio vile i vilenjake, ali da vještica, vukodlaka i vampira još nisi upoznao“¹⁵⁸. Slično se u pjesmi „Dušin šipak“ (*Ojađeno zvono* Zagreb, 1933) lirski subjekt prikazuje u blaženom skladu s prirodom, ali i odmiče od idealiziranog djetinjeg pogleda da bi krajolik promotrio transcendentalno. Transcendentalnost je izražena i u „Hodočašću po Zagori“ (poput „Uspavanke iz Krivodola“ neuvrštena u pjesnikove zbirke), gdje se kroz prizmu kršćanstva prikazuje sakralizirani spiritualni krajolik; lirski se subjekt nalazi „U ropstvu jezerskih vila“, gdje „nebo hrli u slavu“ i gdje su „sveta jezera“. Za razliku od ovih pjesama, u kojim se očituje „energija krša“ (Miletić, Vidović 2006), u pjesmi „Vasionac“ (*Ojađeno zvono*) zavičaj postaje premalen, odnosno zavičajem postaje cijeli svemir: „Uske su mi ove male zemlje. / Kratke su mi moje bijele ruke“ ili „Ah, tijesan mi je,

¹⁵⁸ Josip Kekez (1980) elemente epske tradicije prepoznaje u Ujevićevu jeziku i stilskim sredstvima hajdučke epike, versifikaciji nastaloj na deseteračkoj fakturi, simbolu vila, i dr.

Josip Miletić i Tea-Tereza Vidović Schreiber (2006) utjecaj usmene književnosti vide u narodnom leksiku (arhaizmi, lokalizmi, barbarizmi, dijalektizmi), frazeološkim, metaforičkim i poslovično tvorenim primjerima kao i u tipičnim epitetima epskih formula.

tijesan grada kut, / jer duša želi vidjet slike nove“ („Za novim vidicima“, neuvrštena u zbirke). Kod Ujevića isprepliće se imaginarni i stvarni krajolik koji uključuje topose Splita, Brača, Makarske, mjesta Imotske krajine poimence nabrojanih u spomenutoj „Uspavanci iz Krivodola“ i uklopljenih opet s motivima usmene književnosti: „Lovreć i Cista, Lokvičići i Tamnice, Krivodol i Poljica, Zagvozd i Proložac. Jer tu sam, iz duduka gajde, čuo radosnu vijest da Veliki Pan nije mrtav“. U pjesmi „Gruda zemlje“¹⁵⁹ zagorski se dio zavičaja pridružuje primorskome s motivima kućica na žalu, jedara, kupačica; dok ono što ih veže jesu običaji (dernecki, kola, pečenje janjaca) i „crna zemlja, zemlja, gruda tvrda“. Pojam zavičaja proširuje se s Imotske i Vrgoračke krajine, preko primorja do „vasione“ kao duhovnoga zavičaja.

U tom pravcu ići će daljnje razmatranje kategorije zavičajnosti kod Ujevića, kojega, dakako, ne možemo svrstati isključivo pod zavičajne pjesnike, i to zbog bogatstva i raznolikosti opusa kao i veličine koju predstavlja za hrvatsku nacionalnu književnost te ga se često promatra kao „eliotovski“ lik koji spaja tradiciju i modernost. Stoga je navedenu kategoriju bilo potrebno proširiti da obuhvati i ono što Josip Kekez (1980) naziva Ujevićevim duhovnim zavičajem, a donekle ocrtava njegove političko-ideološke poglede. Već je istaknuto da zavičaj kod Ujevića podrazumijeva spoj zagorja i primorja, a u širem se smislu odnosi i na zavičaj nacionalnoga prostora te ambivalentne stavove o (političkoj) sudbini toga prostora. Nakon kratke faze Ujevićeva pravaškoga nacionalizma i razlaza s Matošem, osjećaju se kod njega unitarističke težnje¹⁶⁰. Srećko Lipovčan (1990: 97) Ujevićevu političku angažiranost od 1909. do 1919. promatra u okviru djelovanja njegove generacije u pravcu ideologije narodnoga jedinstva, odnosno ideološkog serbo-kroatizma i političkoga jugoslavizma, što nije bio izoliran slučaj, već vladajuća paradigma.

Indikativno je Ujevićevo promišljenje o položaju Hrvatske 1915. godine sumirano u protuaustrijskome i projugoslavenskome članku *Jugoslavensko more* objavljenome tek u „Kolu“ 1966., a sačuvanome, prema pisanju Lipovčana (1990: 100), u Trumbićevu arhivu:

Veličina je jugoslavenske težnje u tome što ona nije samoživa; mi ne tražimo svoju slobodu samo za se nego i za čovječanstvo. Mi nećemo da gospodujemo nego da saradujemo (Ujević 1966: 62).

¹⁵⁹ Pjesma je objavljena u *Zbirci žedan kamen na studencu* 1954. te time prelazi okvir ovoga poglavlja, ali treba imati na umu da je Ujeviću od 1945. do 1950. zabranjeno javno djelovanje pa je najvjerojatnije ova zbirka pjesama napisana ranije.

¹⁶⁰ Kao što je u ranijim poglavljima prikazano, radi se o dvjema suprotnim političkim idejama: starčevićevskoj i strossmayerovskoj. Ipak, dvije pozicije povezuje ideja o jugoslavenskoj nadnaciji. Tako 1890-ih pravaška omladina zagovara trijalizam Monarhije i kulturno jugoslavensko jedinstvo pristajući uz unitarističku ideju. Štoviše, za mladohrvate kao neformalnu skupinu pravaške mladeži Starčević, Karadžorđević i Strossmayer bili su jedna osoba, time imajući na umu da su mladohrvati Starčevićevu ideju da su južni Slaveni jedna nacija, tj. hrvatska nacija povezivali s idejom jugoslavenstva (Milanja 2008: 11; 20).

Srbima, Hrvatima i Slovencima Austro-Ugarska monarhija nije bila zemlja meda i mlijeka; nama, koji smo u sebi osjećali neizmjernu kulturnu sposobnost i poziv za višu sudbinu, bilo je tijesno u okviru, gdje su nam davani služinski zadaci i podređeno mjesto (Isto: 63).

Kontrahegemonijsku misao pjesnik je ranije izrazio u stihovima pjesme „Hrvatskim mučenicima“ koja izlazi u časopisu „Mlada Hrvatska“ 1909., a koji se po ilirsko-romantičnoj koncepciji slobode mogu promatrati kao odgovor na Matoševu „1909.“:

*A kukavan je Hrvat novog vremena,
te pušta da ga stranac k stalnoj smrti vodi.
Ne opiruć se klanju — krotko janje — hodi
i ne zna zbacit groznog ropstva bremena.*

Protuaustrijski stav motiviran je između ostaloga i aneksijom BiH godinu ranije, koja je onemogućila njihovo pripajanje Hrvatskoj, o čemu je bilo riječi u ranijim poglavljima. Takav je stav praćen i protumađarskim koji se ocrtava u epigramu „Politika i književnost“:

*Pogibelj nam nacionalna
jesu Magjari;
Pogibelj nam literarna
jesu – Magjeri¹⁶¹.*

Uzred se može spomenuti da je tijekom prvoga šestomjesečnoga boravka u Beogradu 1912. Ujević objavio više desetaka politički intoniranih članaka u kojima se protivi austrougarskoj hegemoniji, a zagovara nacionalno ujedinjenje sa Srbijom (treba napomenuti da je to doba Prvoga balkanskoga rata, koji je moguće služio kao dodatan poticaj ovakvim stavovima), u čemu bi se moglo vidjeti Ujevićevo pristajanje uz mit o narodnom jedinstvu koji je u prethodnim poglavljima analiziran na primjerima djela fra Josipa Vergilija Perića. U pjesmi „Srbiji“ (*Pjesme nevrštene u zbirke 1909. – 1935.*) tu zemlju zove „božanstvena sveta zemljo Pravoslavna“ te ističe da će se Srbija uzdići iz lošeg udesa, iz prolivene krvi najboljih koji su se skrhalo pod gradom čelika.

Kao Ujevićevo ideološko-političku prekretnicu Lipovčan (1990: 108) vidi godinu 1915. kada Ujević skupa sa Supilom, Trumbićem i još osmoricom intelektualaca s juga Monarhije potpisuje javnosti slabije znan dokument u kojem se traži federalno uređenje buduće jugoslavenske države, što vodi do zaključka da je Ujević već tada bio upoznat s velikosrpskom politikom. U kontekstu sloma mita o narodnome jedinstvu mogla (?) bi se čitati 1916. godine napisana, a 1917. objavljena „Svakidašnja jadikovka“ zgaženoga i usamljenoga pojedinca

¹⁶¹ Radi se o kritici književnika Rudolfa F. Magjera koji je prema Remu (2010) primao osude Matoša, Ujevića i Krležu zbog prevelike želje za vlastitim isticanjem, za isticanjem svoga književnoga rada i nametanja svojih shvaćanja književnosti u radu Kluba hrvatskih književnika i umjetnika.

propalih ideala i „svih obećanja blistavih što si ih meni zadao“ kao i druga, slavenska jadikovka nad javom koja je prekrita umnim basnama, snom i maglama, žutim dimom cigara, tugom nevremena („Rotonda“ objavljena u zbirci *Lelek sebra*). Tako predstavljenom Slavenu u pjesmi suprotstavljen je gost sa zagonetnom glavom i otajnom maskom, što bi moglo sugerirati slomljene ideale, raskid s dotadašnjim (političkim) uvjerenjima. Sklonost federativnom uređenju vidi se i u sljedećem citatu iz članka *Obrisi Jugoslavije* objavljenom 1918.:

Nacionalno načelo ne znači nama posvemašnje poricanje regionalnoga bogatstva nego samo njegovo iskorišćenje u vidu veće produktivnosti vrela radinosti, isto kako nam, na drugu stranu, ne znači isključenje ni jedne razumne misli ljudskoga bratstva. Jugoslavija može da bude dobar naslov čestite državne — naročito ekonomske i kulturne — simbioze Srba, Hrvata i Slovenaca. Jugoslavija ima da bude isto tako jedan od podnaslova Balkanske konfederacije (Lipovčan 1990: 112).

U tekstu *Politička inteligencija omladine* objavljenome 1921. u Beogradu književnik instrumentalizira pojedinca i slobodu dajući zaključiti da je sloboda moguća jedino kroz jugoslavenstvo i da pjesnici trebaju biti „stvaraoci i radnici proizvođači“ (Milanja 2008: 140). Konačno, dvije godine nakon toga objavljuje dramatičnu lirsku prozu *Ispit savjesti* kojom potpuno raskida s političkim i nacionalnim mitovima ranih godina (Frangeš 1987: 324). Slijedi korak prema nadrealističkim temama, odnosno izdavanje *Kolajne* (1926), *Auta na korzu* (1932) i *Ojađenog zvona* (1933) koje će Frangeš nazvati produbljenom vizijom pjesnikova položaja u životu i društvu (1987: 325). Pjesničko višeglasje pokazuje neprestanu rekonstrukciju Ujevićeva književnoga identiteta u pozadini čega stoji uvjerenje pjesnika da „[...] nije mozak ljudski jedan kada je riječ o ljepoti, niti je ljestvica vrijednosti za nas sve i uvijek ista. Ja je sam mijenjam po nekoliko puta na dan“ (Ujević 1965: 152). Navedene, u kratkim crtama predstavljene, identitetske sastavnice i kolebanja idu u prilog šire postavljenoj hipotezi o identitetu kao heterogenoj i neprestano (re)konstruiranoj kategoriji u nacionalnom, socijalnom, kulturno-književnom i inom smislu.

9. KNJIŽEVNE NARACIJE POD UTJECAJEM NARODNE POEZIJE

Dok kanonska hrvatska književnost međuratnoga razdoblja nastoji uključiti Hrvatsku u moderna europska strujanja, manji ili manje zapaženi autori računaju na drugu vrstu recepcije. Dvojicu Imočana (Martin Sulić, fra Silvestar Kutleša) i jednoga Hercegovca (Nikola Buconjić) o kojima će dalje biti riječi spaja odabir povijesnih tema i narodnoga izričaja kako bi i sadržajem i stilom ukazali na važnost tradicije i građenje budućnosti na temama iz prošlosti. Odabirom ključnih povijesnih ličnosti koje su u hrvatskoj književnosti, ali često i u tisku i historiografiji mitologizirane trojica autora odražavaju one silnice koje na političkom planu diktiraju državni vrhovi, a koje se potom šire u ideologiji službenih medija, inteligencije i narodnih masa. Time se još jednom pokazuje da poticaji dolaze s vrha, a „mali pisci“ (ne)kritički ih prihvaćaju djelujući kao svojevrsni svjedoci vremena, kroničari, vrijednost čijega djelovanja se očituje više u smislu čuvanja baštine, dokumentiranja i zrcaljenja poticaja s vrha nego u književno-umjetničkom smislu. S druge strane, budući da se radi o autorima koji nisu po primarnom usmjerenju književnici i/ili nisu izravno politički aktivni, ne može se očekivati veći (politički) bunt, već odabir tema kojima se ne mogu zamjeriti vlasti. Ovo se odnosi na tri književnika koja će biti predstavljena u nastavku, dok oni politički aktivniji (Softa, Remeta) i koji odbijaju izravnu političku uključenost te time postaju neposlušnici sustava (Jakovljević) izražavaju snažniju kritiku, i to u proznim književnim vrstama.

9.1. Martin Sulić: idealizacija vladara

Braću Srbe, Hrvate, Slovence,
Koji Nijemcu robuju Madžaru,
Da pod žezlom svojim ujedini,
Tako treći dokrajčiti čin će
Remek-djela Karađorđevića
(Martin Sulić, *Karađorđevići*, 1918)

Gotovo nezapaženi književnik Martin Sulić¹⁶² u godini dolaska dinastije Karađorđevića na vlast u novouspostavljenom Kraljevstvu SHS izdaje ep *Karađorđevići* (Split, 1918), a ep

¹⁶² Martin Sulić (Zagvozd, 1863. – Split, 1927.). Kao dječak pobjegao je od kuće u Imotskoj krajini i u Dubrovniku završio klasičnu gimnaziju, a u Zadru vojnu akademiju. U mirovinu je otišao kao major austro-ugarske vojske. Pisao je pjesme i drame. Objavo je drame *Otmica* (Šibenik, 1909.), *Kamatnik* (Split, 1913), *Polazak* (Split, 1913), ep *Kralj Tomislav* (Split, 1925), ep *Karađorđevići* (Split, 1922, 1925) te poemu *Albert Marangunić* (Split, 1926). U rukopisu je ostavio spjev *Ljudevit Posavski*. Više o Suliću u: Šušić, Vuković (2001).

Kralj Tomislav (Split, 1925) objavljuje o tisućitoj obljetnici navodnoga krunjenja prvoga hrvatskoga kralja na Duvanjskome polju – dakle, oko grada Duvna, koji se od 1925. do 1945. godine te nakon referendumu o promjeni imena 1990. naziva Tomislavgrad¹⁶³.

U prvome epu prikazuju se junački podvizi kralja Petra i sina mu Aleksandra Karađorđevića protiv Njemačke i Bugarske. Analizom teksta, a na temelju pjesnikove napomene iz predgovora, vidljivo je da je ratnu strategiju Karađorđevića personificirao u boga rata Davora, junaštvo srpske vojske u vilu Ravijojlu (koja je čest lik narodnih predaja), a plod njihove ljubavi u vilu Jugoslavu. Maloj vili kumuju tri djevice: Hrvatica, Srpkinja i Slovenka, a krsti je Kraljević Marko. Zajedničkom se plesu u tradicionalnom kolu pridružuju Habundija, Rusalka i druge vile slavenske mitologije. Ovi mitološki likovi otkrivaju se u vizijama kapetana Jove Jovanovića, a služe za metaforičko utjelovljenje aktualne političke struje. Izravna podrška novoj zajednici očituje se u stihovima:

*U slavenstvo povrati se, brate,
U njem samo sreća tvoja cvate* (Sulić 1918: 32).

Nadalje, uz zagovaranje politike jugoslavenstva i mitologiziranje ličnosti Karađorđevića zanimljivo je i da je tema pripojenja BiH Austriji izložena u kritici ruskoga cara Nikolaja austrijskom caru Franji Josipu:

*Pa si Herceg-Bosnu¹⁶⁴ pridružio
Već golemoj dotad Austriji,
Ne pitajuć nikoga do Boga,
A moro si sve sile velike.
Ja bih ti se osvetit imao,
No radije izmirom bih blagim
Nego l' teškim oružjem ljutijem*

¹⁶³ Duvanjsko se polje kao mjesto krunidbe spominje u narodnoj predaji, a promjena imena grada Duvna u Tomislavgrad možda je motivirana tom predajom (primjerice tako tvrdi povjesničar Pavličević 1994: 54), a možda i rođenjem Tomislava, sina kralja Aleksandra, jer se naziv Tomislavgrad vraća u doba Karađorđevića. Naime, želeći preimenovati Duvno u čast kralja Tomislava, Duvnjaci su pokušali iskoristiti priliku i predvođeni radićevcem fra Šimom Ančićem zamolili su kralja Aleksandra da se grad nazove u čast njegova sina, princa Tomislava i krunjenja prvoga hrvatskoga kralja Tomislava. Međutim, kralj je Duvnjacima podvalio i pristao da se grad preimenuje u čast princa, ali bez spominjanja kralja Tomislava i njegove krunidbe na Duvanjskome polju (Krišto 2011: 266–267).

Marko Dragić Duvanjsko polje spominje kao mjesto bitke slavnoga kapetana hrvatske vojske Petra Kružića s Turcima (2017: 51), a piše i da je Duvno rodno mjesto narodu omiljenoga junaka hajduka Mijata Tomića, o kojemu je (slično kao u prethodnom slučaju Andrijice Šimića) na području Imotskoga i Hercegovine nastala bogata usmena književnost (2017: 73). Ovakvi mitologemi važni su za shvaćanje pre naglašavanja važnosti određenosti toponima u pučkim i autorskim iskazima.

¹⁶⁴ Naziv koji se literarno upotrebljavao za područje današnje BiH tijekom austro-ugarske vladavine, a tijekom posljednjeg rata u BiH pripadnici Hrvatske demokratske zajednice BiH koristili su se ovim nazivom u pokušaju uspostave hrvatske teritorijalne jedinice u BiH sa sjedištem u Mostaru (Pehar 2015: 350).

Neugodnu raspru dokrajčio (Isto: 28).

Budući da „majka slavenska, Rusija“ (Isto: 31) štiti Srbiju i s obzirom na cjelokupnu atmosferu potpore i veličanja kralja Aleksandra u epu, aneksija BiH prikazana je negativno. U prikazu dogovora predstavnika velesila u Beču 1914. kod Sulića je zamjetan i kontraaustrijski narativ (suprotan, primjerice, ranijem narativu Nikole Buconjića iz prvoga istraživačkoga razdoblja, dok u međuratnom razdoblju Buconjić razvija umjereni kontraaustrijski narativ). Osim ruskoga cara, prisutni su britanski kralj Đuro, talijanski kralj Viktor i njemački car Vilim koji kori kralja Aleksandra jer mu potkopava temelj državi. Kraljevi politički neprijatelji predstavljani su metaforički kao slijepci koji međusobno jedni druge vode. Protuaustrijski je stav neočekivan s obzirom na aktualne izvanknjiževne okolnosti. Uz biografski podatak da je autor bio visoko rangiran u austro-ugarskoj vojsci, dodajemo i da je car, kako je ranije u radu podcrtano, u očima Imočana i Hercegovaca percipiran pozitivno iz nekoliko razloga: (1) u usporedbi s neprilikama u Kraljevini SHS, razdoblje stare Monarhije djeluje kao doba sklada; (2) stanovnici Imotske krajine brzo su napredovali u austro-ugarskoj vojsci, poznavali njemački jezik i „galantari“ po Austriji gdje su dobro primani do 1936., kada ih vlasti tjeraju; (3) kako je u epu vidljivo, austrijskom okupacijom BiH se pridružuje hrvatskim zemljama iako s njima nikad nije bila službeno povezana, čemu se prohrvatski orijentirana inteligencija nadala, ali ipak se nalazi u istoj državnoj zajednici nakon višestoljetne osmanlijske okupacije. S druge strane, umjereni je protuaustrijski narativ u skladu s općim početnim zanosom novom državom. Nasuprot tome, austrijski kontranarativi Nikole Buconjića i Mate Ujevića, koji će se obraditi u kasnijim potpoglavljima, očekivani su. Prvi iskazuje protuaustrijski stav u kontekstu pogibije Zrinskih i Frankopana, a drugi stvara u doba lošega položaja Hrvata u prvoj Jugoslaviji te služi kao izraz otpora prema bilo kojoj hegemoniji.

Povijesne teme Sulić bira i u drugom epu, odnosno u prikazu krunidbe „prvoga hrvatskoga kralja“, i to na teritoriju Bosne i Hercegovine. Analizom se teksta uviđaju trostruke tendencije: (1) pokazati dugotrajnu opstojnost hrvatske države koja po uzoru na europske velesile dobiva zajedničkoga vladara koji navodno ujedinjuje Panonsku i Primorsku Hrvatsku¹⁶⁵; (2) potvrditi (još jednom) da je BiH hrvatska zemlja, kolijevka hrvatske državnosti;

¹⁶⁵ Goldstein (1985: 51; 24) upozorava da je oskudan izvorni materijal o Tomislavu, on se u pismu pape Ivana X. naziva kraljem, ali taj se izraz rabio u ranom srednjovjekovlju u značenju snažnog i utjecajnog vladara te lat. *rex* može značiti i hrv. *knez*. Kraljem se naziva i u tzv. *Ljetopisu popa Dukljanina* vjerojatno iz 12. stoljeća te u spisu crkvenog sabora u Splitu iz 925., dok se u djelu iz 13. stoljeća *Historia Salonitana* Tome Arhidakona, prvoga historičara-kroničara, tvrdi da su tek Držislav i njegovi nasljednici nazivani kraljevima Hrvatske i Dalmacije. Spis iz 10. stoljeća Konstantina VII. Porfirogeneta, poznat pod nazivom *De administrando imperio* koji govori o Hrvatskoj tog vremena Tomislava ne spominje kao ni Ivan Lučić u opsežnom djelu o hrvatskoj povijesti i vladarima *De regno Croatiae et Dalmatiae libri sex* (1666).

(3) istaknuti bliskost hrvatskoga vladara s papom Ivanom X. (dok biskup Grgur Ninski kruni Tomislava, on izriče pohvale papi i Bogu). Slično kao i u prethodnome epu koji hvali srpska junaštva i Karađorđeviće koji rade na slavenskom ujedinjenju, u prikazu Tomislavove pobjede nad bugarskim carem Simeonom očituje se tendencija stvaranja slike zajedništva Hrvata i Srba. Naime, Hrvati već ranije prihvaćaju srpske izbjeglice koji bježe nakon Simeonova osvajanja srednjovjekovne srpske države Raške te Tomislavovom pobjedom ne brane samo svoju državu, već se i osvećuju za poraz slavenske braće. Nasuprot ratobornome Simeonu slavi se njegov sin Petar koji poput Tomislava radi na pomirenju Bugara i Srba, a posebnu zahvalu obojici izriču srpske izbjeglice. U završnim stihovima Tomislava slave narodne mase:

*Minula je ratna pogibija,
Koja slavi kralja Tomislava,
Na oružju sv'jetlom mrkog lava,
Okrunjenog sina hrvatskoga,
Pobjednika roda mađarskoga,
Koji snažno gaji bratsku slogu:
Pravednomu vjerno služi Bogu (Sulić 1925: 30).*

Iz ovog mitologiziranoga prikaza Tomislava kao i Karađorđevića u prethodnome epu može se zaključiti da se u Sulićevim epovima napisanima u vremenu kad se potencira zajedništvo Hrvata i Srba identitet gradi u liku idealiziranoga vladara, hrabroga, pobožnoga, koji radi na slavenskoj slozi, a protiv njemačkih, mađarskih i bugarskih neprijatelja. Ne može se zanemariti ni činjenica da epovi nastaju prigodno; *Karađorđeviće* izdaje u godini pada stare Monarhije i ulaska hrvatske u novu državnu zajednicu, a *Kralja Tomislava* u godini kad se proslavlja „tisućita obljetnica hrvatskoga kraljevstva“ diljem Hrvatske, uključujući i kolovošku proslavu u Imotskome koja je okupila oko 4000 sudionika među kojima su uz narod bili i predstavnici vlasti te članovi Orjune¹⁶⁶, Sokola¹⁶⁷ i Orlova¹⁶⁸ (Ujević 1991: 349).

Analizom studija hrvatskih i stranih istraživača (Farlati, Būdinger, Rački, Klaić, Kukuljević, Smičiklas, Šišić, Hauptmann, Gruber) kao i publicistike, Goldstein dolazi do zaključka da su istraživači nerijetko oprečnoga mišljenja, često pod utjecajem aktualnih političkih i povijesnih prilika, posebno tijekom godina proslave „tisućugodišnjice hrvatskog kraljevstva“ kad su se razni interesi manifestirali kroz priču o hrvatskom srednjem vijeku i veličanje Tomislava. Na konstrukciju današnjega lika Tomislava posebno su utjecale rasprave Račkoga i Kukuljevića i publicistički prikazi kao i povijesne okolnosti posljednjih 100-tinjak godina, a takve konstrukcije i nerealno veličanje samo jedne ličnosti vode osiromašenju hrvatske povijesti, upozorava Goldstein.

¹⁶⁶ Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna) osnovana 1921. u Imotskome nije imala dugotrajnoga uspjeha zbog očitoga poslušna režimu (Ujević 1991: 352).

¹⁶⁷ U početku sa sportskim ciljevima, a kasnije ispolitizirano unitarističkim težnjama Hrvatsko sokolsko društvo u Imotskome gubi ugled i utjecaj promjenom imena u Soko Kraljevine Jugoslavije (Isto: 350).

¹⁶⁸ Katoličko gimnazijsko društvo Orao vezano je uz hrvatski katolički pokret i cilj mu je bio širenje izobrazbe, prosvjete, stvaranje društva temeljenog na kršćanskim vrednotama (Isto: 351).

9.2. Nikola Buconjić: stara tradicija i nova „suprotiva“

Narod, koji svoje mrtve štuje,
Na prošasti budućnost si snuje

(Nikola Buconjić, *Grof Petar Zrinski i knez Fran Krsto Frankopan*, 1926)

U prethodnim su poglavljima lirika, proza, raniji epovi kao i etnografska djela Nikole Buconjića razmatrani u kontekstu gradnje hrvatsko-katoličkoga identiteta na čvrstim stupovima tradicije u okviru koje su razmatrane kategorije obiteljske strukture, vjernosti domovini i caru, rješavanja hrvatskoga pitanja u Bosni i Hercegovini suradnjom Hrvata i muslimana. Zaključeno je da se na tradicionalnim kategorijama gradi lik uzornoga Hrvata katolika, pri čemu je naglasak bio na prikazu svakodnevice običnih ljudi. Sličnu će tematiku Buconjić obraditi u romanu *Grob do groba* (Sarajevo, 1941/1942), počinjući s putopisnim prikazom „lijepoga i pitomoga“ gradića Stolca u jugozapadnoj Hercegovini, koji se zatim pretvara u prikaz svakodnevnog života Hrvata katolika koji žive u skladu s muslimanima. Zamjetno je da se kao i u Buconjićevim ranije navedenim djelima hvali uzoran župljanin, koji djecu šalje u školu i obavlja svoj posao; žene i djevojke su zauzete kućanskim obvezama poput Marije, kćeri zidara Boška, a mladići razmišljaju o novim mogućnostima zarade poput Marijina brata Nike koji prvi pokreće pogon za proizvodnju soda-vode. Autor ne propušta spomenuti hercegovačko-hrvatske kontakte, između ostaloga navodeći kako dubrovački biskup pomaže trebinjskoj biskupiji izgraditi kršćansku pučku školu u kojoj „[...] su knjige bile zagrebačkoga izdanja, protkane narodnim hrvatskim duhom, kao i po svim drugim hrvatskim krajevima“. Aktualna nacionalna tematika i autorov prohrvatski stav ocrtava se primjerice u komentaru pripovjedača da je kotorski predstojnik otpustio iz službe učitelja Đuru Kuzminovića koji je bio „vrlo dobar hrvatski domoljub, i zato ga je trebalo maknuti“ (Alilović 1983: 59) te je imenovan učiteljem pravoslavac Jovan Šestanović, nakon čega se zatvara ova škola, a otvara državna. U daljnjoj analizi Buconjićevih tekstova pažnja će biti posvećena također nacionalnoj tematici, i to u odabranim epovima.

Naime, u međuratnom razdoblju, Buconjić i dalje pjeva u narodnom duhu, tematizirajući povijesne događaje (Bitka na Krbavskom polju) te znamenite hrvatske i muslimanske ličnosti (npr. Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Petar Berislavić, Petar Zrinski, Fran Krsto Frankopan, Gazi Husrevbeg, Hasan i Husnija i dr.). Piše i prigodnice suvremenicima Musi Ćazimu Ćatiću, Hamziji Kreševljakoviću i Hadži Džemaludinu-efendiji Čauševiću nastojeći tako ostvariti kulturnu suradnju usprkos vjerskim razlikama. Dok se na području kanonske

književnosti, kako je ranije istaknuto, vide dva poimanja književnosti (kao ekspresije i kao mimeze), ovakva Buconjićeva nastojanja ožvljavjanja tradicije pokazuju tendencioznu notu. Dokaz tome je i predgovor epa o Gazi Husrevbegu objavljen u Sarajevu 1941. u kojem će Husein Đoga istaknuti da se u tekstu „ocrtava borba istokrvne braće Hrvata islamske i katoličke vjeroispovijesti“ koja se ne smije ponoviti danas kad je razvijena svijest o pripadnosti istome narodu i bratskoj solidarnosti (Okuka 2005: 49). Zanimljivo je da isti pojam „istokrvne braće“ Buconjić spominje u uvoda ranijega etnografskoga djela *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1908), naglašavajući da se po načinu života katolički Hrvati u BiH razlikuju od ostalih naroda u ostalim hrvatskim zemljama, ali se u običajima odražava orijentalni život uslijed višestoljetne osmanske okupacije koja je učinila da katolici milom ili silom prihvate nove običaje kako bi si osigurali opstanak kao podložnici Osmanlija „ili onog dijela istokrvne braće, koja dolaskom Osmanlija primiše i njihovu vjeru, Islam“ (1999: 9)¹⁶⁹.

Kako je vidljivo iz gornjih navoda, pripadnik drugoga, prosvjetarskog sloja hrvatske inteligencije svoj će preporoditeljski rad s jasnije izraženim političko-ideološkim nastojanjima nastaviti i u drugome istraživačkome razdoblju u kojem će se analizirati njegovi epovi kojima se upisuje u tradiciju hrvatske narodne poezije. Naime, Buconjić u epskim desetercima prikazuje dva povijesna događaja koja su odredila sudbinu hrvatskoga naroda proteklih stoljeća, bitku na Krbavskome polju i pogibiju Zrinskih i Frankopana.

U predgovoru prvome, romantičnome epu bez epske dramatike i uzvišenosti (Okuka 2005: 49) pod nazivom *Grof Petar Zrinski i knez Fran Krsto Frankopan* (Sarajevo, 1926) autor napominje da se držao povijesne istine i oslanjao na Kumičićevu *Urotu zrinsko-frankopansku* te zahvaljuje na savjetima Ivanu Milićeviću, čiji su odabrani tekstovi analizirani u ranijim poglavljima. U ovim činjenicama ogleda se Buconjićev program: osloniti se na hrvatsku književnu tradiciju, pisati o onim povijesnim događajima koji veličaju hrvatske junake i surađivati s istomišljenicima među kolegama (već je u prvom istraživačkom razdoblju spomenuto da ga s Milićevićem veže ideja o suradnji hrvatske i muslimanske inteligencije). Zrinski i Frankopani prikazani su kao Hrvati plemenite loze, iz uzoritih obitelji u kojima se njeguju bliski odnosi (nakon smrti Nikole Zrinskoga „Bez Nikole Petar ostanuo / Kao soko bez desnoga krila“ (Buconjić 2011: 318); nakon smrti Vuka Frankopana i odlaska njegove žene Dore u Sloveniju Vukova kći Ana Katarina brine se za brata Frana: „Sestra bratu zamijenila

¹⁶⁹ Hrvatsko-muslimansku suradnju uz Buconjića tematiziraju i drugi predmetni autori: Osman-Aziz (analizirani romani i novele u prvom dijelu disertacije), Ilija Jakovljević (npr. pripovijest *Vaga*) te Mate Ujević (prikazuje slogu katolika i muslimana u srednjoškolskim čitankama koje priređuje, a u kojima donosi i nešto tekstova islamske tematike).

majku“ razvijajući mu rodoljubne osjećaje: „U grudi mu ljubav udahnula / Za rodbinu i za otadžbinu“ (Isto: 319). Tradicija je ispoštovana i u prikazu zaruka i vjenčanja Ane Katarine s Petrom Zrinskim, odnosno Frana Krste Frankopana s Talijankom Julijom de Narom, pri čemu parovi iskazuju poštovanje i poslušnost roditeljima i Bogu te iznimno gostoprimstvo na svadbama. Protagonisti, prikazani crno-bijelom tehnikom, predstavljaju uzor pravih Hrvata koji rade za dobro obitelji i domovine, a pokušaji pregovora s Turcima protiv bečkoga dvora prikazani su kao jedino rješenje koje je Petar Zrinski mogao vidjeti nakon neuspjelih pregovora s drugim državama (Mleci, Francuska, Poljska). Očekivano, prisutan je i kontraaustrijski narativ umetnut u usta Jurja Zrinskoga, Petrova oca, koji hvali junačka djela svog djeda Nikole Zrinovića naglašavajući da djedu austrijski car nije pomogao u obrani Sigeta od Turaka, ali je turski narod ipak zadržan smrću sultana Sulejmana (Isto: 313):

*Od ondašnjeg do današnjeg dana
Slušajući bečkoga cesara,
Sve njemački vrve dženerali
K nama amo, gdje ih ne trebamo,
Među nama Nijemcu mjesta nema.
Ali eto goleme nevolje,
Mi se njemu otet ne možemo,
Jer tolike vojske ne imamo,
Da ga s praga svoga otjeramo.*

Didaktičan ton i vjerojatan razlog odabira povijesne tematike otkriva se u završnom pjevanju; iako su oba plemenita roda ostala bez potomaka nakon pogubljenja u Bečkom Novom Mjestu 1671., s dvojicom velikana nije umrla uspomena na junaštvo i nada za osvetom koja stiže propašću Monarhije 1918. godine. Pozivanje na tradiciju i gradnju budućnosti na poštivanju prema prošlim događajima sadržano je u završnom distihu: „Narod, koji svoje mrtve štuje, / Na prošasti budućnost si snuje“ (Isto: 378).

Na sličan način dana je pouka u završnim stihovima epa *Bitka na Krbavskome polju* (1929) u kojem se usprkos teškim hrvatskim gubicima ističe zajedništvo hrvatskih ratnika (koji se skupljaju iz svih sela i gradova), a upozorava osmanska velesila kojoj će Hrvati uspješno odolijevati još 73 godine, pri čemu se aludira na godinu 1566. i Bitku kod Sigeta kad su Turci oslabljeni odustali od pohoda na Beč. Zanimljivo je istaknuti da se kritizira preveliko samopouzdanje bana Derenčina umjesto pouzdanja u Božju providnost, čime se Buconjić priključuje marulićevskom krugu pisaca „suprotive“ (otpora uz predavanje Božjoj volji), kojemu pripada i fra Josip Vergilije Perić s već analiziranom novelom *Kula od uzdaha* (1900).

Ipak, u kontekstu Buconjićevih nastojanja za suradnjom s predstavnicima muslimanske inteligencije, bitno je još jednom podsjetiti na misao iz Đogina predgovora da se hrvatsko-turski sukobi sada sagledavaju u novom svjetlu, kao borba „istokrvne braće“. U Buconjićevu epu ne niječe se povijesni događaj niti sukob dviju vjera, „kletih dušmana“, ali zamjetno je da hrvatski junaci nisu idealizirani, da se kritizira preveliko samopouzdanje kako bana Derenčina tako i Harzi-paše u Bitci na rijeci Uni 1483., da su Turci imali više sreće „na mejdanu“, odnosno antitursko raspoloženje ne dominira kao što bi se očekivalo sve do završnih stihova:

*Hrvati se stali pribirati
I desnice svoje pridizati,
S Turcima se i nadalje klali,
A n'jesu se savladati dali.
Sedamdeset i tri godinice
Turska sila još ponosna bila,
Pa joj stala opadati krila* (Buconjić 2011: 299).

Buconjićeve (neotradicionalne) naracije zasnivaju se na čvrstim uporištima obitelji, vjere, patrijarhata, domoljublja i međuvjerske snošljivosti, čime se magle granice između književnosti, povijesti i folklora, a autor se upisuje u djelovanje ranijih slojeva inteligencije (prosvjetarskoga, kojemu je pripadao, te redovničkoga).

9.3. Fra Silvestar Kutleša: folklorom i guslama prikazana vilinska Imota

Narod lipo govori, pun vantazije i pojezije. U svakoj drugoj ili trećoj kući
gusle gusle, pisme se pivaju i pripovitke pripovidaju [...] Što očima vide,
rukama stvore. Tuđe neće, a svoga nedadu.
(fra Silvestar Kutleša, *Život i običaji Imocke krajine*, 1993)

U godini uspostave Banovine Hrvatske¹⁷⁰ imotski franjevac fra Silvestar Kutleša¹⁷¹ nakon desetogodišnjega prikupljanja građe po Imotskoj krajini i pograničnim prostorima

¹⁷⁰ Sporazumom Cvetković-Maček stvorena je 26. kolovoza 1939., odnosno pet dana prije početka rata, u okviru Kraljevine Jugoslavije zasebna jedinica Banovina Hrvatska sa širokim ovlastima u području zakonodavne, upravne i sudske vlasti s obilježjima državnosti, koja su je približavala statusu federalne jedinice. Banovina je trebala riješiti hrvatsko nacionalno pitanje jer je uključivala najveći dio Kraljevine Jugoslavije s većinskim hrvatskim stanovništvom (Goldstein 2008: 189).

¹⁷¹ Fra Silvestar Kutleša (Gornji Vinjani, 1876. – Imotski, 1943.) bio je profesor na Franjevačkoj gimnaziji u Sinju, župnik u Lovreću i Runovićima, gvardijan u Makarskoj. Skupljao je etnografsku i folklorističku građu svojega zavičaja koja je objavljena tek 1993. pod nazivom *Život i običaji u Imockoj krajini*. Godine 1939. objavljuje *Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine*. Više o Kutleši u: Grbavac (2021).

(posebno u hercegovačkim Vinjanima Gornjim) objavljuje *Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine* (Šibenik, 1939), koje su pretiskane u Imotskome tijekom Domovinskoga rata 1993. Znakovite su obje godine ako se uvaži autorova napomena iz predgovora da mu je nakana upoznati čitavu domovinu s narodnim blagom Imotske krajine koje je sadržano u bogatom jeziku, maštovitom sadržaju i jednoj dikciji narodnih pjesama. Pri tome zaključuje da je „narodna pjesma istinita slika našega naroda“ (Kutleša 1993: 4) i da je zadatak inteligencije sakupljati narodno blago ne bi li se možda u Krajini našla još koja *Hasanaginica*. Takav zadatak treba gledati u svjetlu cjelokupnoga etnografsko-folklorističkoga rada – kojim se, kako je ranije prikazano, bavio i Buconjić objavivši *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1908) – dokumentiranoga u Kutlešinoj monografiji *Život i običaji u Imockoj krajini*¹⁷² (Split–Imotski, 1993) na kojoj je najintenzivnije radio 1932. – 1936. godine (Čulinović-Konstantinović 1993: 10).

Poštujući načela istinitosti, objektivnosti i autentičnosti, a ugledajući se na *Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* dr. Antuna Radića (u disertaciji spomenutoga kao podupiratelja don Ilije Ujevića) koja je objavljena 1897. u Akademijinu *Zborniku za narodni život i običaje*, Kutleša prema kazivanju ukupno 149 kazivača koji pripadaju različitim društvenim slojevima govori o 300-tinjak različitih tema vezanih uz prostor 22 imotske župe, odnosno 52 sela. Uz mikroregionalne specifičnosti (primjerice ženidbeni običaji Kutlešina rodnoga mjesta Runovići) monografija se tematski uklapa u postojeća djela iste vrste, između ostalih i spomenuto Buconjićevo djelo, kao i dijelom u *Drvene strojeve*¹⁷³ fra Martina Mikulića. Pritom se opet tradicija potvrđuje kao temelj identiteta (stabilna obiteljska struktura, slavljenje svetkovina, odnos ruralno – urbano, održavanje običaja, blizak odnos s prirodom koja se ocrtava u kršnoj fizionomiji stanovnika i dr.). Specifičnost je ove monografije što donosi dio narodnoga blaga usmene književnosti (epske pjesme, kraće prozne oblike poput mitskih i demonoloških predaja, narodnih molitvi, poslovice, zagonetki, šala, crtica), a u kontekstu je rada potrebno naglasiti da se po jeziku, odnosno izgovoru Imočani identificiraju s Hercegovcima: „Ercegovina do Neretve i u jeziku i u naričju i u naglasu, sublizu, jednaka je Imockoj krajini“ (Kutleša 1993b: 85).

¹⁷² Usprkos obećanjima urednika Akademijina *Zbornika za narodni život i običaje* dr. Dragutina Boranića, zbog rata i posljedičnoga nedostatka novca opsežna Kutlešina monografija nije tiskana planirane 1937., ali je bila dostupna u Arhivu Etnološkoga zavoda. U dijelovima je objavljivana 1978. – 1980. u „Imotskoj krajini“, a cjelovito tek ratne 1993. u izdanju Matice hrvatske (Čulinović-Konstantinović 1993: 11).

¹⁷³ Ovo djelo kao i Ujevićevo monografija objavljeno je posthumno. O poteškoćama s izdavanjem *Drvenih strojeva* vidjeti bilješku 114.

Vraćajući se na zbirku, analizom se uviđa da sadrži 43 pjesme koje se, kao i u slučaju Buconjićevih autorskih epova, i sadržajem i formom upisuju u hrvatsku književnu tradiciju, odnosno usmenu književnost, ali i autorsku književnost koja je nastala po uzoru na narodno pjesništvo (primjerice fra Filip Grabovac, fra Andrija Kačić Miošić, fra Grgo Martić, Ivan Mažuranić). Crno-bijela karakterizacija, romantičan ton, epski deseterac transkribiran iz usta lokalnih guslara (i to ne rukom autora, već tih samih guslara ili njihovih bližnjih kako bi se zadržala autentičnost), povijesne i folklorističke teme pokazuju kako epska poezija u međuratnom razdoblju nije stvar anakronije na području Imotskoga i Hercegovine, već živi među pukom. Karlo Koser (1993: X) primijetiti će da Kutleša nastavlja rad don Špira Margetića, Ante Alačevića i Mate Ostojića koji su na istom prostoru skupljali narodno blago, jednako kao i fra Andrija Kačić Miošić, fra Petar Kačić – Peko, don Mihovil Pavlinović i Stjepan Banović na području obližnjega Makarskoga primorja. Međutim, pod utjecajem moderne civilizacije i kulture narodne su pjesme na Primorju ranije iščeznule. O recepciji pjesmarice govori podatak da je ukupno rasprodano 2000 primjeraka, uključujući 1000 u Imotskoj krajini, 500 u Mostaru, preko 400 u Splitu i u Dugom Ratu, a da su publiku sačinjavali različiti slojevi društva. Planirano drugo izdanje nije objavljeno zbog početka rata i autorove smrti (Koser 1993: XXVIII–XXIX). Zanimljivo je napomenuti da je Kutleša primao podršku Mate Ujevića koji je također skupljač narodnoga blaga i koji 1938. izdaje *Hrvatsku narodnu pjesmaricu*, a o kome će biti riječi kasnije u radu.

Kritičari navode podudaranje nekih Kutlešinih pjesama s onima iz pjesmarice Vuka Karadžića *Srpske narodne pjesme* (Beograd, 1929), *Bosanske pjesmarice* fra Ivana Frane Jukića i *Narodne pjesmarice* Matice dalmatinske, čega je i sam autor bio svjestan prema pismu u kojem navodi da je te pjesme uvrstio „ne samo kao varijante, nego i zato da se znade, gdje je Vuk tražio i našao svoje pjesme“ (Koser 1993: XXX). Budući da je „sporne“ stihove ispjevao hercegovački guslar Mate Galić iz Vinjana Gornjih, čini se da je Kutleša htio pokazati u predratno doba kako su i na području narodnoga blaga Hrvati bogatiji nego se to prikazuje u javnosti.

Uz izraženu rodoljubnu crtu, pjesmarica se tematski orijentira na već poznate identitetske kategorije obitelji (ženidba se javlja u naslovima 17 pjesama), vjere (pokazuje se kao silnica u obrascu ponašanja gotovo svih junaka, najčešće je shvaćena tradicionalno i ritualno, a motivacijski djeluje na život kršćanskih junaka u borbi protiv Turaka „za viši cilj“; zamjetno je da se prelazak s jedne vjere na drugu ne gleda pozitivno), poniznoga junaštva (veliča se umjerenost i skromnost) i dr. Budući da su junaci vođeni osjećajem dužnosti i časti, povijesna (ne)utemeljenost likova (od kojih su neki povijesne ličnosti, neki su nastali na temelju

predaja, a treći nisu potvrđeni ni u predajama) ne mijenja autentičnost ni spontanost izraza i jasnoću didaktične poruke.

Analogno gore spomenutome, analiza pokazuje i da (ne samo kod Kutleše nego i ranije spomenutih Buconjića i Sulića) specifično poimanje vremena i prostora može samo pojačati dojam autentičnosti i didaktike. Naime, pjesme ne tematiziraju aktualne događaje, nego one ranijih stoljeća (17. i 18. stoljeće kod Kutleše te 1493. i 1671. godina u slučaju Buconjića, odnosno 925. godina u Sulića). Takvo oživljavanje tradicije ima funkciju ohrabriranja naroda i dokazivanja dugotrajnoga opstanka Hrvata u domovini. Vrijeme se percipira preko ključnih godina koje označavaju događaje koji se uspoređuju s aktualnima i služe kao lekcija ili motivacija. Nasuprot ovakvom cikličnom poimanju vremena – karakterističnom za zajednice u kojima pismenost nije na visokoj razini te stoga usmena književnost igra veću ulogu – prostor se percipira kao fluidna kategorija. To se očituje metonimijskim proširivanjem značenja povijesno važnih toponima, pri čemu Duvanjsko polje postaje simbolom hrvatske državnosti, a Kravsko polje simbol svih poprišta borbi i u konačnici cijele države Hrvatske (analogno tome i junaci poput bana Derenčina ili knezova Zrinskih i Frankopana simboli svih hrvatskih junaka), dok geografske netočnosti u pjesmama često nepismenih ili polupismenih guslara koji su tekstove donosili Kutleši svjedoče o (ne)poimanju prostora koji se odnosi na hrvatske zemlje, ali i područje turske carevine. Kao što ni likovi nisu svi povijesno utemeljeni, tako nije ni svaki toponim stvaran ili je zabunom smješten na krivu lokaciju. Usprkos tome, važnost odabranih toponima jednako kao i važnost godina (obično bitki i ratova) ne dovodi se u pitanje, što je karakteristično za narodnu književnost prenošenu usmenim putem koja „nije poznavala granice, već se gradila oko iskonskih ljudskih i životnih motiva i emocija, dok su se samo imena junaka i lokaliteta tih djela mijenjala“ (Rizvić 1980: 9).

10. KNJIŽEVNE NARACIJE POD UTJECAJEM REGIONALNIH SUDBINSKIH TEMA

10.1. Petar Bakula: narodni duh i socijalna angažiranost

Kadgod se navратиш u moje selo
naći ćeš: popa, bijedu, žandara
i trudne žene

(Petar Bakula, „Četiri zla“, u: *Pjesme i pripovijetke*, 1997)

Dok dio inteligencije, kako je pokazano na primjeru Sulića, Buconjića i Kutleše, inspiraciju pronalazi u narodnome duhu, usmenoj književnosti i povijesnim temama, radnički sloj prelazi s nacionalne na socijalnu tematiku te se tako u očima kritičara dovodi u rizik nepoštivanja kriterija estetike i literarnosti, odnosno davanja prednosti doslovno shvaćenom mimetičkom prikazu (hercegovačke) svakodnevice.

Petar Bakula¹⁷⁴ pripada piscima koji su „svjesni činjenice da poetsko doživljavanje i izražavanje ovisi ne samo o ustreptalim lirskim predispozicijama pojedinaca, nego i o stvarnom položaju pjesnika u životu i društvu“ (Bakula i sur. 1936: bez paginacije). Preneseno na područje proze, Bakulu se o okviru ovoga rada može promatrati zajedno s Ivanom Softom i Ilijom Jakovljevićem jer trojica književnika dotiču socijalne teme, odnosno gore spomenuti položaj pojedinca u društvu u nepovoljnom međuratnom razdoblju. Spaja ih i tematika slanja hercegovačke djece u Slavoniju, o kojoj pišu u proznim djelima.

Što se Bakuline lirike tiče, analizom odabranih pjesama objavljenih u raznim časopisima može se ustvrditi da pjesnik prikazuje surovu stvarnost hercegovačkoga sela motivima sivila, krša, materijalne oskudice i sveopće nemoći seljaka da išta promijene: „I ništa se novo ne događa / tek pokoljenja se mijenjaju“ (Isto: 41). U pjesmama koje su većinom socijalne tematike razaznaje se dihotomija uvjetovana društvenim statusom koji za sobom povlači i ekonomsku (ne)stabilnost, pri čemu su i u poraću na vrhu predstavnici države i crkve (žandari, ubirači poreza, fratri koji grade novi župni dvor), a na dnu je seljak čija je bijeda dočarana naturalističkim slikama trudnih žena, slinave djece, uvučenih seljačkih lica, živih

¹⁷⁴ Petar Bakula (Posušje, 1906. – Zagreb, 1997.) hrvatski je pjesnik i pripovjedač, pripadnik naprednoga radničkog pokreta od 1933. Proganjan je i zatvaran kao napredan pisac u doba šestosiječanjske diktature. Jedan je od osnivača Radničkoga teatra u Zagrebu 1931. S Novakom Simićem i Vladimirom Mađarevićem pokrenuo je časopis „Književna kovačnica“ 1934., koji je nakon izlaska prvoga broja zabranjen. Zbog šikaniranja vlasti prestaje objavljivati, a posthumno su mu izdane *Pjesme i pripovijetke* (1997). Više o Bakuli u: Alilović (1983), Alilović (1989), Marjanović (2001), Glibo (2006).

mrtvaca trulih pluća koji rigaju krv. Političke promjene nisu donijele i željeni društveno-ekonomski napredak, što se vidi u pjesmi „Bez promjene“:

*Tu su nedavno dolazile age
ovnove pekli, pucali iz kubura.
Ljubili kmetske žene
i nosili trećinu.
Danas porobači robe
za porez i neutjerane globe
a u jesen fratar kupi svoju redovinu (Isto: 44).*

Sličnu misao iznijet će u pjesmi „Hercegovina“ u kojoj sumira aktualnu tematiku:

*Turski te zulum tlačio i gnjeo.
Harala je kuga, pljačkali hajduci.
Sad brat bratski na grbaču sjeo,
pije i smije tvojoj se mucu (Isto: 45).*

Gore navedeni stihovi potvrđuju Bakulu kao pisca u čijem je izrazu lako prepoznati, kako Ivan J. Bošković kaže, „odjeke hrvatske književnosti tridesetih godina“ (Glibo 2006: 145) i „književnu artikulaciju niza zapadnohercegovačkih sudbinskih tema“ te se kao njegovi prethodnici spominju fra Grgo Martić i fra Petar Bakula stariji, a kao nastavljači posuške (a zatim i zapadnohercegovačke) književne tradicije to su Ivan Ićan Ramljak, Vinko Grubišić, Antun Branko Šimić i Ivan Softa (Bašić 1997: 5–6).

Zapadnohercegovačke sudbine opisane su i kroz sudbine protagonista kraćih prozних djela. Tako u noveli *Priča o nevremenu* objavljenoj u „Savremeniku“ 1937. godine glavni lik Jušina ostaje bez uroda i ovaca usred neočekivane poplave i grada. Bez dublje psihološke karakterizacije, predstavljen je ovaj hercegovački seljak kao priprost, sirov, bespomoćan, nesnalažljiv. Jušina je primjer pasivnoga čovjeka koji se miri sa sudbinom, koji kao usud prihvaća vremenske nepogode. Djeluje samo prema slabijima od sebe, pa tako udara ženu kad ona slučajno prevrne tavu na ognjištu i mačka koji mu je sjeo na tronožac. Nemoć se ocrtava i u prikazu Ivana Babića, junaka priče *Smrt u kasabi* objavljene u „Republici“ 1946. Ivan je primjer malog čovjeka uhvaćenog u vrtlog životnih problema iz kojega vlastitim snagama ne može izići (na ženinu bolest i materijalnu oskudicu nadovezat će se rat). Njegovo stanje, ali i sudbina kolega vojnika kao i cijeloga naroda sažeti su u narodnu poslovicu. Naime, na kapetanovo ohrabrivanje „Ovdje će Hitler skrhati vrat, neka upamti što je Bosna“ neki od kolega vojnika citira poslovicu: „Teško magarcu preko kojega konji bitku biju“ (Bakula 1997: 82). Narodni duh i socijalna tematika isprepliću se u još jednom poslovičnom komentaru, i to

u sceni kad netko od uplašanih i izglednijih vojnika, nakon što im Nijemci pošalju po dva komada dvopeka s upozorenjem da će biti strijeljani oni koji uzmu više, zaključuje: „Jadan ti je onaj, kome Švabo pravdu daje!“ (Isto: 85). Očekivano, Ivan će biti jedan od onih kojeg će uhvatiti dok uzima više dvopeka nego je dopušteno te ga bez milosti strijeljati.

Bakula u prikaz hercegovačke međuratne svakodnevice uvlači i tada aktualni problem iseljavanja djece i mladeži u Slavoniju, kojemu pridaje i autobiografski element jer je i sam bio primoran odseliti se u Slavoniju 1917. godine. U priči *Druge majke* mladići su ispraćeni šalama „[...] što može gladna Hercegovina dati zendioloj¹⁷⁵ Slavoniji“ (Isto: 92), a u Slavoniju stižu s mišlju o roditeljima, vršnjacima i neimaštini koju ostavljaju za sobom te sa strahom kakve su te druge majke koje će ih primiti. Iako je zamišljaju kao stroge i crne, s velikim rukama i krupnim očima, u posljednjim rečenicama otkriva se da otegnute slavonske riječi drugih majki padaju na njihova srca poput melema na ranu. Sudbinskim temama ruralne Hercegovine i izričajem (lokalni idiom, oslanjanje na usmenu književnost) Bakula se upisuje u regionalno stvaralaštvo hercegovačkih Hrvata.

10.2. Prema modernim europskim strujanjima u proznim uradcima

Nakon prikaza odabranih primjera iz Bakuline poezije i proze, sljedeća će poglavlja biti usredotočena prema književnoj vrsti romana koji u drugome istraživačkome razdoblju doživljava svojevrsnu renesansu u smislu upotrebe realističke metode modeliranja zbilje. To vrijedi za kanonske pisce, ali donekle i one ovdje zastupljene. Trojica pisaca hercegovačkih (Ivan Softa, Ilija Jakovljević te Zvonimir Remeta koji se obrađuje u posebnom poglavlju) i jedan imotskih korijena (Mate Ujević) zbog (izvan)književnih činjenica različito su vrednovani i zastupljeni u pojedinim pregledima, povijestima i antologijama hrvatske književnosti. Oni pisci koji su bili politički aktivniji i svojom (ne)poslušnošću nekom od režima zaradili višegodišnje prešućivanje svojega imena na hrvatskoj književnoj sceni djelomično su rehabilitirani većinom nakon uspostavljanja Republike Hrvatske kad se njihova djela počinju interpretirati i reizdavati. Pritom je potrebno naglasiti stav autorice disertacije kao i stav hrvatskih znanstvenika (posebno Branimira Donata i Krešimira Nemeca) da umjetničko stvaranje treba odvojiti od eventualne krivnje umjetnika i prepustiti sudu čitatelja i stručnjaka, barem u slučaju ovdje odabranih autora koji u svojim tekstovima ne odražavaju negativne strane

¹⁷⁵ Imućna, bogata.

ideologije s kojom su u privatnom životu bili povezani¹⁷⁶, a obogaćuju nacionalnu književnu povijest.

Prije interpretacije odabranih tekstova potrebno je ukratko prokomentirati razvoj proze u prvim dvama istraživačkim razdobljima, s naglaskom na razvoj hrvatskoga romana. Roman se i u kanonskoj i u predmetnoj književnosti pokazuje kao vrsta koja se najsporije modernizira, što posebno dolazi do izražaja u kontekstu pograničja, u kojemu nema razvijenog čitateljskog kruga ni dovoljno profesionalnih književnika. Svijest o važnosti romana postojala je u doba moderne iako roman moderne čak ni u hrvatskoj nacionalnoj književnosti nije bio njezin glavni pokretač, a promjena paradigme u proznom pisanju očituje se još na prijelomu stoljeća kad se narativnost, fabuliranje, kompozicijska postupnost, strukturalna cjelovitost te kreiranje junaka kao tipičnoga predstavnika određenog društvenog sloja i ideološkog opredjeljenja dezintegrira u djelima nove generacije književnika, počevši od Matoša (Šicel 2007: 74). U prvom desetljeću 20. stoljeća prisutan je zaokret tematskog interesa s političkih, nacionalnih i socijalnih problema prema svijetu pojedinca, jednako kao i zaokret od pragmatizma prema esteticizmu te isprobavanje novih pripovjednih tehnika i strategija (Nemec 1998: 11–12). S jedne strane, vidljiv je utjecaj europskih ideja koje u fokus stavljaju suvremenog pojedinca, dok se s druge strane ne može pobjeći od aktualnih prilika u kojima je i taj pojedinac i zajednica u kontrahegemonijskom odnosu prema Beču i Pešti, ali i neaktivnosti društva u kojem se nalazi. Tako u prvome, a dijelom i u drugome istraživačkome razdoblju predmetna književnost na području proze još više od kanonske književnosti prisvaja didaktični, šenoinski model slabo pokazujući sklonost prema europskim modelima.

Ovdje treba dodati i to da se gore navedena smjena paradigme odnosi ipak na manji dio prozne produkcije hrvatske moderne, koji jest odigrao značajnu ulogu u razvoju romana u Hrvatskoj, ali ne treba zanemariti da čitateljstvo pozitivno receptira romantičnu povijesnu fikciju te da veći dio objavljenih djela ipak sačinjavaju zakašnjeli realistički romani kao i (pseudo)povijesni romani (Nemec 2008: 13). Što se tiče ekspresionizma kao stilske paradigme, društvena problematika jest prisutna, ali ekspresionistički prozaik ne rješava društvene probleme, nego opisuje osjećanja pojedinca i mase nastala kao posljedice socijalnih zbivanja (Šicel 2007: 100). Nadalje, na Šicelovu tragu može se zaključiti da proza kao žanr nije mogla tako dobro i izravno odgovoriti na složena egzistencijalna pitanja postavljena u poetici

¹⁷⁶ Ivan Softa stavlja se na raspolaganje NDH i nestaje vjerojatno u bleiburškoj tragediji, Zvonimir Remeta osuđen je na smrt, a potom na doživotni zatvor kao član ustaškoga prijekoga suda. Nasuprot njima, Ilija Jakovljević žrtva je različitih režima; utamničen je tijekom prve Jugoslavije, potom u ustaškome logoru, nakon čega se pridružuje partizanima i stradava u komunističkom zatvoru.

ekspresionizma kao poezija i drama. Potonja dva žanra inherentno su pogodnija za pružanje otpora i negacije kroz uspostavljenje unutarnje napetosti i atmosfere nestabilnosti i nemira. Horizont očekivanja čitatelja s jedne strane i tradicionalno shvaćanje žanra s druge strane možda su razlog zašto se novi zahtjevi na području proze u kanonskoj književnosti do neke mjere, a posebno u djelima predmetnih autora nisu mogli ispoštovati.

U razdoblju od 1914. do 1945., kada roman postaje dominantnom vrstom hrvatske književnosti, ova se vrsta razvija i u ovdje razmatranim regijama. Pomak je vidljiv u razvoju neorealističkoga romana i pridavanju društvene funkcije književnosti, s novim realističkim temama i tehnikama. Primjerice, tematski su orijentirani ili na ruralnu sredinu ili na urbanu, s tim da naglasak stavljaju na individualne, a ne kolektivne sudbine likova; ne problematiziraju odnos selo – grad kao (stari) realistički pisci, već su zaokupljeni pitanjima suvremenog života u urbanim sredinama (Šicel 2009: 85). Pri tome pokazuju „veću tehničku spremnost i vještinu, a neki i težnju prema estetizaciji pripovijedanja i stilskoj raznolikosti, što će se očitovati i u složenoj teksturi“ (Nemec 1998: 104). Ove postavke koje vrijede za reprezentativna djela hrvatske književnosti primijenit će se na odabranim djelima predstavnika radničke inteligencije Ivana Softa, značajnih hercegovačkih intelektualaca Ilije Jakovljevića i Zvonimira Remete i poznatoga kulturnoga djelatnika imotskih korijena Mate Ujevića pokazujući da oni slijede neorealistički model, a naginju i prema analitičko-psihološkome romanu, čime se predmetna književnost donekle upisuje u razvojni tijek nacionalne književnosti.

10.3. Ivan Softa: radnički roman i prikaz hercegovačkoga sela

Ja nisam više onaj, koji je ovuda koze čuvao i igrao se gradova [...] A danas?... – Oni jedu travu i... pjevaju. Tu radost ulijeva im vjera: da će ljetina roditi i kruh zamijeniti travu. A ja nemam te vjere. Ubila je spoznaja, da nisam slobodan čovjek, da ima ljudi [...] koji me sile, da budem zločinac [...] i da ima ljudi, koji svoje bogatstvo

stiču na tuđem umiranju.
(Ivan Softa, *Dani jada i glada*, 1937)

U romanima s autobiografskim elementima i realističkim i naturalističkim prikazima međuratnoga ludila Ivan Softa¹⁷⁷ ocrtava s jedne strane ruralne prostore hercegovačkoga

¹⁷⁷ Ivan Softa (Sopta) (Smokinje kraj Rasna, 1906. – ?, 1945.) hrvatski je pjesnik i prozaist hercegovačkih korijena koji se u borbi za egzistenciju odselio u Slavoniju, a potom u Zagreb. Uz tri romana spomenuta u ovome potpoglavlju pisao je pripovijesti, od kojih je dio rasut po časopisima ili dostupan u fragmentima, a dio je zagubljen ili uništen (sam pisac spalio je rukopise nakon razočaranja desničarskom ideologijom 1945.). U Drugom svjetskom ratu stavio se na raspolaganje NDH pa po nalogu Ministarstva vanjskih poslova odlazi na putovanje po Slavoniji, Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Lici s fotoaparatom i bilježnicom u koju bilježi izjave svjedoka o srpskim zločinima. Na temelju tog materijala 1941. objavljena je knjiga *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj*

zavičaja (tematski i kronološki vezani *Dani jada i glada* (Zagreb, 1937) te *Nemirni mir* (Zagreb, 1940)), a s druge unutarnji prostor lutanja protagonista (*Na cesti* (Zagreb, 1936)). Softa pripada autorima „koji grade na tradiciji ruralne proze, često i s naglašeno regionalističkim sklonostima i folklornim elementima, i to u rasponu od simplificiranog mimetizma, tj. jednostavnog, naivnog dokumentiranja i kopiranja seoske zbilje i narodnog života“ (Nemec 2008: 104). Navedeno se ponajprije odnosi na dva gore navedena romana, dok se *Na cesti* ubraja u skupinu romana urbanog realizma koju karakterizira „Urbani pejzaž, ritam grada, svijet 'poniženih i uvrijeđenih', u kojem se miješaju ekonomska kriza, intimni očaj i retorika društvene sućuti“, a konkretno ovaj roman prikazuje „materijalnu bijedu u radničkom, proleterskom miljeu“ (Isto: 105). Stanko Korać (1974: 384) roman *Na cesti* nazvat će prvim romanom u hrvatskoj književnosti o nezaposlenom radniku koji luta tražeći posao da si osigura голу egzistenciju te će zbog dominantnoga motiva samoće upisati Softino djelo u međuratne hrvatske romane koji tematiziraju samoću kojoj se pojedinac ne može othrvati bez obzira na okolnosti i na uloženi napor. Glibo (2006: 101) ovaj roman naziva prvi autohtonim socijalnim romanom u hrvatskoj književnosti.

Iako kritičari višekratno naglašavaju nedostatak umjetničkoga oblikovanja, razloge Softine marginaliziranosti Branimir Donat (1998: 61) ne pronalazi u manjku estetike, već u totalitarnom režimu i konformizmu hrvatske književne scene¹⁷⁸. Zbog koketiranja s desnicom u kobnim godinama Nezavisne države Hrvatske, jednako kao i Zvonimir Remeta, Ivan će Softa na svoj književni rad baciti sjenu i dugo biti prešućivan u hrvatskoj književnosti¹⁷⁹.

Bez obzira stavlja li u fokus pojedinca ili kolektiv, Softin književni rad treba promatrati u kontekstu političkog i duhovnog stanja i gospodarskoga nazadovanja Hrvatske 1930-ih kad ovaj pisac radnik i pisac samouk odolijeva partijsko-proleterskoj književnosti i nudi svoje viđenje zbilje koje bi se u vezu s proleterskim moglo dovesti samo po pitanju nastojanja za socijalnom pravdom i borbe za pravo na rad. Identitet mikrokozmosa hercegovačkoga sela ne gradi se više kao u slučaju Šimićeve lirike kroz prikaz seoske idile i harmonije, ali i trpljenja malenog hercegovačkog čovjeka koji (ne) ide „malen ispod zvijezda“, niti kroz sliku napaćenoga ruralnoga krajolika kao kod Petra Bakule ili regije zanimljiva folkloru i etnografije

državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske narodne države. U povlačenju prema Austriji nestao je potkraj rata, najvjerojatnije u bleiburškoj tragediji. Rajko Glibo ističe da je pomagao hrvatskim književnicima bez obzira na ideologiju (Ivan Goran Kovačić, Vladimir Nazor, Vjekoslav Majer pa čak i intervenira kod Mile Budaka nakon Krležina uhićenja). Više o Softi u: Alilović (1983), Donat (1998), Marjanović (2001), Glibo (2006).

¹⁷⁸ Ivan Alilović i Veselko Koroman uvrštavaju ga u svoje (ne)zapažene antologije *Hrvatski pripovjedači iz Hercegovine* (1983), odnosno *Hrvatska proza u BiH od Matije Divkovića do danas* (1995).

¹⁷⁹ Proskribiranog pisca prvi se usudio spomenuti Ivan Alilović u knjizi *Bibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine* (Glibo 2006: 98).

kao kod Nikole Buconjića ili pak kroz mitizaciju sela nastojeći u pamćenju zadržati sliku života hercegovačkog seljaka prije dolaska modernoga društva kao što je to radio fra Martin Mikulić. Softa je obično nazivan prvim hrvatskim piscem radnikom, a ponekad i hrvatskim Maksimom Gorkim (Alilović 1983: 190, 1989: 179) zbog radničkoga podrijetla, socijalnoga statusa i lika samoukoga skitnice kakvim je predstavljen u oskudnoj literaturi o njemu i kroz koji progovara u romanu *Na cesti*. Među rijetkim piscima je koji književno obrađuju hercegovačko selo, s naglaskom na socijalnoj komponenti, autobiografskom ocrtavanju međuratnih prilika (među ostalim prikazanim kroz iseljavanje u Slavoniju i nemogućnost pronalaska posla, odnosno probleme koje je autor sam doživio), često naturalistički predstavljenih kroz kategorije slobode, rada, neimaštine, životne borbe.

U Softinim romanima temelji na kojima bi se identitet ruralnog područja trebao graditi poljuljani su, stabilan i zdrav odnos prema *prirodi* mijenja se u traumu (niti nakon rata Miše iz *Dani jada i glada* ne uspijeva se vratiti starome životu pa ga tako kopanje i miris zemlje podsjeća na ratno blato; izgladnjeli mještani jedu travu i biljke; pogođeni su sušom i krupom), *obitelj* koja je shvaćena tradicionalno kao stabilna struktura sad se urušava odlaskom djece u plodnu Slavoniju, osim toga, obitelji se raspadaju zbog ljubomore, sebičnosti, pohlepe za novcem (javlja se problem ratnog profiterstva), psihičkih poremećaja uslijed ratnog ludila i neimaštine. Moralno propadanje mladih motivirano je nedostatkom (očinske) ljubavi, što se može prikazati na primjeru Markanove djece iz romana *Nemirni mir*. Naime, Markan usprkos neimaštini odlučuje odškolovati kod fratara Stanka koji je sin Markanova brata Andrije poginuloga u ratu, a za to vrijeme njegov Antuka je u slavonskome Ivankovu kod Tereze Starošević koja ga posesivno voli, dok mu je kćer Janju silovao susjed njezine hraniteljice. Pokušavajući si spasiti čast i bježeći od loše hraniteljice, Janja odlučuje sama zarađivati u gostionici u kojoj završi ipak prodajom vlastita tijela. Didaktičan ton (i eventualna mogućnost čitanja u ključu feminizma) osjeti se u pripovjedačevu komentaru: „[...] otiđe putem, na koji ju je natjerala zbrka današnjega društvenog ekonomskog stanja i nemoralnog morala“ (Softa 1994a: 103). Treći temelj identiteta koji je doveden u pitanje jest odnos prema *religiji i moralu*. Emancipatorske i liberalne ideje koje Lela Dudalić usvaja na školovanju (i koje opet otvaraju dosad u književnosti s pograničja nepoznate feminističke teme) ona dijeli s priprostim Ikešom, Stankovim bratom. Te su ideje razlog njegova moralnog propadanja (koje uključuje i ljubovanje s Lelinom majkom nakon što se Lela odseli), koje je pojašnjeno poučnim glasom pripovjedača:

I dok će se obrazovan duh moći oteti utjecaju nagona, bar kod većine, kod neobrazovanih je obratno. Primitivce od nasilja nikad ne suzdržava razum, to jest razmišljanje: ovo je dobro, ovo nije, već jedno

strah. I to u većoj mjeri strah od posmrtnih kazna, nego od zemaljskih [...] Lela je u Ikeši ubila vjeru, ali mu nije dala novi moral (Isto: 123).

Među mnoštvom aktualnih i univerzalnih pitanja koja se u djelima Softinih prethodnika nisu elaborirala, otvaraju se i moralna pitanja pobačaja i čedomorstva (posesivna Tereza nećakinju Ružu nagovara da pobaci dijete Antuke kojeg kao njegova hraniteljica želi samo za sebe; Janja je namjeravala ubiti svoje dijete), odnosa muškaraca prema ženama (Antuka tuče Ružu doznajući za planove o pobačaju; „Ružni“ spašava Janjino dijete, ali nakon toga „On joj zarine koštane prste u slaba ramena. Usta mu se bijesom zapjeniše. Izdignu je iz kreveta i prokle nešto“) i dr. (Isto: 129) .

Četvrti temelj (re)konstrukcije identiteta odnos je prema *domovini* i *zajednici*. Kod Softe nema naznaka razvoja (nacionalne) svijesti, rada za opće dobro, likovi su svedeni (ne)milost velesila koje ih lišavaju osnovnih ljudskih prava (velika glad) i slobode. Roman *Dani jada i glada* počinje lokalnim okršajima poslije mise mještana Rasnoga i Dužnica koje fra Blaž neuspješno pokušava razriješiti. U ovom sukobu neki vide i Božju kaznu za nadolazeći rat koji će biti „gori nego s Turcima“ (Softa 1994b: 9), a koji dovodi na kraju romana do potpunog rasula u kojem u ime slobode neki čovjek nosi duhan jer mu žandari i financi više ne mogu ništa, drugi otimaju krmaču jednoj baki, a na cesti nastaje sve veća strka koja nagoviješta dolazak srpske vojske. Time se zaokružuje roman te se na završnu scenu nadovezuje naturalistički početak romana *Nemirni mir* s prizorima prividnoga mira u zapadnoj Hercegovini, odnosno imaginarnoj čaršijici Svrskuši – mira „u kojem se sve kida, krvvari, i raspada, jer je i on pun bakcila i rana, koje se i dalje razvijaju i truju“ (Softa 1994a: 5).

10.4. Ilija Jakovljević: od regionalnoga prema nacionalnome i univerzalnome

Njegovi pređi nisu imali takvih zamisli. Oni su orali zemlju, gonili drva u grad, sadili duhan, tukli se na proštenjima i nisu mu ostavili takve čudne baštine. Ali on je pio vino svojega vremena; što mu ne ostaviše pređi, nadoknadiše knjige, i to u tolikom obilju, da se zemlja oko njega zavrtjela.
(Ilija Jakovljević, *U mraku*, 1998)

Zapadnohercegovačke teme izražene su u zbirkama pripovijesti Ilije Jakovljevića¹⁸⁰ *Zavičaj* (Osijek, 1923) i *Hercegovke* (Zagreb, 1927) „stvorenih potpuno u duhu folklornog

¹⁸⁰ Ilija Jakovljević (Mostar, 1898. – Zagreb, 1948.) hrvatski je književnik i publicist. Pripadao je krugu književnika katoličke orijentacije, s osloncem na realističku tradiciju. Bio je urednik „Luči“, „Narodne politike“, „Hrvatske obrane“, „Hrvatskoga dnevnika“ i „Savremenika“ te predsjednik Društva hrvatskih književnika 1939. – 1941. Bio je zatočen u logoru u Staroj Gradiški 1941. – 1942., o čemu piše u knjizi *Konclozor na Savi* (1999). Umire u kaznionici nakon što je 1948. uhićen pod optužbom da je u dosluhu s bivšim vođama HSS-a. Objavio je

regionalizma“ (Rizvić 1985: 221). U reprezentativnoj noveli *Naš Alverno* iz potonje zbirke, poput *Bakule* i *Softe*, dotiče se regionalno karakteristična i tada aktualna tema odlaska hercegovačkih mladića u Slavoniju, uslijed nepovoljne ekonomske situacije. Hercegovina je prikazana kroz oči stranca i lokalnih ljudi, odnosno župnika Bonifacija i njegovih posjetitelja, slavonskoga liječnika Stjepana Perkovića i hercegovačkoga profesora Marka Ivankovića. Primjerice, Slavonac mitski doživljava ruralnu Hercegovinu: „Strašna je ta tvoja Hercegovina! Strašna, divna. Kao da je stvorena za vuka i hajduka i slijepog guslara, što se nadvikuje s vašim pomamnim vjetrovima“ i kritizira Hercegovce: „Tvoji ljudi kao da nemaju mnogo smisla za ljepotu. Eto, vidiš, taj župni dvor: da je oko njega zasađena vinova loza, da su mu zidovi malo zakriljeni ma kakvim zelenilom, kako bi to bilo prijatno. A vi to ne osjećate!“. Međutim, Ivanković, koji je rođeni Hercegovac, pokazat će bolje poznavanje problematike: „Gdje vinogradi propadaju, ti očekuješ smisao za kićenje. Ej, Herceg-zemljo krševita, još te nitko nije razumio, a kamoli tvoje muke osjetio, koga nisi svojim sijerkom i kukuruzom othranila!“ (Alilović 1983: 113). Gledana kroz oči stranca, Hercegovina je ruralan kraj koji bi zalaganjem stanovnika mogao poboljšati svoj status, dok glas onoga kome je Hercegovina zavičaj izriče stoljetnu muku koju nikakvo djelovanje pojedinca ne bi moglo promijeniti. Identitet Hercegovca gradi se na paradoksu; gladni su, ali ponosni. U škrtoj zemlji, s nepovoljnom političkom i ekonomskom situacijom, seljaci su i dalje žilavi i moralni, što se očituje u prikazanom slučaju davanja dijela uroda agi. Naime, iako su službeno riješeni agrarni odnosi, bivši se kmetovi drže moralnoga zakona i dalje starome agi daju dio uroda. Uz ponos, kao druga karakteristika identiteta očituje se uzoritost (primijećena u gotovo svih pisaca u prvome istraživačkome razdoblju), i to u savjetima koje siromašna majka daje dječaku koji će s Perkovićem i Ivankovićem poći u Slavoniju: biti poslušan, moralan, miroljubiv i pobožan. Doktor zaključuje da mu je siromašan kraj dao duhovno bogatstvo podsjetivši ga na brdo Alverno na kojem je prema predaji sveti Franjo Asiški dobio stigme, čime se opet dotiče tema mitizacije krša i kreacije „autentičnih prostora“.

Pomak od nacionalnih i socijalnih tema prema modernim strujanjima vidljiv je u Jakovljevićevu romanu *U mraku* (Zagreb, 1945), koji prema teoretičarima (Staniša Tutnjević, Šimun Musa) ima međuratno literarno određenje. Roman nosi oznake realizma uz element tendencioznosti naglašavajući ulogu književnosti kao društvenoga pokretača (Musa 2005b:

Studije i feljtone (1919), zbirke pjesama *Otrov uspomena* (1940) i *Liriku nevremena* (1945), zbirku pripovijesti *Zavičaj* (1923) i *Hercegovke* (1927) te romane *Na raskrsnici* (1925) i *U mraku* (1945). Više o Jakovljeviću u: Alilović (1983), Musa (1993).

327). Unutar socijalno-političkog okvira odvija se subjektivna, intimna drama trilerske napetosti, kako tvrdi Musa (Jakovljević 1998: 6), i to oko „mostarskoga ljubavnoga vrtuljka u kojem se kućni učitelj, gimnazijalac Zelić, ne zna odlučiti između seksualnosti majke i duhovnosti njezine naivne kćeri“ (Prosperov Novak 2004: 15). Mrak je dominantan motiv stanja pred Prvi svjetski rat te je simbol unutarnjih i vanjskih događaja. Kolektivni mrak miješa se s mrakom u pojedincu i mrakom u glembajevski prikazanoj obitelji odvjetnika Anića.

Na kolektivnom planu, identitet će biti prikazan kroz *nacionalnu* kategoriju žitelja Mostara koji se identificiraju kao Hrvati ili Srbi, dok se muslimani dijele na one koji se priklanjaju jednoj od tih dviju strana, a javlja se i autonomaška struja. Također, pažnja će se pridati efektu *poruge* ne toliko kao stilske odrednice, već kao tipičnoga identitetskoga obilježja Mostaraca. Na planu identitetskoga razvoja pojedinca, čime se roman približava modernim tendencijama, zanimljiva su unutarnja stanja glavnoga lika Marijana pri čemu je izražena socijalno-psihološka karakterizacija.

U Jakovljevićevu romanu Mostar je predstavljen kao kulturni centar¹⁸¹ i pacifistički nastrojen grad: „Svakako grad Mostar nije bio za rat. Te su godine trešnje dobro ponijele [...] sve je upućivalo, da će i vinogradi uroditi, a zar nije pametnije zobati trešnje i piti tropisu, nego ratovati“ (Jakovljević 1998: 33). Grad se za austrijske uprave razvio, za razliku od stanja tijekom stoljetne osmanlijske vladavine, čime otvaramo mogućnost čitanja romana u ključu novoga historicizma, a o čemu će više biti riječi u poglavlju o pri/povijesti:

Daleko od centralne vlasti, nikada s njome dovoljno povezane, Bosna i Hercegovina ostadoše pod turskom upravom bez valjanih cesta, premda je turska carevina mnogo polagala upravo na javne puteve, Okupatorska je vlast kroz nekoliko godina prilično nadoknadila, što je kroz vjekove bilo propuštanu. Za par godina zabijeli se cesta od Sarajeva do ušća Neretve, proradi uskotračna željeznica, u Mostaru se sagradi tvornica duhana, podiže se novi most preko Neretve, sposoban i za kolni promet, otvori se građanska škola trgovačkog smjera [...] Ali iznad svega, čime su se Mostarci ponosili, isticahu se njihova voda i njihov vodovod, sagrađen već u prvim godinama okupacije (Isto: 38).

Mostarsko društvo prikazano je kroz profesorski zbor mostarske gimnazije koji je donekle razdijeljen (u stavovima prema kulturi i politici), ali nesklon ozbiljnim sukobima. Vidi se pomak od romantičarskoga prikaza Mostara iz doba fra Didaka Buntića koji u ranije spomenutom pismu Izidoru Kršnjaviju Mostar predstavlja kao „zublju narodne svijesti hrvatske“. Profesori, koji su ogledalo društva, ne slažu se oko poimanja ratnoga ishoda. Dio profesora misli da će đaci odlaskom u rat stradati, a dio da će postati svjetski građani. U

¹⁸¹ Ovdje nalazimo potvrdu i u izvanknjiževnim činjenicama; fra Žarko Ilić iznosi podatak da je od 1880. do 1920. godine u Mostaru kao glavnom gradu Hercegovine izlazilo povremeno dvadesetak glasila i tiskano oko 600 knjiga te je time prestigao većinu gradova na Balkanu (1984: 57).

razgovoru srpskoga profesora Sretena i Marijana otkriva se kritičko razmišljanje. Sreten je „jedini profesor koji otkriva vidike“ (Isto: 243). On smatra da Austriji i Mađarskoj nije u interesu trijalizam, ali da bi za Hrvate to bilo dobro rješenje. Također, kaže da je posljedica idiotske propagande nijekanje hrvatske nacionalnosti. Zalaže se za upravu naroda, što bi riješilo i pitanje Bosne jer bi se smanjio centralni aparat. Smatra narod politički neprosvijećenim i zato očekuje da će vlast ipak „zajašiti“ na narod.

Razvoj nacionalnoga identiteta Hrvata, Srba i muslimana prikazan je kroz sporedne likove. Identitet se u okolini grada raspoznaje po „trobojkama“ koje momci nose preko ramena, a djevojke pletu u kosu. Po tome znaju da su Hrvati. Također, pravoslavni seljaci znaju da nisu samo srpske vjere, nego i narodnosti. Muslimani se i dalje nacionalno ne raspoznaju, što se vidi u izjavi Hrvata Paške Sorića, koji kao odvjetnički pripravnik sanja da dođe u zagrebački ili sarajevski sabor, a kojega je narod spontano potaknuo da drži govor. Paško se, naime, ne boji prepustiti riječ „hrvatskom nacionalistu“ Hilmiji dok god „postoji vjerski ključ“ (Isto: 118). Ironično, Paško (koji je karikiran lik) misli da su mještani konzervativci koji su više zabrinuti za burek nego za narodnost.

U razgovoru sporednih likova Husage¹⁸² i bega Muratovića ocrta se opredjeljenje jednog dijela muslimana:

Poslušaj ti mene, beže! Srbi su za Srbiju, Hrvati su za Hrvatsku, a mi ostajemo za autonomiju, biva za staro naše [...] čim Srbin vidi, da mu ne dolazi Srbija, i on će opet zasvirati na autonomašku sviralu. Biva, bit će s nama [...] I jedni i drugi bili su naša raja. Mi trebamo da ih vodimo. Hrvati su doduše za nekakav trializam, ali kada vide, da od toga nema ništa, ići će s nama (Isto: 65).

Autonomaši se ne žele miješati u srpsko-hrvatske obračune te se nadaju da neće doći do ujedinjenja dviju kršćanskih strana, što se ocrta u izjavama poput „Krst udario po krstu – njihova stvar“ i „Bože kaurina ne sjedini“ (Isto: 65). S druge strane, dio mostarskih muslimana priključuje se hrvatskoj, odnosno srpskoj strani. Ahmet je Hrvat jer je u „Hrvatskom sokolu“, a Suljo je u „Srpskom sokolu“. Ranije spomenuti Hilmija najvažniji je „hrvatski nacionalist među mostarskim muslimanima, on je profesor, prvi musliman profesor u Mostaru. Bio je lijep muškarac, crnih brkova i vatrena crna oka. Kršćanske djevojke, kad bi ga vidjele, gurkale bi se laktovima i govorele: 'Šteta što je turčin'“ (Isto: 118). U Hilmijinu govoru ocrtan je stav dijela muslimanskog stanovništva koji zagovara jedinstvo s Hrvatima, a slične slučaje nalazimo u

¹⁸² Stvarna ličnost Husein Husaga Čišić (Mostar, 1878. – Mostar, 1956.) poznat je po zalaganju za uvođenje šeste, bošnjačke baklje na grbu tadašnje SFRJ .

ranije analiziranim djelima Osman-Aziza i Nikole Buconjića¹⁸³. Hilmija zagovara hrvatstvo na patetičan način:

Braćo Hrvati, muslimani i katolici! [...] Osvećena krv još nije, Ferdinanda i Sofije [...] Kucnuo je čas, kad ćemo dušmaninu preko Drine pokazati, da u nama hrabro srce bije [...] U predkumanovskoj Srbiji možeš lučom tražiti muslimana i ne ćeš ga naći, a kojemu je muslimanu kod nas pala i jedna vlas s glave radi Proroka i dina našega? [...] Na bojnem će se polju dakle sastati naša kulturna monarhija s jedne strane, a zavjerenička, himbena, nekulturna Srbija s druge strane [...] Sa svih strana glas se čuje, odsvud pjesma odjekuje: Oj hrvatski hrabre sine, naprijed smjelo preko Drine! I ti, koji se uzvišenom Allahu klanjaš, i ti, koji Isusa i Bogorodicu zazivaš! (Isto: 120)

Dok se identitet kolektiva prikazuje kroz kategoriju nacionalnoga opredjeljenja, razvoj glavnoga lika Marijana Zelića socijalno je i psihološki motiviran. On je osamnaestogodišnji intelektualac, idealist koji teži „za idejom, koja bi obuhvatila ljude bez obzira na rasu i narodnost“ (Isto: 84). Član je Marijine kongregacije jer osim nabožnih društava nikakva druga nisu dopuštena. Roman prikazuje razvojni put intelektualca koji se razlikuje od mostarske mase žitelja. Njegov se razvoj odnosi: (1) na spolno sazrijevanje – strast prema Milki; romantična ljubav prema Klari koja se u njegovoj psihi miješa s kćerkom joj Ernom; nesnalaženje u odnosu s drugim djevojkama, seljakinjom Genovevom, bankovnom činovnicom, vedrom, realnom i nevinom Stankom); (2) na sposobnost kritičkog mišljenja čime se razlikuje od većine žitelja (u potpoglavlju o poruzi usporedit ćemo ga s Paškom i Hilmijom koji se pozivaju na lažni historizam, odnosno dijelove iz prošlosti koji se uklapaju u njihov diskurs); (3) na usvajanje liberalnijih stavova (npr. u pogledu prava žene), ali i (4) na moralno propadanje u vezi s Klarom u koju ulazi. Naime, zaljubljeni mladić svijet često gleda Klarinim očima, dok Klara treba jaku ličnost kojoj Marijan nije dorastao jer je ipak previše pod utjecajem, pozitivistički rečeno, sredine i trenutka:

Ali kako da mladić njegovih godina, koji je rastao u sredini cesaro-kraljevske etape, u dubini jedne kolonije na rubu Evrope, shvati ženu, opterećenu bolnim doživljajima i razočaranjima, kada nije ništa znao ni o velikoj prevari, koja ju je dovela u brak, ni o prevari, kojom je svoga muža usrećila kćerkom jedinicom, kada zabavljen svojom strašću i ljubavlju, uopće nije ni pomislio kako živi ta žena? (Isto: 191)

Razvoj modernog čovjeka i njemu svojstvenih problema vidi se u Marijanovu zapadanju u groznicu zbog situacije s Klarom:

¹⁸³ Hrvatsko-muslimanska suradnja i jedinstvo u (ovdje odabranim) književnim su djelima motivirani izvanknjiževnim kontekstom, ali prikazani su idealizirano, što je specifikum pograničnih regija. Zanimljivo je razmatranje Ajke Tiro Srebreniković koja navodi da kod Hrvata, za razliku od Srba, nije prisutna demonizacija Bošnjaka i da su hrvatski ilirci bili prvi na slavenskom jugu koji su muslimane u BiH gledali kao Slavene islamske vjeroispovijesti. Konceptija ravnopravnosti mijenja se tijekom 1990-ih kada politički diskurs koristi hrvatske srednjovjekovne mitologeme kojima identitet gradi u suprotnosti prema drugome, tj. „balkanskoj hajdučiji“ dok u isto vrijeme pod utjecajem političkoga diskursa plasiranog iz moćnih centara u susjednim zemljama i sami muslimani/Bošnjaci traže potporu svoje samoopstojnosti u bosanskohercegovačkom srednjovjekovlju i predturskom bosanskom kraljevstvu (2007: 16–17).

Njegovi pređi nisu imali takvih zamisli. Oni su orali zemlju, gonili drva u grad, sadili duhan, tukli se na proštenjima i nisu mu ostavili takve čudne baštine. Ali on je pio vino svojega vremena; što mu ne ostaviše pređi, nadoknadiše knjige, i to u tolikom obilju, da se zemlja oko njega zavrtjela (Isto: 348).

U Marijanovu razmišljanju o ratu također se očituje veća doza osviještenosti modernoga čovjeka. Dok je Miši Zadrušiću, liku iz spomenutoga romana Ivana Softe *Dani jada i glada*, ratno iskustvo poslužilo za drukčije sagledavanje situacije, Marijan kao potencijalni budući vojnik bez takvoga iskustva donosi zaključak sličan Mišinu:

Kada bi ga poslali na frontu, pošao bi s istim osjećajem, kao kada bi primio pismeni nalog, da se sam objesi. Razumije revoluciju, razumije umiranje za jedan novi svijet, ali ne razumije umiranje za cjelokupnost zemalja i krunovina, koje se već odavno nalaze u međusobnom ratovanju (Isto: 357).

Dakle, kod Jakovljevića možemo pratiti naracije pod utjecajem (zapadno)hercegovačkih sudbinskih tema koje su regionalno obilježene (iseljavanje u Slavoniju, težak život u zaostalim ruralnim područjima, posljedični razdori u obiteljima, problem nacionalne identifikacije nedovoljno obrazovanoga i osviještenoga puka), ali i naracije koje su vezane uz univerzalne teme (odnos pojedinac – društvo, pojedinac – vlast, pitanja morala, ženske emancipacije, egzistencijalne tjeskobe, razvoja pojedinca, poniranje u ljudsku psihu), a kojima se autor približava modernim strujanjima.

10.5. Mate Ujević: angažirani neotradicionalni katolički intelektualac

Toma je mislio svojom glavom prerano, i to ga je smelo. Neobična stvar, jer mi Hrvati ne mislimo svojom glavom ni onda, kad ostarimo. Nije imao tradicije, i tako se može razumjeti, da je htio misliti svojom glavom.

(Mate Ujević, *Mladost Tome Ivića*, 1928)

Iako je kao književnik, odnosno autor jednoga romana, *Mladost Tome Ivića* (Zagreb, 1928), ostao nezapažen u očima hrvatske znanosti o književnosti, Mate Ujević¹⁸⁴ svojim svestranim kulturnim radom u predmetnu se temu uklapa kao kulturni djelatnik imotskih korijena i predstavnik katoličke inteligencije (u međuratnom razdoblju pripadnik je hrvatskoga

¹⁸⁴ Mate Ujević (Krivodol kraj Imotskoga, 1901. – Zagreb, 1967.) bio je pokretač Hrvatske enciklopedije (1939. – 1945.), upravitelj Hrvatskoga izdavačkoga (bibliografskoga) zavoda (1941. – 1945.) te pomoćnik direktora Leksikografskoga zavoda. Uz roman *Mladost Tome Ivića* (1928) i publicističke radove posvećene nacionalnoj tematici, izdao je povijesni pregled *Hrvatska književnost: pregled hrvatskih pisaca i knjiga* (1931), antologiju *Hrvatske narodne pjesmarice* (1938), više srednjoškolskih čitanki (1941–1944), kompendij *Misli i pogledi A. G. Matoša* (1955), a priredio je i djela Jakše Čedomila i Đure Sudete (1943–1944). Dobitnik je izraelskoga priznanja Pravednik među narodima. Više o Ujeviću u: Nemeč (2000), Matičević (ur., 2013).

katoličkoga pokreta¹⁸⁵ baš kao i Jakovljević te rani Šimić¹⁸⁶). Svoj književni *credo* izriče u publicističkim radovima, u knjizi *Hrvatska književnost: pregled hrvatskih pisaca i knjiga* (Zagreb, 1932) i čitankama koje je sastavio kao i u antologiji narodne poezije *Hrvatske narodne pjesmarice* (Zagreb, 1938) te spomenutome romanu. Kroz njegovo viđenje uloge književnosti u društvu i uloge intelektualaca analizirat će se poimanje (književnoga) identiteta u drugome istraživačkome razdoblju.

Angažiranost raznih slojeva inteligencije do sada se u radu pratila započevši s redovničkom djelatnošću, zatim prosvjetarsko-učiteljskom, radničkom i naposljetku preko književno-publicističkoga rada Ilije Jakovljevića. Matu Ujevića, dakle, možemo ubrojiti među krug katoličkih intelektualaca koji su strukom vezani uz filologiju, književnost, publicistiku, leksikografiju i koji umjereno i promišljeno pokušavaju hrvatsku književnost i kulturu podignuti na europsku razinu pri tome se ne priklanjajući niti jednoj ideologiji. Dok Jakovljević, kako je već spomenuto, odbijanjem Pavelića završava u starogradiškome logoru, Mate Ujević svojom nesvrstanošću zaradit će antipatije različitih krugova. Kako ističe u tekstu *Analiza sebe samoga* (1945), iako je pristajao uz katolički pokret, smatran je liberalcem, za liberalce pak on je bio klerikalac. Za Jugoslavene je bio zadržan Hrvat, a za zadržte Hrvate Slavosrbini (Ujević 2011: 61; 78). Upravo će u članku *Ilija Jakovljević* objavljenom u „Luči“ (1922/1923) Ujević istaknuti da biti kršćanin znači „jedan i jedini program koji može dati snagu umjetničkom djelu“, što je i program rada naraštaja okupljenog oko toga časopisa (Lončarević 2013: 64) koji Ujević potvrđuje u književnim, političkim, publicističkim i drugim tekstovima.

Iako nije bio izravno politički aktivan, u njegovim tekstovima vidljivo je da slijedi program Radićeve Hrvatske seljačke stranke (što je tipično za imotske intelektualce i puk), što skupa s njegovim vjerskim uvjerenjima djeluje na razvoj pacifističkoga stava. Dozu kritičnosti i neutralnosti po pitanju politika i ideologija potvrđuje tvrdnja o Starčeviću i Strossmayeru da su obojica „bili graditelji i pioniri suvremene Hrvatske“ (Ujević 2011: 234).

¹⁸⁵ Opći hrvatski kulturni pokret imao je za cilj rekristijanizaciju Hrvata okupljanjem svih slojeva katoličke inteligencije koja bi trebala sustavno djelovati na različitim kulturnim područjima. Nastao je po uzoru na njemački pokret (*Katolischer Verein*), a u Hrvatskoj mu je pokretač bio krčki biskup Antun Mahnić. Dolaskom komunističke vlasti ukinut je 1945. godine. O pokretu više u: Krište (2004).

¹⁸⁶ Zanimljivo je da u doba kad Šimićeve knjige nisu mogle službeno u hrvatske škole, godine 1941. Mate Ujević, na veliko iznenađenje mnogih književnika, i ljevičarskih i desničarskih, objavljuje Šimićeve pjesme „Pjesnici“ i „Smrt i ja“ u *Hrvatskoj čitanci za više razrede srednjih škola (III. dio)*. „Tako je književno djelo Antuna Branka Šimića prvi put službeno bilo uključeno u hrvatsku nastavu, što se može smatrati jednom posebnom prekretnicom u povijesti recepcije njegova književnog djela. Međutim, nisu samo te dvije pjesme bile zastupljene u nastavi: dvije pjesme s naslovom 'Hercegovina' postale su vrlo popularne, ali i još neke pjesme sa zavičajnim motivima“ (Pandžić 2017: 69).

U pogledu književnosti, Ujević zagovara: (1) neotradicionalistički pristup u izboru i obradi tema oslanjajući se na duhovne vrednote (Ujević 2009: 205–206); (2) angažirano djelovanje time književnost promatrajući u složenom odnosu s kulturom, poviješću, društvom, politikom i religijom. Ipak, odmiče se od utilitarizma (jasno, i od larpurlatizma), što se vidi u programatskome tekstu o hrvatskoj književnosti *Dajte nam zemlju našu i ljude naše* objavljenom u „Luči“ (1924/1925) godine, a u kojemu se zalaže za unošenje „duševnosti“ u književnost i time potvrđuje Remetine riječi (moto s početka disertacije) o lažnosti i površnosti književnih djela njihovih suvremenika:

Nužno je da umjetnost (i književnost, kao dio umjetnosti, razumije se) bude iskrena, da nosi odraz umjetnikove duše. Prema tome da bude nosilac umjetnikovih ideja, za koje se bori i strada. Jasno je dakle da ideja o umjetničkom stvaranju ne može biti naručena od debelog buržuja „koji ljubi umjetnost“, od gospođe partije ili od koga drugoga. Ona mora biti esencijalni dio umjetnikove duševnosti. Ona mora biti glasnik i borac svoga uvjerenja i onih principa koje ispovijeda. Zatim, nije umjetnik ako ne nosi u duši ushićenje i grčeve, kopkanje. Mora biti spektar u kojemu će se odražavati sva bitnost vremena i života (Ujević 2011: 108–109).

U tom spektru funkcija književnosti o kojima govori Ujević treba promatrati i njegove tekstove koji se nalaze između filologije i estetike, između ekspresije i mimeze. Ovdje se misli na roman o kojemu će kasnije biti riječi, ali i na donekle zaboravljeni povijesni pregled *Hrvatska književnost* koji uz *stricte* književne¹⁸⁷ i književnopovijesne teme donosi i teme kulturne i političke povijesti, što je, prema Solaru, problem piscima povijesti hrvatske književnosti uopće (Ujević 2009: 14)¹⁸⁸.

One postavke koje zagovara u publicističkim tekstovima (pacifizam, neotradicionalizam, društvena i katolička angažiranost) vide se i u kratkome autobiografskom

¹⁸⁷ Od predmetnih autora u Ujevićevu pregledu zastupljeni su don Ilija Ujević, Osman-Aziz, Tin Ujević, Ilija Jakovljević, Antun Branko Šimić. Osvrte na njih prenosimo gotovo u cijelosti onim redom kako su u knjizi posloženi:

„[Don Ilija] Ujević je odlično poznao imotskog seljaka, kojega je opisivao, ali jezična jedrina i snaga toga kraja zaokupiše potpuno njegovu pažnju, tako da su njegovi radovi uza sav prirodni humor (šalu) više zbirka neobičnih narodnih riječi nego umjetničko djelo“ (Ujević 2009: 172).

„Osman Hadžić i Ivan Milićević, koji su pisali pod krivim imenom (Pseudonimom) Osman-Aziz, iznose poglavito muslimanski svijet iz Bosne i njegovo propadanje poslije okupacije sa strane Austrije“ (Isto).

„[Tin] Ujević je pjesnik jakih pitanja suvremene inteligencije, pa su njegove dvije zbirke pjesama doživjele velik uspjeh (*Lelek sebra, Kolajna*). Pored pjesama Tin Ujević piše prikaze, feljtone i rasprave, a neka su njegova djela uzor proze. Poput Matoša ima golemo književno obrazovanje: poznaje skoro sve europske jezike i književnosti“ (Isto: 203).

„Jakovljević je pjesnik sklon da istakne dobre strane, a ne da na tanko raspređa o manama i nedostacima suvremenog društva. Jezik mu je gibak, vijugav i pun pjesničkih ukrasa i usporedbi. Njegove su pripovijesti lirika u prozi“ (Isto: 208).

„Vrlo ozbiljan književni radnik bio je A. B. Šimić, Hercegovac, neobično naobražen, naročito u književnom i umjetničkim pitanjima, dobar opažatelj naših književnih pojava, pisac vanredno uspješnih lirskih pjesama, koje po svojoj jezgrovitosti i misaonoj zbijenosti zauzimaju vidno i odvojeno mjesto u našem pjesništvu“ (Isto: 214).

¹⁸⁸ Ovdje je potrebno dodati da se s istim problemom našla i autorica disertacije zaključivši da je zbog netipičnoga položaja hrvatske književnosti, a posebno manjih autora, potrebno temi pristupiti interdisciplinarno.

romanu *Mladost Tome Ivića* (1928)¹⁸⁹ koji je do danas ostao nezapažen.¹⁹⁰ Roman prikazuje mladoga hrvatskoga intelektualca koji je „jedinствен primjer idealista i altruista; to je čovjek instinktivne dobrote koji čak radi na izumu stroja 'Pax omnibus' koji bi bio u stanju rastaliti u hipu sve kovine u zraku pa bi njegovom primjenom nastupio 'veliki beskrajni mir'“ (Nemec 2008: 143). (Katolički) neotradicionalizam iščitava se u oslanjanju na narodnu mudrost koja je u isti mah pozitivno vrednovana i ironizirana, čemu je posvećeno posebno potpoglavlje, a čime se u njegove nacionalne teme upisuje i regionalna, imotska. Budući da protagonist spas na kraju nalazi u vjeri, moguće su veze s franjevačkom književnošću kao i pučkom te usmenom književnošću (sve tri imaju snažnoga utjecaja na razvoj i djelovanje imotske i hercegovačke inteligencije), a vidljiva je i sličnost s Jakovljevićevim protagonistom Marijanom koji je, kako je ranije spomenuto, idealist koji teži „za idejom, koja bi obuhvatila ljude bez obzira na rasu i narodnost“ (Jakovljević 1998: 84).

Angažiranost se pak iščitava u prikazu Ujevićeva protagonista Tome kao pojedinca/intelektualca i njegova razvoja koji bi se mogao poopćiti na razvoj društva oslanjajući se na predgovor romanu gdje stoji da su to „slike iz života Tome Ivića i Stjepana Kraljevića“, odnosno „nekoliko pravih obrazaca iz našega života“. Uzevši u obzir autobiografsku crtu u smislu stavljanja piščevih riječi i stavova u usta protagonista, u Tominu pismu Teu Radiću, kolegi uredniku lista Crte koji zajedno pokreću, izrečen je program koji u publicističkim tekstovima Ujević zastupa. Toma se obrušava na hrvatsku opterećenost prošlošću, mrtvilo tadašnje inteligencije, posebno literata koji bi trebali biti radnici i agitatori: „Historijska je laž književnost bez tendence. Ona bez 'tendence' ima tendencu, da pokvari dušu“ (Ujević 1928: 44). Kritika inteligencije vidi se i u snu u kojem Toma sanja da je umro, i to „od zijevanja, kako je umro lijep broj naše inteligencije“ (Isto: 124). Znakovit je i nastavak sna, kad licemjerni ili pak nezreli i neodlučni mještani (predstavnici autoriteta, učitelj, gazda i načelnik) najprije zanosnim i patetičnim tonom ispraćaju svoga velikana, da bi odmah zatim u gostionici zaključili da je šteta što su ga na tako lijep način ispratili. Nadalje, sazrijevanje glavnoga lika prikazuje se kroz dvije kategorije, vjere i samoaktivnosti. Tek kad Toma u procesiji na Veliki petak

¹⁸⁹ U fragmentima ranije objavljivan, i to 1923. u „Hrvatskoj prosvjeti“ i 1925. u „Luči“.

¹⁹⁰ Referirajući se na kritike većinom uperene u pravcu nedovoljne umjetničke obrade i psihološki neuvjerljivoga glavnoga lika, Hameršak (2006) predlaže da se *Mladost Tome Ivića* ne shvaća kao (autobiografski) roman, nego kao romansirana autobiografija Mate Ujevića. Oprječnost vrijednosnih sudova ovoga romana Hameršak objašnjava izvanknjiževnim razlozima: „uzmu li se u obzir imena kritičara i nazivi listova, očita je velika podudarnost između vrijednosnih ocjena i relativne izvantekstovne udaljenosti pojedinih prosuditelja od katoličkoga pokreta i Hrvatske pučke stranke, u čijim je okvirima Ujević u to doba djelovao, pri čem se na sličan — ali ne uvijek i očekivan — način mogu usustaviti i njihovi poetički zahtjevi“. Odža (2023, u tisku) tvrdi da je roman marginaliziran unutar njegova stvaralačkoga djelovanja s jedne strane, a ruban je uopće kao značajna književna pojava unutar korpusa hrvatske književnosti.

pronade mir i u razgovoru s bivšom suučenicom Evicom shvati da je stvoren najprije radi sebe, a onda za druge, usuđuje se napisati pismo voljenoj Ružici i na njen imendan započeti nov život. Ako roman gledamo u kontekstu ukupnoga Ujevićeva djelovanja, primjećujemo da kategorije *narodnosti, angažiranosti, samoaktivnosti, nacije, društva i vjere* sačinjavaju gore spomenuti spektar unutar kojega bi trebali djelovati katolički intelektualci u cilju izgradnje boljeg svijeta.

10.6. Poruga kao moćno sredstvo subverzije u romanima Ivana Softe, Ilije Jakovljevića i Mate Ujevića

Dvije su funkcije poruge u prethodno analiziranim romanima. Jedna djeluje prema unutra, centripetalno i odnosi se na mehanizam preživljavanja u teškim uvjetima. Ostvaruje se dovitljivošću i oštroumnošću, a ponekad i smijehom kroz suze. Druga funkcija centrifugalne je prirode i uključuje satiru (autoriteta, vlasti, društva itd.), parodiju, karikaturne prikaze likova, cinizam, ironiju.

U analiziranim djelima Softe i Jakovljevića može se primijetiti poruga neupućenosti ruralne i urbane i sredine, pri čemu je izražen kontrast između ignorantske svjetine i likova s iskustvom (Miše Zadrušić u Softinu *Dani jada i glada*), odnosno naprednoga intelektualca (Marijan Zelić u Jakovljevićevu *U mraku*).

Usljed marginaliziranosti i zaostalosti, karakteristika (hercegovačkog) sela nedovoljna je upućenost, svojevrsna izolacija od aktualnih problema i nemoć onih pojedinaca koji shvate da su žrtve politike velesila. Različiti stupnjevi (ne)upućenosti mještana i (ne)znanja o drugome i o aktualnim prilikama vide se u sljedećim citatima:

- Ma, reci ti meni, Ivane, – počeo je razgovor Cumbiša Mikulić, kakvi su ti Srbi? Jesu li to ljudi, kao i mi, i govore li zbilja onako kao našim jezikom?
- Pa govore... onako nekako. A ljudi kao ljudi. A sigurno među njima ima i pšenice i kukolja...
- Pa čime se bave u Srbiji? Oru li i kopaju kao i mi? - Amerikanac prebacio nogu preko noge i zadovoljno potegnulo dim iz cigare, s očitim zadovoljstvom, što ga smatraju pametnijim [...]
- Oru i kopaju, nego!
- E, pa onda, brate, zar oni nemaju drugih briga o svom poslu, nego da u rat gaze? (Softa 1994: 10)

Iako bi se ovi redci mogli iščitavati i kao pouka o besmislu ratovanja, ipak su stavljeni u usta masi koja o uzrocima rata pojma nema i ne shvaća razmjere katastrofe koja slijedi. Neupućenost i neukost dovedena je do apsurdna u izjavi babe Mikuljaše koja misli da prezime jedne nevjeste „Sesar“ ima veze s „cesarem“ Franjom Josipom i da su oni „neka rodbina“ te bi nevjesta mogla tužiti Švabe koji su navodno ubili jednog mještana u Beču.

Drugi, nešto upućeniji, mještani zaključuju u kontekstu rata: „Mi to ne znamo, tko se brani, a tko napada. Kao ni to, zašto ratujemo. Mi smo roblje, koje na pucanj kandžije podmeće leđa“ (Isto: 11).

S druge strane, upućeniji pojedinci poput Miše Zadrušića, koji je iskusio rat, pokušavaju sagledati širu situaciju: „A zar bi bilo čudo, draga moja, da poludimo i ja i ti u ovakvim prilikama [...] Ljudi meni kažu da smo mi prevareni, i da ne ratujemo za sebe, već za one, koji hoće da se obogate ratom“ (Isto: 43).

Miše je na većem stupnju osviještenosti, svjedok je unutarnje promjene pojedinca koji je lišen slobode i osnovnih ljudskih prava:

Ja nisam više onaj, koji je ovuda koze čuvao i igrao se gradova [...] A danas?... – Oni jedu travu i... pjevaju. Tu radost ulijeva im vjera: da će ljetina roditi i kruh zamijeniti travu. A ja nemam te vjere. Ubila je spoznaja, da nisam slobodan čovjek, da ima ljudi [...] koji me sile, da budem zločinac [...] i da ima ljudi, koji svoje bogatstvo stiču na tuđem umiranju (Isto: 54–55).

U ovom Mišinu razmišljanju potvrđuje se kontrast između nemisleće svjetine i prisilno mobiliziranog pojedinca koje je svjedočio ratnim zločinima i profiterstvu.

Uz porugu i izravnu kritiku ratovanja subverzija je izvršena u grotesknom prikazu nove dječje igre, i to opet kroz lik Miše. Nakon „urlopa“ (dopusta) on se ne želi vraćati u rat pa se skriva i razmišlja, brine se u kakve će ljude odrasti djeca u atmosferi koja potiče laganje i varanje. Utjecaj ratnog ludila na djecu vidi se u sceni u kojoj djeca prihvaćaju ratna pravila kao pravila igre, a odnos prema neprijatelju kao odnos prema protivniku u igri; (hrvatska) djeca naime izmišljaju novu igru na putu u crkvu; onaj koji glumi Crnogorca baca pred skupinu kamenje, a onda ga skupina tjera.

U drugome Softinu romanu *Nemirni mir* subverzija je vidljiva već u oksimoronu u naslovu koji dovodi u pitanje mogućnost smiraja u svijetu nakon ratnih strahota. Apsurd rata i podrivanje sustava vidi se u učmaloj atmosferi romana koja se gradi naturalističkim prikazima narušenih obiteljskih odnosa, bolesti i fizičkih defekata (Matiša dobiva padavicu, tipičnu za sudionike rata; Markan se iz vrata vraća bez noge), zlostavljanja i prostitucije žena, posesivne ljubavi Tereze Starošević prema posvojenom Antuki, planiranog Janjina čedomorstva itd.

Dok Softa radnju svojih romana smješta u zaostale prostore, okosnica Jakovljevićeva romana grad je Mostar. Poruga i specifičan humor u romanu *U mraku* javlja se kao identitetska odrednica žitelja Mostara koju Musa naziva „liskalukom“ (2005b: 328) (dovitljivost, lukavost), a u funkciji je nošenja sa životnom zbiljom u predratnoj uzavreloj atmosferi. Snalažljivost je karakterna crta specifična za stanovnike Hercegovine (posebno pograničnoga područja), a verbalno se očituje u ironiji i doskočicama. Preneseno na svijet romana, ironija je vidljiva u

pripovjedačevu tonu i dijalozi. Primjerice, iako je Mostar do 1920., kako je već naglašeno, kulturni centar, ipak je njegova veličina predstavljena s ironijom: „A nije naodmet ni to, što se Mostar nalazi na istom stupnju geografske širine kao Niagarini slapovi. Da bolje prisluhneš, osobito po noći, možda bi čuo i njihov šum“ (Jakovljević 1998: 36).

Ironija se također vidi u prikazu aktualne hrvatsko-srpske suradnje:

[...] spretni političari izmiriše pripadnike dviju vjera [katoličke i pravoslavne]. Otkako je uz pomoć katoličkih zastupnika bosanski sabor uzakonio samo fakultativni otkup kmetova, taj se sklad učvrstio. U odanosti prema slavnoj i drevnoj dinastiji nađoše se dakle obe vjere (Isto: 38).

Uz ironiju, prisutna je poruga Hrvata i Srba iznesena kroz usta Čiča Brajka, a koja odražava stav stranaca prema dvjema narodnostima:

Kako kulturni čovjek može biti protiv monarhije? [...] Čim si Austriaco, svatko znade, tko si i odakle si. Reci samo, da si Hrvat! Tko zna za Hrvate? Nekolicina specijalista koji će vas zapitati: „Hrvati, Hrvati, Hrvati? Aha, jesu li to oni urođenici, što pucaju na svoje guvernera (zovu ih banovima), ali slabo gađaju? Oni, kojima su ti banovi podigli kazalište i otvorili škole? [...] Tko su Srbi? „A da, čuo sam, to su oni, što su zaklali svojega kneza, glavu mu nasolili i poslali je sultanu na divan; kakva surovost! Kasnije su ubili i svojega kralja... ni kraljicu nisu pošteđjeli. Svukli su ih do gola, bacili na dvorište i nad njima plesali divljački ples“ (Isto: 35).

Poruga posebno dolazi do izražaja u kontranarativima koji se odnose na austrijski politički vrh i aktualnu političku situaciju:

Na čitavom svijetu postoji samo jedan apostolski kralj, a to je Franjo Josip [...] Beč se doduše zabavljao pripovijedajući o carevim prijateljicama, ali u Bosni i Hercegovini. On je bio ožalošćeni udovac, kojemu ljubljenu Caricu ubi prokleti anarhist. Njegovo Veličanstvo sjedilo je na zlatnom tronu i silazilo s njega na zlatnu noćnu posudu, pri čemu Mu je pomagala svita dvorjanika, među njima i nekoliko naše krvi. Svi su narodi prostrane monarhije bili u toj časnoj službi zastupani (Isto: 41).

Budući da roman tematizira razdoblje pred Prvi svjetski rat, a pisan je vjerojatno prije Drugoga svjetskoga rata (imajući na umu piščev boravak u logoru 1941. – 1942.), gore navedena poruga mogla bi se shvatiti i kao kritika zajednice naroda Monarhije koji ravnopravnost imaju samo u pomaganju caru da siđe na noćnu posudu.

Slično kao kod Softe, izražena je kritika onih stanovnika koji nisu dovoljno upućeni u povijesne i političke činjenice, s tom razlikom što je kod Jakovljevića podrugljivo predstavljen ne samo netko iz mase, već i odvjetnički pripravnik koji bi htio biti predvodnik te mase. Naime, Paško Sorić tvrdi da je Franjo Ferdinand ubijen jer je bio prijatelj Hrvata te ga uspoređuje sa Zrinskim i Frankopanom:

On nije poginuo zato što je bio austrijski princ, nego je bio prijatelj našeg naroda, jer je htio preustrojstvo habsburške monarhije, jer je htio dati pravdu svim njezinim narodima, a tako ojačati državu. Zato je Franjo Ferdinand isto tako hrvatski narodni mučenik, kao što su bili naši narodni prvaci (Isto: 70).

Uz Pašku, karikaturno je ocrtan i muslimanski profesor Hilmija, što doprinosi kontrastu između ignoranata i kritički nastrojenih inteligentnijih likova poput Marijana koji trezvenije razmišlja usprkos mladoj dobi, a zahvaljujući načitanosti i utjecaju liberalne i iskusne Klare te Sretena koji je „jedini profesor koji otkriva vidike“ (Isto: 243), dok ostali tapkaju „u mraku“ kako i naslov romana sugerira. Naime, kako bi pokazao svoje znanje, Hilmija ističe da se trobojnica dizala u prošlim bitkama muslimana i katolika protiv Crnogoraca i u Jelačićevoj obrani Beča, a Marijan želi domjetnuti (ali to ipak ne radi!) da su taj isti barjak hrvatski seljaci spalili bojeći se povratka kmetstva kao i da je Starčević na koga se poziva Hilmija bio protivnik okupacije. Nacionalna identifikacija posredovana simbolima ono je na što se većina Hilmijine retorike oslanja: „Po glasu se pozna ptica, po barjaku Hrvatica! Čije su onda Bosna i Hercegovina, kakav narod u njima živi? Ovo je hrvatska domovina u okviru slavne i vječne monarhije“ (Isto: 122). Slušajući nesuvisli i prazni Hilmijin govor, Marijan kao usamljeni pojedinac u uzavreloj atmosferi, vodi unutarnje monologe:

Kako je sve ovo žalosno! Stoje ljudi kao telci i slušaju praznoglavca Hilmiju, koji zove 'u boj', a sam će ostati u pozadini. Nitko ne misli, barem ovoga časa ne misli na to, da Bosna i Hercegovina nisu ni srpske ni hrvatske, nego da su sasvim obična kolonija. I hrvatstvo i srpstvo priznati su tek onda, kada se vlasti osvjedočiše, da bi se mogle podržavati upravo na njihovu sukobu. [...] Što taj kmet, koji čini srčiku naroda, ima od tih prepiraka. [...] Mrak je, a ja u tom mraku ništa ne vidim! (Isto: 125–126).

Dok je subverzija kod Softe i Jakovljevića ostvarena porugom nižih slojeva (neupućenih) i političkoga vrha, subverziju u romanu Mate Ujevića promatrat ćemo kroz upotrebu ironije i cinizma na različitim razinama. Kao prvo, ironija i cinizam očituju se u sugestivnom predgovoru naslovljenom „Riječ poštovanom i preljubljenom čitaču“ i pogovoru naslovljenom „O piscu ove knjige (autobiografija iliti samopis, gdje će čitači doznati nešto o grešnom autoru ove knjige)“ s izraženom dihotomijom u epitetima koje pridijeva čitaču i autoru. Dalje će se cinički obratiti čitateljima štiteći se od eventualnih negativnih kritika: „A ti, preljubljeni i poštovani moj štioče, nemoj se srditi na grješnog pisca: zna on, da nije to dobro, pa zato tebi preporučuje, da ze uhvatiš pera, pa da napišeš bolju stvar. Ionako: tko će bolje, široko mu polje“ (Ujević 1928, bez paginacije).

Cinički će se pisac osvrnuti i na moguće zamjerke o anakronizmu romana implicirajući da su duhovne vrijednosti društva postale anakrone: [...] ovi moji reci [...] zvuče po anahronizmu, u njima je riječ o čovjeku, koji u ovo vrijeme ima mnogo srca – nešto, što se danas rijetko događa (Isto).

Na temelju ovoga citata opravdano možemo zaključiti da neotradicionalistička podloga Ujevićevih djela nije slučajna, već pomno odabrana metoda kojom se izvršava subverzija iskvarenoga društva.

Uz umanjivanje svoje ličnosti i dovođenje u pitanje je li moguće napisati bolje djelo slijedeći moderna književna strujanja, druga razina na kojoj se može promatrati cinizam u funkciji subverzije jest ako se djelo promatra ne kao autobiografski roman ili pak zapis Tomina prijatelja (kako se sugerira u predgovoru) već kao romansirana autobiografija, kako sugerira Hameršak (2006). U tom smislu cinična je i napomena iz pogovora da je piščevo rodno mjesto Krivodol, a ne Krvava Kapija (koje je rodno mjesto Tome Ivića). A da se roman može promatrati i kao autobiografija, potvrđuje piščeva napomena iz predgovora: „Ova knjiga, iako bi mogla izgledati i roman, nije nikako roman: to su vjerne slike, i tko u to sumnja, neka se obrati lično na pisca, i on će s dokumentima u ruci dokazati, da je sve to istinito“ (Ujević 1928, bez paginacije).

Potvrdu nalazimo i u brojnim podudarnostima iz života autora i protagonista, od istoga dana rođenja koji je „najpametniji dan u mome životu, barem dosada“ (Isto) do izopćenosti zbog nepriklanjanja ideološkim krugovima, o čemu autor piše u ranije spomenutom autobiografskome tekstu *Analiza sebe samoga* (1945) te ranije, prigodom izdanja fragmenta romana u časopisu „Luč“ (1925), a koji se jednako odnose i na autora i na protagonista: „Konservativcima bio je odviše radikalan, liberalima previše natrujen socijalizmom; socijalistima je bio buržujski sentimentalac [...] Autoru će biti najveće zadovoljstvo, ako čitači shvate tajnu boli izopćenoga“ (Hameršak 2006).

Poruga društva, slično kao kod Softe i Jakovljevića, ipak uz naglašene mikroregionalne značajke, uperena je ne samo prema vrhu koji slijepo slijedi aktualne, često ideološki motivirane tendencije pritom zaboravljajući na općeljudske vrijednosti, već i prema širem sloju narodnih masa, odnosno mikrosredini koju roman prikazuje. U isti su mah narodne predaje, poslovice, praznovjerja prikazani kao specifikum jedne ruralne sredine koja svoj identitet gradi na usmenoj književnosti i narodnoj mudrosti, ali su te iste prakse i ismijane. Poštovanje prema (katoličkoj i usmenoj) tradiciji prati i doza intelektualne kritičnosti, dok Tomina okolina smatra da je manjak tradicionalnih uporišta identiteta uzrok Tominoj refleksivnosti i kriticizmu. Stoga i ironičan komentar pripovjedača: „Nije imao tradicije, i tako se može razumjeti, da je htio misliti svojom glavom“ (Ujević 1928: 33).

Ironično potkopavanje pučkih praksi i vjerovanja počinje prikazom Tomina rođenja koje je shvaćeno kao „neki tajni znak“ jer beba pogled odmah upire prema slici Gospe od sedam žalosti i slici boja pod Visom koje vise na zidu, a predstavljaju kategorije bogoljublja i

rodoljublja. Kornelija Kuvač-Levačić (2013: 349) u prepoznavanju i verificiranju ovakvih umetnutih dijelova kao tradicijskog interteksta romana vidi zalog „kulturološke i ideološke funkcije pisanoga, umjetničkoga teksta u tvorbama različitih identiteta: rodni, klasni, nacionalni i sl.“. Ono po čemu se Ujevićev roman izdvaja od tipičnih naracija iz ruralnih sredina (anegdote, praznovjerja, pričanja iz života, poslovice, predaje, legende) jesu ironični komentari koji potkopavaju te iste naracije ili se od njih distanciraju. Na taj se način pripovjedač fingirano priklanja tradiciji u koju se upisuje i ispisuje. Slično je i s autonarativima. Primjer nalazimo u taktičkom postupku autoironije kad Toma pokušava konstruirati utopijski stroj „Pax ombnibus“ koji predstavlja njegova uvjerenja čije je naivnosti i osuđenosti na propast svjestan, ali od njih ne odustaje.

Nadalje, poruga se ostvaruje kroz subverziju intelektualca prema autoritetu (u širem kontekstu, prema bilo kakvoj hegemoniji) u obliku protuaustrijskoga kontranarativa (sličnog onome kod Jakovljevića koji uključuje metaforiku careve zlatne noćne posude), a koji počinje još u školskim danima kad u izvješću o školskom uspjehu Tome Ivića stoji primjedba da „Mali hoće da misli svojom glavom“ (Ujević 1928: 27), zatim kad se potpisuje svojim imenom ispod slike Franje Josipa I., kad trga austrijsku zastavu u sjemeništu te usprkos upozorenju upravitelja sjemeništa pred komisijom koja istražuje slučaj ponovno izražava protuaustrijski stav tvrdeći da Hrvati nemaju ni cara ni kralja, a da im je neprijatelj Austrija. Situacija pojedinca prenosi se na kolektiv u sarkastičnim primjedbama usmjerenima prema hrvatskome društvu koje je: (1) ignorantsko: „Toma je mislio svojom glavom prerano, i to ga je smelo. Neobična stvar, jer mi Hrvati ne mislimo svojom glavom ni onda, kad ostarimo“; (2) povodljivo i lažno rodoljubno: „kao i sva omladina onih godina, bio je 'veliki rodoljub'. Upisao se u tajni đачki klub 'Narodni preporod'. Tako je on kao đak počeo 'da preporuča narod“; (3) naivno: „I sretan je bio da je Hrvat, jer su Hrvati stvoreni za to, da donesu čovječanstvu mir“ (Ujević 1928: 33; 35; 106).

Zaključno se utvrđuje da je podrivanje dominantnih književnih, društvenih, kulturnih i političkih silnica novost u književnosti imotskih i hercegovačkih autora i da ih ne samo usmjerava prema modernim strujanjima, već je točka u kojoj se spaja poznata praksa prosvjećivanja i nova tendencija kritičkoga sagledavanja.

11. KNJIŽEVNE NARACIJE IZVAN REGIONALNIH OKVIRA

11.1. Zvonimir Remeta: prema psihološkom realizmu

Večer me je samo pogledala, palo joj je na um, da preda me razastre gusti mrak, da ne bih ništa vidio. No vidio sam; to je moja kuća. Je li i gore tako tamno? Je li bar manje tamno nego što je u mojoj duši?
(Zvonimir Remeta, *Grieh*, 1942)

Nije li čovječja volja odjek svega drugog više nego vlastite biti?! Nije li ona odraz svih onih utjecaja, kojima je čovjek izvrnut, i kojima, htio ne htio, mora voditi računa?
(Zvonimir Remeta, *Sentimentalna reportaža*, 1944)

Nakon prikaza nekoliko „sudbinskih“, regionalno obilježenih tema i pomaka prema nacionalnim i općeljudskim, na primjeru odabranih romana Zvonimira Remete¹⁹¹ pokazat će se veći odmak od regionalnoga i sudbinskoga. Zbog sofisticiranosti pripovijedanja i poniranja u psihologiju likova, u hrvatskoj se književnosti Remeta promatra kao predstavnik psihološkoga realizma i modernoga objektivizma (Vasilj 2016b: 77), a od navedenih prozaista iz drugoga istraživačkoga razdoblja najviše je hrvatsku književnost usmjerio prema modernim europskim strujanjima.

Za razliku od Softina naturalističkoga prikaza ratnoga i predratnoga stanja koji se usmjerava prema *vani* i intelektualnoj subverziji kod Jakovljevića i Ujevića, u Remetinim romanima *Grieh* (Zagreb, 1942), *Tako svršava* (Zagreb, 1943) i *Sentimentalna reportaža* (Zagreb, 1944) fokus je na *unutrašnjoj* dinamici. Pritom se disharmonija očituje u sadržaju (urušavaju se stabilne kategorije poput braka, obitelji, vjere) i formi (nelinearno pripovijedanje, nejasnoće, bez kronološkog slijeda). Njegovi romani prikazuju obiteljske i osobne drame u (pred)ratnim vrtlozima, posebnu pažnju dajući psihološkoj motivaciji muških, ali i ženskih likova, što je donekle novina u književnosti koja pokriva predmetno područje. Obitelj kao dosad stabilna kategorija urušava se unutarnjim sukobima, (ne)počinjenim grijesima. Tako „roman iz naših dana“ *Grieh* prikazuje rasap nekad ugledne obitelji Rađa zbog

¹⁹¹ Zvonimir Remeta (Klobuk, 1909. – Sarajevo, 1964.) jedan je od najznačajnijih hrvatskih književnika u međuratnom razdoblju. Radio je kao sudac u raznim mjestima BiH, a podrijetlom i pisanjem potvrđuje se kao Hercegovac. Kao Jakovljević pripadao je katoličkom krugu pisaca. Napisao je tri romana: *Grieh* (1942), *Tako svršava* (1943), *Sentimentalna reportaža* (1944), objavljivao poeziju i kratku prozu u raznim listovima. Za Drugog svjetskog rata bio je član ustaškoga prijekoga suda, 1945. osuđen na smrt, ali je kazna preinačena u doživotni zatvor, pri čemu je pomoglo zalaganje Vladimira Nazora i u radu spomenutoga Ilije Jakovljevića. Iz zatvora je bio pušten 1960. Nagrađivan je državnim nagradama u NDH, njegovi su radovi u drugoj polovici XX. st. bili proskribirani i prognani iz književnih pregledâ. Autobiografski zapisi objavljeni su posmrtno (*Moja obrana*, 2003; *Zadnji časovi: iz dnevnika*, 2003). Više o Remeti u: Alilović (1983), Nemeč (1998), Nemeč (2000), Marjanović (2001), Glibo (2006).

kontakta Katje Rađe s obiteljskim prijateljem Marijanom Šumanom. Iako nije riječ o klasičnoj nevjeri, već „nejasnoj krivnji“, jedan se muško-ženski dodir percipira kao velik grijeh koji dalekosežno remeti obiteljske odnose. Katja osjeća da gubi svoje troje djece i da više nije sveznajuća majka, oslonac obitelji. Sin Dražko prikazan je kao mladi intelektualac zaokupljen mislima u predratnoj tjeskobi u kojoj je „čovjek daleko od čovjeka“, a koji povremeno fizički kažnjava sestru Jasnu jer se viđa i moralno griješi s Ilkom. Nadalje, najmlađu sestru Helenu majčin „grieh je gurnuo u grieh“; dok njezin otac Božidar sumnja je li ona uopće njegovo dijete, Helena izlazi noću i moralno pada. Rasap braka vidljiv je u povremenom fizičkom i stalnom psihičkom zlostavljanju, ali za razliku od Softinih ženskih likova, Katja podiže glas: „Misliš li, da se brak gradi na takvim temeljima, kao što ga ti gradiš? Smatrati ženu robkinjom, služkinjom, onom, koja ima da posvršava posao po kući, i šuti“ (Remeta 2003a: 157). Ipak, višekratno se ističu posljedice njezina „grieha“ i u tom tradicionalnom (edenskome?) shvaćanju ženske krivnje dolazi do potpune disharmonije odnosa. Uz to, obitelj proživljava i financijski krah te glad uslijed općeprisutnoga nedostatka namirnica u trgovinama.

Nokturalna atmosfera višekratno je naglašena u trima romanima, čime nalikuje Jakovljevićevu lajtmotiva mraka i tame u romanu *U mraku*, s tim što je kod Remete taj prikaz trenutačnih emotivnih stanja likova sugestivniji i više korelira s prikazom vanjske atmosfere. Vasilj (2016b: 85) tvrdi da se noćni pejzaži u Remetinim romanima pojavljuju kao specifičan, eliotovski rečeno, objektivni korelativ egzistencijalnoga stanja njegovih likova.

Uz kategoriju *obitelji*, poljuljana je i kategorije *vjere*. Nemeč (2003b: 209) Remetu će nazvati piscem prvog reda „moralističke literature na tragu kršćanskoga egzistencijalizma“, što se može potkrijepiti primjerom iz romana: „Katja je razmišljala o nedokučivosti Boga koji, eto, umije mrziti poput čovjeka, koji se osvećuje kao neprijatelj, koji ne zaboravlja na grieh, i kad je on davno prošao, pa je već i čovjek na njega zaboravio“ (Remeta 2003a: 113).

Slična misao o krivnji bez krivnje izrečena je u drugom romanu *Tako svršava*: „Odveć mnogi udarci Tvoji u posljednje vrijeme udaraju u me! Što je prirodnije nego misliti da je to posljedica moga braka, koji nije i – Tvoj brak, zar ne, to ja mislim? Teška je Tvoja ruka, o Bože, i kad nismo krivi“ (2003b: 201).

I u posthumno objavljenom romanu *Moja obrana* (Zagreb, 2003) ponavlja se ista ideja: „Nisam kriv, Gospodine, nisam ništa kriv! Ja nisam ništa smišljao protiv njega. Ne tako mi Bog pomogao“ (Remeta 2003: 31), dok se neprestano traži krivac (za Želmirovo utapanje u jezeru za koje njegov brat Hrvoje sumnjiči Edvina i kćer mu Hildu u koju je Želmir bio zaljubljen, za puštanje Edvina kad je napokon osumnjičen za njegovu smrt, za navodnu špijunažu jer Hrvoje postaje sumnjivo vojno lice zbog manjka surovosti) i ističe grijeh (Hrvojeva oholost pri izradi

studije o porijeklu i migraciji svoje obitelji, što je tema njegove habilitacijske radnje, mržnja prema Želmirovim ubojicama, vrijeđanje Hilde itd.). Ratna tematika pri tome je u drugome planu, ali činjenica da se i ovom djelu odvijaju međuljudske drame dok bjesni rat navodi na pomisao o pitanju globalne krivnje za zločin i povezivanje grijeha s poimanjem Boga.

U posljednjem romanu objavljenom za Remetina života, *Sentimentalna reportaža*, prikazana su unutrašnja stanja glavne junakinje šesnaestogodišnje Inke. Mlada intelektualka romantična je i sentimentalna te se njena psihologija ocrtava kroz odnos s muškarcima (Nikšom i Sergijem), kroz ljubavni trokut (sa Sergijem i Đenom), odnos prema roditeljima (majčina smrt: „Otkad je ona umrla, Inka je imala drugu dušu“ (Remeta 2006: 13) i nedostatak ljubavi i razumijevanja oca koji pije), odnose s kolegicama iz samostana (koje joj se rugaju jer se zaljubila u Sergeja koji ima dijete s Đenom i prilično liberalna razmišljanja), odnos prema knjigama (u eskapizmu od cinične zbilje pronalazi zadovoljstvo). I u ovom romanu otvaraju se moralna pitanja (prevare, samoubojstva, odgovornosti za tuđu smrt), obitelj nije stabilna jedinica, već zbir kompleksnih odnosa koji se može i urušiti nečijom smrću ili prijevarom, analogno tome, vjera nije čvrsti temelj identiteta jer često ne nudi odgovore ni rješenja. Glavna junakinja i sama će potvrditi svoju transformaciju: „Inka se sama sebi učini drukčijom“, a to će se dvaput ponoviti i u komentarima pripovjedača „Ne, nije to više bila Inka!“ (Isto: 57).

Kompleksnost ženske ličnosti prikazana je kroz likove Inke i Đene, isto kao što je lik Klare iz Jakovljevićeva romana prikazan uvjerljivo, dok su žene kod Softe i Bakule sporedni i pasivni likovi, često verbalno i fizički zlostavljani. Inka i Đena nisu crno-bijelo ocrtane konstrukcije, već psihološki profilirane, one su ujedno i snažne u svojim stavovima i krhke pred ljubavlju prema Sergiju koja Đenu stoji života (otrovala se), a i Inka je zamalo krenula njezinim stopama, ali je na kraju „spašena“. U ovim ženama plamti strast i ljubomora, ali i želja za znanjem (obje čitaju knjige).

U replikama dvaju likova izriče se možda i piščev stav prema književnim (ne)prilikama i (ne)mogućnosti slobodne volje i osobne odgovornosti. Kroz like Đene Ganze daje se kritika aktualnih književnih djela i njihovih autora koji pišu bez duše i površno: „Mnogi su sastavi književnika laž!... Laž, koja više i ne pokušava, da se oblači u odoru iluzije, i koja čak neće ni da ima ljepotu laži!... To je sve jasnije, što dulje čitate!... O čemu pišu danas?... Deskripcija površine, i samo to!... Duše nema“ (Isto: 45). Kroz lik Sergija otvara se također tema koja je prikazana kroz pojedinačno razmišljanje, a zapravo je od opće važnosti. Naime, Sergije na Nikšinu kritiku da je trebao usprkos roditeljskom neodobravanju (i na koncu, „usprkos sebe“) prihvatiti trudnu Đenu otvara pitanja slobodne volje i odgovornosti za svoje postupke:

Usprkos sebe?!... To može samo blesan reći! Nije li čovječja volja odjek svega drugog više nego vlastite biti?! Nije li ona odraz svih onih utjecaja, kojima je čovjek izvrgnut, i kojima, htio ne htio, mora voditi računa? Nije li to samo daljnji nastavak rezultanta ukupnog djelovanja konvencija, kad čovjek nešto odluči?! Može li on uopće provesti neokrnjenu jednu misao kroz zasjede svih obzira, koji je okružuju, a da ne izazove potrese?! (Isto: 96)

Sergijeva replika otvara mogućnost autobiografskoga čitanja ili barem programatskoga piščeva stava s oprezom uzimajući podatak iz Remetine biografije¹⁹² koji se pokazao kobnim po piščev život i karijeru. Ipak, gledajući Remetin opus sa znanstvenom objektivnošću, možemo se složiti s Branimirom Donatom da je Remeta, iako odgojen u okružju suzdržanom za sve stvaralački moderno i inovativno, u sterilnim okvirima hrvatske međuratne katoličke književnosti izvornošću svoga nedvojbenog talenta remetio očekivanja te vrijednosno marginalne književnosti, posebno romana koji je imao komunikacijsku moć koju je trebalo potrošiti u okviru „prosvjetiteljskog poimanja književnosti“. Slično kao i sa slučajem Ivana Softe, Branimir Donat (2006: 203–205) razloge Remetina isključenja iz hrvatske književnosti ne pronalazi u manjku estetike, već u psihologiji straha i ideološkim preprekama¹⁹³.

¹⁹² Optužen je da je kao član ustaškoga prijekoga suda skupa s Rafaelom Boršićem, Pavlom Kraljem i tužiteljem Nikolom Grabovcem u Sinju osudio 24 zarobljena prvoborca iz Dalmacije na kaznu smrti zbog pobune protiv okupatora. Također, optužen je za vršenje prisilne mobilizacije rodoljuba u neprijateljsku vojsku u Mostaru (Remeta 2006: 188).

¹⁹³ Remeta je jedan od hrvatskih pisaca koji su rehabilitirani u hrvatsku književnost tek nakon osamostaljivanja države. Kao i Mile Budak ili Vinko Nikolić te niz književnika koji se u Drugome svjetskom ratu svrstao na stranu poraženih, i Remeta je izbrisan s hrvatske književne scene (Nemec 2003b: 197).

Prvi koji je javno spomenuo Remetu bio je Ivo Balentović u časopisu „Susreti“. Upravo on će imati hrabrosti da u „Maruliću“, br. 3 (1977) objavi nešto potpuniji prikaz zaboravljenog i prešućenog Zvonimira Remete, a Ivan Alilović Remetu će uvrstiti u antologiju *Hrvatski pripovjedači iz Hercegovine* (1983) (Tomić 2017: 63, Glibo 2006: 226).

12. PRI/POVIJEST: „KOLAŽ MALIH PRIČA“¹⁹⁴ KAO OGLEDALO ZBILJE

Uloga priče u shvaćanju i (jezičnom) oblikovanju zbilje i shodno tome važnost proučavanja odnosa književnosti i zbilje kao i odnosa književnosti i povijesti može se pratiti od antičkih povjesničara, filologa, filozofa (Herodot, Tukidid, Aristotel) do djela suvremenih filologa, poput Richarda Cavendisha koji ističe da legende izdržavaju probu vremena bolje nego prava povijest (Dragić 2005: 16). U promišljanju o – postmodernim rječnikom rečeno – odnosu faksije i fikcije, povijesti i pripovijesti (naracije) indikativna je i misao preuzeta iz romana Ive Andrića *Na Drini ćuprija* da za bosansko dijete mitovi i legende imaju moć majčinog „mlijeka, nešto tajanstveno i stravično, što postojanje nosi sa sobom, ulazi u nas u obliku drevnih predaja“ (Dragić 2005: 16). Na područjima koja su u radu nazvana „autentičnima“ čovjekova potreba za shvaćanjem i objašnjavanjem zbilje (upotrebom jezika kao medija) jače je isprepletena s narativnošću i imaginacijom te pripovijest ima snažan utisak na narodno pamćenje tako ispunjavajući didaktičnu i utilitarističku funkciju u životu ljudi. Na takvim područjima, uvelike obilježenima usmenom kulturom, književnost prožima život, književne se prakse isprepliću s političkim, društvenim, ekonomskim i dr., time čineći maglovitom granicu stvarne i umjetničke zbilje, povijesti i književnosti, odnosno povijesti i pripovijesti (naracije), a shodno tome istraživačima se magli granica između historiografije i znanosti o književnosti. Iako se ovaj rad odmiče od možebitnih neopozitivističkih tumačenja pokušavajući dati interdisciplinarni pogled na istraživačku temu, odabrani su tekstovi diktirali dio metodologije, pri čemu se opreka fikcija/faksija dovodila u pitanje, posebno u slučaju dosadašnje analize i interpretacije tekstova manje poznatih autora. Indikativno je i da su nerijetko u svojim studijama uvaženi hrvatski i bosanskohercegovački znanstvenici u slučaju uvrštavanja autora obrađenih u prvome i drugome istraživačkom razdoblju u tekstove iz povijesti književnosti ili u književne kritike također podcrtavali izvanknjiževne okolnosti nastanka djela, pa i samu biografiju autora.

Problem (književne) pri/povijesti aktualan je ne samo u slučaju mikroregije koja se u ovom radu obrađuje niti samo u slučaju hrvatske književnosti te zaslužuje više od nekoliko crtica, ali valja istaknuti ideje koje izlaže Boris Škvorc u troknjižju¹⁹⁵ o naraciji nacije¹⁹⁶ i lociranju književne pri/povijesti unutar korpusa/konstrukta nacionalne ideologije i njezinih

¹⁹⁴ Termin upotrebljava Škvorc (2017: 100) u kontekstu kolaža zajedničke memorije referirajući se na odnos funkcionalne povijesti i kulturalnih studija (kulturalne povijesti).

¹⁹⁵ Škvorc (2017), Škvorc (2021). Tematski druga, a kronološki treća knjiga najavljena je u prvim dvjema i većim dijelom objavljena u časopisima i zbornicima, ali nije objavljena tijekom pisanja disertacije.

¹⁹⁶ O naraciji nacije govore svi važniji postkolonijalni teoretičari, uključujući Edwarda Saïda, Homija K. Bhabhu i Gayatri Chakravorty Spivak.

dispariteta u odnosu na ideje književnosti i međukulturalnih nesporazuma. Naime, autor postavlja pitanja koja se lako primjenjuju na ovdje izložene probleme: je li ono što je zapisano u književnome tekstu na bilo koji način dijelom povijesti ili se radi isključivo o problemu estetske prirode; shodno tome, jesu li pisci i njihova djela dijelom povijesti kulture pa onda i povijesti književnosti; jesu li njihova djela samosvojne pojave ili pak svjedoci vremena koje čitamo ovisno o našoj namjeri u odnosu na tekst i ono što je u njemu rečeno (Škvorc 2017: 64). U tom se smislu novi historicizam¹⁹⁷ kao relativno mladi metodološki pristup književnome tekstu djelomično može primijeniti u ovome radu, i to u onome dijelu koji naglašava važnost povijesnih zapisa, svjedočanstava, putopisa, novinskih članaka, pisama i književnih tekstova u rekonstrukciji diskursa koji se tumači i koji se naposljetku može dovesti u vezu sa suvremenim odnosima hegemonije u društvu.

Ovdje je korisno podsjetiti da je odnos književnog teksta i povijesti moguće prikazati pomoću četiri teorije koje donose Bennett i Royle (2004: 113–115). Prema novokritičarima književna su djela bezvremenska, univerzalna i nadilaze povijesni kontekst u kojem su nastala. Nasuprot tome, zagovornici filološke metode tvrde da je povijesni kontekst ključan za razumijevanje, ali se ne smije zanemariti kriterij literarnosti samoga teksta, dok zagovornici historiografskoga pristupa tekst podređuju povijesnim okolnostima smatrajući da se u njemu povijest zrcali. Pristup koji se u ovoj disertaciji ne slijedi dosljedno zbog izbora različitih metodologija, već se primjenjuje u onim djelima koja su pogodna za analizu odnosa književnoga teksta i povijesnoga (kon)teksta, a o kojemu autori govore kao o četvrtoj teoriji, jest novi historicizam. Za nove historičare književni su spisi isprepleteni s drugim diskursima i retoričkim strukturama te su dio povijesti koja je još uvijek u nastajanju i koja je otvorena za promjene i ponovna ispisivanja. Stoga su u radu odabrani tekstovi koji nisu *stricte* književni, a posebna se pažnja posvetila marginaliziranim autorima imajući na umu ideju poljskih teoretičara:

Književnost nije skup vanvremenskih dela, već nestabilno i agonističko polje verbalnih i društvenih aktivnosti. U tom smislu su najinteresantniji nekanonski tekstovi koji bacaju novo svetlo na tradicionalan kanon. Granica između književnih i neknjiževnih tekstova biva izbrisana (Burzyńska i Markowski 2009: 561).

Pritom na tragu novoga historicizma odabrane književne tekstove možemo promatrati u kontekstu povijesne stvarnosti i svih tragova tekstualne prošlosti koji sačinjavaju raznovrstan „kulturni arhiv“ (Isto: 561). A to vodi do zaključka da je odnos književnosti i izvanknjiževne

¹⁹⁷ O ovoj metodologiji, među ostalima, pišu Branningan (1998), Vesser (1989) i Ryan (1996), a od hrvatskih izvora vidjeti Šporer (2005).

zbilje dvosmjernan; djelo uvijek nastaje u trenutku i vremenu, piše ga određeni pojedinac koji nije pasivni primatelj, već činom pisanja aktivni sudionik zbivanja koji u većoj ili manjoj mjeri može uzdrmati i tako redefinirati strukturu (izvan)književne zbilje. Tekstovi (ovdje odabrani korpus) nisu pasivna ni potpuno vjerna refleksija izvanknjiževnih okolnosti, niti imaju moć izvršiti značajne političko-društvene transformacije, ali se pokazuju kao svjedoci vremena, čuvari baštine, projekcija poticaja s vrha (političkoga, ali i književnoga u smislu vladajućih struktura, institucija, aktualnih književnih strujanja kojima se tek djelomično priklanjaju). Njihovi su autori pritom (ne)vješti slikari zbilje, ali i njezini interpretatori, analitičari i angažirani kritičari iz redova radnika, učitelja, kulturnih djelatnika, dijelom fratara (nasuprot dominantno redovničkom, a potom i prosvjetarskom sloju tzv. preporoditelja iz prvoga istraživačkoga razdoblja od 1878. do 1914.).

Ilustrativan je primjer odnosa književnoga teksta i povijesnoga (kon)teksta, odnosno (ko)teksta¹⁹⁸ pristupanje različitim diskurzivnih praksi istoj temi u prikazu gladi u međuratnom razdoblju. Od historiografskih zapisa, franjevačkih kronika, autentičnih „pričanja iz života“ (kao oblika usmene književnosti) još živućih svjedoka ratnih perioda preko drugih formi usmene književnosti poput epa, zatim autorskoga epa nastalog po uzoru na narodnu poeziju, folklorističko-etnografskih zapisa i romana kao najopsežnije vrste – radi se o konstrukciji „malih priča“ koje se često čitaju kao rekonstrukcije povijesnoga, a preplet posebnog daje dojam općenitosti (Škvorc 2021: 49). U ovom dvosmjernom odnosu između povijesti i tekstova ogleda se odsustvo neposrednog pristupa povijesti (pristupa koji nije posredovan kroz tekstove) i neizbježno situiranje svakog teksta u povijesti, odnosno ono što novi historicisti nazivaju tekstualnost povijesti i povijesnost tekstova (Burzyńska i Markowski 2009: 559). Podcrtavamo još jednom da se metodologija novoga historicizma pokazala samo dijelom primjenjivom na odabrane tekstove, i to u razdoblju obilježenom dvama ratovima, slomom stare Monarhije i uspostavom novog poretka u novim državama (Kraljevina SHS) ili pokušajima državnih uređenja (Primorska banovina, Banovina Hrvatska, NDH).

Drugo pitanje, važno u kontekstu rada, a otvoreno u ranije navedenome citatu poljskih autora, jest pitanje kanona kao dogovora postignutog „oko povijesnih i kulturalnih vrijednosti koje određena zajednica ili kultura uzima kao neupitne, odnosno oko kojih se zauzima kao oko vlastita identitetskog, nacionalnog i vrijednosnog nazivnika“ (Škvorc 2017: 71). Ovo se dvojako može primijeniti u radu; (1) kao pitanje školskog/akadenskog kanona koji prešućuje određena imena ovisno o hegemonijski zadanim vrijednostima (Šimić je bio zabranjen u

¹⁹⁸ Termin koji rabi Peter Barry (1995) označavajući neknjiževne tekstove kao izraz istoga povijesnoga trenutka. Ko-tekstovi nisu podređeni kao kontekst(i), već su jednako značajni kao i književni.

školama, Ujeviću je zabranjeno javno djelovanje, manji pisci još čekaju integraciju u hrvatsku književnost, s otvorenim pitanjem koliko su marginalizirani zbog neudovoljavanja estetskim kriterijima, a koliko zbog političko-ideološke mrlje u svojim biografijama); (2) kao pitanje zadanih vrijednosti koje se nameću kao dominantne pa se u određenim djelima potkopavaju time stvarajući kontranarative. Primjeri su takvih kontranarativa: (1) poruga kao sredstvo subverzije (objašnjeno u posebnom potpoglavlju na primjerima iz djela Ivana Softe, Ilije Jakovljevića i Mate Ujevića), s posebnim naglaskom na austrijski kontranarativ; (2) oslanjanje na usmenu književnost u doba kad dominantne književne struje streme prema modernim tokovima zapada (Martin Sulić, Nikola Buconjić, fra Silvestar Kutleša, Petar Bakula, Mate Ujević); (3) parodiranje usmenih oblika izražavanja i karikiranje narodne mudrosti u društvu u kojem su intelektualci umrli zijevajući (Mate Ujević); (4) svojevrsni obiteljski, vjerski, zavičajni kontranarativi koji propitkuju temelje identiteta (ruralnih područja), a izraženiji su u romanima u drugome istraživačkome razdoblju.

Treće se pitanje odnosi na narative o nacionalnoj književnosti i nacionalnoj homogenosti. Naracija nacije podrazumijeva da je nacija proizvod, odnosno posljedica konstruiranog niza ispisivanih pri/povijesti, fikcijskih tekstova i ostalih oblika narativnih konstrukta koji su je pro/izveli. Tako je smještena u mogući svijet kao ideološki konstrukt, kao imaginarna nacija¹⁹⁹ (Isto: 7). Ideja nacionalne književnosti zapravo je ideja opstojnosti nastojanja da se identitet proizvede kao kontinuitet²⁰⁰, primjer čega je mit o krunidbi kralja Tomislava i romantični obrasci usmene književnosti koji su izraženi u svim trima istraživačkim razdobljima. Dok je jasna svrha ovakvih mitologema u razdobljima kad je identitet ugrožen, njihova dugotrajnost može biti zabrinjavajuća i opasna praksa svodenja identiteta na fikciju pritom zanemarujući da je identitet „sklisko tlo“ na kojem je lako „posrnuti“, da je sastavljen od različitih slojeva, da se neprestano rekonstruira (opet, u ovisnosti o dominantnim ideologijama i hegemonijama) i da se kao takva složena kategorija opire svakoj vrsti redukcionizma. Ovdje je koristan citat književnika i novinara Amina Maaloufa zaokupljenog povijesnim temama, a koji ilustrira gore napisano:

Ne da su svi ljudi slični, već da je svaki čovjek različit. Nesumnjivo se Srbin razlikuje od Hrvata, ali svaki se Srbin isto tako razlikuje od svakog drugog Srbina, a svaki Hrvat od svakog drugog Hrvata [...] Osobe se ne mogu međusobno zamjenjivati i vrlo je često da se u krugu iste obitelji, bilo ruandske, irske,

¹⁹⁹ Termin koji rabi Benedict Anderson (1990) gdje se zajednica vidi kao kolektivni entitet sastavljen od članova koji se međusobno neće svi nikada upoznati i koji nemaju ništa zajedničko što bi uzajamno dijelili; takva zajednica je fikcija.

²⁰⁰ Davor Dukić (2008: 86) upozorava da tradicionalna povijest nacionalne književnosti konstruira vlastiti predmet kad proučava starije hrvatske pisce koje nije povezivao ni zajednički književni jezik, ni zajednička poetika, ni isti svjetonazor, pa ni osjećaj pripadnosti istom kolektivnom entitetu.

libanonske, alžirske ili bosanske, nađu dva brata s prividno minimalnim razlikama, koje ih međutim navode da u svakodnevnom životu, politici i vjeri djeluju kao krajnje suprotnosti; od jednoga će učiniti ubojicu, a drugi će biti čovjek dijaloga i pomirbe (2008: 25).

Autor ističe potrebu odmaka od „plemenskoga identiteta“ prema identitetu kao kategoriji sazdanj od višestrukih pripadnosti koje nisu složene u kolaž neovisnih pripadnosti, već su međusobno povezane i uvjetovane te čine jedinstvenu i neponovljivu cjelinu. Time dolazimo do ideje identiteta kao slojevitoga, a unikatnoga koncepta koji bi svatko od nas trebao prihvatiti prepoznajući sebe u slici zemlje u kojoj živi i djelujući kao kritički nastrojeni agent, a ne „uznemireni promatrač“, što je termin koji rabi Maalouf (Isto: 144). Poanta ovakvoga promatranja identiteta jest u uvažavanju svih njegovih sastavnica – što bi u književnome smislu značilo i uvažavanje lokalne i regionalne tradicije iz koje pisci potječu – koje rezultira (re)definiranjem identiteta i (re)valorizacijom tih sastavnica, odnosno (u književnome kontekstu koji nas prije svega zanima) različitih književnih obrazaca. Ovo se odnosi na manje poznate autore, ali i na velikane poput Šimića i Ujevića čiji opus ne bi bio potpuno shvaćen ni valoriziran bez uvažavanja sastavnice zavičajnosti.

Neodrživost mitologema nacionalne homogenosti vidi se na primjeru poimanja hrvatstva kod različitih književnika u književnim i/ili političkim tekstovima. Kod Buconjića i Kutleše Hrvat je uzoran katolik koji pokazuje zanimanje i poštovanje prema tradiciji, s čvrstim uporištem u kategorijama obitelji, vjere i rodoljublja. Sulićev Hrvat idealiziran je (nalik kralju Tomislavu), pobožan i hrabar, koji radi na slavenskoj slozi. Bakula će (hercegovačkoga) Hrvata prikazati kao priprostoga seljaka, žrtvu sudbine i velesila, a kod Softe takav je Hrvat suprotstavljen upućenijem i intelektualnijem Hrvatima koji je ipak jednako nemoćan. Jakovljevićev Hrvat i onaj je koji zagovara nezavisnost, i onaj koji potiče suradnju s muslimanima (koju i iskorištava za vlastite probitke), i onaj koji sve to promatra svjestan općega „mraka“. Kod Mate Ujevića Hrvat je civiliziran i empatičan idealist koji se ne može jednoznačno politički odrediti i čija je jedina vodilja kršćanska humanost. Konačno, Remetin je Hrvat (i Hrvatica) psihološki nijansiran i mučen egzistencijalnim pitanjima i međuljudskim odnosima.

Poimanje hrvatstva usko je vezano uz poimanje rješavanja hrvatskoga političkoga pitanja, pri čemu se identitet pokazuje kao heterogena kategorija još iz doba fra Andrije Kačića Miošića. Dukić (2008: 94) podsjeća na političku interpretaciju njegova *Razgovora ugodnog* iz 1756. godine koja uključuje ideologeme različitih varijanata slavenofilstva, od općeslavenskih, južnoslavenskih, preko nacionalno-hrvatskih do slavo-dalmatinskih, uz posebnu pozornost „bosanskome“ jeziku (tako Kačić Miošić u *Korabljici* iz 1760. godine naziva svoj jezik) i

srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Uz pristajanja Tina Ujevića uz različite aktualne političke struje (pravaška, protuaustrijska, protumađarska, jugoslavenska, prosrpska, konfederalna i dr.), mogu se izdvojiti i tradicionalna poimanja nacije kroz suodnos naroda, tradicije i vjere (Kutleša), austrijski narativi (Buconjić) i kontranarativi (Buconjić, Sulić, Mate Ujević), muslimanski narativi (Buconjić) i kontranarativi (Jakovljević), karadorđevski narativi (Sulić), nacionalno-hrvatski narativi u vidu pozivanja na hrvatsko srednjovjekovlje i/ili mitologiziranje povijesnih ličnosti (Sulić, Buconjić), ali i pristajanja uz desničarsku ideologiju (Softa, Remeta) koje u književnim tekstovima nije izražena, već je dio biografije autora.

Slijedom toga može se uočiti i neodrživost mitologema o vjerskoj homogenosti pa se tako može pratiti promjena u poimanju pravoga vjernika (katolika), za što je primjer Šimićeva biografija, odnosno raskid s tradicijom koji se očitava i u njegovim književnim djelima, zatim poimanje vjere preko kategorija narodnosti, nacije (Kutleša, Buconjić), propitkivanja i redefinicije vjerskih uvjerenja (Jakovljević, oba Ujevića, Remeta).

Što se tiče književnoga razvoja u smislu nacionalnoga narativa kojim se prikazuje ne samo kontinuitet (državnosti, ali i književnosti), nego i razvoj stilskih formacija, u slučaju odabranih autora iz prvoga istraživačkoga razdoblja bilo je teško govoriti o slijeđenju obrazaca određenih stilskih formacija, dok je u (među)ratnome razdoblju s pojavom raznih slojeva inteligencije vidljiv pomak od „majstorijanja“ (termin koji je objašnjen u prvom dijelu disertacije) te postavljamo pitanje o eventualnoj revalorizaciji manjih autora i reinterpretaciji njihovih tekstova. Kako je već nagoviješteno, revalorizacija je opravdana čak i u slučaju tih ranijih autora s kojima se javlja književnost kao umjetnost riječi na području Imotske krajine i Hercegovine, i to ne samo zbog specifične, preporoditeljske uloge književnika (koja je višekratno naglašavana), nego zbog univerzalnih tema i ideja koje donose (pitanje ekologije i života u harmoniji s prirodom kod fra Martina Mikulića, mogućnosti feminističkih iščitavanja novela don Ilije Ujevića, novi pogled na suživot kršćana i muslimana kod Ujevića i fra Josipa Vergilija Perića i dr.). U slučaju autora iz (među)ratnoga razdoblja, revalorizacija je opravdana zbog aktualnih tema i njihove obrade (utjecaj narodne poezije i današnja tzv. nova usmenost; novi pogledi i prikazi ženskih likova u ključu feminizma kod Softe, Jakovljevića i Remete; posezanja u psihologiju likova i pokušaji psihološkoga romana kod istih romanopisaca, otvaranje kafijskoga pitanja krivnje bez krivice kod Remete; dihotomija inteligencije i ignorancije u likovima intelektualaca i neupućenoga puka kod Softe, Jakovljevića i Mate Ujevića i dr.).

13. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA UZ DRUGO ISTRAŽIVAČKO RAZDOBLJE

Identitetska pitanja, usprkos naporima istraživača za znanstvenom objektivnošću učinjenima *bona fide* barem su podsvjesno usmjerena prema dobivanju željenih odgovora, potvrđivanju početnih hipoteza koje je postavio taj istraživač koji ima svoje identitetske odrednice i iskazan istraživački interes (u ovom slučaju to je analizirati hrvatsku komponentu u (re)konstrukciji identiteta definiranog prostora u definiranom vremenu). Nakana autorice nije identitet prikazati kao homogenu kategoriju (pomalo i pomodnoga, a svakako pragmatički orijentiranoga prelaženja ili brisanja granica našega globalizacijskoga društva) niti kao kolaž višestrukih identiteta u koji proizvoljno umećemo dijelove da bismo konstruirali željenu sliku. Slijedom toga, ovo poglavlje o književnim naracijama u razdoblju 1914. do 1945. pokušaj je razmatranja o mreži odnosa hegemonijskih poticaja s vrha i njihovih refleksija i (kontra)reakcija na šire slojeve *sensu largo* shvaćene inteligencije i širega puka koje se ocrtavaju u različitim diskurzivnim praksama, programatskim tekstovima, usmenoj književnosti, pučkim iskazima i umjetničkoj/autorskoj književnosti odabranih autora. U tom procesu došlo se do nekoliko zaključaka.

Prvi je zaključak da se, u skladu s postavljenim ciljem istraživanja, mogao pratiti međusobni utjecaj između književno-kulturalnih modela područja Imotske krajine i Hercegovine i identiteta žitelja, dok odnos između političko-ideoloških modela i identiteta pisaca i čitatelja ostaje jednosmjernan; tekstovi i angažirano djelovanje imaju slaboga utjecaja na politički vrh. Iskorištavanje književnosti u ideološke svrhe nije našlo potvrdu u odabranim tekstovima, čak ni u slučaju prešućenih autora.

Potvrđena je prva hipoteza da regionalna književnost prati kontinuitet hrvatske književnosti u svojim temama, književnim pravcima, stilovima, strujama uz naglašeni sporiji tijek tog procesa i svraćanje pogleda prema natrag (nastavak tzv. prosvjetiteljskoga rada iz 19. stoljeća), a što je uvjetovano ranijom gospodarskom zaostalošću i prometnom izoliranošću Dalmacije i Hercegovine. Ipak, ta izrazita crta regionalnosti ne izdvaja ove regije od hrvatskoga i europskoga obrasca. Naime, kulturni preporod iz 19. stoljeća nacionalno je obilježje ne samo Hrvatske, nego i srednjoeuropskih zemalja, a u područjima na koje se ovaj rad fokusirao on je samo vremenski produžen trudom različitih slojeva inteligencije koja kontinuirano korespondira s hrvatskom maticom objavljujući u hrvatskim časopisima, održavajući kontakte s (poznatijim) hrvatskim književnicima, pa čak i preseljenjem u Zagreb koji ostaje središtem političke, kulturne i duhovne domovine, a potvrđuje se i kao grad u kojem predmetni pisci doživljavaju izdanja i reizdanja svojih djela. Rijetki su pisci koji većinu života provode u

zavičaju i većinom su svojom (pastoralnom) službom vezani uz područje regije, ali čak i u takvim slučajevima oni održavaju kontakt s (poznatijim) književnim i kulturnim djelatnicima (od dopisivanja don Ilije Ujevića s Antunom Gustavom Matošem u prvom istraživačkom razdoblju do podrške Mate Ujevića fra Silvestru Kutleši u prikupljanju narodnoga blaga).

Netipičan razvoj kanonske književnosti potvrdio se i u regionalno obilježenim djelima, s tim da je potrebno naglasiti kako se kanonska književnost brže uključuje u moderne europske tokove. Među zastupljenim književnicima izdvajaju se Antun Branko Šimić i Tin Ujević koji se ne promatraju kao regionalni pisci, a koji se ipak uklapaju u prostor i vrijeme o kojem je riječ u ovome dijelu disertacije. Ostale zastupljene autore moguće je grupirati u one koji inzistiraju na anakronom, narodnom izričaju, folklorističkom i etnografskom prikazu, te romanopisce koji se služe porugom kao subverzijom gradeći svoje kontranarative na različitim humornim razinama. Zvonimir Remeta izdvojen je kao najuspjeliji pisac među prešućenima i/ili marginaliziranima koji nadilazi regionalne teme. Zaključeno je da se specifičan karakter imotsko-hercegovačke književne regije ogledava u položaju književnika koji obuhvaćaju različite slojeve (redovnička, učiteljska i radnička inteligencija, pisci koji su samouki i oni koji su aktivni djelatnici u kulturi, one koji su politički neaktivni do onih koji su visoko rangirani u novonastalim državama), a koji se često i sami bore za голу egzistenciju te je upitno koliko su upoznati sa strukom i shodno tome vide li sebe primarno kao književnike. U svakom slučaju, zamjetan je pomak od „majstorijanja“ te dominacija socijalne lirike, epske poezije, kraćih proznih vrsta (usmenih i autorskih), a zabilježeni su i (manje ili više uspjeli) pokušaji romana.

Potvrđena je i druga hipoteza da se književnost *sensu largo* shvaćenoga pograničja upisuje u hrvatske književne krugove, ali ipak pokazuje svoj specifikum. Tamo gdje je identitet percipiran kao ugrožen i gdje se odvija kontinuirana borba za голу egzistenciju postojat će poseban odnos prema vremenskim i prostornim koordinatama. U smislu vremena to će se odraziti na književni izričaj koji se može proglasiti anakronim (romantični epovi, pre naglašavanje elemenata usmene književnosti u pisanoj autorskoj), uz naglasak na svjesno autorsko biranje takva izričaja, ponekad i s ciljem parodiranja i/ili poruge modernim strujanjima (npr. kod Mate Ujevića). U smislu prostora opet će se potvrditi pojam „autentičnih mjesta“ s početka disertacije, što će objasniti sklonost mitologijama i pripovijedanju povijesti, odnosno zamagljivanju razlike povijesti i pripovijesti. Primjetan je i specifičan tematski sloj (švercanje duhana, iseljavanje u bogatije krajeve, posebno u Slavoniju, pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine i hrvatsko-muslimanske suradnje itd.) uz opću ratnu tematiku koja je u kontekstu opće zaostalosti i intenzivne gladi stanovništva dovedena do apsurdna te shodno tome izrazito naturalistički prikazana.

Potvrđena je i treća hipoteza da identitet, napose u književnom i kulturnom smislu, treba promatrati kao sklisko područje koje se rekonstruira ovisno o općeprihvaćenim praksama. Identitet se gradi na tradicionalnim kategorijama kako bi se održao privid stabilnosti napose u turbulentnim ratnim vremenima. To su prije svega poznate kategorije obitelji, vjere, domovine, zavičaja, koje se u dijelu odabranih tekstova reafirmiraju pre naglašavanjem domoljubne, rodoljubne i bogoljubne komponente, a u dijelu se preispituju (raspali brakovi, nesretne obitelji, dijalozi s Bogom čiji se autoritet propitkuje), pri čemu se poruga pokazuje kao moćno sredstvo subverzije uperene ponajprije prema društvu i politici. Shodno tome, pojavljuju se kontranarativi koji otkrivaju da čak ni ono što je stereotipno i tradicionalno bilo prihvaćeno (kao poštovanje prema caru/kralju) nema kontinuitet i nije na jednak način percipirano u istoj mikrosredini. Zamijećen je pomak od nekritičkoga prihvaćanja vlastitih sastavnica identiteta i žigosanja svega suprotnoga (kao primjerice u doba fra Filipa Grabovca i njegova *Cvita razgovora* iz 1747., o čemu piše Dukić 2008: 85).

Konačno, upućeno je na potrebu reinterpretacije i revalorizacije odabranih i drugih tekstova, napose onih u kojima se ocrta poznata sintagma Antuna Barca „veličina malenih“, a koja se u ovome dijelu disertacije odnosi na autore koji su još za života prešućivani jer su bili na strani poraženih (Softa, Remeta), jer se nisu htjeli podčiniti režimu (Jakovljević, Bakula), jer su bili nesvrstani (Mate Ujević) ili jer se drže anakronoga izričaja (Sulić, Kutleša, Buconjić). U slučaju onih čija je marginaliziranost uvjetovana izvanknjiževnim praksama zaključeno je da sud o njihovu književnom radu trebaju dati stručnjaci i čitatelji, a u slučaju književnih razloga u vidu eventualnog udovoljavanja estetskim kriterijima i anakronizma, može se zaključiti da regionalni autori svojim netipičnim odabirom tema i stila zapravo i ne odudaraju previše od standardne hrvatske književne prakse koja – iako nakon Prvoga svjetskog rata više europski orijentirana – i dalje potvrđuje supostojanje različitih književnih obrazaca, na što upućuje i Cvjetko Milanja. Uostalom, pitanje je može li anakronim biti nazvano nešto što se poput Kutlešine narodne pjesmarice proda u 2000 primjeraka od kojih je polovica rasprodana izvan Kutlešina zavičaja.

14. SUVREMENO DOBA: PROMJENE PARADIGMI U KANONSKOJ KNJIŽEVNOSTI I NJIHOV ODRAZ U ODABRANIM KNJIŽEVNIM TEKSTOVIMA

Treće istraživačko razdoblje 1945. – 1991. okvirno se poklapa s onim što se u hrvatskoj znanosti o književnosti naziva suvremenom književnošću (primjerice Frangeš), odnosno kratkim razdobljem socijalnog realizma nakon kojeg slijedi druga moderna i postmodernizam (Jelčić i Šicel)²⁰¹. Kao i u slučaju prethodnih istraživačkih razdoblja, omeđeno je dvama važnim političkim i povijesnim događajima; krajem Drugoga svjetskog rata i početkom Domovinskoga rata. Dosad naglašavan netipičan razvoj hrvatske književnosti promatrat će se i u ovome razdoblju, i to kroz odnos odabranih autora prema dominantnim književnim paradigmatima, ali i ideološkim spregama koje kočuju književni razvoj. Oslanjajući se na prethodna poglavlja, fokus će biti na djelima i djelovanju četvrtoga sloja inteligencije koji, prema interesima i profesiji većine odabranih pisaca, možemo nazvati književno-novinarsko-kulturnim. Dominantna i zajednička odrednica odabranih predmetnih književnika jest da, bez obzira na vrstu u kojoj su se okušali, ne slijede aktualne književne struje. Oni pišu „jedno te isto djelo cijeli život“ (primjerice Petar Gudelj, Jure Ujević i Ivan Ićan Ramljak), ocrtavaju „jedne te iste likove“ u različitim žanrovima (Ivan Raos), unose „samorodne“ poetike (Petar Gudelj, Veselko Koroman, Lucijan Kordić, Mak Dizdar), podliježu utilitarizmu (Jure Galić), prikazuju narodni život pristajanjem uz (anakronu) folklorističko-etnografsku matricu (Ivan Alilović), ali takvu matricu obogaćuju žanrovskim hibridiziranjem (Dinko Štambak), dio pisaca osluškuje zapadna strujanja (Vlado Gotovac, Lucijan Kordić), neki podrivaju aktualnu ideologiju (Stjepan Čuić). Iako ne slijedi razvojni put kanonske književnosti, stvaralaštvo odabranih autora ne može se izdvojiti iz hrvatske matice (čak ni kad je riječ o emigrantskoj književnosti i književnosti tzv. „između“ u koju se upisuje tematskim repertoarom, recepcijom, književnim kontaktima, djelima prožetima „hrvatskim duhom“, pri čemu je kategorija domovine shvaćena raznoliko, kako će pokazati daljnja analiza na konkretnim književnim djelima.

²⁰¹ Ovisno o tome slijedi li se kontekstualno-dijakronijski model (u kojem godina označava politički ili društveni bitan događaj) ili tekstualno-sinkronijski model (u kojem godina označava bitan književni događaj) (Meić 2012: 113), donja granica početka druge moderne jest informbiroovska godina 1948. ili prijelomna krugovaška 1952. godina.

Od mnoštva periodizacijskih modela ovdje spominjemo da književnost od 1950-ih do 1990-ih Šicel (1997) dijeli generacijski na krugovaše, razlogovce, fantastičare, offovce i postmoderniste. U dio posvećen drugoj modernosti Jelčić (2004) uz poglavlja o prvom i drugom naraštaju, odnosno krugovašima i razlogovcima, dodaje i poglavlja o hrvatskoj književnosti u izbjeglištvu te izdvaja poglavlje o policentризmu, hrvatskim književnicima u susjednim zemljama, a posljednje poglavlje posvećuje postmoderni.

Naglašavajući pripadnost odabranih djela i pisaca hrvatskoj književnoj matici, potrebno je dati kratak pregled (izvan)književnih zbivanja u Hrvatskoj u trećem istraživačkom razdoblju te vidjeti kako su se ona odrazila na djelovanje imotskih i hercegovačkih književnika. Ovdje se ne misli samo na odraz u književnom smislu – gdje se već istaknulo odudaranje od aktualnih književnih obrazaca, već i u pravcu kontrahegemonije intelektualaca upućene političkoj vlasti, s jedne strane, kao i prebrzom općem napretku suvremenoga doba, ali i slijepom pridržavanju tradicionalnih obrazaca, s druge strane, što sve guši identitet hrvatskog, odnosno imotskog i hercegovačkog čovjeka.

Kako bi se bolje razumjele književne prilike u dvjema „rubnim“ krajinama, na početku ovoga poglavlja treba podcrtati promjenu paradigme u kanonskoj književnosti, uvjetovanu barem donekle izvanknjiževnim razlozima. Nakon Krležinih *Podravskih motiva* (1933), I. i II. zagrebačkoga kongresa jugoslavenskih književnika 1946. i 1949., a onda i Krležina govora na kongresu književnika u Ljubljani 1952., dakle četiri godine nakon raskola Josipa Broza Tita sa Staljinom i Rezolucije Informbiroa, jasna su nastojanja za integracijom povijesne avangarde i moderne umjetnosti pritom poštujući i načela slobodnoga i originalnoga umjetničkoga stvaranja i načela samosvojnosti u smislu poštivanja tradicije i izgradnje vlastite književnosti. Umjesto socrealističkih formula i staljinističkoga „inženjerstva duha“, odnosno partijske književnosti diktirane s političkoga vrha, Krleža se zalaže za svojevrsni društveni larpurlatizam, ipak dajući književnosti novi zadatak kojim ona izlazi iz okvira „umjetnosti radi umjetnosti“:

Sakupiti svu političku, kulturnu i intelektualnu svijest o svojoj vlastitoj pojavi u prostoru i vremenu, svijest danas dispersiranu i usitnjenu poslije vjekovnih poraza po mnogobrojnim i izolovanim regionalizmima, sabrati sve potrebne elemente u sintezi koja ne će biti kult romantičnih fraza, nego istinit pjesnički prikaz fakata, dati ogromnoj masi impozantne stvaralačke materije programatski okvir, objasniti i protumačiti svu tragičnost naših vlastitih raskola i uzajamnih negacija, to bi trebalo da bude našom osnovnom misijom (Krleža 1952: 242).

Uputno je podcrtati da Krležina ideja sinkretizma poetike i politike ipak neće utri put hrvatskoj (a ni jugoslavenskim) književnostima jer će one po uzoru na zapadne književnosti krenuti putem potpune autonomije (Czerwiński 2018: 46), ali će ovakvo propitkivanje socrealističkih ideja biti uvertira preuzimanju zapadnih modela.

Modernija književna koncepcija u poeziji se očitovala još s pojavom Antuna Branka Šimića, a u ovome razdoblju pjesnički jezik još je slobodniji pa je ujedno i svakodnevan (primjerice Dragutin Tadijanović), urban, kolokvijalan. Milanja (2000a: 13–14) primijetit će dvije ključne periodizacijske točke hrvatskoga pjesništva i književnosti općenito: 1952. godinu kao kraj socrealističkih estetičkih nameta i 1968. – 1971., kad se književnost i poezija defunkcionaliziraju i posvećuju sebi samima. Razmatrajući o dijakronijskim paradigrama

prošloga stoljeća, Dubravka Oraić Tolić (1997: 111–112) izdvojiti će ne samo pojedinačne paradigme, već i dvije povijesne kulture s jasnim vremenskim granicama: avangardu od 1910. do 1968. i postmodernu od 1970-ih nadalje. Tijekom povijesne kulture avangarde dominirala je prosvjetiteljska ideja o apsolutnoj emancipaciji i napretku u slobodi, koja umire politički značajne 1968., kada dolazi do „ontološke implozije“, a na političkom planu do propasti ideje komunizma. U hrvatskome kontekstu, dolazi do smrti lokalne ideje o idealnoj balkanskoj državi te pojam „totaliteta“ biva zamijenjen pojmom „kompleksnost“ (Prosperov Novak 2004b: 9).

Što se kanonske književnosti i promjene paradigme tiče, kronološki gledano najprije dolazi do spora „starih“ i „mladih“ koji donekle nalikuju sporu s početka prve moderne, pri čemu se nova zadaća književnosti ocrtavala u radu časopisa „Krugovi“ (1952. – 1958.) oko kojega se okuplja prva poslijeratna, angloamerički orijentirana generacija književnika²⁰². Njihov se program najsazetije može izreći naslovom poznatoga uvodnog eseja Vlatka Pavletića *Neka bude živost* u kojem zagovara pluralizam i slobodu stvaranja te odbacivanje mimetičkog pristupa u književnosti tvrdeći da „umjetnost je izraz, a ne odraz“. Ipak, Milanja (2000a: 56) naglašava, krugovaši su se deklarirali kao ponovni uspostavljači kontinuiteta nastojeći spojiti hrvatsku književnu tradiciju i tadašnju europsku i svjetsku književnu scenu. U kontekstu rada treba dodati da su uzori i preteče generaciji druge moderne dva predmetna pisca, Tin Ujević i Antun Branko Šimić.

Dio najznačajnijih krugovaša 1959. pokreće časopis „Književnik“ koji krugovaški apolitični program zamjenjuje društvenom angažiranošću književnosti u smislu aktivnoga sudjelovanja kulture u društvu i politici, što uznemirava političke vrhove. Treći časopis iz doba tzv. druge moderne jest „Razlog“ (1961. – 1968.)²⁰³ koji krugovašku slikovnu prezentaciju pjesništva zamjenjuje pojmovnom²⁰⁴, naglasak stavljajući na filozofičnost u poeziji, a dijelom i na nacionalnu obojenost. Pjesnik i filozof koji spaja krugovaše i razlogovce i koji postaje uzor potonjima jest Vlado Gotovac, kojemu je u radu posvećeno posebno poglavlje.

Tijekom 1950-ih i 1960-ih u kanonskoj proznoj književnosti također se unose promjene, primjerice u tematski kompleks pa umjesto herojske ratne proze do izražaja dolazi

²⁰² Urednici časopisa „Krugovi“ bili su Josip Barković, Vlatko Pavletić, Nikola Milićević, Antun Šoljan i Josip Pupačić (Frangš 1987: 358).

²⁰³ Urednici časopisa „Razlog“ bili su Milan Mirić, Igor Zidić, Vlado Gotovac, Vjeran Zuppa i Ante Stamać (Isto).

²⁰⁴ Podjelu na slikovno i pojmovno pjesništvo donosi Antun Stamać, a prihvaćaju hrvatski teoretičari uz naglasak da oštre granice ne postoje jer u objema grupama pjesnika ima onih koji se služe postupcima druge grupe (Jelčić 2004: 522).

Milanja (2000a, 2001) priznaje tu podjelu dodajući da su krugovaši gnoseološki, a razlogovci ontologijski orijentirani, ali on se usredotočuje na semantički segment i naziva obje pjesničke grupacije „pjesništvom scene označenog“, nasuprot „pjesništvu scene označitelja“. Mrkonjić (2009a, 2009b) potonje naziva „pjesništvom iskustva jezika“.

egzistencijalna drama pojedinca i poratne traume. To će se odraziti i na predmetnoj književnosti, ali u kasnijim godinama (Stjepan Čuić, Jure Galić), a sličnu će tematiku upotrijebiti i Ivan Raos, i to u žanru drame. Upravo će se Raos pokazati najplodnijim piscem na razmatranome području pa će u skladu s time i njegov tematski repertoar biti širi, ali i dalje izvan dominantnih strujanja.

Kraj šezdesetih i početak sedamdesetih godina prošloga stoljeća burno je političko razdoblje koje će se odraziti na književno-kulturni život. U kontekstu rada bitno je istaknuti prvo slobodno književno glasilo u Hrvatskoj poslije Drugoga svjetskog rata „Hrvatski književni list“ koje 1968. pokreće Zlatko Tomičić, a jedan od glavnih suradnika i kasnije urednika lista Imoćanin je Ante Bruno Bušić, o kojemu će biti riječ u kontekstu hrvatske političke emigracije. Na vrhuncu reformnoga razdoblja tzv. Hrvatskoga proljeća (kojemu prethodi potpisivanje *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* iz 1967.) izlazi prvi broj „Hrvatskoga tjednika“, kojemu će kasnije biti urednik i Vlado Gotovac, a za list će među ostalima pisati Ante Bruno Bušić. Nakon sloma Hrvatskoga proljeća 1971. slijedi udar na hrvatske kulturne institucije, ponajprije Maticu hrvatsku, najvećega tadašnjega nakladnika knjiga i periodike. Istrage protiv te institucije vode se u Hrvatskoj, BiH i emigraciji. S druge strane, već su bile pokrenute inicijative za otvaranje novih ogranaka, a nakon zabrane rada Matice hrvatske 1972. dolazi do osnivanja ogranaka Društva hrvatskih književnika. U navedenom Dubravko Jelčić vidi policentričnost, naglašavajući da se književni život ne odvija regionalno, već se radi o protuslovlju hrvatske književnosti koja ostaje homogena, ali ne i monocentrična (2004: 555–556).

Reformni duh i naglašavanje zasebnosti nacionalnih kultura pogodovat će intelektualcima imotskih i hercegovačkih korijena koji, posebice potaknuti Hrvatskim proljećem, ističu hrvatski identitet, a neki od njih uključuju se izravnije u politička djelovanja (Ivan Alilović, Vlado Gotovac, Bruno Bušić, donekle Ivan Ićan Ramljak).

U završnim godinama trećega istraživačkoga razdoblja može se istaknuti kulminacija partijske ideološke represije sredinom 1980-ih kad se u tzv. Bijeloj knjizi Stipe Šuvara (u kontekstu rada treba istaknuti da je ovaj političar rodom iz Zagvozda pokraj Imotskoga) navode primjeri „idejnih skretanja“ u hrvatskoj, slovenskoj i srpskoj književnosti. Tako je nepoćudnim štivom proglašen i roman Stjepana Čuića koji će se posebno analizirati. U to doba poetika druge moderne već se raspala, napustio se avangardistički ideal, a novi književni naraštaj pribjegava fantastici (primjer su Čuićeve pripovijetke i Raosova zbirka priča *Gaudamada*), žanrovskoj prozi (Raosovi kriminalistički romani *Crna limuzina 58526* i *Mrtvaci ne poziraju*), stvarnosnoj

prozi (roman Veselka Koromana), narativnoj igri, dijalogu s tradicijom. Potonje će se odraziti i na poeziju (Mak Dizdar, fra Lucijan Kordić, Petar Gudelj, Veselko Koroman).

Kraj 1980-ih i posljednje desetljeće prošloga stoljeća karakterizirani su promjenom paradigme i uopće stava prema (prešućenim) književnicima. Budući da 1990-e prelaze okvir ovoga istraživanja i predstavljaju poticaj autorici za budući rad, izdvojit će se nekoliko indikativnih književnih činjenica koje potvrđuju spomenute promjene. Primjerice, pojačan je interes za objavom antologija hrvatske književnosti i biobibliografija hrvatskih pisaca. Veselko Koroman izdaje antologiju hrvatske poezije u Bosni i Hercegovini (1990.) u časopisu „Forum“, zatim antologiju proze (1995.), dok će njegova antologija drame izaći tek 2008. Ivan Alilović nastavlja svoj antologičarski rad pa uz ranije objavljene antologije poezije i proze hrvatskih pisaca iz Hercegovine izdaje *Biobibliografiju hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine do godine 1918.* (Zagreb, 1986), *Biobibliografiju hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine između dvaju ratova* (Zagreb, 1989). U politički značajnim godinama Alilović priređuje knjigu *Ivan Zovko: Hrvatsko ime u narodnoj predaji i običajima Bosne i Hercegovine* (Zagreb, 1990), a zatim iz tiska izlazi analiza političkog procesa vođenog protiv njega *Tragom slučaja Alilović* (Ljubuški–Zagreb, 1993). Iste su godine pretiskane *Junačke narodne pjesme* (Šibenik, 1939) fra Silvestra Kutleše pretiskane (Imotski, 1993). U Hrvatsku se 1990. iz Beograda vraća Petar Gudelj, a u samostan na Širokome Brijegu u Hercegovini fra Lucijan Kordić, obojica nakon više desetljeća provedenih izvan zavičaja. Izlazi izbor iz Kordićeve poezije *Čudo siromašnih koraka* (Zagreb, 1990), a objava Gudeljeva troknjižja *Golubice nad jamama* (Split, 1993) označava njegovu reintegraciju u matičnu književnost. Rat, koji je predvidio u vizionarskoj knjizi *Europa na tenku* (Beograd, 1987), Gudeljevu je životnu putanju zaokrenuo. Iste godine kad izlazi potonja Gudeljeva zbirka, Vlatko Pavletić objavljuje *O poeziji Veselka Koromana i razgovor s njim o poeziji* (Sarajevo, 1987), a zatim izlazi nekoliko Gotovčevih knjiga: *Moj slučaj* (Ljubljana–Zagreb, 1989), *Isto* (Zagreb, 1990) te sabrana djela u sedam knjiga u izdanju Globusa (Zagreb, 1995). Tako je u hrvatsku književnost nakon dva desetljeća reintegriran i Vlado Gotovac. Nadalje, u Zagrebu se 1990. izvodi premijerno adaptirani (ranije zabranjeni) *Orden Stjepana Čuića*. U 21. stoljeću uz još jednu monografsku knjigu o Koromanu koju priređuje Pere Šimunović pod nazivom *Kritičari o Veselku Koromanu* (Mostar, 2001) može se istaknuti niz književnih nagrada kojima su ovjenčani Petar Gudelj i Veselko Koroman, što uz spomenute promjene govori i o zakašnjeloj recepciji.

Nakon ovih faktografskih podataka, može se dodati da jednako kao u prethodnome istraživačkome razdoblju ne prevladava jedna književna paradigma ni u kanonskoj ni u predmetnoj književnosti. Predmetna i dalje ne slijedi (dovoljno) razvojni put kanonske, već se

mogu primijetiti samo obrisi dominantnih književnih tendencija uz jednu novinu – izražene „samorodne“ poetike. Izdvojenost iz matice jedan je od uzroka te samorodnosti i nedovoljne integriranosti u hrvatsku književnost, pri čemu uz književne treba uzeti u obzir i izvanknjiževne činjenice. O tome će biti više riječi u sljedećem potpoglavlju.

14.1. Kontrahegemonija imotskih i hercegovačkih intelektualaca

Ante Bruno Bušić.

Metafora imotskoga hrvatstva: dijelom, životom, smrću. Imoćanin i Vinjančanin, ocom Dalmatinac, majkom Hercegovac, kao što su oduvijek Bušići, jednom nogom na jednoj, drugom na drugoj strani granice: u Vinjanima i Gorici. U srcu stare Imote [...] Vidovita je bila kučka-Udba: imotski su dječaci njezinoj državi odsjekli strašnu Meduzinu glavu. U međuvremenu, koje je trajalo trideset epskih godina, ona je sjekla i jela njihove mlade glave.

(Petar Gudelj, *Put u Imotu*, 1996)

Dosad razmatrani slojevi hrvatske inteligencije na predmetnom području (redovnička, prosvjetarska, radnička) u ovom su razdoblju obogaćeni slojem profesionalnih pisaca, publicista, profesora jezika i književnosti te kulturnih djelatnika od kojih su neki izrazito politički aktivni. Naglasak će u daljnjoj analizi biti stavljen na djelovanje inteligencije koje je bilo političko ili se takvim smatralo, a u kasnijim će se poglavljima razmotriti književne naracije analizom odabranih djela. Dio tih naracija u različitom stupnju ima (i) političke poruke ili se u njima manje ili više izravno ocrtava (i) aktualna politička situacija. Stoga je potrebno dati kratki pregled položaja inteligencije u razmatranom razdoblju, kao što je to učinjeno u prethodnim razdobljima.

Na položaj inteligencije, a posljedično i svih žitelja, utjecala je činjenica da su Imotska krajina i Hercegovina, a posebno njezin ljubuški i širokobriješki kraj, smatrane krajnje ustaškima te su krajem i nakon rata u nemilosti aktualne vlasti. Jedan od krvavih događaja koji svjedoči o posljedicama narativa o franjevačkim gimnazijama kao „gnijezdima nacionalne mržnje“ i „odgojnom leglu ustaša“ (termine upotrebljava Džaja 2004: 112) zbio se 1945. kad su partizani ubili 30 franjevacu na Širokome Brijegu. Navedeni su narativi motivirani fratarskim zanosom nakon osnivanja NDH, a o čemu među ostalima piše i ovdje analizirani pisac fra Lucijan Kordić u *Fragmentima jednog života* (1994). Slično kao i u prethodnom razdoblju javljaju se razni oblici otpora, što samo povećava loše opće stanje analiziranoga područja. Jedan od oblika otpora prema komunističkoj vlasti bio je uključenje u tzv. križarski²⁰⁵ pokret poražene

²⁰⁵ Uz naziv *križari* prema križiću na kapi, a zbog kojega ih se povezivalo s Katoličkom crkvom, smatrajući da su katolički svećenici i intelektualci pokretači i ideolozi križarskoga pokreta, Lučić (2010: 654; 635) navodi i naziv

hrvatske vojske²⁰⁶, što dovodi do povećane represije nad obiteljima križara i svima koji su s njima povezani.

Imotski intelektualci bili su pod posebnom prismotrom i u kasnijim godinama; tako je skupina gimnazijalaca uključujući Brunu Bušića optužena 1957. za osnivanje Tajne organizacije hrvatske inteligencije (TIHO) skupa s nekim gimnazijalcima na Širokom Brijegu u Hercegovini, a druga skupina sljedeće je godine optužena za osnivanje tajne organizacije Hrvatska revolucionarna mladež (HRM) također u suradnji s Hercegovcima (Grbavac 2017: 127). Nakon Hrvatskoga proljeća mnogi su imotski intelektualci optuženi kao kontrarevolucionari i skinuti s javnih dužnosti. U Zagrebu su osuđeni na višegodišnje kazne, među ostalima, Vlado Gotovac i Ante Bruno Bušić, a u Splitu su osuđeni zastupnik u Saboru SR Hrvatske Bruno Tandara, zamjenik sekretara Općinskog komiteta SK Imotski Jerko Prka i javni pravobranitelj Drago Prlj (Grbavac 2011: 130).

U kontekstu kotrahegemonijskoga odnosa imotskih i hercegovačkih intelektualaca protiv aktualne vlasti izdvajamo crticu o pružanju podrške Brunu Bušiću, koja će stajati zaposlenja hercegovačkoga kolegu Ivana Ićana Ramljaka, čije će odabrane pripovijetke biti analizirane u posebnom poglavlju. Prema Ramljak (2005: 59–84), Bušić je 1965. osuđen na 10 mjeseci uvjetne kazne za širenje neprijateljske propagande, što je pretvoreno u bezuvjetnu kaznu nakon što je u Institutu za povijest radničkog pokreta Hrvatske predstavio rezultate istraživanja zločina u ustaškome logoru Jasenovac u kojem je došao do podatka da se radilo o manjem broju žrtava od službeno prihvaćenog (oko 45 tisuća umjesto 700 tisuća, kako se dotad smatralo). Bušić je pobjegao u Beč, a za njega se zauzeo tadašnji direktor Instituta Franjo Tuđman koji je od Ramljaka kao Bušićeva zemljaka zatražio da napiše pismo Vrhovnome sudu SR Hrvatske i Centralnome komitetu. Tuđman je 1966. uspio vratiti Bušića na radno mjesto, a Ramljaka je počela pratiti Udba da bi napokon 1967. Tuđman bio isključen iz Instituta, a Ramljakov odjel nedugo nakon toga ukinut.

škripari koji se upotrebljavao u Hercegovini prema riječi *škrip* i *škrapa* u značenju pukotina u stijeni u kojima su se „odmetnici“ znali skrivati.

²⁰⁶ U nedostatku literature o tzv. križarima navodimo samo podatke da je u Hrvatskoj od 1945. do 1950. bilo 3500 – 4000 gerilskih boraca, većinom križara koji pružaju oružani otpor vlasti te da je između 1944. i 1951. uhićeno ili likvidirano 109 križara na području Imotskoga, 87 u Makarskoj i 66 u Metkoviću. U Mostarskom okrugu 1946. godine prema izvještaju OZNA-e bilo je 615 škripara, od čega je 181 ubijen ili se predao (Grbavac 2017: 125, Lučić 2010: 637–638).

Politička represija s gospodarskom zaostalošću²⁰⁷ uzrok je visoke stope iseljavanja Imočana, najviše u SR Njemačku²⁰⁸, Tako se u emigraciji formiraju nove snage koje njeguju misao o slobodnoj državi, dok u domovini vlada čuvena „hrvatska šutnja“. Emigracija će kasnije odigrati i značajnu ulogu u stvaranju Republike Hrvatske, a Imočani će, iako izravno ratom nisu bili zahvaćeni, sudjelovati u svim važnijim redarstvenim akcijama u Domovinskom ratu (1991. – 1995.). Emigrantske naracije, osjećaj unutarnjeg i vanjskog emigranta²⁰⁹, izmeđunika snažno će se odraziti na književne naracije, posebno u stihovima Imočana Petra Gudelja te Hercegovaca Veselka Koromana i fra Lucijana Kordića, čija će odabrana djela biti analizirana u posebnim poglavljima.

Kao i u ranijim razdobljima, zapadna Hercegovina dijeli sličnu sudbinu kao Imotska krajina. Stavljeno u širi kontekst, treba istaknuti da unatoč načelno ravnopravnom statusu u okviru Federativne Narodne Republike Jugoslavije, nakon rata Bosna i Hercegovina bila je izravno vezana za Beograd, što uz znatnu dominaciju srpskih kadrova u državnom aparatu i zabranjen rad kulturno-prosvjetnim društvima stavlja inteligenciju u nepovoljan položaj. Uz česte likvidacije stanovnika BiH od strane komunističkih i partizanskih odreda koje su najčešće bile na kraju rata i po njegovu završetku (Lučić 2010: 633), a od kojih je ranije spomenuti širokobriješki pokolj franjevac tek jedan primjer, kontrahegemonijska klima potaknuta je i zatvaranjem intelektualaca, svećenika²¹⁰ i svih neistomišljenika državne vlasti. Posebno loš tretman imaju Hrvati u zapadnoj Hercegovini koja se nikada nije do kraja integrirala u jugoslavenski komunistički sustav. Neprijateljski stav prema vlasti pogodio je zapuštanju ove mikroregije²¹¹ i stalnoj kontroli, ali vrijedi i obrnuto – na takav tretman od strane vlasti Hercegovci reagiraju negativno. Hercegovački se Hrvati, jednako kao i Imočani, masovno sele na privremen rad u Njemačku i Austriju, što im je omogućeno politikom otvorenih granica, a time se još više osamostaljuju od totalitarnoga sustava. Preokret je najavljen 1966.²¹², kada se

²⁰⁷ Grbavac (2011: 129) navodi podatak da je 1970. udio industrije u ostvarenju društvenog proizvoda iznosio 2 % u Imotskoj krajini, a korigirani nacionalni dohodak po stanovniku 1976. iznosio je samo 26,3 % prosječnog u SR Hrvatskoj.

²⁰⁸ Godine 1971. imotska općina bilježi najvišu stopu vanjskih migranata u zemlji (18,6 %), a 1991. stopa iznosi 19,5 % (Isto). Kale (1999: 46) daje podatke za cijelu hrvatsku dijasporu krajem 1980-ih navodeći procjene do 3 milijuna od prve do treće generacije iseljenika.

²⁰⁹ Ivanković (2010a: 125) unutarnjim emigrantima naziva one koji su potisnuti iz službenih tokova hrvatske književnosti zbog pripadnosti desnoj struji, a vanjskima one koji su stvarali izvan granica Hrvatske, naglašavajući da se u korpus hrvatske književnosti moglo ući mjestom stanovanja, najčešće sa zagrebačkom adresom.

²¹⁰ Komunističke su vlasti od 1945. do 1990. uhitile, zatvorile i osudile 76 hercegovačkih fratara. Samo u poratnom razdoblju zatvoreno je, ili se im sudilo, 58 katoličkih svećenika iz Mostarske biskupije (Lučić 2010: 654).

²¹¹ Zapravo je cijela BiH bila zapuštena u ekonomskom smislu jer je od svih jugoslavenskih republika imala najnižu stopu ekonomskog rasta od 1951. do 1968., što doprinosi nezadovoljstvu svih naroda i potpomaže uvjerenju da jedan drugoga iskorištava (Malcolm 2011: 351).

²¹² Više o klimi 1960-ih i 1970-ih godina u BiH vidjeti u Kamberović (2011: 557–587) i Lovrenović (1998: 167–182).

održava partijska konferencija u Mostaru na kojoj se zaključuje o potrebi nacionalne ravnopravnosti različitih naroda i religija u BiH i, u kontekstu ovoga rada posebno važno, integracije zapadne Hercegovine u republičke okvire te micanje stigme ustaštva. Partija planski angažira Hercegovce u organe Partije i vlasti²¹³ te dolazi pomaka; grade se putovi, škole, biblioteke²¹⁴, dolazi do kulturnog zamaha u institucionalno-organizacijskom i stvaralačkom smislu. Lovrenović (1998: 173–176) začetke takve klime nalazi još u prethodnome desetljeću sa spomenutom Krležinom akcijom izvedenom iz razlaza sa SSSR-om koja je odjeknula u BiH u ideji o stoljetnome južnoslavenskome kulturnom identitetu. U tom kontekstu treba dodati da su po Krležinoj ideji²¹⁵ najveće otkriće pariške izložbe srednjovjekovne umjetnosti održane 1950. bili stećci koji će poslužiti za izgradnju novoga identiteta, a njima će se inspirirati i Mak Dizdar u zbirci *Kameni spavač* kao jednoj od ključnih knjiga nove bosanskohercegovačke književnosti. Traganje za korijenima i propitkivanje identiteta obilježiti će na poseban način 1960-e, a to će se odraziti i u pitanju o pojmu i korpusu bosanskohercegovačke književnosti; na simpoziju izdavačke kuće „Svjetlost“ u Sarajevu 1970. Midhat Begić iznosi ideju o bosanskohercegovačkoj književnosti kao jedinstvenomu korpusu s karakterom kompozitne dinamičnosti, što je ideja koja se zastupa i u ovome radu. Godinu poslije obilježava se tzv. Hrvatsko proljeće koje se prenosi i na teritorij BiH. Javno se objavljuje analiza nacionalne pripadnosti rukovodilaca u upravnom aparatu BiH otkrivajući slabu zastupljenost Hrvata, a gotovo potpunu prevlast Srba, o čemu će biti više riječi u analizi djelovanja hercegovačkoga pjesnika i urednika časopisa Veselka Koromana.

Nakon smrti Josipa Broza Tita 4. svibnja 1980. naglašeno je pitanje odnosa republika i jugoslavenske federacije. Hrvatska se, kako je već spomenuto, najprije odlučuje za šutnju, a potom za politiku jugoslavenske sinteze²¹⁶. Dolazi do porasta kritika Saveza komunista; kao i

²¹³ Kamberović (2011: 567; 579) ističe da su projugoslavenski orijentirani komunisti tražili širu društvenu podršku u ostvarenju svojih ciljeva, posebno u krajevima gdje tijekom i nakon rata nisu imali većega utjecaja. Tako se počinje drugačije gledati na prostor zapadne Hercegovine, dosad viđene kao isključivo prohrvatski i prokatolički orijentirane i svrstavane na stranu gubitnika i neprijatelja u Drugom svjetskom ratu. Međutim, otvaranje zapadne Hercegovine i afirmacija hrvatskog nacionalnog identiteta bili su strogo kontrolirani i omogućeni samo koliko je potrebno da se učvrsti vladajuća pozicija komunističke elite, čemu u prilog govori i suđenje Ivanu Aliloviću te uhićenje 18 jugoslavenskih građana (od kojih je 14 iz zapadne Hercegovine) pod optužbom da su pripadali terorističkoj organizaciji i tijekom 1968. izvršili nekoliko diverzija. Sve ovo vodi do nove stigmatizacije zapadne Hercegovine.

²¹⁴ Lovrenović (1998: 171) vezuje otvaranje biblioteka dijelom uz donaciju Ive Andrića koji je novčani iznos Nobelove nagrade donirao za nabavu knjiga.

²¹⁵ Džaja (2004: 92) u Krležinu razvijanju koncepta vlastite jugoslavenske kulture, neovisno o Zapadu i Istoku, s povijesnim korijenima u srednjovjekovnom bosanskom bogumilstvu, vidi poticaj za osnivanje Leksikografskoga zavoda 1950. u Zagrebu i rad na objavljivanju *Enciklopedije Jugoslavije*.

²¹⁶ Jović (2011: 56) hrvatsku šutnju objašnjava povezanošću Hrvatske s idejom Jugoslavije; Hrvatska je imala velik broj deklariranih Jugoslavena, najistaknutiji zagovornici jugoslavenstva 1980-ih bili su Hrvati Stipe Šušteršič i Ante Marković, a i sam Tito bio je Hrvat.

nakon rata, vlast se obračunava s neistomišljenicima, među kojima su i književnici, ali i umjetnici na području filma i glazbe, osuđujući njih i/ili njihova djela²¹⁷ i proglašavajući ih kontrarevolucionarima i nacionalistima koji posebno loše djeluju na mladu generaciju. Indikativan je slučaj Ivana Alilovića o kojemu će se detaljnije pisati u radu. U drugoj polovici 1980-ih uz gospodarsku krizu i rastuću inflaciju vlast postaje sve nemoćnija, oporba jača te se gradi građansko društvo koje traži promjene, što je u skladu s atmosferom u Hrvatskoj, ali i u gotovo cijeloj Istočnoj Europi. Nakon pada Berlinskoga zida, i ovome dijelu Europe pada totalitarni sustav.

Opisana politička klima u književnim će se narativima odraziti u subverziji mita o jugoslavenstvu i mita o bratstvu i jedinstvu (Ivan Alilović, Stjepan Čuić) (pre)naglašavajući prohrvatski stav (Bruno Bušić), u idealizaciji zavičaja i domovine (u različitim stupnjevima ovo se odnosi na većinu odabраниh pisaca), isticanju uloge žrtve i prognanika (fra Lucijan Kordić), kao i uloge unutrašnjeg emigranta (Veselko Koroman, Ivan Alilović, Vlado Gotovac), izopćenika iz matice (Petar Gudelj) itd.

14.2. Lokalno, regionalno i nacionalno u naracijama Ivana Alilovića

Kao što je poznato, naša kršna Hercegovina obogaćena je hrvatskim, srpskim i muslimanskim pjesničkim stvaralaštvom, koje se istodobno razvijalo na hercegovačkom prostoru i koje je vezano zajedničkim osobinama te predstavlja u cjelini hercegovačku poeziju. Pa ipak, mora se priznati da sve tri ove poezije nose odlike posebnih književnih tradicija i da se prema tome razlikuju. Samo priznavanjem tih razlika moguće je stvoriti trajnu i sigurnu osnovu za međusobnu suradnju i istinsko zajedništvo. (Ivan Alilović, Predgovor antologiji *Hercegovci u hrvatskoj poeziji od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*, 1982)

Ivan Alilović²¹⁸ svojim književno-kulturnim historiografskim i etnografskim djelima, antologijama i biobibliografijama hercegovačkih pisaca predstavlja polazišnu točku za

²¹⁷ Lučić (2011: 592) navodi razne primjere politički angažirane književnosti (autora različitih nacionalnih opredjeljenja): od onih koji su kritizirali Tita (Gojko Đogo, Vojislav Lubarda, Esad Ćimić) preko radikalnoga nacionalista Vuka Draškovića čiji je roman *Nož* (1982.) otkrio ustaške zločine koje nisu počinili (stereotipno) katolici iz zapadne Hercegovine, već domaći muslimani, što je naišlo na osudu vlasti zbog „razbijanja bratstva i jedinstva“ (za razliku od njegovih drugih knjiga u kojima piše negativno o Katoličkoj crkvi, a koje nisu osuđene), do Mirka Kovača koji zadovoljava političke stereotipe i u pripovijetci *Dan i noć* prikazuje monstruoznim hercegovačkoga brata Kulića rodom „negdje iz Duvna“. Kovač za knjigu *Nebeski zaručnici* koja sadrži spomenutu pripovijetku 1987. dobiva nagradu srpske izdavačke kuće BIGZ. Ovakvi stereotipi o fratrima, Hrvatima i Hercegovini kreirani tijekom Drugoga svjetskog rata dugo su se održali te su služili za opravdanje zločina nad Hrvatima i katolicima u Hercegovini. Motivirani su fratarskim početnim podržavanjem novostvorene NDH.

²¹⁸ Ivan Alilović (Ružići, Grude, 1927. – Mostar, 2003.), istraživač je književne i kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine. U Mostaru je završio studij hrvatsko-srpskog jezika i jugoslavenskih književnosti te radio kao nastavnik u različitim mjestima. Godine 1970. komunisti ga optužuju da u mostarskom pododboru Matice

izučavanje zadane teme, pri čemu istraživač ne smije smetnuti s uma Alilovićev esejističko-publicistički diskurs bez strogih znanstvenih formulacija i hipoteza. U ovom će se poglavlju Alilovićevu kulturno-književnom djelovanju pristupiti u svjetlu izvanknjiževnih okolnosti pokazujući da je takvo djelovanje motivirano rodoljubljem i poštivanjem baštine o kojoj je, kako i sam priznaje, malo znao (Alilović 1980: 5), a čime se potvrđuje početna teza u disertaciji da je hercegovačka regija i prostor pograničja nedovoljno istražen jer ne postoji tradicija znanstvenoga proučavanja ovih prostora.

Prije analize dvaju odabranih Alilovićevih djela, dat će se prikaz njegova „slučaja“ koji ocrtava položaj hrvatske inteligencije o kojem je bilo riječ u prethodnome poglavlju. Slučaj Ivana Alilovića osuđenoga 1970. za širenje neprijateljske propagande i nacionalističko djelovanje u tada nepostojećem mostarskom pododboru Matice hrvatske smješten u širi kontekst položaja hrvatske inteligencije prije Hrvatskoga proljeća indikativan je u kontekstu odnosa individualnih i kolektivnih/nacionalnih naracija; ovaj kulturno-književni (a ne politički) djelatnik poslužio je kao upozorenje svima koji se usude razbijati tada aktualni mit o bratstvu i jedinstvu, a konkretno se to odnosilo na tadašnje hrvatsko partijsko rukovodstvo. Tadašnji tajnik Matice hrvatske Igor Zidić (1993: 26) navodi da je u Alilovićevu slučaju iskorišten unutarhrvatski i unutarvjernički sukob o podjeli određenih hercegovačkih župa između franjevac i dijecezanskih svećenika²¹⁹ kako bi se situacija ispolitizirala, a Alilovića proglasilo vjerskim ekstremistom jer je on bio članom tzv. Misije dobre volje (organizacije katoličkih laika stigmatizirane kao klerikalna organizacija) i potpisnikom apela Vjernika Hercegovine upućenom mostarskome biskupu Petru Čuli iz 1968. Alilović je optužen i za nacionalni ekstremizam te da je zlonamjerno interpretirao statističke podatke koji su objavljeni u časopisu „Kritika“, a odnose se na nacionalni sastav zaposlenih u saveznim organima, ističući da su u tim organima zaposleni Srbi i Crnogorci „isključivo“ (kasnije će biti preformulirano u

hrvatske, koji u to vrijeme u tom gradu nije ni postojao, djeluje kao nacionalist. Nakon trogodišnjeg boravka u zatvoru, nikada se više nije uspio zaposliti kao profesor. Tijekom 1990-ih uređivao je glasilo Hrvatskog društva političkih zatvorenika „Politički zatvorenik“. Djela: *Pustinjakove pripovijetke iz seoskog života zapadne Hercegovine. Izbor pripovijetki Martina Mikulića* (1972), *Tri zaboravljena imena iz kulturne prošlosti Hercegovine* (1974), *Duhan i život naroda u Hercegovini* (1976), *Hrvatski narodni običaji u Hercegovini* (1977), *Dr. Ante Radić, velikan hrvatske kulture* (1979), *Tragom hrvatske kulturne baštine u Hercegovini* (1980), *Hercegovci u hrvatskoj poeziji* (izbor, 1982), *Hrvatski pripovjedači iz Hercegovine* (izbor, 1983), *Biobibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine do godine 1918.* (1986), *Biobibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine između dvaju ratova* (1989), *Ivan Zovko: Hrvatsko ime u narodnoj predaji Bosne i Hercegovine* (1990). Više o Aliloviću u: Musa (2008), Marjanović (2001).

²¹⁹ Vidjeti bilješku 51. U kontekstu tzv. hercegovačkoga slučaja na ovom mjestu dodajemo kako je katolička crkvena hijerarhija pokazivala odbojno držanje prema udruženju „Dobri pastir“ sastavljenom 1950. od većinom bosanskih i dijela hercegovačkih franjevaca kao i svjetovnih svećenika te su franjevci bili prokazivani kao kolaboranti s komunistima zbog kooperativnosti s režimom poput sudjelovanja sjemeništara i studenata teologije u javnim radnim akcijama (Džaja 2004: 241). Početni se razdor između hercegovačkih franjevaca i dijecezanskih svećenika tako nastavio i u 20. stoljeću, ali i do danas.

„pretežno“, a cijela točka Optužnice naknadno će iščeznuti). Ovom optužbom Alilovićev slučaj nalikuje na ranije spomenuti Bušićev i Koromanov slučaj, o kojima će se pisati u posebnim poglavljima. Igor Zidić (1993: 1979) ističe brojne nelogičnosti sudskoga procesa, među kojima i to da su etiketiranoga „ekstremista“ Alilovića branila devetorica odvjetnika, uključujući i Veljku Guberinu iz Beograda te Ivana Mužića koji je izjavio da su Alilovića ustaše zatvorili 1941. jer je govorio protiv novačenja za Francetićevo Crnu legiju, a zatvorili i premlatili 1943. kad je u selu Klobuku branio Srbe. Mirko Alilović (1993: 111–112) potvrđuje da je proces bio namješten te dodaje da se Alilović 1970. o svemu očitovao u pismu predsjedniku Branku Mikuliću CK SKBiH. Alilović je opovrgnuo vjerodostojnost svih optužbi, ali je u pismu naveo nekoliko primjera zapostavljanja hrvatskog imena u Mostaru, uključujući probleme oko postavljanja spomen-ploče Silviju Strahimiru Kranjčeviću i biste braći Šimić, što je opet doživljeno kao napad na politiku SK i bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda. Ivan Alilović osuđen je na tri godine zatvora, nemogućnost zaposlenja i prešućivanje u javnom životu. U nepovoljnim se uvjetima ipak odlučuje na nastavak svog kulturnog proučavanja Hercegovine, čemu svjedoče i dvije knjige koje će se analizirati u nastavku.

14.2.1. Iskaz (kontra)hegemonije u njegovanju kulture duhana

Knjiga *Duhan i život naroda u Hercegovini* (Zagreb, 1976) posvećena je društveno-gospodarskoj ulozi duhana u životu naroda u Hercegovini te je ujedno i neka vrsta kronike i etnografske studije Hercegovaca, čime bi predstavljala jednu lokalnu i regionalnu naraciju. Kako je navedeno u proslavu, knjiga je napisana iz perspektive trenutno nezaposlenoga (uslijed ranije spomenutih optužbi) sina proizvođača duhana. Naime, Alilovićevu je ocu 1933. oduzeta dozvola za sadnju duhana, zbog čega je pisac morao raditi na nadnici i učiti tek privatno u srednjoj školi. Imajući na umu ove osobne motive kao i prethodno opisani sudski proces i posljedični Alilovićev boravak u zatvoru nekoliko godina prije objave knjige, bit će jasno da suživot s duhanom postaje simbolom otpora, simbolom života na granici, te da će se kroz povijesni pregled sadnje i upotrebe duhana isticati njegova posebnost i značaj za život Hercegovaca.

Analizom idejnoga sloja ove knjige, vidljivo je da duhan postaje odrednica lokalnoga i regionalnoga identiteta te se može govoriti o kulturi duhana u Hercegovini²²⁰. Biljka svjedoči o vezama s Hrvatskom pa time ova naracija dobiva i nacionalnu notu. Naime, sjeme

²²⁰ U Ljubuškom je 1. svibnja 2022. otvoren prvi muzej duhana u regiji, što svjedoči o važnosti ove biljke u kontekstu baštine i identiteta Hercegovine čak i u 21. stoljeću.

hercegovačkoga duhana uneseno je preko Dalmacije i Dubrovnika početkom 17. stoljeća, a kasnije će se hercegovački duhan prodavati, ali i švercati u Dubrovniku. U duhanu se odražava i politika aktualnih vlasti, koja je uvijek nepovoljna²²¹: Turska i Kraljevina Srbija uvode monopol duhana 1875., Austrija 1670., a 1880. Monarhija osniva Duhanski inspektorat u Sarajevu koji potpada pod Ministarstvo financija u Beču. Posebno je naglašen hegemonijski stav beogradske vlasti. Naime, s vremenom se razvio specifičan ekotip duhana koji uspijeva samo u Hercegovini, graničnom dijelu Dalmacije i primorskom dijelu Crne Gore. Usprkos kvaliteti i jedinstvenosti ove sorte, monopolska uprava provodi unifikaciju u proizvodnji duhana 1923. te daje prvu kategoriju južnosrbijanskim i makedonskim duhanima, a hercegovački degradira. Uprava monopola u Beogradu podmićuje stručnjake da pišu u svjetskim glasilima kako je hercegovački duhan ljut i opor. Osim toga, u hercegovačkim kotarevima gdje radikalna stranka ne može postići uspjeh izivljava se nad stanovništvom ne dopuštajući mu čak ni da konzumiraju vlastiti duhan.

Autor naglašava da duhan ima i ekonomski značaj. Otvaranje otkupnih duhanskih ureda i Tvornice duhana u Mostaru znači nova radna mjesta, početak civilizacije, školovanje. Duhanska stanica u Grudama otvara se 1956. (ranije su odlazili u Vrgorac i Imotski, što opet upućuje na prekogranične veze i širu regionalnu naraciju). Navedeno pomaže razvoju grada te Grude postaju komunalno središte Bekije. Tijekom 1970-ih otvaraju se razna duhanska poduzeća, a duhan se naziva „hercegovačkim zlatom“²²².

Nadalje, u duhanu se zrcale međuljudski odnosi i ljudske (ne)kvalitete. Pri vaganju duhana i procjenjivanju vrijednosti dolaze na vidjelo nepoštenje i nemoral. Agresija i zločini vide su u odnosu žandara i financa prema švercerima koji iz nužde, a ne iz pohlepe pribjegavaju takvom poslu. Krivnju autor vidi ne samo u nepoštenoj vlasti, već i u stoljećima stvaranom mentalitetu poslušnika koji su navikli na ulizivanje vlasti i nemaju smisao za zajedničko dobro, odnosno u sebičnosti i neslozi duhanara dajući suprotan primjer seljaka iz sela Jara koji su složni i ne pristaju na niske cijene pri otkupu. Borbom za poboljšanje položaja duhanara ta biljka postaje simbol prkosa i snalažljivosti Hercegovaca.

²²¹ Odnos vlasti prema Hercegovini vidi se u odnosu prema duhanarima. Monarhija se pokazuje kao zaštitnik staroga feudalnog poretka i nije joj cilj provesti agrarnu reformu, već iskoristiti resurse. Ipak, razvija proizvodnju duhana, osniva otkupne urede (prvi je osnovan u Mostaru 1880.) te se proizvodnja od te godine penje s 900 000 kg na 5 177 000 kg godine 1918. Za vrijeme Austro-Ugarske 1 kg duhana stajao je kao 10 kg pšenice. Gori odnos ima stara Jugoslavija koja nije uspješno riješila nijedno duhansko pitanje u 23 godine vladavine. Posljednje četiri međuratne godine Jugoslavije najbolji su period za duhanare (Alilović 1976: 58–63).

²²² Duhan je imao gospodarski značaj i za Imotski, koji je imao najpoznatiju duhansku stanicu u Dalmaciji. Otvorena je 1888., a 1903. u njoj je radilo 250 zaposlenika. Pretpostavlja se da su proizvodnju duhana potaknuli Mlečani (Skoko 2022: 14). Gotovo sve što Alilović piše o Hercegovcima u kontekstu duhana može se prenijeti i na Imotski.

Posljednja su poglavlja posvećena švercanju te sadrže autentične zapise Hercegovaca i istinite priče o nevoljama, pogibijama i izdajama koje su doživjeli odlazeći u Dalmaciju, Slavoniju, Srijem, Bosnu, Zagreb. Naglašeno je da se šverc mogao spriječiti dobrim otkupnim cijenama i korektnim odnosima prema duhanarima, umjesto silom. U ovakvim naracijama izražena je pozitivna percepcija duhanara i švercera, a posebno dovtljivost i hrabrost švercerica. Pohvaljen je moral koji švercerima ne dopušta da prvi napadaju, nego da se hajdučki obrane. Zločinaštvo kulminira u ponašanju češkoga financa Josipa Svatoša koji „u sebi nije imao nimalo slavenske krvi ni blagosti“ i koji je „vjerno služio i crno-žutu monarhiju te pokazao pravo lice odmah u početku nove države“ izjavivši „da neće otići iz Rakitna dok čitavo Rakitno ne okiti švercerskim grobovima“ (Alilović 1976: 141).

Lokalna i regionalna naracija o duhanu i duhanarima kao snalažljivim buntovnicima, o graničnom području Bekije kao „švercerskom gnijezdu“, dobiva nacionalni prizvuk u iskazu kontrahegemonije vlasti koja im nije naklonjena, ali i univerzalniji značaj pišćevom opaskom da je ova biljka posebna jer od samih početaka ujedinjava snažnu strast pri konzumaciji s crkvenim i svjetovnim zabranama u njezinu uživanju, što su dvije opće odrednice koje vrijede u različitim zemljama, od Istoka do Europe i Amerike.

14.2.2. Knjižica o hrvatskoj kulturnoj baštini u Hercegovini

Prethodno se pokušalo pokazati kako Ivan Alilović stvara naracije na temelju jednoga motiva koji predstavlja hercegovački i pogranični identitet, a u nastavku će se analizirati knjiga *Tragom hrvatske kulturne baštine u Hercegovini* (Zagreb, 1980) u kojoj autor daje sintezu književnoga i kulturnoga djelovanja hercegovačke inteligencije počevši od dolaska franjevac 1844., nakon što su se odijelili od bosanskih i podignuli zasebni samostan na Širokome Brijegu. Alilović objašnjava da Hercegovina kasni u kulturnom i književnom razvoju za Bosnom dva stoljeća; djelatnost se bosanskih franjevaca započeta u 17. stoljeću nije mogla prenijeti u Hercegovinu jer ona nije imala nijednoga samostana kao kulturnoga žarišta. Hercegovački puk pastorizirali su franjevci iz dalmatinskih samostana Zaostroga, Makarske, Živogošća²²³, ali te su veze prekinute uspostavom granice 1718. godine²²⁴. Zbog nepovoljnoga terena i slabe

²²³ Vidjeti bilješku 57.

²²⁴ Riječ je o granici između Venecije i Osmanskoga Carstva uspostavljenoj Požarevačkim mirom. Nakon uspostave granice Hercegovina dolazi pod samostane u Kreševu i Fojnici koji su joj bili predaleko te su se u svom radu franjevci morali izlagati životnoj opasnosti. Ali-paša Rizvanbegović-Stočević odvojio je Hercegovinu od bosanskog pašaluka 1833. Nastojao je unaprijediti Hercegovinu gospodarski i prosvjetno, ali je prema raji bio okrutan. Autonomističke Ali-pašine težnje hercegovački franjevci u početku koriste za odvajanje od bosanskih.

prometne povezanosti bosanski franjevci osim obavljanja pastoralne dužnosti nisu se mogli Hercegovini posvetiti ni u kojem drugom smislu te ona stagnira sve do polovine 19. stoljeća. Temi kulturne baštine i razvitka autor pristupa u franjevačkome duhu, tolerantno, ističući supostojanje triju paralelnih tradicija: postojeće muslimanske (već razvijene u ovom graničnom području turske carevine), katoličke pod utjecajem najprije dalmatinskih, a onda i hercegovačkih franjevaca, te pravoslavne.

Nakon kratkoga pregleda kulturnoga razvitka, daje se popis hrvatskih kulturnih i gospodarskih ustanova u Mostaru²²⁵ i kratke biografije istaknutih franjevaca koji su ujedno i zaslužni za otvaranje tih ustanova. U književnom kontekstu, zanimljiva je opaska da su hercegovački franjevci počeli pisati bez vlastite književne i jezične tradicije, oslanjajući se na stare bosanske i dalmatinske franjevačke pisce. Hercegovački franjevački pisci prve generacije završavali su nauke najčešće u Italiji te upotrebljavali narodni izričaj kako bi ih narod bolje razumio. Njihovo književno stvaralaštvo nije nastalo iz umjetničkih pobuda niti ima veliku umjetničku vrijednost. Vjersko-bogoslovna i svjetovna djela imala su biti na korist narodu (1980: 14–15). S ovom se premisom pristupilo i djelima koja su analizirana u disertaciji, a pisali su ih imotski i hercegovački franjevci kasnijih generacija.

Slijedi pregled povijesnih zbivanja i kulturnoga razvitka u vremenu austrijske uprave. Iz ovoga dijela, a nastavljajući se na ranije spomenuti sudski proces u kojem je istican Alilovićev vjerski ekstremizam, može se izdvojiti autorovo razmišljanje o dotičnome sporu između franjevačkoga i dijecezanskoga klera. On ističe da spor negativno djeluje na kulturni razvitak Hercegovine i uzrokuje hrvatsku podjelu: jedan dio Hrvata okuplja se oko franjevačke Hrvatske narodne zajednice, a drugi oko Stadlerove Hrvatske katoličke udruge. Vidljivo je da autor podržava franjevce jer su oni razvijali hrvatsku svijest, osnivali institucije, društva i

Godine 1844., nakon dopuštenja iz Rima, franjevci dolaze na Čerigaj kraj Širokoga Brijega, gdje će izgraditi svoj samostan (Alilović 1980: 7–9).

²²⁵ Autor daje dokumentaristički i kroničarski pregled uglavnom franjevačkoga rada. Tako ističe da su franjevci i građani Mostara osnovali sljedeće ustanove. Prva hrvatska škola osnovana je u Mostaru 1853. Hrvatsko pjevačko društvo „Kosača“ osnovano je 1875. Hrvatska čitaonica s knjižnicom 1861. Prva hrvatska tiskara, za koju je najviše zaslužan fra Franjo Milićević, otvorena je 1872. Do 1878. tiskano je 40-ak izdanja. U želji da stvori čitateljsku publiku i prosvjećuje narod Milićević pokreće izdavanje kalendara „Mladi Hercegovac“ 1873. Uz to, 1856. godine osnovana je Narodna blagajna (zadruga za štednju i pomoć), 1872. godine Društvo sv. Ante (za podizanje obrta) te iste godine prva banka „Mons pietitis“ sa svrhom pomaganja seljaštvu pri otkupu kmetstva (Alilović 1980: 11–14). Prve novine u Mostaru „Hercegovački bosiljak“ pokreće Milićević u dogovoru s biskupom fra Paškalom Buconjićem 1883. Nakon zabrane izlazi „Novi hercegovački bosiljak“, a potom „Glas Hercegovca“ koji 1890. ilirsku tradiciju zamjenjuje pravaštvom. Njegov sinovac Ivan Milićević (u radu analiziran u kontekstu suradnje s Osmanom Nurijem Hadžićem) glavnim je urednikom novog lista „Osvit“ pokrenutog 1898. godine (Alilović 1980: 41–49).

listove, propagirali izdanja Matice hrvatske i Društva sv. Jerolima, a pritom održavali bliske veze s pukom (1980: 37–39).

Posebno je poglavlje posvećeno hrvatskim piscima i kulturnim radnicima u Hercegovini, uključujući i one čija su djela u disertaciji analizirana: Ivanu Milićeviću, fra Martinu Mikuliću i Nikoli Buconjiću.

Informativnim, kroničarskim i dokumentarističkim stilom predstavljene naracije u dvama ovdje analiziranim Alilovićevim djelima motivirane su rodoljubljem i nepostojanjem slične literature u autorovo doba. Alilović je nastavljao preporoditeljske i prosvjetiteljske djelatnosti generacija ranije opisanih u disertaciji, a o tome svjedoče i njegova druga djela koja nisu u ovom poglavlju analizirana (ponajprije antologije i biobibliografije pisaca), ali su iskorištena kao vrijedna građa za proučavanje hercegovačke književnosti.

15. INDIVIDUALNE I KOLEKTIVNE NARACIJE: PRIMJERI IZ PROZE I JEDNE DRAME

Ranije su u radu ocrtane književne i izvanknjiževne prilike u trećem istraživačkom razdoblju s naglaskom na razmatrano područje i njegove kontrahegemonijske reakcije, a u ovome će se poglavlju prikazati dominantne naracije u odabranim romanima, jednoj drami i dvjema zbirkama pripovijetki. Unatoč žanrovskoj raznolikosti i različitim poetikama, zajedničko je tim naracijama što kroz pojedinačni slučaj prikazuju kolektivna stanja i ideje, pa čak i onda kad se odnose na mikrosredine i neobične pojedince, „autsajdere“.

U *Povijesti hrvatskoga romana 1945. – 2000.* Krešimir Nemeć ustvrdit će da prve poratne godine nisu bile nimalo stimulativne za hrvatsku romanesknu produkciju. Spomenuta socrealistička paradigma prisutna još od međuraća blokirala je književne eksperimente i izlete izvan jasno ocrtanoga agitpropovskoga okvira, čime se roman kao najopširnija književna vrsta trebao svesti na puki prijenosnik ideoloških sadržaja koji je kroz radnju i likove trebao ocrtati „čovjeka novog kova“. Ipak, ovakav model vjerno slijede rijetki romani (Nemeć 2003a: 5–9), a u djelima imotskih i hercegovačkih književnika nije nađena potvrda uporabe ovakvih književnih obrazaca. Eventualni utilitarizam može se pripisati analiziranome romanu Jure Galića, s tim da i on, kako će se istaknuti, ne nudi samo jednu ispolitiziranu naraciju. Općenito, roman se ne potvrđuje ni kao najčitanija ni najpisanija književna vrsta kad je riječ o hrvatsko-hercegovačkome pograničju, što bi zasluživalo poseban traktat o sklonosti ovdje analiziranog područja prema narodnoj i autorskoj poeziji. Uz izuzetak Ivana Raosa, inače plodnoga autora žanrovski raznolikog opusa, romani ni općenito prozne vrste iz pera imotskih i hercegovačkih književnika u ovome razdoblju nisu postigli domete lirike. Zanimljivo je da sličnu sklonost pokazuje i emigrantska književnost u kojoj umjetnička proza zaostaje za lirikom, memoaristikom i političkom esejistikom (Horvatić 1993: 7).

Romani (i kraće prozne vrste u slučaju Ivana Ićana Ramljaka) koji se analiziraju u ovom dijelu disertacije ne slijede aktualna književna strujanja, ali potvrđuju tendencije koje se primjećuju u kanonskoj književnosti. Tako bi se primjeri za ono što Nemeć (2003a) naziva egzistencijalističkim realizmom²²⁶ mogli naći u Čuića, dok je kod Raosa vidljiv kršćanski egzistencijalizam, a kod Koromana se egzistencijalistička tematika kombinira sa psihologizmom). Primjeri historiografske fikcije vidljivi su u Stjepana Čuića i Jure Galića, a

²²⁶ Czerwiński (2018) u izraženoj egzistencijalističkoj komponenti hrvatskoga romana vidi suprotan narativ od srpskih ratnih narativa. Pritom u hrvatskom tipu romana do izražaja dolazi pojedinac, koji je ili kolebljiv ili pacifist, a srpski se tip fokusira na kolektiv i herojsku matricu.

odbacivanje mimetičkoga modela i približavanje fantastičarima također se vidi u Čuića, ali u kraćim proznim vrstama.

Na početku poglavlja spomenuti prikaz individualnih naracija kroz kolektivne pratit će se kroz razvojni put protagonista. U odabranim Raosovim romanima riječ je o sazrijevanju pojedinca (u trilogiji) i sudbini kolektiva (prosjaka, gastarbajtera i švercera) koja je opet prikazana kroz pojedinačne (pikarske) likove. U (anti)ratnim naracijama (Čuić i Galić) pojedinac je s kolektivom ili čvrsto vezan ili mu se suprotstavlja. Kod Raosa (u drami) pojedinac je naivni autsajder koji odudara od kolektiva. Kod Koromana radi se o običnom čovjeku s običnim obiteljskim problemima i umjetničkim blokadama koji je u potrazi za identitetom u privatnom i profesionalnom smislu. Ramljak odnos individualno – kolektivno prikazuje u dječjem svijetu, čime se u predmetnoj književnosti dokazuje sličnost naracija djece i odraslih, ponajprije u osjećaju zavičaja, revalorizaciji i nadograđivanju tradicije.

15.1. Ivan Raos: igra i pikarska vitalnost

I tako je svijet velika, velika hrpa šarenih kamenčića.

Pošten je čovjek samo zato tu, da iznalazi i prebire te
kamenčiće, da se igra, igra...

(Ivan Raos, *Vječno nasmijano nebo*, 1965)

Ivan Raos²²⁷ pripada marginaliziranim hrvatskim „književnicima od zanata“ (termin koji rabi Ana Lederer) koji se unatoč talentu i bogatoj književnoj produkciji nisu uspjeli probiti u akademski i školski kanon do danas. Dugo je njegov opus bio i bez utemeljenijih književnih sudova, a jedan od najboljih njegovih proznih rukopisa *Vječno nasmijano nebo* (Zagreb, 1957) devet je godina čekao objavu. S jedne strane, pisac nije pratio književne struje na hrvatskoj sceni, pa tako najprije nije pripadao krugovašima iako je u tom časopisu poslije rata objavljivao, kasnije se nije uklapao u trendove mlade hrvatske proze (koju Aleksandar Flaker naziva „prozom u trapericama“) 1960-ih i 1970-ih, a za eksperimentalnost i inovativnost u njegovim dramskim tekstovima kritika uglavnom nije imala sluha. S druge strane, postojali su i

²²⁷ Uz bilješku 30 ovdje se može dodati da je Ivan Raos izrazito plodan književnik čiji je opus žanrovski, stilski i tematski vrlo razveden. Važnije objavljene knjige: *Utjeha noći* (pjesme s Petrom Meštrovićem, 1942), zaplijenjene zbirke pjesama u prozi *Grold Taquart* i *Pjesan Nikodemova* (1943), drama *Dvije kristalne čaše* (1953), zbirka pjesama *Knjiga o Taquartima* (1956), roman *Volio sam kiše i konjanike* (1956), zbirka „neobičnih priča“ *Gaudamada* (1956), drama *Autodafe mog oca* (1957), zbirka novela *Izabrat češ gore* (1964), *Vječno žalosni smijeh* (trilogija, 1965), roman *Na početku kraj* (1969), knjiga drama *Nemojte nam kosti pretresati* (1970), roman *Prosjaci & sinovi* (1971), roman *Župnik na kamenu* (1975), povijesni roman *Kraljičin vitez* (1976), zbirke novela *60 pripovijedaka* (1980) i *Gastarbajteri* (1982), zatim *Romani Ivana Raosa I. – VI.* (1984) koji su objavljeni kao komplet od šest svezaka i rasprodani u godini izdanja u 4000 primjeraka. Posthumno je objavljen roman *Zloduh vlasti* (1997). Niz Raosovih djela ostao je u rukopisu. Više o Raosu u: Lederer (1998).

izvanknjiževni razlozi marginalizacije: endehazijski novinarski staž te nepriklanjanje nekom pokretu ili stranci (Lederer 1998: 21–22; 46). Novak (1980) tematski, pa i stilski, Raosov opus razvrstava na krug kozmopolitskih/urbanih i krug zavičajnih književnih tekstova. U kozmopolitski krug, koji je dominantniji 1950-ih i 1960-ih, mogu se ubrojiti pjesničke proze, sve drame osim one kojoj će se u radu posvetiti posebna pažnja, zatim dio novela i nekoliko romana uključujući *Smijeh izgubljenih djevojaka* (Zagreb, 1965). Krug zavičajnih tekstova obuhvaća dramu *Autodafe mog oca* (Zagreb, 1957) te većinu Raosovih romana, a u daljnjoj analizi poseban će naglasak biti na trilogiji *Vječno žalosni smijeh* i romanu *Prosjaci i sinovi* (Zagreb, 1971).

U kontekstu naracija kojima je posvećeno ovo poglavlje, odnos individualno – kolektivno može se promatrati na razini lokalno/regionalno – univerzalno/općeljudsko u autentičnim prikazima „autentičnih mjesta“ u autobiografskoj trilogiji *Vječno žalosni smijeh* (*Vječno nasmijano nebo*, *Žalosni Gospin vrt*, *Smijeh izgubljenih djevojaka*). U ovom djelu Raos uspijeva nadograditi tradiciju modernom narativnošću, specifičnim humorom, ironijom i cinizmom. Pritom ne upada u zamku zabavne književnosti ni pukoga dokumentarizma i kronike. Na zavičajnoj podlozi koju, kako će i sam potvrditi u razgovoru s Vlatkom Pavletićem, poslije sama sebe najbolje poznaje (Lederer 1998: 7), Raos slaže lokalne i općeljudske teme. Tako već oksimoronski naslov trilogije sugerira da je (i) modernom čovjeku *modus vivendi* borba smijehom, pa autor ironizira pučki iskaz i prakse koji su služili kao način preživljavanja ranijim generacijama.

Individualni likovi osobenjaka otkrivaju se kao predstavnici jednoga podneblja pa tako Branimir Donat zaključuje da su Raosovi romani razvojno linearni i da uvijek govore o sudbini jednoga junaka, iako se on može kriti pod više imena. Takav je lik pikarski, on nosi zadanu žanrovsku masku kojom spaja realno i mitsko, pučku mudrost i životni pragmatizam (Donat 1984: 349; 353). Tipičan je primjer pikarskoga lika izgrađen u Kikašu i Matanu iz romana *Prosjaci i sinovi*, kojima u različitim društveno-povijesnim okolnostima pripada ista uloga lukavih i snalažljivih pokretača, graditelja koji će nemilo viđenu društvenu djelatnost, odnosno prosjačenje po Hercegovini i primorju te galantarenje i švercanje po Europi, uzdignuti na tron poželjnih i unosnih aktivnosti – vođeni Kikaševom uzrečicom „Mi nismo prosjaci od nevolje, nego prosjaci od zanata“ (Raos 1971: 38). Takvo izokretanje uvažениh društvenih vrijednosti, odnosno uobičavanje neobičnoga ima i humorističan efekt i mitski prizvuk. Ono što je Mate Ujević (ne)vješto pokušao uraditi u svojem romanu *Mladost Tome Ivića*, Raos gradi u nizu djela. Dok su dogodovštine Ujevićeva Tome, koji pripada istome podneblju kao i Raosovi likovi, predstavljene (šturije i linearnije) u poglavljima kraćega romana, Raos svoje likove

uranja u prostor na tisuće stranica, u zaokruženim epizodama, umećući priču u priču i nudeći panoramski prikaz društva. Ovdje analizirani Raosovi romani tako su ujedno i (1) romani lika čije je odrastanje i sazrijevanje kronološki prikazano (u autobiografskoj trilogiji pratimo razvojni put književnoga *alter ega* Ivana, u *Prosjacima i sinovima* više se likova iz nekoliko generacija stapa u jedan kao prototip imotskoga pikara) i (2) romani „prostora Imotske krajine koji je njegova *usudna* književna tema – kroz pripovijedanje svojih doživljaja junak neposredno opisuje i krajolike, mentalitet, socijalne, društvene i običajne karakteristike života u njoj“ (Lederer 1998: 141).

Kod Raosa lik je uronjen u prostor, njegova je sudbina određena mjestom rođenja, obrascima ponašanja kolektiva, zajedničkim iskustvima. U prvome romanu iz trilogije snažna je zavičajna identifikacija pa se odmah na početku donosi „Umjesto predgovora šest pučkoloških zadaća“, od kojih je prva naslovljena „Moje selo“ (Raos 1997: 21):

moje je selo Medovdolac. Ono je puno ubavo I kršno.
Mi djeca Idemo u spuže kadse nebo Razgali. U mom selu
Ima puno. kamenja i stina Imamo i Popa. u Mom selu nema
škole stoga idem ugrabovac. naš pop Jide sirova jaja imamo
i Ružu džajinu ona uvek gleda unebo. imamo I miju Šćurlina
on mumlja i plaši nas ducu pojide dva kila manistre i
jopet mumlja. Moj did je Izgrabovca on ima, vole i orenan,
plug i Brana seljaku je hrana. Ima veći sela nego Moje. U
mom selu Ima dosta cura. Kad padne snig neidemo uškolu
Nego se točilamo i gradimo čovika od sniga. Javolim moje
selo Bogga poživijo ioće akobogda.

Imitacijom dječjega govora (i pisma) i lokalnoga idioma zavičaj je predstavljen kao nešto blisko i prirodno, što definira cijeli (dječji) svijet. Tako je najavljeno ono što će se afirmirati i dalje u romanu; u skladu s poznatom „kristalnom kockom vedrine“ Tina Ujevića Raos likove prikazuje kao nevine sanjare koji u džepove kupe šarene kamenčiće, svakodnevene (ne)zgode, pikarske, a ne tragične; zavičaj nije prostor traume, već slobodne igre i vedroga pogleda na vlaški mentalitet: „Raos živi u velikom siromaštvu no to njega ne čini žalosnim. Iako Raosić blagostanje mjeri količinom mesa u manistri, materijalno je zapravo sporedno u njegovu životu. Bitan je osjećaj slobode, nesputanosti i da imaš nekoga tko te voli i koga voliš“ (Brkić 2010: 121).

Pozitivne naracije o zavičaju uzdižu se na mitsku razinu, primjerice u doživljaju Imotskoga i njegovih jezera (Raos 1997: 283):

Bože, što je taj Imotski velik i čudan. [...] Pa Crljeno i Plavo jezero... kao da si ih svrdlom u brdo uvertio. Još nije majka rodila junaka koji bi sišao u Crljeno jezero, gdje vile viluju i pir piruju, a voda se dolje u

beskrajnoj dubini modri kao najmodrije oko... O, da mi se napiti te vode, ruku bih dao odsjeći. Ja je vidim samo mrvičak, jer se ne usuđujem nagnuti. Pst. Jezero srče. Srče.

Međutim, takve naracije nisu crno-bijele, već uključuju i ambivalentan odnos prema tradiciji. Kao i Mate Ujević, Raos se oslanja se na neotradicionalističku podlogu koju ujedno poštuje svjesnim odabirom elemenata usmene i pučke književnosti i kulture (narodne poslovice, mudrosti, pjesme, brojalice, pričanja iz života, folkloristički prikazi, primjerice karnevalski i blagdanski običaji) i istodobno zadirkuje takve obrasce. Kod Mate Ujevića, kako je ranije u radu istaknuto, jaka je poruga, ironija i cinizam koji su usmjereni i na niže i na više slojeve društva. Raos suptilno podriva tradiciju zavičaja parodirajući narodne poslovice i njihov status u seoskoj zajednici (Isto: 39):

Baba opet kaže da na svijetu nema ništa ljepše ni mudrije od poslovice. Ona ih često upotrebljava, a i ja uza nju. Stoga je ona pametna žena. Svi je poštuju. I mene uza nju. To se zna. Kakvo drvo takav klin, kakav otac takav sin. Baba nije otac, ali to ništa ne smeta kad se o dobru radi. Ako hoćeš nešto kratko i pametno reći, onda ne govori ništa, nego samo ošini poslovicu. Žene imaju dug jezik, i neka im ga. A mi muškarci imamo pamet. I neka nam je. A ta pamet, ako hoće biti pamet, mora biti kratka. I u tome je sva mudrost. Kratka pamet, dug život. To se zna.

Na ovome primjeru vidljiv je status jednostavnih proznih oblika usmene književnosti u vidu narodne mudrosti, ali takvi su iskazi ujedno i ironizirani dovodeći u pitanje ispravnost manjka pameti, odnosno ignorancije. Poštapalica „to se zna“ predstavljena je na više mjesta također ironično, kao nešto općepoznato i prihvaćeno, ali ne i provjereno i točno.

Odnos pojedinca prema kolektivnim praksama vidi se i u snalažljivom protagonistovu usvajanju obrazaca ponašanja i diskurzivnih praksi (Isto: 230; 229):

A učenjak i nije teško biti: govoriti suprotno onome što drugi vjeruju i što sam vjeruješ. I onda za svaki slučaj izmisli nekakvu riječ kao što je i Relo izmislio: „petulacija“. Moja petulacija, tvoja petulacija, Radićeva petulacija i „ne tjeraj ti petulaciju tvojih ovaca u petulaciju mog kupusa i krumpira!“ I odmah ćeš postati glavlar.

[...]

Međutim, svakako je najstrašnije biti između pobožnih i bezbožnih ljudi: između Svetoga pisma i učitelja. No mi uvijek nađemo zlatnu sredinu: vjeruj po svome, a govori po učiteljevu. To se zna.

Krški vitalitet doživljen dječjim očima u drugom romanu *Žalosni Gospin vrt* (Zagreb, 1962) zamjenjuje introspekcija sjemeništara Ivana koji je odlaskom na školovanje u Split odijeljen od zavičajnoga kolektiva. Stabilna identitetska kategorija zajednice smijenjena je izolacijom, a seoski diskurs strogim vjerskim (Raos 1962: 13):

Mnogo soba i hodnika, mnogo slika po hodnicima, i svetaca i nesvetaca s dugim bradama i tužnim osmijehom, mnogo tiskanih poslovice. Ali to nisu poslovice, kao one naše u Medovdocu. Tu nemaš ni „Trla baba dlan, da joj prođe dan“, ni „Lako je tuđim gloginje mlatiti“ ni „Nestalo vragu posla, pa materi prkno liže“ i šotigaznam. Tu su ti sve nekakve poslovice, koje nitko ne razumije: „Neka sunce ne zađe

nad svađom vašom“, „Dom moj, dom je molitve“, pa onda „Ispeci, pa reci“. Lako je njima reći „ispeci“ kad imaju što peći, a kod nas osim kruha ništa se i ne peče. Strah me je nekako od svega, pa i od ovih poslovice. Ni jedna te ne gleda nas mijano, sve su nekako tmurne i namrštene. Ne, ne možeš se smijati. Ljudi, nigdje se ne možeš nas mijati.

Paralelno sa smjenom ruralnoga krajolika urbanim mijenja se i protagonistovo emotivno stanje. Dok je u zavičaju usprkos siromaštvu vladala sloboda i vedrina, splitsko sjemenište budi osjećaje straha i žalosti. Razlike su očite, i u diskursu kojim je okružen, i u arhitekturi zgrade, u crkvenom zvonu, u odjeći Raosa i ostalih sjemeništara. Javlja se najprije strah od novoga, a potom i strah od kršenja samostanskih pravila. Raos osjeća da mora birati između materijalnoga i duhovnoga blagostanja jer „Možda to samo Bog može: biti sit i slobodan“ (Isto: 29).

Specifična naracija (lokalna i regionalna jer se odnosi na mikrosredinu, a nacionalna jer tematizira u ranijim poglavljima disertacije spomenuti mit o kralju Tomislavu) vidi se u mitiziranome poimanju hrvatstva, primjerice tijekom proslave u obližnjoj Hercegovini (Isto: 353):

I eto... ..tu je počelo Hrvatsko kraljevstvo, tu na Duvanjskom polju, u Tomislavgradu. I danas pritisnuše polje deseci i deseci tisuća ljudi, žena i djece, s hrvatskim pjesmama i trobojkama, pijani od narodnog zanosa, od narodne tamburice i pjesme, od dobrog narodnog vina, mostarske žilavke i pečene janjetine... Bože moj, eto tu je sav hrvatski narod sa svojim zastavama i šarenim krpicama, sabio se tu oko pečenog janjca i pečene gude, uz bukaru vina, uz mješinu... sav moj hrvatski narod na kraljevskom polju. Divota jedna.

Navedene naracije predstavljene kroz individualna iskustva protagonista odražavaju i kolektivne: stereotipno shvaćenu razliku između ruralnoga i urbanoga krajolika i mentaliteta, nesnalaženje (većinom mladih) iseljenika u velikom gradu, (pretjerano) izraženo domoljublje.

Trećim dijelom trilogije naslovljenim *Smijeh izgubljenih djevojaka* (Zagreb, 1965) Raos se približava neorealizmu i socijalnoj prozi nudeći prikaz grada kroz vizuru „Vlaja“ u Splitu, „raspopa“ koji se druži s najnižim slojevima društva. Nakon što je izbačen na ulicu te samostanski kavez zamjenjuje slobodnim lutanjem gradom, svakodnevno mu društvo sačinjavaju splitski „redikuli“, prostitutke, gostioničari. Ovim djelom Raos se upisuje u krug pikarskih romana, koji u hrvatskoj književnosti nemaju tradiciju, ali su upravo 1960-ih godina popularan književni oblik²²⁸. U „imotskome dekameronu“ (Donat 1984: 345) kroz mnoštvo priča, anegdota, crtica, gotovo samostalnih novela prikazat će se dva svijeta, jedan iza brda,

²²⁸ Donat ističe da je hrvatska književnost dobila ovom trilogijom vrijedan pokušaj obnove pikarskoga romana i da baš u to vrijeme Günter Grass piše *Limeni bubanj* (1984: 346). Lederer (1998: 160) dodaje da Jerome David Salinger i Norman Mailer obnavljaju pikarsku tradiciju u sjevernoameričkoj književnosti, a Ivo Hergešić piše da 1965. izlaze dvije velike monografije o pikarskome romanu, koji doživljava preporod uz adaptaciju aktualnim prilikama.

drugi na moru. Spaja ih pikaro. Dvije oprečne individualne naracije zapravo su odraz različitih kolektivnih iskustava i praksi. Različite naracije o Splitu slikovito opisuje „prijatelj s velikim P“, Petar Meštrović²²⁹, koji dolazi iz drugačijega miljea od protagonista (Raos 1984: 183):

To je taj tvoj veliki Split, veliki svijet! Nekoliko đaka i profesora, mularija s Pjace, kartaši iz »Ljubljane«, izgladnjeli iz Pučke kuhinje i nekoliko drolja nepoznata imena. To je čitav tvoj svijet! Zatvori oči i pošteno reci, možeš li uopće zamisliti da postoji ne jedan drugi svijet, nego jedan drugi Split, Split izvan ove šake jada koju poznaš i kojoj pripadaš? Ne možeš! A ja, na primjer — mali sinovac velikoga strica — zahvaljujući baš tome odnosu, tvoj Split zapravo i ne vidim, premda ga poznam isto tako dobro kao i ti. Samo ja ga gledam odozgo i očituje mi se negdje dolje, na dnu kaljuže, kamo rijetko silazi oko čestita i dobro uhranjena građanina. Moj Split su umjetnici, novinari, profesori – ljudi od ukusa i kulture; liječnici i trgovci — ljudi od novca; upravni činovnici i političari — ljudi od vlasti i budućnosti. Moj je Split odjeven, uhranjen, nasmijan, vedar, veseo i zadovoljan. U njemu ljudi žive ljudskim životom [...] To je onaj pravi i živi Split, koji se tebi ukazuje samo u odbljescima izloga, u kristalnoj vazi na prozoru i skupo odjevenoj osobi na ulici. Ti u stvari poznaješ samo mrtvi grad, ljude bez života, ljude ravnodušne za sve osim za sitnu slučajnu strast, slučajno ulovljeni komadić kruha i smijeha.

Individualna naracija o ambivalentnom odnosu prema tradiciji gradirana je u trima romanima, stoga se na ovaj posljednji roman trilogije može najviše primijeniti Donatova misao da je Raos prvi ponudio sliku „Dalmatinske zagore lišene epskih rekvizita i ideologije gorštačkog čojstva“ (Isto: 346). Utjecaj epike vidi se tek u citatnosti, u prošaranosti Kačićevim i sličnim desetercima koje likovi u raznim situacijama pjevaju, a time se samo pojačava razlika između takvoga diskursa i unutarnjih monologa glavnoga junaka te živopisnih dijaloga. Humor kao subverzivno sredstvo kod Raosa je snažniji nego kod „zemljaka“ Mate Ujevića, Raos je cinični kroničar ruralnog, ali i urbanog jer „tamo se oslovljava s 'vi' i govori ispod glasa i onda kada se mrzi“ (Isto: 218). Ističu se ambivalentni osjećaji naspram tradiciji; protagonistova čežnja prema zavičaju jaka je poput čežnje prema ženi, ali i prema zavičaju i prema ženi on gaji i negativne emocije. Utoliko i raskida s tradicijom, ironizira je, prikazuje bijedu života na selu, propitkuje vjeru.

Subverzija kod Raosa proizlazi iz stalne (samo)analize, preispitivanja svega naučenoga, općeprihvaćenoga, od svojega sebstva: „JA – je li to samo trenutak sadašnjosti?“ (Isto: 232), do odnosa prema drugima, ženama, prijateljima, autoritetu (obitelji, crkve i škole). Svrha subverzije suočavanje je s traumama, stidom, poniženjima koje u gradu doživljava, uspomena na crne trenutke iz djetinjstva, nemoći da uspostavi zdravi odnos s okolinom. Ali

²²⁹ Prema Lederer (1998: 162–163), riječ je o nećaku Ivana Meštrovića, što je tipično za Raosa koji likove često uvodi pod pravim imenom (tako uvodi i Tina Ujevića koji sjedi u Kolumbatovića baru dok mu protagonist s kolegama maškarama dolazi pokloniti se), a za Donata upravo po takvom dokumentarizmu Raos predstavlja formalnu inovaciju u recentnoj hrvatskoj prozi.

to je ujedno i razvojni put pikara, pogled s distancom na sve dotad stabilne identitetske kategorije.

15.1.1. Dvojnici: rasap ili afirmacija identiteta

Nakon prikazanih nekoliko naracija iz trilogije koje se otkrivaju na razvojnome putu Raosova protagonista i koje su stoga predstavljene kao pojedinačni slučaj, a zapravo se pokazuju u međudnosu s kolektivnim naracijama, u ovom će se potpoglavlju pažnja posvetiti pograničnim naracijama specifičnima za rubne, ruralne sredine, prikazanima kroz sudbinu triju generacija u romanu *Prosjaci i sinovi*. Pritom će se pokazati kako se lik pikara transformira otkrivajući nekoliko dvojnika. Prvo je, uvjetno rečeno, dvojstvo autora i pripovjedača. Naime, ovaj roman, kao i romani iz trilogije, može se promatrati i kao „apokrifna autobiografija“ (Donat 1984: 348) pisca koji se skriva pod maskom pikara koristeći se fabulom kako bi prikazao vlastiti *curriculum vitae* i kroniku jedne sredine i jednog vremena. Na ovome mjestu nije potrebno ulaziti u teoretski pristup analizi odnosa pripovjedač – autor, već se tvrdnja o biografiji i kronici može potkrijepiti izjavama samoga autora, radovima proučavatelja Raosova djela te izravnim navođenjem stvarnih imena i toponima u njegovim tekstovima. Drugo dvojstvo otkriva se u samim likovima. Prpa, Kikaš, Matan Potrka i Matan Drugi nisu srodni samo po krvi, već i po stanju svijesti, mentalitetu – prilagođenim razdobljima u kojima žive. Dvojstvo se primjećuje i između dviju supruga: Nuša Potrkina i Nuša Matana Drugoga. Rivalsko dvojstvo sačinjavaju Kikaš i njegov Škiljo iz Zagvozda, odnosno prosjačka konkurencija iz susjednoga sela. Slično je s dvama Matanima kojima su rivali židovski trgovac Šalom i Dektiva (radi se o više „dektivâ“, to su različiti policajci koji prate švercere i krijumčare, a ime se otkriva samo posljednjemu, Slavku). Svi se oni međusobno natječu u igri „nosanja“ koju sami osmišljavaju te se tako međusobno motiviraju na prelaženje životnih prepreka. Dvojnici su također don Pavao i don Petar; jedan je tipični pučki „pop“, drugi ambiciozni svećenik, „omiški gospodičić“ koji nakon don Pavlove smrti u suživotu s mještanima sve više nalikuje prvome.

Dvojnici služe kao prototipovi, predstavnici određenih obrazaca ponašanja koji se i veličaju i kritiziraju, a završavaju s nestankom generacija pred starošću i pojavom novog doba. Indikativan je dvostih kojim završavaju *Prosjaci i sinovi*, a u kojem se miješaju tradicionalni načini pjevanja ganga i otkanje da bi se izrazila elegija za prošlim vremenima i najava novih (Raos 1971: 798):

*Oj, starosti, ti si svemu kriva:
nesta Matan, nesta i Dektiva.*

Raos paradoksalno bira stare, tradicionalne izričaje kako bi najavio kraj tradiciji, a dojam se pojačava smještanjem završnoga susreta Matana Drugoga i Dektive Slavka na groblje, što uz činjenicu da Matan nema potomstva i da mu društvo pričinja rival s kojim odlazi u zadružnu krčmu sugerira smijeh kroz suze. Rivali se sprijateljuju kako bi uz alkohol opjevali i prežalili bespovratno izgubljenu mladost i ludorije.

Preko koncepta dvojstva individualne se naracije poopćavaju. One su i snažno lokalno/regionalno obojene, ali donose i priče s kojima se mogu poistovjetiti svi pikari, snalažljivci, autsajderi. Pikarski je identitet u isti mah stvaran i izmaštan. U pozadini priče krije se činjenica da se dio radnje odvija na prometno izoliranome imotskom kamenjaru, ekonomski zaostalom području u tri razdoblja obilježena nebrigom aktualne vlasti, gdje žitelji mogu birati hoće li biti nadničari ili prosjaci. S druge strane, stvarna potreba dodatno je motivirana željom za igrom, za snalaženjem. Prosjaci su pikari, a ne „lazari“ ni „gavani“, što su apelativni nazivi koji se donose na početnim stranicama romana u kontekstu biblijske priče o siromašnome Lazaru i „nekome bogatašu“ koji prema već postojećoj lokalnoj legendi dobiva naziv Gavan²³⁰. Da su pikari, svjedoči mnoštvo predstava u kojima sudjeluju kao režiseri i glumci pred interaktivnom publikom od koje pokušavaju što više isprobiti koristeći se smicalicama i humorom. Predstave će, smjenom generacija, varirati u gastarbajterskom i švercerskom okruženju, još jednom potvrđujući da su individualne naracije isprepletene s kolektivnima.

15.1.2. Ironija

Uz narativne igre i primjere subverzije tradicije pokazane u prethodnom tekstu, Raos se koristi ironijom kao stilskom figurom kojom potvrđuje svoj moderni izričaj. Pritom ironiju shvaćamo preko uvriježene definicije izražavanja putem suprotnosti, odnosno izricanja suprotnoga od onoga što se misli, dakle kao stilsku figuru koja se pojavljuje u pojedinačnim izrazima, ali i kao sveukupan stil izražavanja (Solar 2005: 86).

Trilogija *Vječno žalosni smijeh* započinje infantilnim stilom protagonista koji želi biti pjesnik i koji se bori s (ne)mogućnošću izražavanja. Junak Ivan u isti je mah jogunast i uvjeren u svoj talent, ali i propitkuje vrijednost napisanoga, posebno kad je izložen kritici (primjerice kada prijatelj Meštrović ismije njegove tekstove). Jednako tako, on revalorizira izričaj usmene književnosti koja se često javlja kao intertekst u umetnutim poslovicama i epskim desetercima,

²³⁰ Donat (1984: 351) u propovijedi nalazi duh stoljetnoga bogumilstva, vjerojatno se referirajući na dihotomiju siromah – bogataš i raj – pakao. U kontekstu je rada ova opaska zanimljiva jer se potvrđuje da je na razini pučke kulture i usmene književnosti prisutno miješanje različitih tradicija.

koji odražavaju priprostost i neukost seoske zajednice i u potpunoj su suprotnosti s unutrašnjim izričajem protagonistovih monologa. Ironija je način na koji Raos ostvaruje subverziju svega što je označeno kao stabilno, dakle podriivanje temeljnih odrednica identiteta onoga pojedinca koji se nalazi na intelektualnom i emocionalnom nivou koji mu dopušta kritički sagledati ono što se uzima kao dano i ono što je naučeno sa svrhom propitkivanja i revalorizacije. Pritom se ne poništava i ne isključuje ono što se ironizira, već se to nastoji bolje shvatiti jer je ironija „moguća jedino u dinamičnim uvjetima diskurzne zajednice pri čemu svatko od nas nastanjuje više takvih zajednica istodobno“ (Biti 2000: 228).

Ironiju kao stilsku figuru ne karakterizira specifična lingvistička struktura, već se ostvaruje preko drugih figura (Bagić 2012: 158). Tako će se kod Raosa ironija ostvariti preko paradoksa, oksimorona (primjerice „poštene kurve“, zatim tu je i oksimoronski naziv trilogije), hiperbole, i specifičnoga uvođenja spomenutih pikarskih likova. Naime, stereotipni likovi snalažljivih obješenjaka, lualica kao nositelji radnje u ovdje odabranim Raosovim romanima mogu se shvatiti na dva načina. S jedne strane, oni igraju svoje stereotipne uloge (posebno do izražaja dolazi u humorističnoj sceni kad Kikaš uči obitelj prositi), oni ih čak i izmišljaju i nadograđuju „u hodu“ pri tome uživajući. Ironija se vidi u tome što su izokrenute društvene i moralne vrijednosti. U generaciji *prosjaka* cijene se snalažljivi prosjaci koji umiju zavarati druge i isprositi čak i od siromašnijih od sebe, pri tom lažući, pretvarajući se, psujući, po Kikaševu savjetu: „Prokletstvo je vazda rodnije od blagoslova, a strah pouzdaniji jatak od milosrđa“ (Raos 1971: 307). Ugrožena su temeljna ljudska, a posebno ženska prava samo kako bi se očuvala obiteljska čast (Kikaš nagovara Vrtirepku na samoubojstvo u rijeci Vrištici koje je manja sramota od rađanja kopileta; Matan ženu Nušu naziva „silom nečistom“ i „đavlom paklenim“, Nuša tolerira brojne muževe nevjere znajući da su se njegove ljubavnice podvrgle sterilizaciji). Najvažnije je preživljavanje zajednice, pa makar trebalo prkositi zdravome razumu (vjenčanje Vrtirepke s mrtvacem kako se ne bi osramotila jer je zatrudnjela prije braka, i to s hajdukom Ivanom). U generaciji *sinova* cijene se okretni šverceri i krijumčari kojih se ne tiče što rat bjesni po Europi, oni samo prilagođavaju način poslovanja, trguju galanterijom, draguljima, zlatnicima, vlastitim tijelom (Matan i njegove „uspaljenice“).

Nadalje, ironičan je ton sadržan u prikazu kategorija vjere i nacije. Matan Potrka, želeći potomstvo, odlazi i don Petru po zapis i hodži i gatari. Na pitanje don Petra „Je si li ti uopće Hrvat i katolik?“ Matan odgovara: „Da što sam, kad nisam drugo! Neka te za to glava ne boli“ dodajući da nije bitno odakle novci dolaze: „reci mi koji dođoše od Hrvata, koji od Nijemca, koji od Turčina! Ovo! Ti veliš: drž' se tamo sa svojima! A ja ti velju: od tuđina paru grabi! Ili ti je možda draže da zgulim Hrvata a pustim Mađara?!“ (Isto: 487).

Ironizira se i odnos prema vlasti: „A ja ne vidim, pope, niti vidim, niti priznajem ikoga iznad sebe, pa ni Franju Josipa! Zar mu vojsku služim? Zar mu danak plaćam? Ja sam ti, pope, kralj! Kralj galantarski!“ (Isto: 553). Jedan od galantara, Ante Garan, u berlinskoj krčmi nakon početka rata gnomski kaže: „Živio rat! Budali tat, pametnu brat!“ (Isto: 597). Slično njemu, nakon ranjavanja političara Stjepana Radića Potrka galantarima u krčmi govori (Isto: 658–659):

Evo ne prođe ni deset godina otkad Beč zamijeniste s Beogradom, a već hoćete da Beograd razorite i da se pod okrilje bilo kojem vragu uteknete. Netko spomenu i Kineze, lijepi ti ih đavo razroke odnio! Stoga vam kažem, ljudi, dok se ne razabere što će ovdje biti i što će se zbiti, držmo se svog posla: krst na se, korpe preda se, pa po Češkoj i Njemačkoj, izdaljeg se bolje vidi!

Iako pikari daju dojam oportunisti, oni i razotkrivaju taj *theatrum mundi* i njegovu ispraznost i dvoličnost pokazujući koliko je glume i lažnoga sjaja u pripadnicima viših klasa, također razotkrivaju sami svoje maske koje im služe za prekriti bijedu i traume prouzrokovane siromaštvom, ratom, djetinjstvom, međuljudskim odnosima itd.

Slično se može promatrati i ironičan odnos prema tradiciji jer i ona je prikazana kao nešto izokrenuto, što odstupa od norme. Naime, jedna od temeljnih odrednica Dalmatinske zagore shvaćene kao „Morlakije“ bogata je usmena književnost u kojoj se često odražavaju starohrvatska poganska vjerovanja o vukodlacima, vukojarcima, vilama, davanju zapisa i sl. U *Prosjake i sinove* takva su vjerovanja interpolirana u brojnim epizodama, time afirmirajući identitetsku ulogu i kontinuitet praksi koje su različite od kršćanskih (kao norme u hrvatskome društvu) i koje supostojе s njima u ruralnim predjelima. S druge strane, takve su prakse prikazane kroz humor i odražavaju neukost puka. Njihova je funkcija višestruka: (1) distanciranje od stvarnih problema (znakovit je don Pavlov vapaj Bogu: „Ako nam to oduzmeš, čime ćeš nas zaodjeti?“ (Isto: 101)); (2) maštanje kao prostor igre koja je u surovom svijetu dopuštena samo u svrhu preživljavanja (prosjacima je dopušteno glumiti dok ne isprose, ostatak vremena poštuje se strogo zadani red koji određuju autoriteti, u suprotnome dolazi do kaosa, što se vidi po rasapu obitelji nakon Kikaševe smrti); (3) objašnjavanje i prihvaćanje za puk neshvatljivih pojava (Kikašu je lakše prihvatiti smrt rivala Škilje iz Zagvozda s kojim se emotivno povezoao tijekom nadmetanja u prosjačenju i međusobnim podvalama, odnosno „četrdeset godina neprestanog malog ratovanja“ (Isto: 264) ako misli da se Škiljo vratio s onoga svijeta i da ga zadirkuje čudnim zvukovima s krova); (4) opravdavanje zbog nepostupanja prema društvenim očekivanjima (Divac izmišlja da mu se nakon susreta s Vilom Ravijojlom svaka žena ogadila kako bi se pravdao što je ostario kao djevac) i dr.

Ironičan je (i parodičan) i stav prema mitologemima hrvatske povijesti. Poznata kletva kralja Dmitra Zvonimira spomenuta još u *Ljetopisu popa Dukljanina* (kojega su prema legendi

ubili hrvatski vojnici ne želeći dalje ratovati tijekom križarskih ratova, a čime se objašnjava višestoljetna tuđinska vlast u Hrvatskoj koja tako „nema vladara svoje krvi“) kod Raosa se nadograđuje drugim prokletstvom. Naime, u roman je interpolirana priča don Pavla Čikeša o pretku prosjaka Godislavu ili Godežavu koji je bio kraljev tobolčar i plakao je nad Zvonimirovim grobom pa mu je Bog rekao da neće nikad biti ni on ni njegovi potomci gospodari svoje zemlje jer ih je po Zvonimiru već prokleo, ali ipak neće biti ničije sluge, nego će „kruh svoj ramenom zarađivati“ (Isto: 170). Tako su prosjaci o ramenu nosili prosjačku torbu, galantari košaru, a krijumčari glavu kojom su smišljali razne smicalice kako bi umaknuli policiji. Znakovito je da u vrijeme tzv. Hrvatskoga proljeća iz tiska izlazi knjiga koja tematizira hrvatsko pitanje (naravno, ne samo u nadogradnji spomenute kletve, već i kroz kontrahegemonijske narative, odnosno prikaze političkoga stanja tijekom doba devendjeda Prpe, Kikaša i obaju Matana, a to znači od doba Venecije, Habsburške Monarhije do prve i druge Jugoslavije), čime se dolazi do teme zabrane i cenzure²³¹. S druge strane, iz navedenoga se primjera parodirane kletve iščitava ironija jedne kolektivne (lokalno-pogranične, ali i nacionalne) naracije. Navedeno se može potkrijepiti drugim primjerom u kojem se parodiraju i ironiziraju vojne akcije. Naime, likovi nisu idealizirani niti su narativi s idejnom mišlju „korpu o rame, a sve drugo za rame“ (Isto: 609) uvijek pozitivno predstavljeni. Matan Drugi podmićuje vojnoga referenta da ga oslobodi vojske kako bi po Njemačkoj preprodavao robu s greškom za koju se kune da je ispravna. Mašta o poslovnim podvizima koji se uspoređuju s vojnicima (Isto: 615):

O, ostvarit će on ono u čemu Potrka nije uspio: dići će na noge sve preostale prosjake, čobane i nadničare, oboružat će ih oružjem trgovačkim i od tih kršnih momaka stvoriti odabranu vojsku hajdučku, zapravo trgovačku. Poredat će ih na tom Imotskom polju, sve po „trajini“ kao prave vojnike, poredati u red bojni, ubojiti, pa će stati nakraj reda i odjednom vidjeti kako se po „trajini“ niže stotine uvijenih križa, isprčenih trbuha, iskrivljenih i zabačenih ramena... Pa kad se doboga naužiđe sve te ljepote, popet će se na ćulak i izdati zapovijed oštru, zapravo vojnu:

„Vojsko galantarska... na Evropu: mrš-mrš!“

²³¹ Nakon sloma Hrvatskog proljeća zabranjena je televizijska serija snimljena prema scenariju *Prosjaka i sinova* u režiji Antuna Vrdoljaka, a potom je i cenzurirana u prikazivanju godine 1984. Najnegativnije se o romanu izrazio pisac i publicist Nikola Disopra u četirima člancima objavljenima u listu „Slobodna Dalmacija“, čiji su dijelovi kasnije objavljeni u beogradskoj „Politici“. Disopra Raosa optužuje za sudjelovanje u masovnom pokretu, naziva ga klerofašistom i rasistom, a njegovu prozu anakronom (Roščić 2018: 360–363). O recepciji i popularizaciji *Prosjaka i sinova* u vremenu od hrvatskoga osamostaljenja govore česta emitiranja serije, pa čak i u 21. stoljeću, kao i popularizacija kroz društvene mreže (oko 30 000 pratitelja na službenoj Facebook stranici) i apelativno značenje imena Matan i Kikaš u smislu snalažljivaca.

Dok je spomenuti roman proglašen djelom klerofašista, treba dodati da su ranije Raosovo djelo *Grold Taquart* zaplijenile tijekom Drugog svjetskog rata ustaške vlasti. Prosperov Novak (2004: 109) smatra da se vlast osjetila ugroženom zbog antifaašističkoga stava i prikaza buntovnoga protagonista.

Posljednji primjer ironije kojom se podrivaju određeni diskursi i prakse očituje se u prizoru kada Matan Drugi na grobovima svojih predaka prepričava „povijest roda moga“ parodirajući narodnu epsku poeziju.

Tako se dotiče teme rata (Isto: 791):

*Ako, dragi, pogineš u ratu,
dio mi je kô i tvomu bratu!*

zadružnog poslovanja (Isto: 791):

*Svakog dana gumam mrmelade
što je dragi iz zadruga krade.*

masovnog odlaska na rad u Njemačku (Raos 1971: 794):

*Mila majko, ne bojim se gladi,
otkad mile u Štucgardu radi.*

Analiza odabranih Raosovih djela pokazuje kako on konstruira individualne naracije o kolektivnim naracijama, spajajući pojedinačni slučaj i panoramski prikaz jedne sredine (Dalmatinske zagore, dijela Hercegovine i primorja). Utvrđeno je da prema tematsko-stilskim odrednicama Raosa ne možemo promatrati kao zavičajnoga pisca i/ili pisca koji doslovno prenosi kroniku seoskih zbivanja, već književnu ličnost koja prostor zavičaja (s autentičnim događajima i ljudima iz piščeva života) bira kao (realističku) inspiraciju za umjetničko stiliziranje i kreiranje „mogućega svijeta“ izgrađenoga od „raznorodnih sastavnica: fikcionalnih, povijesnih, intertekstnih, koje stoje u zamršenim međusobnim odnosima“ (Biti 2000: 324). Takav je svijet autentičan i vjerodostojan, pri čemu se računa na čitateljevo fingiranje da poznaje stanja o kojima tekst govori. Ne ulazeći dublje u naratologiju mogućih svjetova, zaključno se može reći da Raos olakšava čitateljevu identifikaciju s mogućim svijetom predstavljenim u odabranim djelima jer i tematski i stilski predstavlja tijesnu vezu fikcionalnoga i stvarnoga svijeta, čime djeluje uvjerljivo. Pritom ipak fikcionalni svijet nije preslika stvarnoga, nego ima stupanj autonomnosti, pa se u procesu čitanja stalno upisuje i ispisuje iz stvarnoga. Tako primjerice, čitatelju može biti jasno da se u *Prosjacima i sinovima* ne radi uvijek o stvarnim likovima prosjaka/galantara/švercera/krijumčara i da su se upravo tom malom krugu pojedinaca zbile sve dogodovštine i da su oni na sve odgovarali lukavštinama. Prema konceptu mogućih svjetova, a u kontekstu ovoga rada, može se zaključiti da ovakvi likovi predstavljaju određene društvene vrijednosti i obrasce ponašanja stvarnoga prostora i vremena,

pa čak i da se kroz njih izriče više od lokalno-regionalnog diskursa; oni naime postaju sinonimi za snalažljivost, izdrživost, iskreno rodoljublje ili se kritiziraju njihova određena neprikladna ponašanja (nemoral, neumjerenost, slijepo pridržavanje običaja, stavljanje časti pred zdrav razum itd.). Time se od lokalnoga i regionalnoga mičemo prema općeljudskim pitanjima. Upravo je u tome snaga Raosove proze (što se može prenijeti i na Raosovu dramu analiziranu u sljedećem poglavlju): da svijet njegovih junaka djeluje jednako autentično čitatelju bez obzira na prostor i vrijeme u kojem živi i da se taj prostor i vrijeme u tekst upisuju i iz njega ispisuju bez vidljive crte razgraničenja.

15.2. Tri (anti)ratne naracije

Oni koji budu došli poslije nas, ne budu li gledali u papire, neće ionako znati koji si bio ti, koji sam bio ja! Ni kad je koji od nas bio na kojoj strani. Neće znati ni kako se mjeri ta strana. A možda neće ni mjeriti. Možda će imati sasvim druge strane, na kojima nas i neće moći tražiti.

(Stjepan Čuić, *Orden*, 1981)

Bilo mu je nejasno zbog čega se ovaj ovaliki, do jučer dobri, mirni i pobožni svijet ovako međusobno zavadi i podijeli. Zbog čega nastade ovalika mržnja, ovako nemilosrdno ubijanje i prolivanje krvi.

(Jure Galić, *Na rubu beskraj*, 1979)

Svi se ubijate međusobno i mrzite sve s druge strane. A i na drugoj su strani ljudi, nevoljni, jadni, i najveći broj natjeran je na ubijanje i krvoprolića.

(Ivan Raos, *Autodafe moga oca*, 1957)

Ako naraciju shvatimo kao ljudsku sposobnost sređivanja i uključivanja događaja u ujednačene spoznajne sustave ili nizanje događaja u ujednačene logičke lance, instrument stvaranja smisla, odnosno najprirodniji način shvaćanja prošlih događaja (Czerwiński 2015: 24; 26), bit će opravdanije ratne naracije u odabranim djelima promatrati barem dijelom u kontekstu izvanknjiževnih okolnosti i pri njihovoj interpretaciji imati na umu da se (povijesne) činjenice prilagođuju u procesu naracije ovisno o naratoru i njegovoj perspektivi. Takvu dinamičnu naraciju uvelike će odrediti ono što Czerwiński naziva finalom, odnosno posljednjom karikom u nizu (povijesnih) događaja.

Pišući o Drugom svjetskom ratu u hrvatskoj i srpskoj prozi, isti će autor naglasiti misao kojom se potvrđuje ono što je rečeno u drugom dijelu disertacije o kolažu malih priča koje grade zajedničko sjećanje: „Ako se znanje o prošlosti gradi na granici između fikcije i zbilje, to znači da je naša vizija prošlih zbivanja u svojoj suštini hibridna“ (Czerwiński 2018: 11). Pozivajući

se na ovu tvrdnju, u dvama odabranim romanima i jednoj drami prikazat će se književne naracije koje temi rata na području Imotske krajine i Hercegovine prilaze različito, a ipak se u jednoj točki dodiruju – u zapisu individualnih sudbina koje je rat u različitom stupnju odredio. Pritom je potrebno imati na umu da se uz svjetski rat vodio i unutarnji rat između Hrvata i Srba, odnosno Muslimana i Srba i da su se na ovdje analiziranom području formirale različite grupacije koje su odabrani pisci (1) izravno podržavali (partizanski angažman Jure Galića); ili (2) njihove političke ideologije podrivali; u književnom smislu primjer tematsko-idejne subverzije jest pomirba predstavnika dviju zaraćenih strana u romanu *Orden* (Zagreb, 1981)²³², a u smislu poetike subverzija se može iščitati u priklanjanju fantastičarima u pripovijetkama Stjepana Čuića; ili su (3) djelovanja takvih grupacija i opći politički kontekst izravno utjecali na privatni i profesionalni život autora; Raosov otac pogiba u naletu Talijana i četnika, o čemu će pisati u ovdje analiziranoj drami, a Raosova djela bila su zabranjivana i cenzurirana²³³. Svrha je ovakve analize, u kojoj se književnost promatra djelomično u svjetlu izvanknjiževnih činjenica, a te se izvanknjiževne činjenice oblikuju u književnim djelima, pokazati odnos pričanje – interpretiranje – razumijevanje – definiranje – pamćenje. Drugim riječima, književne naracije pomažu u shvaćanju (drugoga i sebe), a rezultiraju i kolektivnim pamćenjem te se taj krug zatvara prepričavanjem tih istih naracija koje žive u sjećanju, na rubu fikcije i faksije.

Jedna od tih naracija sadržana je u satiričkome romanu *Orden* autora Stjepana Čuića²³⁴ koji se ne referira na uži prostor pograničja, za razliku od Raosa i Galića koji su u ovom poglavlju s njim svrstani, a može se pretpostaviti da je mjesto radnje autorovo rodno Duvno, odnosno Tomislavgrad (koji se inače uzima kao granica Bosne i Hercegovine, a u radu je ranije spomenut u kontekstu navodne krunidbe prvoga hrvatskoga kralja i dvojake teorije o etimologiji naziva grada). Kroz lik generala Matije Ivandića predstavljena je individualna ratna naracija u kojoj se u pitanje dovode narodni interesi, zaraćene strane, pobjeda narodnih heroja, odnosno relativiziraju se čvrsti koncepti vezani uz rat, što je neočekivano s obzirom na protagonistovo pripadanje jednoj (pobjedničkoj) strani. Umjesto konkretnih i čvrstih odluka i stavova koji bi bili karakteristični za ordenom odlikovana generala, Matija se govornom karakterizacijom

²³² Roman je bio uvršten u tzv. Bijelu knjigu Centra za informiranje i propagandu Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske kao politički opasno štivo za vladajući režim i društveni poredak, a 1983. zabranjena je izvedba kazališne adaptacije toga romana uoči same premijere. Roman *Orden* izveden je kao predstava na pozornici zagrebačke scene CEKAO u izvedbi glumačke družine „Histrion“, prvi put 28. listopada 1990. godine (Erdmann-Pandžić 1991: 132).

²³³ Vidjeti bilješku 231.

²³⁴ Stjepan Čuić (Bukovica kod Tomislavgrada, 1945.), hrvatski je književnik, novinar i prevoditelj. Važnija djela: zbirke pripovijesti *Staljinova slika i druge priče* (1971), *Tridesetogodišnje priče* (1979); romani *Dnevnik po novome kalendaru* (1980), *Orden* (1981, kazališna adaptacija 1990), *Tajnoviti ponor* (1981.). Više o Čuiću u: Nemeč (2000), Marjanović (2001), Nemeč (2003a).

predstavlja kao netipično vojno lice. To se prije svega vidi u zauzimanju za izdajnika Ećimovića, prijatelja iz djetinjstva, koji se svrstao na njemačku stranu (Čuić 1981: 29–30):

Teško je tamo odrediti stranu. To je bio pakao. Možda je i Ećimović bio čas na jednoj, čas na drugoj strani. Možda ni on ne zna koliko je bio na jednoj, koliko na drugoj strani. To je bila jedna bježanija na sve strane, tko će koga, kako i čime. A mrak! A snijeg! A led! Studen! Trebalo bi, kažem, sve to znati precizno, pa odvagnuti – koliko je vremena bio na jednoj, koliko na drugoj strani. Pa onda koliko je metaka ispalio s jedne strane u drugu, koliko opet s druge strane u suprotnu, natrag, u svoju bivšu stranu! To zacijelo ne zna ni on. To se neće ni znati dugo, niti može.

Podrivanje čvrstih koncepata vidi se i u drugom prizoru kad Matija nagovori Ećimovića da, nakon što je rat završio, s ordenom poražene strane dođe skupa s njime (Matijom, koji se deklarira kao ateistički Hrvat) u crkvu na blagdan Velike Gospe kad se okuplja najviše mještana. Matija gotovo mazohistički uživa u „nestabilnoj konstrukciji svijeta“ (Isto: 61) koju sam uzrokuje.

Identitetški, Matija se pokazuje kao kompleksan lik. Uz Matiju Gupca (vođu Seljačke bune iz 16. st.) i Matiju Ivanića (vođu Hvarskog ustanka iz 16. st.) koje seljaci povezuju s generalom Matijom nakon što im dopusti obrađivati zadružnu zemlju, ukazuje se još jedno dvojstvo protagonista. Nekoliko je činjenica na temelju kojih bi se moglo zaključiti da je Ećimović Matijin dvojnjak, a što je ideja koju podržava i Ivan Lovrenović (2017). Zauzimanje za Ećimovića ide do te mjere da mu uspije srediti ratnu mirovinu, a otkriva mu i dio intime koji nitko drugi ne zna – mjesto na kojem je pokopan njegov sin Stjepan kojeg nije uspio zaštititi u ratu. Ećimović se na kraju pokazuje i kao netko tko Matiju najbolje poznaje te će njegove uspomene poslužiti za pisanje Matijinih memoara ili biografije. U istinitost tih zapisa sumnjaju Karaulić i Lokvić kao predstavnici oportunističke vlasti i „ljudi kojima ne priliči orden, ali im priliči vlast“ (Čuić 1981: 108). Dvojica Matijinih suboraca zapravo ga i ne poznaju, za razliku od „neprijatelja“ Ećimovića koji prije no što će emigrirati u Njemačku polaže cvijeće na grob tamo gdje su izginule obje zaraćene strane. Orden, kao simbol jedne ideologije, dospijeva u ruke elite moći koja njegovu vrijednost ne poznaje jer ga nije ni zaslužila, može ga jedino staviti u muzej nakon što je njegov nositelj mrtav (Matija), a onaj koji ga je zaslužio i koji ima drugi orden (kao simbol druge ideologije) u emigraciji (Ećimović).

Druga ratna naracija koja će se analizirati iskazana je u neorealističkome romanu *Na rubu beskraja* (Sarajevo, 1979) manje poznatoga autora Jure Galića²³⁵. Uz dominante

²³⁵ Jure Galić (Bijača kod Ljubuškoga, 1921. – Sarajevo, 2016.) hrvatski je romanopisac, pripadnik Biokovskog partizanskog odreda, predsjednik Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata u BiH i član KPJ. Djela: *Nepokoreno selo* (1956), *Pod nebom Biokova* (1959), *Radi grumena zemlje* (1972), *Na rubu beskraja* (1979), *Prelom* (1984). Više o Galiću: Musa (2008).

naturalističke prikaze ustaških zločina i terora na prostoru zapadne Hercegovine te podlijevanje utilitarizmu u prikazu narodnooslobodilačke borbe, fokus je na odnosu pojedinca i vlasti, odnosno kroz kolektivne ratne naracije (partizanske i ustaške) provlači se nekoliko individualnih od kojih je najupečatljivija sudbina protagonista Tome. Dok je Čuićev protagonist uvaženi general, Galićev je „samo vojnik revolucije“ (Galić 1979: 47) u ime koje je spreman na sve, pa čak i strijeljati suborca Nikolu koji je od drugova ukrao komad kruha te tako oskvrnuo moralni lik narodnog borca. Ironično, i Toma će biti proglašen izdajnikom jer je od jednog seljaka uzeo kruh te je isključen iz Partije. Iz unutarnjih monologa i opisa Tomina psihičkog stanja iščitava se samoopravdavanje Nikolina ubojstva koje je moralo biti učinjeno jer je takva „komanda“ stigla. Također, jasno je i da od svojih uvjerenja ne odustaje smatrajući da su pravila Partije ono što istomišljenike sprječava da se spuste na razinu zlikovaca (Isto: 147):

Tko su i odakle su zlikovci o kojima razmišljam? Šta ih je rodilo? Bešika im je selo, kao i nama. Rodili su se, odljuljali i odgojili u najvećem primitivizmu i zaostalosti. A tu se najlakše rađa pohlepa, nezajajljivost i samoživost. U kojoj je mjeri ovaj materijal pogodan da se u određenim uslovima pretvori u rulju, u pljačkaše, u ubice, najbolje govori, evo, upravo njihov primjer [...] Šta misliš, Rade, da Partija nije među nama ustanicima, zar se i mi jednog dana ne bismo možda pretvorili u nekakvu rulju? Uvjeren sam da bi do toga moglo doći. Jer i u svakom od nas ima dosta građe koja nije baš pogodna za gradnju novog što stvaramo našom revolucijom.

Još jedna individualna naracija pripada Tominoj djevojci Ruži, revolucionarki koja se suprotstavlja autoritetu obitelji, crkve i sela, a skončava u rukama ustaškoga monstruma Križana koji se pak također bori s oportunističkom vlašću jer je on (slično kao Matija iz Čuićeva romana) bio aktivni sudionik rata, dok je njegova vlast bila u emigraciji. U fokusu romana je i Luka kojemu ustaše okupiraju kuću i koji s obitelji svjedoči zločinima na vlastitom teritoriju. Da nije riječ o pukom glorificiranju partizanske borbe (iako je crno-bijela karakterizacija likova vidljiva, a roman završava partizanskim zauzimanjem ustaške utvrde, odnosno Lukine kuće), već o propitkivanju različitih autoriteta, svjedoči Lukino razmišljanje (Isto: 107):

Bilo mu je nejasno zbog čega se ovaj ovaliki, do jučer dobri, mirni i pobožni svijet ovako međusobno zavadi i podijeli. Zbog čega nastade ovalika mržnja, ovako nemilosrdno ubijanje i prolivanje krvi. O svemu je mislio i razmišljao, ali nikako nije mogao da svemu ovome dokuči kraj. Stoga je sve više padao u potištenost i očaj.

Također, propitkivanje autoriteta vidi se u isključivanju Tome iz Partije kojoj je vjerno služio, u Križanovu shvaćanju da služi oportunistima (pa čak i grižnji savjesti zbog ubojstava djece koja ipak ne vodi do pokajanja), u vjerskoj rezignaciji Tomine majke Anice koja će očajno ustvrditi „Bože, ako te ima, ti si najveći zločinac...“ (Isto: 137). U tom se kontekstu može primijetiti kako su seljaci izloženi različitim diskursima: dijele se na pripadnike ustaškoga

pokreta (simbol kojega je monstrum Križan) i one koji podržavaju narodnooslobodilačku borbu bilo iz ideoloških razloga, bilo u svrhu golog preživljavanja; uz to s oltara su upozoreni na opasnosti komunističke ideologije zbog koje će „žene umjesto djece zmije rađati, a umjesto kiše poluge padati...“ (Isto: 123). Navedeno navodi na zaključak o izgubljenosti malih ljudi koji se nalaze između nekoliko strana, a njihove individualne sudbine osuđene su na propast bez obzira kojem kolektivu, odnosno strani pripadali.

Individualna sudbina malog čovjeka u ratnome vrtlogu prikazana je i u trećoj ratnoj naraciji, i to u drami kao književnoj vrsti koja se tijekom cijelog istraživačkog razdoblja nije pokazala razvijenom poput proznih vrsta, a posebno nije dosegla domete lirike. Ono što Czerwiński (2018) primjećuje u hrvatskoj prozi o Drugome svjetskom ratu može se donekle prenijeti i na ovdje analiziranu Raosovu dramu *Autodafe moga oca*; gradi se lik hrvatskoga pacifista svjesna besmislenosti rata, a ne propagiranoga heroja koji se bori protiv okupatora. Lik naivnoga mironosca u imotskoj je književnosti već najavljen ranije analiziranim romanom Mate Ujevića i pojavom pacifističkog protagonista koji želi konstruirati stroj „Pax omnibus“. Takav pacifist postaje tragičnim junakom, žrtvom rata, što je u skladu s hrvatskim poratnim naracijama i naglašenom autoviktimizacijom (Czerwiński 2018: 70; 118; 133–134). Donekle mu je sličan i lik mladoga, nedovoljno zreloga intelektualca Marijana iz analiziranoga romana Ilije Jakovljevića kao i lik Mihovila, hipersenzibilnoga književnika iz istoimenoga romana Veselka Koromana koji će se analizirati u sljedećem poglavlju.

S jedne strane, u drami je riječ o individualnoj ljudskoj sudbini i „pojedinačnom slučaju“ protagonista Petra smještenog u jasne vremenske i prostorne koordinate: izravno je navedeno da se radnja događa na dalmatinskom kamenjaru, u selu Lovreću kod Imotskog, i to 23. i 24. lipnja 1943., a prema Lederer (1998: 239) drama se temelji na istinitom događaju, odnosno smrti piščeva oca Petra kojega su Talijani i četnici spalili u Lovreću zajedno s pedesetak preostalih staraca u selu. S druge strane, primjećuje se univerzalna antiratna tematika, i to u biblijskom i epitafskom diskursu. Dijelovi drame naslovljeni su *Nahriniti gladne, Pokopati mrtve, Utješiti žalosne*, što su tjelesna i duhovna biblijska „djela milosrđa“ koja Petar izvršava, a drama se otvara scenom beživotnoga imotskoga kamenjara bez zelenila, prekrivena stećcima, uz glasove pokopanih koji su imitacija tekstova epitafa²³⁶: „Davno sam ti legao i dugo ti mi je ležati“ te „Ne popirajte me nogama, molju, braćo i gospodo, nemojte mi kosti pretresati“ (Raos

²³⁶ Zanimljivo je da Ivana Raosa kao i Maka Dizdara inspirira stil zapisa na stećcima koji su prisutni i u Imotskoj krajini i u Hercegovini. Naime, fenomen stećaka prisutan je ne samo na području Bosne i Hercegovine, već i na teritoriju tzv. stare Bosne, odnosno dijela Dalmacije do Makarske, Splita i Šibenika te istočno prema srpskom Podrinju i današnjoj zapadnoj Crnoj Gori, a većini nekropola na ovom području zajednička je drevna fantastična simbolika, primjerice sunce, mjesec, sunčani križ, loza, štit, svastika, arkade i dr. (Dizdar 1975: 173).

1970: 7). U ovakvoj kolektivnoj antiratnoj naraciji glasovi ističu da su ih ubili Turci, Mlečići i hajduci te sablasno nagovještaju da će čitatelji „biti kako jesu i oni“, što je u skladu sa stilom epitafa na stećcima.

Sablasnu atmosferu pojačava (i)racionalan strah Mare, žene mlinara Petra, koja na temelju sna i nemira koji se uvukao među stoku proriče dolazak Talijana koji će zapaliti Lovreć, u kojem su tijekom ratnih zbivanja ostali samo šaćica partizana, obitelji mlinara i gostioničara, nešto seljaka i pedeset staraca (dok je za to vrijeme u Split pobjegla inteligencija, odnosno „pop“, tj. svećenik, doktor i fratar). Petar je jedina humana osoba u dehumaniziranom prostoru koja tvrdi: „Nisam ni ustaša ni partizan i ne znam što je ljudska krv, ali znam što je ljudska bijeda“ (Isto: 23) te se u skladu s tim i ponaša; iako iscrpljen, ne prestaje mljeti brašno za ljude, a na kraju ostaje sam sa starcima znajući da su strah i samoća gori od smrti koja ih očekuje iz talijanskih ruku. Petar identitet gradi na ljudskosti i humanom odnosu prema drugome, a njegovu liku suprotstavljeni su ostali koji su kukavice, sebičnjaci (jedni drugima krađu konje prije nego počnu bježati), izdajice, prevrtljivci (švercer Matiša koji je „dobar i s ustašama i s Talijanima i sa svakim vragom“ (Isto: 35), prepobožni vjernici (od krčmarove žene Ane do fanatičnoga seljaka Svetog Frane), oni koji unose nemir nagoviještajući apokalipsu (Luda Anđe sa svojom pjesmicom koju neprestano ponavlja „Ovaj dan će ovaj svijet / izumrijet“), beskičmenjaci (poput gostioničara Marka kojemu će partizan Mate predbaciti da je izučio „sve pozdrave! i *Zdravo!* i *Spremni!* i *Heil Hitler!* i *Eviva Duce!*“ (Isto: 26).

Raos kroz lik Petra nudi drukčiji pogled na rat: „Svi se ubijate međusobno i mrzite sve s druge strane. A i na drugoj su strani ljudi, nevoljni, jadni, i najveći broj natjeran je na ubijanje i krvoprolića“ (Isto: 25). Starci su tužni likovi koji jedni drugima lažu da su ih njihova djeca htjela nositi, a zapravo su ih napustili. Petar ih pokušava iz ratnog ludila distancirati dječjim igračkama, pričama i vinom. Laže im da je talijanski špijun, zatim da mu je sin poručnik u talijanskoj vojsci, zatim da Talijani njih neće ubiti jer su kršćani. U jednom trenutku starci se spontano udružuju u dijabolični ples u tradicionalnom kolu, a Petar smišlja posljednju laž – da je sve ovo predstava za Talijane koji vole kazalište te da će ih upucati, ali to neće boljeti. Govore im neka se smiješe jer to Talijani vole: „Moramo im pokazati da je naš smiješak jači od njihovih pušaka i od njihove vatre“ (Isto: 82). U završnoj sceni, dok pogođen pada, Petar i dalje tvrdi da će se samo pričinjati mrtvim i govori starcima da se smiješe.

Sažimajući tri (anti)ratne naracije, može se ustanoviti da na području koje je u izvanknjiževnim naracijama obilježeno kao izrazito homogeno (katoličko, hrvatsko i desničarsko) u književnim djelima izrastaju naracije koje svjedoče o heterogenosti, a posebno o drukčijem shvaćanju rata i ratnih strana. I ovdje se identitet pokazuje kao višestruk, lik Matije

iz romana *Orden* ateistički je Hrvat, Toma iz romana *Na rubu beskraj*a partizan je i komunist, Petar iz drame *Autodafe moga oca* katolički je Hrvat. Kad se tome pridoda propitkivanje autoriteta u dvama romanima te pacifistički protagonistov stav²³⁷ u drami skupa s eventualnim bogumilskim utjecajem vidljivim u zapisu na stećcima, zaključuje se da književne naracije sadrže kontrareakciju na izvanknjiževne.

15.3. Isповјedno-(auto)biografska naracija Veselka Koromana

Također bih htio da moje djelo, ovaj zemaljski dom koji gledam ispod trešnje, potraje i nakon moje smrti. I nakon smrti moje djece. [...] Kad se ugasi, Sunce će, naime, kao i ona opet zasvijetliti. Ne može biti drukčije. To je, pouzdano znam, višnja poezija Svemira.

Utrošio sam dio svog vijeka, a utrošit ću zacijelo i ove godine koje mi preostaju, u traganje za njom. Mogao bih reći, ako to nije pretjerano – mojim najljepšim domom.

(Veselko Koroman, *Mihovil*, 1983)

Jedini roman Veselka Koromana²³⁸ kroz žanrovsku hibridizaciju predstavlja naraciju Mihovila Lastovića, hipersenzibilnoga supruga, oca i književnika, pokazujući crte romana-lika, romana sredine, realističkoga romana s izraženom psihološkom karakterizacijom. Pisan je u obliku dnevnčkih bilješki raspoređenih u 14 poglavlja koje mjere godinu i pol radnje, a uz (auto)biografsko-dnevničku formu vidljiva je dramska napetost u dugačkim dijalozima/raspravama sa suprugom Lucijom. Žanrovsku hibridizaciju potvrđuju i lirski opisi hercegovačkoga zavičaja u kojem „...sve se kovitla od života [...] Prava čarolija“ (Koroman 2000: 160). U opisima dominiraju tipični motivi ljekovitoga bilja, duhana, drače, vinove loze, raštike, ovaca, a uzgred se spominju i antičke i srednjovjekovne naracije (Narona, zatim ostaci grada hercega Stjepana, stećci i dr.). U prisjećanjima na (ne)zgone iz djetinjstva očituje se diskurs sličan onome koji upotrebljava Koromanov zemljak Ivan Ićan Ramljak, čije će se odabrane pripovijetke analizirati u sljedećem poglavlju.

U Koromanovu je romanu dominantno traganje za identitetom, pa tako Mihovil – ne (s)nalazeći se u ulozi supruga – pokušava identitet pronaći u ulozi oca i pjesnika te obnovi roditeljske kuće u rodnim Mijakovićima u Hercegovini. Djecu, pjesme i kuću vidi kao trajni

²³⁷ Budući da je okosnica drame idealizirani lik pacifistički i altruistički nastrojenoga Petra, a ne kakav heroj koji veliča pobjedničku stranu, vjerojatno u godini objave (1957.) drama ostaje malo zapažena, a konačno je igrana na pozornici zagrebačkoga Hrvatskoga narodnog kazališta 1970. Navedeno također svjedoči o nekorespondiranju književnih i izvanknjiževnih naracija, odnosno književne podrivaju izvanknjiževne.

²³⁸ Vidjeti bilješku 33.

zalag za budućnost, kao nešto što će ostati nakon njegove smrti. Tako se Mihovilova misao „...hoću napokon nešto potpuno svoje“ (Isto: 55) može odnositi ne samo na fizički dom (na čijoj gradnji ustraje), već i općenito potragu za osobnim i čvrstim identitetskim uporištem. Njega traži u Hercegovini, gdje se snalazi puno bolje nego u Sarajevu, gdje živi s obitelji. Traži ga i u pisanju: „On nije znao da ja pišem iz osobne potrebe, da bih se spoznao“ (Isto: 56). A završetak romana sugerira da ga je našao u prihvaćanju (običnoga) trenutka, pod trešnjom u Mijakovini, shvaćajući da je ponavljanje trenutka „višnja poezija Svemira“ i da je to njegov najljepši dom te gledajući kako njegov sin Stjepan, prema uputama oca, cijeni obične stvari dok satima promatra običnu životinjicu: „Spustio sam ruku, ganut, na njegovo rame, i imam dojam da sam dodirnuo nekog iz daljine – stvorenje od svjetlosti, svoju utjelovljenu dušu“ (Isto: 177).

Kroz pojedinačni slučaj prikazuju se kolektivne naracije hercegovačkoga svijeta; odlazak u inozemstvo (uz naglašenu moralnu neiskvarenost koju iz Hercegovine nose u svijet), prodaja žita i duhana po Slavoniji (uspomene), gradnja ili obnova kuća u zavičaju, problem s nalaskom majstora jer su svi iselili iz ruralne hercegovačke sredine, nesnalaženje u većim gradovima koje je jedan od razloga obiteljskih razmirica i umjetničke blokade. Čak i one naracije koje se čine potpuno individualnima (odgađanje ženidbe da mu supruga ne bi zasmetala u stvaralačkom radu, česta preseljenja zbog nemogućnosti pronalaska stalnog zaposlenja, pretjerana osjećajnost i sklonost analiziranju, potraga za vječnim) zapravo su tipične preokupacije suvremenog intelektualca rastrgnutog između različitih uloga, a koji želi iza sebe ostaviti trajni biljeg.

15.4. Ivan Ićan Ramljak: reaktualizacija „ruralne“ proze

Nema, Marko, Gutaša Vilenjaka, nema vještica i vukodlaka,
nema vila i vampira, nema, nema!

(Ivan Ićan Ramljak, *San bez uzglavlja*, 1985)

Ivan Ićan Ramljak²³⁹ jedini je u radu analizirani pisac za djecu i mladež koji, a u okvir se istraživanja uklapa kao hercegovački književnik koji čvrstu fabulu gradi na neotradicionalističkoj tematskoj podlozi i tradicionalnim pripovjednim tehnikama, što je

²³⁹ Ivan Ićan Ramljak (Čitluk, 1928. – Zagreb, 2006.), pisac je za djecu i publicist. Pučku školu završio je u Posušju, gimnaziju u Imotskom, Sarajevu i Zagrebu. Diplomirao je hrvatski jezik s jugoslavenskim književnostima i ruski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Važnija djela: *San bez uzglavlja* (1985), *Glava u torbi* (1990), *Kruh svetoga Ante* (1992), *Suza i radost didova* (1992), *Povratnik* (1994). Više o Ramljaku u: Marjanović (2001).

tipično za dječju prozu bez obzira na razdoblje nastanka (Zalar 1983: 9). Ipak, ne zanemariivši značaj Ramljaka za hrvatsku dječju književnost u koju se upisuje i kao svojevrsan nastavljaj klasika poput Ivane Brlić-Mažuranić i Mate Lovraka, u radu će se analizirati njegove dvije zbirke pripovijetki ne toliko u ključu književnosti za djecu, već one književnosti kojom se, kako je i kod drugih imotskih i hercegovačkih pisaca dosad primijećeno, tradicija prevrednuje, a zavičaj ujedno mitizira i vjerno ocrtava preko lokalnih, autentičnih zapisa. Ramljak se potvrđuje kao zavičajni ili regionalni pisac imotsko-posušškoga kamenjara „koji cijeli život piše jedno djelo“ (Težak 2007: 190), ali ove uske odrednice nadilazi univerzalnim didaktičnim porukama zbog kojih je i danas dobro receptiran te se nalazi na popisu osnovnoškolskih lektira. Tako se kroz zbirku priča *San bez uzglavlja* (Zagreb, 1985) provlače opće teme koje su samo donekle regionalno obojene (život poslije rata, nepravedno dijeljenje državne pomoći, oslobađanje Širokog Brijega i pristupanje đaka Narodnooslobodilačkoj vojsci, zatim dječje avanture koje ih često mogu stajati života – primjerice Juku napadaju orlovi, grupu dječaka izbodu pčele – ali uvijek se nađu odrasli koji spase situaciju, nakon čega djeci slijedi kazna i pouka, itd.). Oslanjanje na tradiciju i zavičajnu kulturu primijećeno je u sljedećim odrednicama: (1) u njegovanju tradicionalnih vrijednosti (odrasli postavljaju pravila, djeca slušaju, pomažu u poljoprivrednim radovima i slobodno se igraju, zabranjeno im je lagati); (2) u spominjanju prošlih i aktualnih lokalnih događaja (među kojima je posebno zanimljivo istraživanje stećaka u noveli *Badanj zlata*, šverc duhana u *Koliko ti obraz odmjeri*, Dominikovo kupovanje zemlje od Omerage u Ljubuškom u noveli *Strast za zemljom*, popis i mjerenje zemlje za vrijeme austrijske uprave uz podmićivanje 'domeštara' te zapuštanje zemlje uslijed masovnog poratnog iseljavanja u Njemačku, Australiju, Kanadu i SAD); (3) u autentičnom seoskom idiomu koji je vjerno donesen u dijalogima (seoske poruge, blagi vulgarizmi) (4) u utjecaju usmene književnosti (nadnaravna bića poput Gutaša Vilenjaka koji plaši djecu u istoimenoj noveli, seoska praznovjerja poput onih da je trčeci zec na groblju zapravo duša pokojnoga Bože, pjevanje narodnih deseteraca). Ramljak je tradicionalist i kad je riječ o pripovjednim tehnikama; preuzevši ulogu narodnoga „barda“, on kombinira autentične dijaloge i slikovite, jezgrovite opisa niza sela tzv. Gornje Bekije²⁴⁰. Pritom je izražena govorna karakterizacija, ne samo kroz lokalni idiom prožet zavičajnim leksemima i arhaizmima, nego i spontani izraz seljana različite životne dobi, pri čemu se hvale vrline, a kritiziraju mane, što zbirci daje didaktičnu funkciju.

²⁴⁰ Pojam Bekije objašnjen je u uvodnome dijelu disertacije.

Kako će biti prikazano i na primjerima iz kasnije zbirke pripovijetki *Glava u torbi*, Ramljak se potvrđuje ne kao puki nastavljatelj tradicije, već kao suvremeni pisac koji nagoviješta dolazak novog doba i blagi raskid s tradicijom koja će odsad živjeti više u pripovijedanju, a manje u konkretnim životnim praksama. U ovoj zbirci to se može ilustrirati na dvama primjerima. Prvi je naslovna novela *San bez uzglavlja*²⁴¹ u kojoj se prikazuje protagonist Apel, pravim imenom Jerko, kao neobrazovano siročče, seoski „mulac“, „dijete cijeloga sela“, „bez uzglavlja“ jer spava u šušnju naslonjen na volovska leđa, a u prenesenom smislu osoba bez čvrstih identitetskih uporišta, gotovo mitsko biće. Prepoznatljiv je po neumornu radu i fizičkoj snazi. Jedino uporište prijateljica je Ana i s njezinim odlaskom u Rakitno gdje će raditi kao „najmenica“ (čime se nagoviješta dolazak novog doba i novih zanimanja), završava se staro poglavlje te Apel ostaje sam. U odijelu koje mu je priskrbila UNRRA (Uprava Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu), on odlazi tamo kamo mu se gubi svaki trag, ostavši jedino u seoskim pričama. Drugi primjer ambivalentnoga pogleda na tradiciju nalazi se u motu ove zbirke preuzetom iz priče Gutaš Vilenjak, kad Stipan pokušava uvjeriti djecu da nisu vidjela nikakvoga vilenjaka, već se to prerusio susjed Pavo koji je djecu htio poplašiti: „Nema, Marko, Gutaša Vilenjaka, nema vještica i vukodlaka, nema vila i vampira, nema, nema!“ (Ramljak 1997: 105). Djeca teško prihvaćaju tu negaciju, ali ona sugerira kraj jednoga doba koje ostaje samo u mašti, sjećanju i pripovijedanju. U tom kontekstu možda bi se i naslov zbirke mogao tumačiti kao gubitak jedne stabilne kategorije identiteta, jednog uzglavlja, koje će živjeti samo u fikciji s dolaskom odrasloga doba, ali i s dolaskom 21. stoljeća. Uzgred se može dodati i treći primjer zadirkivanja tradicionalno (ne)prihvaćenih pravila pograničja, iako je on sadržan u zbirci novela *Trogodišnje putovanje* objavljenoj 1999. godine, koja izlazi iz vremenskog okvira disertacije. Zbog aktualnosti tematike i dovođenja u pitanje opravdanosti granice, može se spomenuti novela *Prijelaz granice* u kojoj se hercegovački emigrant Ivan nakon 52-godišnjeg boravka u Patagoniji vraća u rodni kraj i iščuđava nad postojanjem granice između Imotskoga i Hercegovine (Ramljak 1999: 16; 18):

Ivan ne zna za granicu niti zna da je ikada postojala. Činilo mu se da se šalim na njegov račun, a nisam ni znao da je tako osjetljiv. Ivan zna da ne postoji nikakav valjan državnom granicom razdvojiti Imoćane od Posušana, razdvojiti brata od brata, Hrvata od Hrvata.

[...]

Pa, što će tu granica? – opet Ivan o granici. Čini mi se kako pomišlja da branim granicu, a ja mu samo objašnjavam ono što znam o tome. Ivanu je granica tek sad zasmetala, a meni smeta odavno.

²⁴¹ Novela o Apelu poslužit će Ramljaku za tematsku razradu u romanu *Povratnik* (1994).

Pripovjedač Miro pojašnjava Ivanu da je granica davno nastala Požarevačkim mirom čudeći se njegovoj neupućenosti. Ignorancija mještana i nepoznavanje povijesnih prilika tako se izruguju skupa s fenomenom granice za koju se ili ne zna ili je se ne doživljava kao pravu granicu.

Svojevrsni nastavak prethodno analizirane knjige *San bez uzglavlja* sadržan je u zbirci pripovijetki *Glava u torbi* (Zagreb, 1990) u kojoj Ramljak ocrtava mitski prostor od Zavelima (koja se naziva u djelu posuškom i duvanjskom planinom) do Biokova viđen kroz dječju prizmu. Naslovna pripovijetka sadrži frazem koji upućuje na riskantnost života (u krškom zavičaju), a doslovnim značenjem odnosi se na prizor u kojem dječjaci stavljaju glavu u torbu kako bi se zaštitili od grmljavine i oluje koja ih je zadesila na polju, što sugerira dječju naivnost, a moguće i nespремnost za suočavanje s nevoljama svijeta odraslih. Slično kao i u prethodnoj zbirci, kroz desetke folkloristički intoniranih epizoda iz djetinjstva potvrđuju se tradicionalni obrasci ponašanja obojeni regionalnim i lokalnim koloritom. Primjerice, sramota je muškarcu poljubiti vlastitu djecu; rođenje muškog potomka znači veselje za cijelu obitelj, posebno za djeda; neposlušna se djeca šibaju; odlazi se na dernek za Svetog Antu; puši se duhan; odlazi se na ispašu na Zavelim gdje se pjevaju narodne pjesme; organiziraju se subotnja sijela; mladi odlaze na rad u Njemačku i Kanadu itd. Prisutni su i tradicionalni diskursi koji naginju mitizaciji: u prikaz svakodnevnoga života inkorporirane su legende o nastanku lokaliteta (primjerice Biokovo se rasrdilo na Zavelim zbog vila i odgurnulo ga na hercegovačku stranu); kao i priče o nadnaravnim bićima (primjerice o zavelimskim vilama, među kojima se ističe priča o Pijevu ožiljku nastalom kad mu je vila iščupala dlake ispod lijeve grudi jer su joj smetale dok ga je „milovala“, a koja podsjeća na Divčeve priče o vili Ravijojli iz Raosovih *Prosjaka i sinova*). Reafirmiraju se tradicionalne vrijednosti dječjeg mikrosvijeta kojima je svrha poučiti (mladoga) čitatelja: sin žandarskoga narednika Čmrkalo jedini u razredu ima vodene boje, ali dopušta drugima da ih diraju; dječak Jerko pomaže kukcima i dr.

Neotradicionalističku podlogu Ramljak nadograđuje suvremenim pogledima, odnosno razlikom među obrascima ponašanja stare i mlade generacije. Znakovita je epizoda sa šešikom djeda Dunda koji mu je značio svetinju i pred kojim je drhtao. Naime, djed moli unuka Josipa da mu dohvati šešir koji je otpuhao vjetar, a unuk potrči za šešikom kao za loptom i počne ga nabijati nogom. Slab na prvog muškog unuka i svjestan da ga je odgajao drugačije nego je i sam bio odgojen, djed zaključuje: „[...] činilo mu se da šešir Josipu ne znači nikakvu vrijednost. Kao da je u tom trenutku osjetio da se Josip neće plašiti ni života ni šešira“ (1990: 44). Metaforika šešira zanimljiva je u kontekstu odnosa prema tradiciji krajem 20. stoljeća. Tradicija se ne prisvaja automatski, ona nije naučena, ali nije ni negirana. Identitet tako nije više

generacijski olako prenosiv, već ga pojedinac samosvjesnim i smjelim radnjama (re)konstruira. Različito se od očekivanoga ponaša i drugi lik, djevojka Tonka koja odbija uzeti komadić zmijske trave od babe Pužave kojom bi mogla kontrolirati svoga zaručnika Jakova jer njoj „ne trebaju čarolije“ (Isto: 90). Priču o Pužavi Tonka ipak prenosi nećaku Vici, ali uz naglasak da babe više nema jer ju je ona bacila u provaliju. Ova simbolička smrt znači kraj tradicionalnim praznovjerjima, ali ne i kraj pripovijedanju o njima.

Uz promijenjeni odnos prema tradiciji, koji je primjetan i kod drugih odabranih književnika u trećem istraživačkom razdoblju, a koji je u ranijim razdobljima bio nagoviješten, Ramljak se u okvir ovoga rada uklapa i uporabom krškoga humora, posebno u obliku poruge kao karakterne značajke mještana, a koja se u ovoj knjizi posebno vidi u uporabi nadimaka (primjerice Stranput, Škopiguda) i crnoga humora (snažni su naturalistički prikazi steriliziranja, odnosno „škopljenja“ svinja i dječaćki pokušaji škopljenja mačka). Podrivaju se tradicionalni obrasci ponašanja, ali i autoritet, odnosno vlast, koja nastoji seosku sredinu modernizirati. Znakovit je prizor dolaska u selo stručnjaka i političkih aktivista koji uvode metodu (slabo uspješne) umjetne oplodnje merino ovaca, na što seljani odgovaraju narodnim desetercima (Isto: 31):

*Ovce moje, čekajte u toru,
doći će vam ovan na motoru!*

Tako je tradicija s jedne strane propitkivana i ne uzima se zdravo za gotovo, a s druge se strane ne prihvaćaju olako ni novine koje bi uzdrmale stabilnost kolektiva. Vjernost tradiciji kao jedinome pravilu za dugoročno održavanje zajednice potvrđuje pripovjedačev komentar vezan uz unošenje izraza iz srpskog jezika ili austrougarskih vojnih komandi: „Uvijek su u selo donosili nešto iz svijeta. To bi trajalo kraće vrijeme i samo se po sebi gubilo, a ostajalo je ono njihovo trajno, što i danas živi“ (Isto: 80). Ambivalentan odnos prema tradiciji potvrđuje se i na primjeru predsjednika mjesnog narodnooslobodilačkog odbora druga Roka koji se želi podignuti na „viši nivo života“ pa od prodavača jabuka postaje gradski krčmar, naravno uz pomoć političkih veza, zadržavši ipak dozu nostalgije za zavičajem. Upravo bi ovakav odnos prema identitetskim kategorijama zavičaja i tradicije bio zajednička točka odabranih Ramljakovih djela: on prikazuje generaciju i sredinu na prijelazu iz staroga u novo doba, njegovi su likovi predstavnici jedne mikrosredine koja identitet nastoji sačuvati u onim identitetskim odrednicama koje se poimaju kao pozitivne, vrijedne, održive, dok se novi obrasci ponašanja, novi životni stilovi ne odbijaju, nego se prihvaćaju promišljeno.

Iako i Ramljak pripada hercegovačkim njegovateljima „narodne duše“ (Musa 1997: 8), njegov se pogled razlikuje od pogleda starijih pisaca na dolazak novoga doba, primjerice od

zapisa fra Martina Mikulića (o kojemu je riječ bilo u prvom dijelu disertacije) koji sugeriraju teže prihvaćanje postavki modernoga društva i nastoje naglašenije reafirmirati identitet hercegovačkog seljaka kroz narodnu mudrost i narodni duh. Ramljak od svojih prethodnika odlazi korak dalje hibridnim fantastično-folklornim i realističko-kroničarskim izričajem. Ne opredijelivši se samo za jedan, on nadilazi čisto mitološki sloj kao i isključivo socijalnu i egzistencijalnu tematiku te kombiniranjem navedenih elemenata reaktualizira „ruralnu“ prozu.

16. NARACIJE O/U EGZILU

16.1. Političko-publicističke i književne naracije Ante Brune Bušića

„Vidiš“, rekao je prijatelj, „od pet demagoških fraza može se napraviti bezbroj raznih kombinacija. Čitava društvena teorija. Od gibanja u zatvorenu krugu stvara se privid dinamike. Ljudi su umorni, rezignirani, žive među fikcijama i utvarama. Jedna kombinacija može nekada vrijediti samo jedan sat, tren, a onda nastupa druga i mi smo nemoćni.“

(Ante Bruno Bušić, *Čovjek, brat i ja*, 1969)

Višekratno je u radu istaknuto da imotski i hercegovački prostor do danas karakterizira visok stupanj iseljavanja uslijed nepovoljnih ekonomskih, društvenih i/ili političkih prilika. U promatranome razdoblju totalitarni karakter vlasti i kontrareakcije inteligencije (od kojih su neke prikazane u potpoglavlju „Kontrahegemonija imotskih i hercegovačkih intelektualaca“) pogodovali su izgradnji mita o snazi hrvatskih političkih emigranata koji su nazivani ustašama i fašistima²⁴², a pod prismotrom su bili i srpski i muslimanski emigranti²⁴³. Poseban neprijateljski status imali su hercegovački emigranti kojima su pridavani epiteti kleronacionalista, ustaša i ekstremista. Od imotskih intelektualca koji bi se mogli smatrati emigrantima²⁴⁴ već je spomenut Ante Bruno Bušić²⁴⁵ koji se novinarskim i političkim radom²⁴⁶

²⁴² Lučić (2011: 606) među emigrantskim organizacijama u kojima su važnu ulogu imali Hrvati iz Hercegovine navodi Hrvatski oslobodilački pokret, Hrvatski narodni otpor, Hrvatsko revolucionarno bratstvo i Ujedinjene Hrvate Njemačke.

²⁴³ Lučić (Isto) navodi podatke Službe državne bezbjednosti BiH prema kojima se većina dosjea emigranata odnosi na hrvatsku emigraciju (55.36%), dok se 27.05% odnosi na srpsku i 17.58 % na muslimansku.

²⁴⁴ Od listopada do prosinca 1966. Bušić boravi u Beču, od početka 1970. do travnja 1971. u Parizu je s povremenim izletima po drugim europskim gradovima, od rujna 1975. većinom živi u Engleskoj s tim da često putuje po Europi.

²⁴⁵ Ante Bruno Bušić (Donji Vinjani kraj Imotskog, 1939. – Pariz, 1978.), hrvatski je književnik, političar i publicist, urednik je „Hrvatskoga književnog lista“ i novinar „Hrvatskoga tjednika“. Zbog izraženih prohrvatskih stavova, dva puta završava u zatvoru, a dio života provodi u emigraciji u Austriji, Francuskoj, Engleskoj i diljem Europe. Autor je velikog broja članaka i političkih spisa, a od književnih djela objavljivao je po časopisima poeziju i pripovijetke te je priredio knjigu *Ivan Bušić – Roša, hajdučki harambaša* (1977). Sabrani radovi objavljeni su mu posmrtno u knjizi *Jedino Hrvatska* (1983) koja sadrži i popis opsežne literature o Bušiću, ponajprije novinarskih tekstova. Sustavni pregled Bušićeva lika i djela donosi Anđelko Mijatović u knjizi *Bruno Bušić. Prilog istraživanju života i djelovanja (1939. – 1978.)* objavljenoj 2010.

²⁴⁶ Ranije je naveden angažman u organizaciji TIHO, isključenje iz imotske gimnazije, prismotra Udbe, uvjetna kazna zbog širenja propagandnoga materijala, bijeg u Beč 1966. nakon pretvaranja uvjetne u kaznu od 10 mjeseci zatvora uslijed spornoga istraživanja na Institutu za povijest radničkog pokreta Hrvatske, suradnja i uređivanje „Hrvatskoga književnog lista“. Ovdje još dodajemo drugi odlazak u inozemstvo (dobiva stipendiju PEN-Cluba te odlazi na parišku Sorbonu, gdje između ostaloga 1972. prisustvuje Osnivačkoj skupštini Društva članova Matice hrvatske, što će mu se kasnije pripisati kao kazneno djelo), drugo suđenje 1971. zbog objave niza članaka u kojima naglašava potrebu za osamostalivanjem Hrvatske, gušenje nacionalne svijesti, neravnopravan položaj Hrvatske u okviru zajedničke države, odnosno razbijanje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije, zatim treći odlazak u inozemstvo (London) te posljednji u Pariz, gdje je i ubijen 1978. (Bušić 2005a: 71–93).

izravno suprotstavio tadašnjoj jugoslavenskoj vlasti te njegov slučaj potvrđuje specifičan kontrahegemonijski stav imotske inteligencije²⁴⁷. Ne želeći dublje zalaziti u političke teme, dat će se dva primjera Bušićeva djelovanja (uz već prikazanu podršku koju prima od Ivana Ićana Ramljaka, što bi bio treći primjer) koje ga dovodi u vezu s dvojicom književnika analiziranih u disertaciji. Od nevelikoga književnoga opusa fokus će biti na pripovijetkama koje je krajem 1960-ih Bušić objavio u hrvatskim časopisima.

Budući da su Bušićevi tekstovi iz ukupne tadašnje hrvatske političke, gospodarske i kulturne problematike objavljeni u „Hrvatskome tjedniku“ bili među najčitanijim tekstovima toga vremena i da se autor kretao u društvu onih koji su stvarali tadašnje hrvatske državotvorne političke programe, može se zaključiti da je imao utjecaja na studentska gibanja 1971. godine (Bušić 2005a: 63). Njegov aktivan novinarski rad u domovini i u emigraciji, odnosno objavljivanje članaka u hrvatskim i izbjegličkim glasilima nadmašuje književni značaj.

Tako primjerice u članku *Tko skriva kozje uši* (1971) komentira slučaj Veselka Koromana koji je ranije napisao članak *U cara Trajana kozje uši*, a u kojem se osvrće na nedovoljnu zastupljenost Hrvata na rukovodećim položajima u BiH. Ističe da je Koroman optužen za netočnost podataka, a da nije spomenuto kako je rabio podatke Republičke konferencije SSRN BiH, istoga tijela koje je optužilo Koromana (Isto: 281). U „Hrvatskome vjesniku“ objavljuje 1978. u Londonu izvatke iz razgovora Bengta Goeranssona, švedskoga televizijskoga producenta i komentatora, koji je – želeći razjasniti aktualnu situaciju u Jugoslaviji – razgovarao s mnogim hrvatskim intelektualcima, uključujući Vladu Gotovca. Usput rečeno, Bušić je proglašen i osobnim prijateljem Gotovca tijekom boravka obojice u kaznionici u Staroj Gradiški (Isto: 75). Gotovčev i Bušićev stav poklapaju se u isticanju hegemonističkoga odnosa sila koje su vladale hrvatskim prostorima. Gotovac naglašava nepovoljan hrvatski geopolitički položaj, a rješenje vidi u održavanju duhovnoga života u smislu kulture, vrijednosti, institucija, a ne u nasilnom ponašanju (Bušić 2005b: 389).

Za razliku od publicističkih i političkih tekstova koji odražavaju jaču kontrahegemonijsku reakciju, u književnom je stvaralaštvu Bušićev glas tiši. U pripovijetkama objavljenima u gimnazijskim danima 1952. – 1957. ističe se herojsko-mitološki sloj s tipičnim

²⁴⁷ Ovdje se misli na aktivan politički i novinarski stav koji uz izražena prohrvatska stajališta sadrži i naklonjenost kontroverznoj NDH. Primjerice, u negativnoj ocjeni knjige *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.* Fikrete Jelić-Butić naslovljenoj *Činjenice o hrvatskoj revoluciji i državi* objavljenoj u „Hrvatskom listu“ u Mainzu 1978., Bušić iznosi pseudopovijesno pravdanje nastanka ustaškoga pokreta tvrdeći da nastaje kao reakcija na Radićevo ubojstvo i ističe da mu je svrha bila uspostava samostalne hrvatske države. Potpuno se suprotstavljajući autorici, tvrdi da je NDH imala sve atribute samostalne i suverene države, a da nije bila isključivo umjetna tvorevina okupacijskih sila Italije i Njemačke (Bušić 2005a: 302–311). Također, u članku *Misli prigodom desetog travnja* ističe da je ustaški pokret izniknuo iz hrvatskoga naroda te da ga ne treba vezati s talijanskim fašističkim i njemačkim nacističkim pokretom (Isto: 477).

motivima hajduka²⁴⁸, narodnih pjesama, junačkih seljaka, teškoga života u Imotskoj krajini, odlaska u vojsku (više ustašku, manje partizansku) i stalne borbe za egzistenciju. Prisutni su umjereni kontranarativi: turski (*Kako su se Bušići borili protiv Turaka*) i četnički (*Sa Šušom i Topanom, Topan*), zatim antiratni narativi (priča *Starac i život* o starcu čija su se trojica sinova priključila ustašama, a jedan partizanima, a on žali jednako za četvoricom) i dr.

U kasnijim pripovijetkama vidljivo je asocijativno, fragmentarno pripovijedanje uz izraženu introspekciju tjeskobnih likova i zvukovni doživljaj svijeta. Doza misterije prisutna je u pripovijetci *Džip, čovjek i ja* objavljenoj u „Republici“ 1967. koja tematizira bratov nestanak u vojsci i susret s jednim od njegovih vojnika. Nastavak je objavljen pod nazivom *Čovjek, brat i ja* u Hrvatskome književnom listu 1969. godine. Misteriozni čovjek javlja se kao unutrašnji glas protagonista koji ga prekora za tjeskobu i opsesiju bratom: „Brat ti služi jedino zato da variraš svoja unutrašnja stanja, a ona postaju sve nemoćnija. On postoji za tebe jedino u trenucima dokolice i nesnalaženja. Možda od svega toga stvarаш neke više trenutke?“ (Bušić 2005a: 181).

Priča *Susret* objavljena u Telegramu 1968. neobična je (anti)ratna naracija u kojoj naizgled neodređena grupa (oni) „idu i kolju“ po selu da bi se zaustavili pokraj stanovitoga Durotina brata s kojim uspostavljaju neobično prisan odnos. Žele da im priča priče iz naizgled neodređene krajine, a oni mu pričaju o svojoj borbi: „Budi čovjek pa sjedni. Pričat ćeš nam priče ove krajine, zaboravit ćeš da smo ono što jesmo. A mi nećemo morati paziti da nam ne pobjegneš. Još možeš u nama razgrijati dobrotu“ (Isto: 158). Grupa se dijeli na one koji protagonista žele ubiti i koji ga žele ostaviti. Osjećaju da su mu se u priči previše otkrili pa nalaze kompromis, svezat će ga za hrast i baciti bombu ne osvrćući će i ne doznajući kako je skončao.

Egzistencijalno-psihološki sloj pripovijetke *Samotinja* objavljene u „Vidiku“ 1968. pokazuje kako Bušić unatoč skromnijem književnom stvaralaštvu i daleko većoj novinarskoj angažiranosti kreira jednu modernu naraciju, i to stanovitoga Dubana koji radi u kotlarici te doživljava vanjski svijet osluškujući i prisjećajući se. Bez velike fabule, naglasak je na unutarnjim doživljajima: „Ujezgrio se u sebi pokušavajući da napravi pamuk unutar svoga bitka“ (Isto: 162).

Analizirajući tematsko-idejni, pa i stilski sloj ovih pripovijetki Bušić se pokazuje kao pisac s modernim stremljenjima. Asocijativnost, fragmentarnost, introspekcija, psihološka karakterizacija, egzistencijalistička tematika, pomalo nadrealistički prikaz međuljudskih

²⁴⁸ To je tema koja će Bušića preokupirati i u kasnijim godinama pa će prirediti knjigu *Ivan Bušić – Roša, hajdučki harambaša* koju će 1977. objaviti u Mainzu. Roša je prikazan kao prototip hrvatskoga ratnika i oporbenjaka.

odnosa s dozom misterije čini njegovu poetiku heterogenom, a tendencioznost se ne otkriva u nekoj značajnoj mjeri; riječ je o pojedinačnim slučajevima koji imaju vlastite preokupacije i/ili vlastite ratne naracije te je njihova smjelost i bunt pozitivna karakteristika ličnosti. Tako se, za razliku od autorova političkog i novinarskog djelovanja, ne nalazi potvrda izraženije kontrahegemonije u odabranim Bušićevim književnim tekstovima.

Slično tome, analiza književnoga stvaralaštva pisaca koji su napustili imotski i hercegovački zavičaj nije pokazala potvrde izraženije kontrahegemonije na početku poglavlja navedenoga mita o emigrantima, već se pokazuju tipične odrednice hrvatske književnosti u egzilu: (1) izražena je zavičajna identifikacija i domoljublje, što potvrđuje Vinko Brešić (2019: 14): „U emigrantskih pisaca domovina je dominantna tema s najrazličitijim registrom emocija, dok je u domovinskih ona eventualno jedan od motiva“; (2) pisci u egzilu ostaju izvan dominantnih književnih struja, dijelom i zbog nepoznavanja književnoga stvaralaštva u domovini (ali vrijedi i obrnuto, djela hrvatskih iseljenika ostaju nepoznata u matici) (3) naglasak je na lirici, esejistici i memoaristici dok umjetnička proza zaostaje, a posebno dramska književnost i književna kritika (Horvatić 1993: 7).

Iako emigrantska književnost nije glavnom temom ovoga rada, upravo zbog gore spomenutog čestog masovnog iseljavanja s analiziranog prostora, odabrat će se nekoliko djela predstavnika hrvatske književnosti u iseljeništvu koji su vezani uz Imotski i Hercegovinu. Analizirat će se odabrane pjesme i eseji fra Lucijana Kordića, koji je većinu radnoga vijeka proveo u Švicarskoj, te memoarski zapisi, odnosno svojevrsna autobiografija svjetskoga putnika Dinka Štambaka i njegove odabrane pripovijetke.

16.2. Pogled izvana Dinka Štambaka

Dodat ću: i ja sam „čovjek mjesta“, lako se, naime, ukorijenim u druga mjesta, ali i dalje živim s mjestima i krajevima iz kojih krenuh u svijet. Ukorijenjen u jedno, ne iskorjenjujem se iz predašnjih mjesta.

Živim sa svijetom iz kojeg sam izišao i u koji sam ušao i ne znam što je čežnja ili žalba za jučerašnjim ili prekjčerašnjim mjestom. Svi moji prostori kao i sva moja vremena u meni su, tu su, nerasejpkani,

nepodijeljeni, cjeloviti, u prijateljstvu.

(Dinko Štambak, *Bilo jednom u Imotskom*, 1978)

Naturalizirani Imoćanin Dinko Štambak²⁴⁹ u dvama djelima o gradu Imotskom i okolnim mjestima pod nazivom *Bilo jednom u Imotskom* (1978, objavljena 2012. u Zagrebu) i

²⁴⁹ Dinko Štambak (Dolac Donji kraj Omiša, 1912. – Pariz, 1989.) književnik je i prevoditelj koji je mladost proveo u očevu zavičaju Imotskome, a potom se seli u Zagreb gdje je 1943. diplomirao kroatistiku te francuski i

Oko Modroga i Crvenog jezera (Imotski, 1987) nudi drukčiji pogled na vilinsku Imotu, pogled izvana čovjeka koji je kozmopolitskoga i eruditskoga duha, a u kojem se tijekom boravka izvan imotskoga (i splitskoga) zavičaja slike djetinjstva i mladosti prožimaju s raznolikim znanjem, iskustvom i sposobnošću analize. Imotsku i hercegovačku folklorističku tradiciju u ovome radu prikazanu u djelima fra Silvestra Kutleše, Nikole Buconjića i Ivana Alilovića Štambak će obogatiti žanrovskim hibridiziranjem, intimnim doživljajima, mješavinom mitskoga i stvarnoga. Svojevrсна autobiografija *Bilo jednom u Imotskom*, iako s kasnijom godinom izdanja jer je izdana posthumno, kronološki prethodi zbirci pripovijetki *Oko Modroga i Crvenog jezera* obuhvaćajući tekstove nastale u Parizu na prijelazu 1958./1959., a prerađene djelomično 1978. Knjigu će Vjeran Zuppa (2012: 5) nazvati „psihografijom djetinjstva“ u kojoj autor duboko ulazi u životopis Imotskoga, a onda s takvim upoznavanjem sebe preko uspomena iz djetinjstva i mladosti živi i svoj pariški život. Štambak se u ovoj knjizi identificira kao „čovjek mjesta“ sugerirajući da ne pripada isključivo jednome prostoru, nego da svi ti prostori žive u njemu, što nije tipično za imotske (i hercegovačke) autore koji svoje pripadanje zavičaju višekratno ističu u djelima, ali je očekivano s obzirom na piščevo mijenjanje adresa (Dolac Donji, Split, Imotski, Sinj, Zagreb, Pariz) i česta putovanja. Imotski prostor uhvaćen je u ovoj knjizi kroz sve tipične imotske topose, od znamenitih Imočana (počevši s hajducima Rošom Harambašom i Sočivicom do don Ilije Ujevića i fra Josipa Vergilija Perića, a zatim i suvremenika s kojima se poznao: Tina Ujevića, Mate Ujevića te kroničara Ante Ujevića i fra Vjeke Vrčića), preko znamenitih događaja ostalih u sjećanju naroda (posjet Franje Josipa kojeg navodi uz opasku da se o njem pjevalo „Nesta Vrane, nesta 'rane“ i Aleksandra Karađorđevića kojeg su prozvali „Aleksandar Prvi Ujedinitelj“) (Štambak 2012: 29; 31) do događaja vezanih uz tipičan život imotskog čovjeka (uzgoj duhana jer „U Imotskom samo mrtvi ne puše!“ (Isto: 60), odlazak na „pazar“ u značenju sajma, guslanje i ganganje, paljenje krijesova uoči svetog Ivana Svitnjaka, toplu obiteljsku atmosferu druženja i pripovijedanja).

U prikazu lokalnoga imotskog i regionalnoga „zagorskog“ identiteta zanimljivo je da autor spaja svoje zavičaje, čak i kad je riječ o razlikama: obitelj govori čakavski, a rodbina i mještani štokavski te ih zovu „mandrilima“ (neotesancima), ali odmah uz to stoji komentar: „...ali brzo smo ušli u tajne zaplaninskoga jezika i s te strane sve će biti u redu“ (Isto: 33).

engleski jezik. Nakon Drugog svjetskog rata studirao je komparativnu književnost na Sorbonni te je u Parizu objavljivao u raznim časopisima, a potom je objavljivao i u Hrvatskoj. Važnija djela: knjiga eseja *Pariska boema* (1973), esejističke knjige putopisa *Talijanski puti* (1977) i *Grčki puti ili Makljenov list* (1979), roman *Mulci* (1986), prozna knjiga *Oko Modroga i Crvenog jezera* (1987). Uz to je objavio niz eseja, putopisa, memoara, rasprava kao i prijevode s hrvatskoga na francuski te s grčkoga na hrvatski. Poznat je kao strastveni putnik. Više o Štambaku u: Šušić, Vuković (2001).

Slično tome, djed po očevoj strani snahu zove „Dujka“ u značenju Spliciánka jer je za stanovnike Zagore svaki Spliciánin Duje, ali to ne unosi pomutnju u obitelj. Karakterne razlike primoraca i zagoraca ocrtane su u očevim razmatranjima prema kojima su zagorci umjereniji i razložitiji, a primorci su razdražljivi i škrti, dok autor ima drukčije mišljenje – primorci su pristojniji i oprezniji, odmjereniji, što se vidi i u njihovim pjesmama kojima se suprotstavlja zagorsko nadglašavanje u gangi. Ipak, priznaje vrijednost i zagorskim distisima, ali i ističe da nije ganga jedini način izražavanja muzikalnosti u Zagori. Lokalne razlike vide se i u usporedbama Imotskoga i Sinja, pri čemu se Sinj (u koji odlazi na školovanje u sjemeništu) čini velegradom, ali mu oko traži Biokovo i Imotski. Ovakvim pomirivanjem dvaju svjetova identitet se afirmira kao mozaik, a ne kao ukalupljena masa, složena po nekim ustaljenim obrascima u okvir: „Smješten u ovaj ili u onaj okvir znam da se iz njega može i iskočiti i uskočiti u drugi, treći, a sve to zavisi od tebe i okvira i što je u njemu; u početku ti odgovara, zatim ne. Čovjek daje okviru vrijednost, ne okvir čovjeku. Nema okvira koji smije ugušiti čovjeka“ (Isto: 77).

U identifikaciji sa zavičajem očituje se važnost ljudi jer preko njih autor doživljava prostor. Tako je djed za njega cinički imotski Diogenes, baka je Šeherezada jer priča vilinske priče. Upravo će te njezine priče zajedno s guslarskim pjesmama koje kao dijete sluša na imotskome pazaru probuditi u autoru ljubav prema književnosti te, kako piše, pobuditi interes za epove Ilijadu i Odiseju (Štambak je prevodio s grčkoga) i djela svjetske književnosti. Na autora su dojam ostavili i drugi likovi iz djetinjstva, poput osobenjaka Gajtana, vječnog putnika poznatog po urlikanju kojim najavljuje ulazak u grad, zatim trgovci Židovi iz Praga i Beča koji su 'galantarima' uduživali robu jer su snalažljivi Imočani tvrdili da na moru posjeduju jahte i kuće. Zavičaj je s jedne strane blizak i poznat, promatran očima djeteta. S druge strane, svi ti tipični imotski i zagorski topisi u odraslome autoru bude i dozu kritike; kozmopolitskome čovjeku ova mikroregija ukazuje se kao idealizirani zavičaj tek u prisjećanju, ali ne i u refleksiji o ljudima i prostoru, koje Štambak može jasnije sagledati s prostorne i vremenske distance u okružju francuskoga velegrada.

U zbirci 12 pripovijetki *Oko Modroga i Crvenog jezera* (1987) nastalih također u Parizu, i to 1980. i 1981. godine, pripovijedanje počinje tamo gdje je autobiografija stala; završne stranice autobiografije, naime, posvećene su prikazu atmosfere u narodu prilikom potresa 1921./1922. koji su unijeli više nemira nego stvarne štete. To je autora podsjetilo na vezuvsku katastrofu i Plinijeva pisma Tacitu u kojima se vidi da su se ljudi bojali više umišljenih i izmišljenih nego stvarnih opasnosti, ili lokalnim rječnikom: „Kako je grmilo, nije ni pucalo“ (Isto: 96). U zbirci se isti događaji tematiziraju u prvoj pripovijetci *Plinus Tacito suo s.* koja je ilustrativan primjer miješanja stvarnoga i mitskoga, faksije i fikcije, povijesti i pripovijesti.

Pripovjedač koji se naziva „šjor“ Plinije (gospodin Plinije) prijatelju Tacitu piše izvještaj o neobičnim događajima u Imotskome i 24 sela Imotske krajine, odnosno o neobičnim zvukovima iz prirode koji unose nemir među mještane, a koje pripovjedač asocira s provalom Vezuva, potopom egipatskoga faraona u Crveno more i lokalnom legendom o propasti Gavanovih dvora kojom se tumači postanak imotskih jezera. Tako se miješa iracionalan strah od dolaska velike nesreće, „morije“, sa stvarnim strahom: ako se uistinu radi o najavi potresa, što će uraditi s ranjenicima kad grad nema bolnice: „Baš smo bogu za leđima! U vukojebini!“ (Štambak 1987: 19). Nakon prestanka tutnjave oni koji su najviše bili u panici, najviše se potresu rugaju jer „Kod nas, prisjeti se, sve se dokončava – sprdačinom, ruganjem“ (Isto: 22). Kao i u gore spomenutoj autobiografiji, tako se i u ovoj zbirci pripovijetki blago kritiziraju određeni obrasci ponašanja, među kojima su iracionalan strah te sklonost mitizaciji.

Analizom pripovijetki ustvrđuje se da je autentičan život Imočana prikazan najsnažnije kroz (ne)obične događaje ocrtane u žanrovskom miješanju, zatim kroz likove osobenjaka (indikativan je primjer Tutulule i Ivana Čimbule) te spontani dijalog mještana za koji je značajna poruga. Ove tri odrednice bit će pojašnjenje u daljnjem tekstu.

Iako se radi o pripovijetkama, žanrovsko miješanje vidljivo je: (1) u suptilnom folklorističkom prikazu običaja (pečenje janjaca, odlasci na dernek i poznati gradski „Pazar“ srijedom, specifični običaji vezani uz hranjenje smrtnih bolesnika i masovne odlaske na sprovod, karnevalski običaji i spaljivanje boga vina i loze Baka, kiseljenje kupusa, pravljenje vina, sušenje pršuta i dr.) koji su uvijek ukomponirani u priču o (ne)običnim događajima i ljudima; (2) u esejističko-kroničarskom stilu (zabilježeni su bitni događaji iz Imote poput odlaska gastarbajtera na rad u zapadnu Njemačku, ali tim događajima pristupa se impresionistički, a ne suhoparno); (3) u interpolaciji narodne epike; (4) u putopisnom pristupu svim važnijim imotskim lokalitetima i (5) u lirskom opisu trenutka uhvaćena u sjećanju. U kolopletu faksije i fikcije uhvaćen je i (ne)pouzdan pripovjedač koji odmah na prvoj stranici upozorava da je ovo izvještaj „zbrda-zdola“ i da se ne sjeća točnih nadnevaka. Njegov je naglasak na impresiji, ali minuciozno opisuje geografski i vilinski prostor Imote i njezinih stanovnika, čime se ta početna nepouzdanost ipak dovodi u pitanje.

Skлонost ruralnih krajeva mitiziranju već je spomenuta u kontekstu ekonomske zaostalosti, visokog stupnja nepismenosti i osjećaja ugroženosti identiteta uslijed smjene političkih vlasti i modernizacije društva. U prikazu Imočana Štambak će primijetiti i vlastitu izmještenost, odnosno osjećaj stranca, ali i izmještenost stanovnika koji su na periferiji i kojih se svjetska zbivanja ne tiču. Tako u pripovijetci *Tri Marlborougha u boj kreću* mještani ne

shvaćaju stvarnu ratnu opasnost, a sljedeći citat podsjeća na prikaz stanja u Mostaru pred Prvi svjetski rat iz ranije analiziranoga Jakovljevićeva romana *U mraku*²⁵⁰:

Mrklji oblaci naganjali su se evropskim nebom. Naše, ostalo je i dalje vedro, tiho, ratu daleko kuća. Kad su oni tamo ljudi, neka se tuku, mi imamo pametnijeg posla, a ni ljudi koji bdiju nad našom sudbinom, nisu pali 'sa zadnjom kišom'. Čekaju nas radovi, u polju, u brdu, branje trešanja, višanja, žetva, branje duhana, pačenje duhana pa dernek na Vrljici, berba grožđa, poslovi u konobama oko kaca i bačava; i zimnicu treba spremati (Štambak 1987: 39–40).

Kad se rat ipak zahuktao, trojica mladića koji su pozvani na front ocrtavaju općenito pacifističko raspoloženje, u rat se ne žure i vjeruju da neće dugo potrajati. Mladiću Perki majka je rekla da ne puca po drugima jer i oni imaju svoju majku i nisu ništa napravili lošega, a uz čudotvornu medaljicu nosi sliku svetog Jure u boju sa zmajem. Jozo nosi luk jer je prema legendi i hajduk Andrija Šimić uvijek luka dobivao u Imotskome.

Kod Štambaka, slično kao kod Ramljaka, sklonost mitizaciji prati i suprotan proces, razgradnja mita. Slično kao u Ramljakovoj priči o babi Pužavi i Tonki koja se ne želi koristiti babinim čarolijama, tako se i glavni junak Štambakove pripovijetke *Ljetno podne u Crvenom jezeru* razlikuje od starijih generacija jer je dovoljno hrabar da siđe opasnim klisurama do jezera. Njegova baka pak priča mu da se kao 12-godišnja djevojčica samo primakla jezeru i pobjegla jer je jezero u narodu percipirano kao tajnovito i nepristupačno. Protagonist se na kraju pita tko je bolje upoznao jezero, on ili baka te citira redovnika Fontenellea: „Oduzmemo li ljudima himere (tlapnje, viđenja, fantastičan prostor i svijet u njemu), koji im užitak preostaje?“ (Štambak 1987: 59). Retoričko pitanje podsjeća na don Pavlov vapaj Bogu iz Raosovih *Prosjaka i sinova*: „Ako nam to oduzmeš, čime ćeš nas zaodjeti?“ (Raos 1971: 101). Sličan primjer demitizacije nalazimo i u spomenutoj autobiografiji *Bilo jednom u Imotskom* kad se govori o babi Kati koja je u unukovoj kosi pronašla zvijezdu, što je prema narodnom vjerovanju „znak da je posjednik zvijezde određen za nešto veće“ (Štambak 2012: 83), a u što autor ne vjeruje.

Spomenuto je da Štambak prostor Imote prikazuje i kroz likove osobnjaka. Suprotno stereotipnim shvaćanjima o Imoćanima kao lukavcima i snalažljivcima, predstavljen je lik zbunjenoga, uplašenoga i nesnalažljivoga Tutulule čiji nadimak dobiva apelativno značenje u narodu, da bi se s vremenom upotrebljavao u značenju sretna završetka jer je Tutulule umro nasmijan. Drugi osobnjak onaj je iz pripovijetke *Kukavica u kutiji*. Ivan zvan Čimbula ('krletka') alergičan je na pticu kukavicu, što je psihosomatska bolest. Čimbula ne vjeruje

²⁵⁰ „Svakako grad Mostar nije bio za rat. Te su godine trešnje dobro ponijele [...] sve je upućivalo, da će i vinogradi uroditi, a zar nije pametnije zobati trešnje i piti tropisu, nego ratovati“ (Jakovljević 1998: 33).

dijagnozi specijalista, već odlazi kod seoskoga liječnika koji mu propisuje da svakog dana jede po dvije pečene kukavice. Nakon peripetija protagonist problem uspijeva riješiti odlaskom u neki gradić na moru gdje nema kukavica.

Autentičnost se stvara također vjernim prikazom spontanoga dijaloga temperamentnih mještana koji su skloni psovkama, vulgarizmima i svakojakoju poruzi, a lokalni idiom – očitovan u lokalnim leksemima tipa „kogmica“ (posuda za kavu) i „bronzin“ (posebna vrsta lonca) i frazemima tipa „predati se vragu i đavlu“, „nižem ti Marine mrđelice“ – kombinira se s latinskim izrekama pripovjedača čiji se govor razlikuje od govora mještana: „Magare je jurilo ravno k murvi, *maximis itieribus*, prevedimo: uprdec“ (Štambak 1987: 13). Poruga, koju će u autobiografiji *Bilo jednom u Imotskom* također primijetiti kao karakternu odrednicu Imočana: „Imotski je i rugalačko mjesto *par excellence*“ (Štambak 2012: 78), u zbirci je pripovijetki primijećena na razini: (1) leksema, npr. vulgarizmi tipa „poprdan“, nadimci tipa „Krpelj“, „oskoruša“ ili „Škopiguda“ (potonji identičan naziv susrećemo i kod Ramljaka); (2) općenitoga raspoloženja u narodu, odnosno načina ophođenja; primjerice, kad momci iz *Tri Marlborougha u boj kreću* odlaze u rat, mještani podvikuju: „Blago vojsci s 'vakim vojnicima! Tko će nas braniti ako vi odlazite!“ (Štambak 1987: 41); (3) kritike upućene manjku interesa za kulturu; kad radnička klasa Imočana ode u splitsko kazalište pogledati operetu „Mala Floramye“ u pripovijetci *Polovica operete i otpisane lutke*, oni zaspu u kazalištu, a ništa više kulturi nije sklon ni splitski konobar koji ne zna gdje je kazalište, ali shvati lokaciju kad otkrije da je blizu neke konobe; (4) kritike ustaljenim narodnim vjеровanjima; u mnogim mitologijama i kulturama ptica kukavica, spomenuta u *Kukavica u kutiji*, simbol je nečeg lijepog i novoga, a u Imotskome jada i nevolje; (5) kritike obrascima ponašanja; gastarbajteri se prave da zaboravljaju materinski jezik, a kad treba opsovati, brzo im se znanje vrati; (6) kritike ignorancije mještana; Matija iz pripovijetke *Putovanje oko i ispod pršuta* ne plače puno za sinom koji odlazi u Australiju misleći da je Australija iza Biokova, ili da je Australija isto što i bliža Austrija, a uz to poznata joj je i ranije spomenuta povijesna činjenica da se Imotsku krajinu nazivalo „Donjom Austrijom“.

Uz ovakve autentične prikaze likova i događaja, važno je istaknuti pripovjedačev pogled izvana, odnosno dojam da je s povratkom u rodni grad postao strancem i da zavičaj doživljava drukčije od lokalaca, što se vidi u prizoru hodanja po groblju u pripovijetci *Nikola Veliki Nikola Mali*. Pripovjedač prepoznaje stanovnike sa slika na grobnicama, dok one živuće koje sreće na ulici ne prepoznaje tako lako, što ga navodi na refleksiju: „Kad sam legao, pomišljao sam na onu Euripidovu: – Nije li ono što nazivamo životom smrt, a ono što zovemo smrću, nije li život?“ (Isto: 37).

Ipak, ta izmještenost omogućuje distancu te se pisac s jedne strane oslanja na tradiciju (sadržajno – prikazuje život jedne mikrosredine, stilski – ne slijedeći moderna strujanja), a s druge strane blago provocira i kritizira obrasce vjerovanja i ponašanja u Imoti. Tradicija je tako u isti mah reafirmirana i blago podrivana i tematski i stilski. Prema Ivanu Jurošu (1987: 125–126; 128), odabir tematike diktirao je otklon od suvremenih pripovjednih tehnika:

Neaktualiziranost, više-manje iznevjeren suvremen pripovjedni postupak urbane proze i priklanjanje pripovjedačkoj tradiciji i tradiciji usmene književnosti u ovoj prozi ne znači manjkavost, već zadanost koja se logično nameće temom i građom koja je oko nje okupljena.

Takav otklon karakteristika je većine pisaca zastupljenih u ovome radu i kod Štambaka upravo nepatvoreni imotski zavičajni izraz čuva patinu duha naroda u jednom vremenu.

Zaključno se ustvrđuje da se kod Štambaka identitet gradi u mozaiku raznolikosti, koje se međusobno ne suprotstavljaju, već nadograđuju. Biografija pisca koji stvara u emigraciji olakšava ovakvo shvaćanje identiteta kao otvorene kategorije, kao stepeništa u kojemu je svaka stepenica jednako bitna. Dosad višekratno naglašavane identitetske kategorije obitelji, vjere, domovine, tradicije, zavičaja samo su neke od tih stepenica: „Svi moji prostori kao i sva moja vremena u meni su, tu su, nerascjepkani, nepodijeljeni, cjeloviti, u prijateljstvu“ (Štambak 2012: 11).

16.3. Fra Lucijan Kordić: mistika domovine i samoaktivnost suvremenog intelektualca

Tamo, u zemlji jadovanki
mirišu zarobljeni krajolici
i lomi se vrisak ptica
kroz opleten crven zastor.

[...]

Tamo, u zemlju onu prhlu,
u zarudjelu bijelu zoru
poći ću
s atomskim automatom,
s pričesnim cvatom
i oklopljenom dušom;
i na njezinim zazdrtim
horizontima
zaorat ću
brazdu ustajećeg sunca;
planut ću

u urnebesu kometa,
pod nebotrjsjem slobode
u mirtu novih ljeta.

(Lucijan Kordić, „Spreme duše“, *Plime neizmjerja*, 1970)

Fra Lucijan Kordić²⁵¹ zajedno s Dinkom Štambakom jedan je od pripadnika hrvatske inteligencije u emigraciji koja zbog izmještenosti iz matice²⁵² nije mogla izvršiti utjecaj na književne prilike u Hrvatskoj niti je izravno mogla utjecati na oblikovanje široko shvaćenog identiteta imotskog i hercegovačkog područja. Ipak, dvojica se književnika uklapaju u tematski okvir rada jer nude drukčiji prikaz zavičaja koji se snažno odražava u njihovim (odabranim) djelima. Ako je za Štambaka rečeno da svojim „pogledom izvana“ rekonstruirao i nadograđuje identitetske kategorije, posebno percepciju zavičaja koji je idealiziran i kritiziran istodobno, onda Kordića možemo smatrati pjesnikom „izvandomovnikom“²⁵³ koji nudi drukčiju percepciju zavičaja i domovine te se atomolirizmom²⁵⁴, meditativnošću, transcedentalnošću i izostankom izravno didaktičkoga i dekorativnoga izraza religioznosti ne upisuje u diskurs međuratne katoličke lirike ni socrealističke poetike. S jedne strane, u njegovu je stvaralaštvu uočljiva neotradicionalistička podloga, i to kroz naslanjanje na povijesno-geografski značajne toponime, uporabu arhaizama, dijalektizama, narodni izričaj pod utjecajem diskursa iz djetinjstva: usmene književnosti, Kačića Miošića, gange i guslarskih pjesama (Kadić 179: 115).

²⁵¹ Fra Lucijan Kordić (Grljevići kraj Ljubuškoga, BiH, 1914. – Mostar, 1993.) pjesnik je i lirski esejist koji je većinu radnog vijeka proveo u emigraciji nakon što je izbjegao bleiburšku tragediju 1945. skokom u rijeku Savu. Nakon školovanja u Rimu odlazi u katoličku misiju u Švicarsku, a u franjevački samostan u Širokom Brijegu vraća se 1991. Osnivač je i dugogodišnji urednik iseljeničke naklade ZIRAL, stalni suradnik „Hrvatske revije“ Vinka Nikolića. Uz 12 knjiga poezije objavio je dokumentarnu prozu *Mučeništvo Crkve u Hrvatskoj* (1988) i antologiju *Hrvatska iseljenička lirika* (1974). Više o Kordiću u: Marjanović (2001).

²⁵² U Kordićevu slučaju radilo se o političkoj cenzuri, a kasnije o zanemarivanju emigrantskog stvaranja sve do osamostaljivanja RH kad se ovog pjesnika (jednako kao primjerice Petra Gudelja i Veselka Koromana) počinje uvrštavati u antologije. U Zagrebu izlazi izbor iz njegove poezije *Čudo siromašnih koraka* (1990), posvećeni su mu *Neretvanski književni i znanstveni susreti 2012.*, ali i dalje u hrvatsku književnost nije potpuno integriran niti mu je objavljen dobar dio pjesničkog opusa.

²⁵³ Iako Cvjetko Milanja (2000a) u hrvatske književnike „izvandomovnike“ ne ubraja Kordića, može ga se svrstati u skupinu u kojoj su Antun Bonifačić, Vinko Nikolić, Viktor Vida i dr.

²⁵⁴ Kordićeva poezija prozvana je atomskom, odnosno atomolirizmom, što bi označavalo silaženje do atomskih čestica života i uspinjanje do mistične kozmičke sinteze svijeta (Mihanović 2006: 25).

Pojam rabi i sam autor u značenju povezanosti dijela i cjeline, atoma i neba:

„Atomski pjesnik je zemaljski Pontifex s lovor-trakama zvijezda oko glave, s poletnom uronjenom dušom u nebesa, s čvrstim osjetljivim tijelom pripitim uz granit zemlje, on pjeva o zemlji i zemaljskim stvarima utiskujući im vječni plamen božanstva. Njegov glas je vilovita kozmička emfaza; kao slap bujan, kao čistotni zanos kratak. Njegov stih je kao proljetni klas tajanstven i svjež... U atomskoj lirici ili atomolirizmu nije toliko važan oblik i njegova najčišća čistoća, niti sami sadržaj i njegova najviša uzvišenost, nego to: da pjesništvo s njime postaje života života živa ljepota...“ (Kordić 1978: 70).

Dubravko Horvatić pak naglašava da atomolirizam u književno-teorijskom smislu ne znači ništa i da se taj epitet često pridijevao književnicima u razdoblju hladnoga rata, pa je tako i spjev Slavka Mihalića nazvan atomskom poezijom (1990: 143).

Tradicija je prisutna i u prihvaćanju franjevačke „osjetljivost[i] za male stvari i ljepote vidljiva svijeta“ kao i u predstavljanju domovinske tematike „u biblijskome i kršćanskome ključu progonstva, trpljenja, izlaska, žrtve, smrti, uskrsnuća...“ (Šalat 2013: 23). S druge strane, prisutno je prevrednovanje i nadogradnja tradicije pod utjecajem suvremenih književnih strujanja kao i dinamičke vjerske slike svijeta u kojoj se gubi granica između sakralnoga i profanoga, a izvore čega Šalat (Isto: 20–24) vidi u spoju evolucionizma i teologije francuskog isusovca Pierrea Teilharda de Chardina. Iako je po kronološkoj dobi Kordić stariji od krugovaša, metaforikom se njima približava, a refleksivnošću razlogovcima. Kritičari (Mihanović 2006: 16; Horvatić 1990: 142; Lovrenčić 2013: 31) primjećuju također utjecaj talijanske hermetističke škole, posebno Kordićeva profesora i pokrovitelja Giuseppea Ungarettija, ipak ističući pjesnikovu samosvojnost i izbjegavanje kopiranja romanskih uzora.

Na odabranim pjesmama analizirat će se kako je predstavljena „mistika domovine“, termina koji upotrebljava Antun Bonifačić u kontekstu Kordićeve domoljubne lirike (Mihanović 2006: 20). Uz šimićevski motiviran diskurs o harmoniji hercegovačkog zavičaja, dominantne su naturalističke slike (po)ratnih strahota od kojih hrvatski puk bježi na zapad te čežnja za izgubljenim zavičajem i domovinom koja čeka aktivizam inteligencije koja će je spasiti. Takve različite slike domovine protežu se kroz cjelokupno Kordićevo stihotvorstvo, a ilustrativan je primjer pjesma „Exodus“ iz istoimene zbirke iz 1965. Izravnim obraćanjem lirskoga subjekta hrvatskim „domobrancima, častnicima, borcima i junacima“ evociraju se ratni pejzaži kroz motive mitraljeza i logora kojima je suprotstavljen otajstveni, atomski Zapad „Bratstva i Slobode“ u koji treba pobjeći da bi se poetskim obratom pokazale mitske i idealizirane predodžbe domovine (kroz tradicionalne topose usmene književnosti, guslarskih stihova, krškog zavičaja, hrvatskih kraljeva, materinskih krovova i dr.) koja se razlikuje od „neona Europe“ (kao što se razlikuju otajstvene rijeke Tiber, Seine i Thames od vrletne Drine, bridke Une i plavog Jadrana). Stoga je upućen zahtjev za aktivnim djelovanjem puka, odnosno ostajanjem na kućnom pragu i borbom za slobodu makar po cijenu života. Nadrealistički i futuristički motivi pridruženi su tradicionalnom domovinskom imaginariju u onome što Lovrenčić (2013: 35) naziva krikom protiv rata i kaosa i skladnom odom miru i nadi u bolje sutra, čime se ova epopeja hrvatskog naroda poopćuje i daje univerzalne poruke o pravu svakoga naroda na slobodu i dužnost na domoljubno djelovanje. Poziv na ostanak izrazit će se i u kasnijoj pjesmi „Jadikovka Neretve“ (Kordić 2006: 103–104) iz zbirke *Plime neizmjerja* (Rim, 1970) u kojoj se spominju toponimi Duvna, Blata i Popova polja, a domovina je predstavljena kao tlo Hercega Stjepana, vojvode srednjovjekovne bosanske države. Prema Kadiću (1979: 117), početni dvostih Šantićeve pjesme „Ostajte ovdje“ iz 1896. Kordić je bio

stavio kao moto, što navodi na zaključak da se poziv za ostajanjem u rodnom, hercegovačkom kraju upućuje jednakom silinom i sličnom dihotomijom „naše – tuđinsko“ na kraju 19. stoljeća (Šantićeva je pjesma navodno upućena muslimanima koji se masovno iseljavaju u to doba) i u doba Hrvatskoga proljeća.

„Mistika domovina“ očituje se također u stihovima koji nalikuju onima iz rane, impresionističke faze stvaranja A. B. Šimića, ocrtane u kontekstu drugoga istraživačkoga razdoblja. Kao u Šimića, i u Kordića se u takvim pjesmama identitet gradi u harmoniji, na stabilnim kategorijama zavičaja i domovine koji se poistovjećuju. U zbirci *Livade snova i vjetrova* (Chicago, 1970; Rim, 1974) prikazana je domovina kao zemlja, odnosno hercegovački zavičaj kao krš života, livada cvijeća, podneblje pjesme, buklija i smijeha. Nostalgija za izgubljenim zavičajem prisutna je i prvoj zbirci *Zemlja* (Rim, 1951) gdje se kroz lokalno obojene motive prizivlju slike idealiziranog i skladnog zavičaja; primjerice u pjesmi „Moje selo“ (Kordić 1990: 17) krškim motivima čatrnje i škrapa pridruženi su motivi flore i faune specifične za hercegovačko tlo (duhan, bršljan, dub; kukviža, koze), a u pjesmi „Dan“ (Isto: 18) takve slike nadograđene su motivom ponovnog rađanja i uskrsnuća koje nudi težački život u skladu s prirodom. Motiv nicanja novog sjemena dominantan je u pjesmi s pastoralnim prizvukom „Davni hercegovački krajolik“ iz zbirke *Svibi i ribizi* (Rim, 1968) u kojoj se zavičaj sakralizira. Pjesma je ilustrativan primjer oneobičavanja zavičaja na motivsko-tematskom i formalno-stilskom planu. Novotvorenicama (kitoresa, skladnoglasje, škropaljice) i personificiranjem zavičaja (vrijeme guče, sunce je kršno, sjeme je umiljato) stvara se dojam autentičnoga mjesta u kojem se susreće priroda s pastirom u pastoralnoj harmoniji. Završni stih potvrđuje posebnost i održivost takvoga mjesta: „Kao blagoslov se začimlje i iz zemlje niče umiljato sjeme“ (Kordić 1990: 84). U pjesmi „Čudo siromašnih koraka“ (Isto: 24) iz zbirke *Od zemlje do neba* (Chicago, 1953) također će se idealizirati život u ruralnim predjelima koji su oskudni, ali bogati po tome što im služi sama zemlja. I u ovoj je pjesmi zavičaj oneobičajan, i to kroz oksimoronske motive zveketa siromaštva, slavloluke skučena života, napuknutih vjeđa koje zòre, okovanih pogleda koji gòre i dr. Ovakve sakralizacije, idealizacije i mitizacije zavičaja stalna su odrednica Kordićeve poezije pri čemu se identitetska kategorija domovine/zemlje/zavičaja/prirode pokazuje kao stalna i tradicionalna vrijednost. Domovina je ona koja daje (čak i u oskudici) i ona koja se usprkos svim promjenama i preobraženjima pokazuje kao uporište za izgradnju identiteta (lirskog) subjekta. „Gruda rodne zemlje“ iz zbirke *Probuđene tipke* (Chicago, 1984) ilustrativan je primjer (Isto: 121–122):

To si ti... a opet preobražena i čudesna:

i onaj puteljak u selo, i onaj putosmjer u suri velegrad;

[...]

To si ti... razvijena zastava

vječnih povratnika vrh domovinskih obzorja.

To si ti... blažena zemaljska i nebeska utroba.

Žanrovski hibridna knjiga *Krateri i gejziri* (Chicago, 1978) obuhvaća Kordićeve eseje, zapise i pjesme u prozi koje spaja intimni, dnevnički ton i prikaz zapažanja i doživljaja u vremenskom odsječku 1960-ih i početka 1970-ih godina. Autor prisvaja ulogu modernoga kroničara da bi prikazao aktualna zbivanja i popratio ih intimnim razmišljanjima, komentarima, kritikama. Takva zbivanja u prvome dijelu knjige naslovljenom *Intimni zapisi*, a nastalom u Fribourgu 1960. – 1961., obuhvaćaju globalnu scenu (razvoj radničke klase, razvoj nacionalne svijesti urođeničkih naroda Azije i Afrike, tehnička dostignuća i dr.) i neposredno autorovo okruženje, počevši od prikaza Švicarske koju vidi kao „kućicu reda, pravde i slobode“ (Kordić 1978: 17). U kontekstu emigranta, izmještenika koji je preživio Bleiburg, treba promatrati Kordićeve zapise o hrvatskoj inteligenciji i hrvatskoj domovini koje shvaća u širem smislu. Tako ističe Herceg-Bosnu²⁵⁵ kao „hrvatsku pokrajinu“ (Isto: 50), prostor pograničja Dalmacije i Bosne i Hercegovine smatra „središnjim krajevima nacionalnoga hrvatskoga tla“ (Isto: 107), a u djelima Ive Andrića i Branka Ćopića primjećuje dah hrvatske sredine. Andrića će nazvati hrvatskim piscem „jer građa njegove fraze, ritam njegove riječi i boja stila te čitavi jezični kompleks baština su i duh hrvatskog jezika“ (Isto: 48).

Drugi dio, pod naslovom *Krateri i gejziri*, obuhvaća dnevničke zapise iz Basela nastale 1975. u kojima se primjećuje izravniji kontrahegemonijski diskurs. Autor reinterpreтира svetopisamske riječi o praštanju, strpljivosti i jednakosti u svjetlu aktualnih zbivanja u socijalističkoj Jugoslaviji, pozivajući na borbu protiv tlačitelja, ali ne kroz mržnju, već kroz „takt i otmjeni odnos prema sugovorniku ili 'suparniku'“ (Isto: 163). Ovakvim se diskursom upisuje u krug ranije spominjanih imotskih i hercegovačkih franjevac (npr. fra Josip Vergilije Perić) koji pozivaju na aktivno djelovanje inteligencije kojim se i dalje poštuje integritet drugoga. Kordićeva politička promišljanja više su glas rodoljuba nego konkretan politički stav, što se iščitava, između ostaloga, i u zapisu u kojem tvrdi da je hrvatski trajni problem manjak odlučnoga vođe-političara i revolucionara, a što je uloga koju čak ni Jelačić ni Radić nisu dobro odigrali (Isto: 167–168). Suvremena intelektualna promišljanja usmjerena su i prema klerikalizmu, cezaropapizmu i laicizmu, pri čemu se vidi Kordićev umjeren stav, dozirana kritika politizacije Crkve i zagovaranje integriteta. Često ističe aktivnu ulogu intelektualca

²⁵⁵ Vidjeti bilješku 164.

vjernika koji je pozvan angažirati se u hrvatskom iseljeničkom kolektivu i osvijestiti se u nacionalnom i vjerničkom smislu (Isto: 227). Rješenje vidi u narodnoj slozi (čime se opet naslanja na diskurs starijih fratara istican u prvom dijelu disertacije) kojom se reafirmira kolektivni identitet po uzoru na prirodu koja je harmonična, koja funkcionira ne kao kakav „mrtvi sistem“, već po načelu intermaterijalne i intervegetativne privlačnosti (Isto: 195–196).

Umjereni kontrahegemonijski diskurs nastavlja se i u trećem dijelu knjige naslovljenom *U onaj veliki dan*, a koji obuhvaća zapise i pjesme nastale u Baselu 1973. – 1974. Poziv na borbu protiv lažnih autoriteta očituje se na samo na političkom planu, već i šire; suvremeni intelektualac dužan je usprotiviti se tehnokraciji, materijalizmu, moralnom propadanju, hedonizmu, otuđenju. Takvi (samo)refleksivni zapisi i stihovi odražavaju nastojanja za izgradnjom autentičnoga suvremenog identiteta pojedinca koji je aktivni poznavatelj globalnih prilika, ali ostaje samosvojan borac. Indikativna je u ovom kontekstu pjesma „Pred ogledalom svijeta“ u kojoj se metaforikom ogledala ilustrira potreba za pogledom unutra i van djelujući u pravcu „otkupljenja i sreće“ (Isto: 309).

U stihovima i u prozi Kordić nudi sliku suvremenog intelektualca u iseljeništvu koji nije samo između dviju matica: domovinske i zemlje primateljice, već i između zemaljskog i nebeskog zavičaja koje spaja spomenutim „atomolirizmom“. Književnikov je pogled na (zavičajne) točke pripadnosti aktivan, s dozom umjerene kritike, ali i idealizacije.

17. NARACIJE PROSTORA, EGZISTENCIJE I JEZIKA: PRIMJERI IZ POEZIJE

Analizirajući hrvatsku poeziju 20. stoljeća, Zvonimir Mrkonjić (2009) ustanovit će tri tipa pjesništva, odnosno trovrsto pjesničko iskustvo: iskustvo prostora, egzistencije i jezika. Kad je riječ o predmetnim pjesnicima, prema dominantnim odrednicama njihova pjesničkoga iskustva, uvjetno bi se moglo reći da prvoj skupini pripadaju Jure Ujević, Petar Gudelj i Veselko Koroman; u drugoj je skupini Vlado Gotovac, a u trećoj Mak Dizdar. Ipak, svi oni ostaju izvan dominantnih pjesničkih tokova u smislu kreacije, a donekle i recepcije (iako se u određene pjesničke krugove uključuju i dio njihove poetike primjenjuju) s naglašenom „samorodnom“ poetikom i samosvojnošću.

17.1. Zavičajni pjesnik Jure Ujević

Kažem Dalmacija! Ni jedna druga i draža zemlja
srcu prirasla ko mahovina za stablo i kamen.
U brdima kameni cvjetovi-stada ovaca,
u podnožju more na valove, jutri sunce na ramenu.
(Jure Ujević, „Kažem Dalmacija“, *Zavodnik*, 1985)

Poezija Jure Ujevića²⁵⁶ analizirat će se na odabranim pjesmama iz zbirka *Egzotični putnik* (Zagreb, 1972), *Zavodnik* (Imotski, 1985) i izboru pjesama *Prepoznati predjeli* (Zagreb, 1989). U svim trima knjigama zavičajnim motivima i izričajem pjesnik potvrđuje pripadnost lokalnome imotskom i regionalnom dalmatinskom zavičaju, u različitom se rasponu oslanjajući na tradiciju. Tako se u prvoj spomenutoj zbirci zavičaj suptilno provlači među egzistencijalnim temama i misaonim, socijalnim te ljubavnim pjesmama. Poštivanje tradicije iskazano je i u posveti pjesama hrvatskim antologijskih pjesnicima: Šimiću, Ujeviću, Slavičeku, Mihaliću, Ivaniševiću, Cesariću, Matošu, Kranjčeviću, Špoljaru. Među zavičajnim se pjesmama ističe „Imotsko smaragdno nebo“, a dominantni su motivi prostora i putovanja. Žanrovski je teško pjesme svrstati samo kao misaone ili ljubavne ili socijalne jer se i motivski i idejno isprepliću

²⁵⁶ Jure Ujević (Krivodol, 1942. – Imotski, 2004.) književnik je, kritičar i novinar. Nagrađivan je na hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj književnoj sceni. Objavljene su mu zbirke pjesama: *Svanuće ljubavi* (1969), *Zanosne tišine* (1971), *Egzotični putnik* (1973), *Ljubav može u vrijeme* (1975), *Zavodnik* (1985), *Prepoznati predjeli* (1989), *Proljeće u duši* (1991), *Vatre noći* (1994), *30 ljubavnih i jedna imotska* (1995), *Sunce u čovjeku* (1996). Također je autor dviju knjiga humora: *Trojanska mazgetina* (1993) i *Humor & satira* (1999). Više o Ujeviću u: Šušić, Vuković (2001).

različite identitetske odrednice iskazane metaforama: žena je priroda i kamen, ptica je ljubav, lirski je subjekt „vječiti putnik“ kroz „egzotične predjele“.

U drugoj zbirci pjesnik se u većem stupnju vraća tradiciji, ponajprije Ujeviću i Šimiću, a narodnim se izrazom i uporabom lokalnoga idioma potvrđuje kao zavičajni pjesnik. U predgovoru zbirci Ivan Juroš (1985: 7) primjećuje samosvojne umjetničke postupke u kojima se ističu nepresušne mogućnosti hrvatskoga književnog jezika realizirane u imotskome prostoru. Pripadajući istome idejnom svijetu zavičaja kao Ujević i Šimić, autor njihove stihove parafrazira i tumači u okviru svojih identitetskih odrednica. Tako će Šimića „nadopuniti“ u uvodnoj „Pjesnici“ kojom demitizira pjesnike i vraća ih u stvarni okvir: „Pjesnici ne idu kao čudaci u svijetu / oni idu kao siromašni i obični ljudi“ (Ujević 1985: 11). U „Zavodniku“ također će se referirati na Šimića koji pod tim naslovom objavljuje jednu pjesmu u *Preobraženjima*, a drugu u periodici. Tematski se pjesma Jure Ujevića nastavlja na Šimićevu „Zavodnik (I poslije toga)“ iz *Preobraženja* te je okosnica pjesme dihotomija između prave ljubavi i varljiva čina. Dominantnim motivima mjeseca, sunca i sna upisuje se u krug Šimićevih motiva, a pjesmom „Siromasi“ referira se na Šimićev ciklus naglašavajući bijedu i rasap siromaha. Na tematsko-motivskome planu također je primjetno naslanjanje na neotradicionalističku podlogu i prostor zavičaja: škrti zemlja, zemlja oduvijek, krševiti zagorski zavičaj i pitomiji primorski prikazan stereotipno motivima galeba, srdela, agava i ostale morske flore i faune kojima se pridaje i pomodni „zimmer frei“. Spoj tradicije i modernosti²⁵⁷ zanimljiv je u pjesmi „Koža na žalu“, i to na jezično-stilskome planu gdje varira uporaba motiva mora: tradicionalno prikazano more s maslinama pretvara se u more kao metaforu života preko kojega treba gaziti, a zatim se more pojavljuje u ikavskoj inačici frazema hrvatskoga jezika „more mu je do kolina“ da bi se u obratu na kraju pjesme kazalo kako je lirskome subjektu dosta mora i morskih radosti, dakle nije mu more do koljena, nego: „a meni ga je priko glave“ (Ujević 1985: 27). Najviše lokalnog i regionalnog kolorita nalazimo u pjesmi „Kažem Dalmacija“ koja prema Josipu Pavičiću (1985: 73) „ima zametak u nekim ranijim Ujevićevim pjesmama („Imotsko smaragdno nebo“, „Danonoćno romantično sjećanje na plavo Imotsko jezero“). Dalmacija je prikazana kroz bogatstvo flore i faune primorskog i zagorskog zavičaja (slično kao i u ranije spomenutim pjesmama, dakle od galeba i lavande do jarca i kadulje). Leksičko se bogatstvo motivirano zavičajnim prostorima vidi, primjerice, u ovim stilemima: „jarc kožodarac“, „mjesec kozorog“, „brenči zvono“, „pasja vrućina“, „konj vileni“, „vijenac gorja“, „carstvo priča i bajki“. Uz zavičajne pjesme, prisutne su i ljubavne i misaone u kojima se u izricanju emocija i

²⁵⁷ U kasnijim zbirkama, primjerice *Sunce u čovjeku* (Split, 1996) autor eksperimentira s grafičkom poezijom sadržajno ostajući na sličnim motivima iz prethodnih zbirki.

misli biraju opet motivi zavičaja, koji više nije ograničen na zagoru i primorje, već postaje izmišljen i zamišljen. On tako uključuje geizire koji u nama spavaju, ikebanskoga boga cvijeća, ceremoniju Dioniza i noći Andaluzije, odnosno cijeli „savršeni svijet“, „široke perspektive“. To je svijet u kojemu:

*Postoje ljudi i nacije
svijet nove i stare civilizacije
i čovjek svjesno biće
i sunce što za svakoga
jednako sviće
jer svatko je kovač
svoje sreće
dakle: IPAK SE KREĆE!* (Ujević 1985: 40)

Spoj zavičaja i svijeta prikazan je u naslovu završne pjesme „Pijetao na krovu svijeta“ koja vedrinom završava ovu zbirku sugerirajući daljnje putovanje i novi dan. Josip Pavičić putovanje će prepoznati kao ključnu riječ Ujevićeve metaforike općenito (1985: 71). Zavičaj i tradicija prisutni su u tematsko-motivskome i idejnome sloju, u oslanjanju na hrvatske književne velikane kao uzore, kao i u osobnijoj identifikaciji sa zavičajem. Tako u trećoj spomenutoj knjizi pjesama, koja predstavlja izbor iz Ujevićeve poezije, naslovom *Prepoznati predjeli* sugerira prepoznavanje i prihvaćanje sebstva u zavičaju, „u pitomoj divljini“. Oksimoronski prikazan zavičaj uključuje i kovitlac života i suzu u oku ranjene srne. Knjiga sadrži i nekoliko pjesama s referencijom opet na Šimića i Ujevića, a indikativna je „Kronika“ u kojoj se spominje stilem „sebar“ u sličnu značenju koje ima u zbirci *Lelek sebra* prezimenjaka Tina Ujevića. U pjesmi „Kronika“ Jure Ujević kaže:

*mijenjaju se zakoni
smjenjuju vlade
smjenjuju krune
od zlata
i Jude od srebra
a riječi sebra
postojano ostaju* (1989: 22).

Dijelom zbog nepraćenja aktualnih književnih strujanja, a dijelom zbog manjka umjetničke obrade, pri čemu Ujevićevim stihovima „prijeti nedisciplinirani potok riječi“ (Slaviček 1989: 50), ovaj pjesnik pridružuje se skupini minoriziranih hrvatskih autora te traži čitatelja koji će znati prepoznati, kako Tomislav Ladan kaže, „raskoši nedorečenih preciznosti“

(Isto). Fragmentarnost kojom Jure Ujević pokušava stalno iznova zahvatiti zavičajna i egzistencijalna pitanja pri tome bi trebalo prepoznati kao karakteristiku stila u predstavljanju općih mjesta i poznatih tema.

17.2. Petar Gudelj i Veselko Koroman: pjesnici izvan vremena i prostora²⁵⁸

Kad bi bila škrip zemlje iz koje raste samo jedna loza, samo jedna maslina, jedna smokva, opet bi bila moja
velika domovina.

Kad bi bila samo lubanja moga pradjeda, u lubanji očna jama, iz očne jame žut maslačak kojim moj pradjed,
kroz maslačak, kroz svoj cvjetni teleskop, gleda Sunce i ptice, opet bi bila velika, moja domovina.

(Petar Gudelj, „Kad bi bila škrip zemlje“, *Vrulja*, 1982)

Nema punog pjeva

Brda su razdijeljena

danima

ognjem

i uzdasima

Sredinom svega jest matica

(Veselko Koroman, „Čestice“, *Svjetiljka od trnja*, 1971)

Iako su poetike Veselka Koromana²⁵⁹ i Petra Gudelja²⁶⁰ uzete kao primjeri pjesništva o iskustvu prostora, višedesetljetnim stvaralaštvom oni se u stvarni prostor (i vrijeme) u kojem žive i stvaraju upisuju i iz njega ispisuju. Uz specifične poetike i ostajanje izvan dominantnih književnih struja, o tome dvojakom procesu svjedoči i njihova zakašnjela recepcija u hrvatskoj književnosti. Još je nekoliko činjenica koje opravdavaju svrstavanje Koromana i Gudelja u isto poglavlje. Enver Kazaz nazvat će ih možda najvećim pjesnicima naših jezika (Copf 2014), podrijetlo vuku s hercegovačke, odnosno imotske strane granice, obično se spominju u kontekstu „izmeđučnosti“²⁶¹, odnosno izdvojenosti iz hrvatske matice i pripadnosti hrvatskoj, ali

²⁵⁸ Poglavlje je napisano na temelju izlaganja autorice disertacije na Sedmom hrvatskom slavističkom kongresu održanom u Šibeniku od 25. do 28. rujna 2019. Dijelovi su korišteni u člancima Čagalj (2021a) i Čagalj (2020).

²⁵⁹ Uz bilješku 33 ovdje se može dodati da u antologiji *Żywe źródło. Antologia współczesnej poezji chorwackiej* (Varšava, 1996) Łucja Danielewska donosi prijevod dviju Koromanovih pjesama. U izboru i prijevodu Grzegorza Łatuszyńskoga izlazi zbirka *Czarne pomarańcze* (Varšava, 2007). Više o Koromanu u: Marjanović (2001), Meić (2017).

²⁶⁰ Vidjeti bilješku 32. Više o Gudelju u: Vidović Schreiber (2005).

²⁶¹ Upotrebljava se termin koji donosi Cvjetko Milanja (2000a), a koji uz Gudelja i Koromana u izmeđunice uvrštava Mirka Rogošića, Anđelka Vuletića, Nikolu Martića, Zvonimira Majdaka i Alojza Majetića.

i susjednim književnostima²⁶². Geografskim koordinatama, posebnošću poetika, donekle i svojevoljnim odmakom te posljedičnim nepovoljnim odnosom matice prema njihovu stvaralaštvu, Koroman i Gudelj upisuju se u krug – u disertaciji često spominjanih – marginaliziranih, nedovoljno integriranih hrvatskih književnika, koje ipak ne bismo mogli nazvati „malim autorima“ zbog njihove književne plodnosti i (zakašnjelo otkrivenog) značaja za književnost ponajprije Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Kao i većina predmetnih pisaca, Koroman i Gudelj ne slijede aktualne književne struje, u čemu bi se mogao tražiti jedan od razloga njihove isključenosti, odnosno izmještenosti. Drugi je razlog književni ekskluzivizam²⁶³, a ostali su izvan književni i barem dijelom potaknuti mijenjanjem mjesta prebivališta. Prije analize njihovih poetika na odabranim djelima, opisat će se (mikro)migracije dvojice „između“ kako bi se dobio odgovor na pitanje koliko je prostor djelovao na njihovo književno stvaralaštvo i recepciju.

17.2.1. Koromanovo i Gudeljevo stvaralaštvo u svjetlu njihovih (mikro)migracija

Unutarnje mikromigracije Veselka Koromana (Ivanković 2010b, Cvitković 2017) odvijaju se u tri faze. Prva je predsarajevska i sarajevska (seli se na potezu Radišići – Humac – Ljubuški – Mostar – Kakanj – Bileća – Beograd, zatim slijedi povratak u Kakanj, studiranje u Sarajevu, predavanje u Čapljini, Doboju, Visokom). Ova faza traje do 1971., odnosno do pisanja kobnih članaka koji će ga stajati posla i dati mu status „unutarnjeg emigranta“ (Koroman 1998: 148)²⁶⁴. Druga je faza sarajevska i traje 1971. – 1991., obilježena je potpisivanjem „Sarajevske deklaracije o hrvatskom jeziku“ od 28. siječnja 1971., pisanjem navedenih članaka te oduzimanjem mjesta urednika časopisa „Život“, kada – kako bi prehranio obitelj – mora raditi kao korektor, a potom i lektor u nakladničkoj kući „Svjetlost“. Na poziciju urednika vraća se 1990., gdje ostaje do 1992. U književnom smislu, drugu fazu odlikuje hermetičnost i

²⁶² Ovo se posebno odnosi na Gudelja koji je najplodnije godine proveo u Beogradu, aktivno sudjelujući na književnoj sceni; uz pjesme, pisao je udžbenike, priručnike i jednu antologiju.

²⁶³ Sanjin Sorel, analizirajući razloge Gudeljeve isključenosti iz hrvatske književnosti, upozorit će na ekskluzivizam koji se očituje u nesvjesnim zahtjevima jedne kulture prema „urođeničkoj“ za njezinom prilagodbom interesima vladajućih skupina (Sorel, 2013: 76). Ovaj je ekskluzivizam u hrvatskom kontekstu dopunjen centraliziranošću dok će Krešimir Bagić naglasiti da „slučaj Petra Gudelja nije problem Petra Gudelja, nego ćudljivosti, nesustavnosti i nazdravičarske prigode govora o književnosti u nas“ (2017: 62).

²⁶⁴ Spomenuti kobni članci, zbog kojih je prozvan nacionalistom i politički maknut na marginu, uključuju *Uvlake gredu – a postole stoje* („Život“, 1970.; o lošem položaju hrvatskog jezika u BiH), *U cara Trojana kozje uši* („Život“, a potom dijelovi dostupni u „Vjesniku“ 1971.; o lošoj zastupljenosti osoba hrvatske nacionalnosti na gotovo svim rukovoditeljskim razinama tadašnje BiH) te *Kako ćemo odgovoriti Grgi Gamulinu* poznatiji kao *Pismo sedmorice* iz 1971.

društveni egzil kao rezultat autorovih akcija protumačenih kao nacionalističke. Treća je zrela faza, u kojoj Koroman od 1991. nadalje doživljava stvaralačku kulminaciju vrativši se svom hercegovačkom miljeu. Vraća se na poziciju urednika, i to mostarskoga „Osvita“ od 1995. do 1998.

U kontekstu navedenih mikromigracija moguće je primijetiti dva glavna zemljopisna impulsa koji su imali utjecaja na autorovo stvaralaštvo. Prvi je Mostar, u koji odlazi na školovanje 1952. te se tamo upoznaje s djelima Jesenjina, zatim Lorce, Rilkea, Leopardija, Trakla; tada „guta stranice“ (Koroman 1998: 132) gotovo svih književnih časopisa što su izlazili u Zagrebu, Sarajevu, Beogradu. Drugi je geografski ključan impuls Sarajevo, kamo prvi put odlazi 1956. godine. Početna osamljenost i izgubljenost, pa čak i preosjetljivost na zvukove (Copf 2014) (zbog čega može pisati jedino noću, pre naglašavajući potrebu da se izdvoji iz svijeta u kojem se zatekao), vode do kasnije pjesničke pustinje, nakon čega 1969. – 1971. s Makom Dizdarem uređuje spomenuti časopis „Život“, u kojem su tiskani članci koji će mu obilježiti život i karijeru.

Iako će sam autor kazati da vanjski krajolici i događaji nikada nisu bili presudni u njegovu pjesništvu (Ivanković 2010b), moguće je analogno trima životnim fazama definirati tri pjesničke, onako kako to radi Perina Meić (2010: 235; 240): prva faza tako uključuje zbirke *Grad prema sjeveru* (Mostar, 1957) i *Crne naranče* (Sarajevo, 1965) u kojima se pjesnik fokusira na prostorno-zavičajni krug, ali ostaje u sjeni krugovaša; drugu obilježavaju primjerice zbirke *Knjiga svanuća* (Sarajevo, 1967), *Sjaj i rana* (Sarajevo, 1975) te *Izabrane pjesme* (Sarajevo, 1975) u kojima izgrađuje samosvojni poetičko-metafizički model, i u kojima se vidi preokret u hermetičnijem izrazu te refleksiji o umjetnosti riječi; treća je faza metafizička te, između ostalih, uključuje *Na tom svijetu* (Sarajevo, 1977), *Dok vlada prah* (Zagreb, 1986), *Zeleni se što je bilo* (Sarajevo, 1989), *Sok od velebilja* (Zagreb, 2001). Od kraja sedamdesetih do kraja devedesetih sve je naglašenija svijest o upitnosti samog čina pjevanja te pjesnik inzistira na kratkim lirskim formama, ponekad se približavajući obliku haiku pjesme. U novijim stihovima zamjetna je čvrsta kompozicijska konstrukcija, poput zbirke *Sok od velebilja* koja strukturom podsjeća na kalendar ili zodijski s 12 ciklusa naslovljenih prema 12 apostola, ukupno brojeći 52 pjesme (koliko je tjedana u godini). Nadalje, *Stariji od vremena* (Zagreb, 2008) sastoji se od 44-iju pjesama raspoređenih u 10 ciklusa po uzoru na 10 božjih zapovijedi. Ciklusi zbirke *Ja, putnik* (Zagreb, 2014) naslovljeni su po autorovih ranijih 12 knjiga, dok stihovi posljednje pjesme uključuju naslove svih njegovih knjiga.

Ukratko bi se moglo reći da hercegovačka, sarajevska i opet hercegovačka faza uvjetno rečeno korespondiraju sa slojem zavičajne tematike; metafizike i hermetičnosti; te posljednjim

slojem čvrste kompozicije. Na ovaj način promatrano, prostor jest djelovao na pjesničko stvaralaštvo, i to ne samo u smislu zavičajne identifikacije, već i u smislu pozitivnih i negativnih iskustava doživljenih tijekom mikromigracija pri čemu se izdvaja druga faza književne i društvene izoliranosti koja vodi do hermetičnijega izraza.

Dok je Koromanovo stvaranje obilježeno Hercegovinom i Sarajevom, Gudelj je 35 godina proveo u Beogradu, daleko izvan zavičaja, te se njegove migracije svode na putanju Podosoje – Imotski – Bihać – Šibenik – Mostar – Sarajevo – Beograd – Baška Voda i Zagreb. Ako su Koromanu ključni geografski impulsi bili Mostar i Sarajevo, navedena Gudeljeva boravišta u Hrvatskoj, Srbiji i BiH također su poticaj autoru da na temelju stvarnih mjesta u književnom izričaju kreira imaginarna. Njegov lirski subjekt konstanto lebdi između zavičajnog i univerzalnog vraćajući se ne na spomenute geografske lokacije, već mitske prostore koje nastanjuju Grci, Iliri, Morlaci, Vlaji. U Gudeljevima pulsira Mediteran i krš s kojega je potekao, ali njegove teme nisu provincijalne ni usko lokalne. *Genius loci*, odnosno zemljopisno i duhovno okruženje iz kojeg potječe, vidi se i u stilskom sloju Gudeljevih stihova, u kondenziranu izrazu, gotovo oskudici jezika karakterističnoj za diskurs krševitoga zavičaja. Koristeći potencijal pučkoga izraza, primjerice bajalica, Gudelj stihovima daje magični prizvuk. Primjerice, u bajalici pod nazivom „Vlkoe“ (Boegrad, 1983) iz istoimene zbirke izražena je mnemotehnička i ritualna funkcija ponavljanja.

*Neka po mojoj zemlji
zaigra tvoja zemlja*

*Neka po mom jeziku
zaigra tvoj jezik*

*Neka po mojoj krvi
zaigra tvoja krv (Gudelj 2004: 201)*

Uvjetno povučena analogija među životnim i poetskim fazama Veselka Koromana u Gudeljevu se slučaju pokazuje neprovedivom. Osim toga, bez obzira na mjesto boravka, Gudelj ostaje „izvan ikakvih književnosocijalnih, književnopolitčkih, ili, pak, književnolukrativnih odnosa“ (Lovrenović 2004: 7), nije član nikakvih književnih udruga, a piše, kako će u mnogim razgovorima napomenuti, za sebe. U stvaranju dugom više desetljeća Gudelj gradi dinamični pjesnički svijet u kojem su mijene moguće, ali ne korespondiraju nužno s (izvan)književnim okolnostima. Razvojni bi se put, prema Vidović Schreiber (2005: 7), mogao dijeliti u dvije faze, početnu sa zamjetnom neonadrealističkom podlogom, u kojoj se

svakodnevnica sakralizira i mitizira (posebno u zbirkama *Ruke, suze i čempresi* (Sarajevo, 1956), *Isus je sam* (Kruševo, 1961), *Pas, psa, psu* (Beograd, 1967) i *Suhozidina* (Beograd, 1974) te zrelu fazu koja nastupa u 1980-ima. Čvršća kompozicija vidi se u knjigama poemama *Štit* (Mostar, 1979), *Vlko* (Beograd, 1983) te *Hesperidske jabuke* (Beograd, 1986). Njegovu zreliju fazu karakterizira pokušaj prevladavanja prokletstva neraskidivosti zemlje i subjekta što je iz te zemlje iznikao afirmiranjem njihova sjedinjenja u nužnom bratstvu prirode i čovjeka (Isto: 8).

Dakle, dok se Koroman selio većinom unutar BiH, Gudeljeve su migracije složenije i često se u stihovima vidi misaona podloga koja spaja imotsko-hercegovačko-sredozemnu arkadiju s Beogradom kao centrom „svetosavsko-bizantske kulture i civilizacije“ (Isto: 12). U tom kontekstu, valja spomenuti i autorove slikovite izjave da je tijekom beogradskih godina ostao „hrvatskim drvetom na srpskoj zemlji“ (Jahić 2012), a da se s povratkom u domovinu i dalje osjeća kao da je „pao s padobranom“ (Babić 2011).

Uz fizičku izmještenost iz matice vidljivu u prikazu (mikro)migracija, u daljnjem tekstu analizirat će se i književna izmještenost, odnosno izmeđuništvo i posljedična samorodnost.

17.2.2. *Izmještenost iz matice*

Predan rad te prisutnost Veselka Koromana na književnoj sceni Hrvatske i Bosne i Hercegovine vidi se u činjenici da je od 1957. do danas izdao 44 knjige (većinom objavljene u Mostaru, Sarajevu i Zagrebu), da je zastupljen je u 71 antologiji, da je član mnogih udruženja²⁶⁵ te dobitnik važnijih književnih nagrada²⁶⁶, da je predložen za Nobelovu nagradu²⁶⁷ te su brojni kraći osvrti ili studije o radu ovoga plodnog autora. Ipak uvidom u literaturu (koju je sam autor precizno i temeljito sastavio, Šimunović 2001: 436–452), primjećuje se da je tek nekoliko znanstvenika posvetilo više pozornosti Koromanovu cjelokupnom opusu²⁶⁸. Tako Petar

²⁶⁵ Član je bivšeg Udruženja književnika Bosne i Hercegovine; zatim hrvatskog centra PEN-a, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Društva hrvatskih književnika Herceg Bosne sa sjedištem u Mostaru, Društva hrvatskih književnika sa sjedištem u Zagrebu i Akademije znanosti i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

²⁶⁶ Dobitnik je „Poletove“ nagrade za prozu, Udruženja književnika Bosne i Hercegovine za poeziju, „Goranova vijenca“ za ukupni književni rad, nagrade „Dubravko Horvatić“ za poeziju, Maslinova vijenca (*poeta oliveatus*) prilikom jubilarne 25. jezično-pjesničke smotre „Croatia rediviva ča-kaj-što“ u Selcima na otoku Braču 2015. te plakete „Dobro jutro, more“, s pjesničkih susreta u Podstrani 2017.

²⁶⁷ Koromana je 2018. godine Društvo hrvatskih književnika predložilo za Nobelovu nagradu, ali nije dobilo potporu HAZU uz objašnjenje da Akademija sama želi predlagati kandidate, dok AZU BiH na isti prijedlog nije odgovorila (Vukoja 2018).

²⁶⁸ Njegov književni rad monografski je prikazan u dvjema knjigama koje svjedoče o zakašnjoj recepciji: Vlatko Pavletić: *O poeziji Veselka Koromana i razgovor s njim o poeziji* (1987) i uredničkoj knjizi Pere Šimunovića *Kritičari o Veselku Koromanu* (2001).

Šimunović piše da do 1970-ih hrvatskim kritičarima nije bio dopušten interes za književnost bosanskohercegovačkih Hrvata te, ako su i pisali o Koromanu, svrstavali su ga u skupinu s književnim predstavnicima drugih dvaju naroda u BiH (2000: 6). Sustavnija istraživanja pojavila su se 1980-ih i 1990-ih, međutim službena hrvatska književno-povijesna znanost Koromana nije dovoljno prepoznala te nije suglasna kamo ga svrstati. Miroslav Šicel (1997) smješta ga uz glavne predstavnike razlogovaca, kao i Dubravko Jelčić (1997) uvrštavajući ga u skupinu pjesnika koji nepobitno pripadaju hrvatskoj književnosti „iako nisu djelovali u hrvatskom književnom životu“. Slobodan Prosperov Novak (2004b: 249–250) Koromana ubraja u „suvremenike“ te ga smatra jednim „od najpostojanijih književnika u Bosni“ ističući bezrazložno previđanje njegova pjesništva od strane književne matice. Cvjetko Milanja (2000a: 10) u svojevrsnoj povijesti hrvatskog pjesništva pod nazivom *Hrvatsko pjesništvo od 1950. do 2000.* njegovu poetiku klasificira kao izvandomovinsku nazivajući ga „izmeđuom“ i svrstavajući ga u posebnu skupinu pjesnika iz BiH „koji su dijelom svog života ili korpusa aktivno sudjelovali u hrvatskoj književnosti“. Za razliku od Milanje, već spomenuti književni kritičar Šimunović (2001: 10) nije sklon svrstavanju ni Koromana ni cjelokupne hrvatske književnosti u BiH u književnost hrvatske dijaspore ili izvandomovinsku književnost tvrdeći da „nakon Krugova i Razloga najvitalnija stvaralačka strujanja suvremenog hrvatskog pjesništva izbijaju daleko od 'kulturnog središta', na prostorima što ih nastavaju bosanskohercegovački Hrvati“. Istu će misao iznijeti Miljenko Jergović pišući da je više hrvatske poezije u Radišićima kod Ljubuškog nego u Hrvatskoj (Jergović 2014). Sam autor između ostaloga u „Pismu bližnjima“ (Koroman 1996: 131–132) revoltirano piše da on stvara „u svojoj drugoj matičnoj državi, a ne negdje van izvornih domovinskih prostora, u dijaspori“. Uz to, u istom se tekstu osvrće na „krajnje neadekvatno, gotovo simbolično“ predstavljanje hrvatskih pisaca iz BiH, zbog čega je i odbio 1990. biti uvršten u *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (Koroman 1998: 134) zaključujući da – ako nije zaslužio cijelu knjigu, ne želi biti predstavljen u polovici knjige; a ako ne zasluži cijelu knjigu u budućnosti, barem će „leći sam u već izgrađenu grobnicu u svojim Radišićima“ (Koroman 1996: 132).

Ova izjava podsjeća na onu Petra Gudelja (2010: 105) kako u hrvatskoj književnosti piscima najprije naprave lijes, a tek onda stolac. Ovaj će pjesnik, osvrćući se na Koromanovu marginalizaciju, slikovito reći da je njegov hercegovački kolega „ptica koja leti umjesto svih nas“ (Vukoja 2018). Kad je riječ o odnosu hrvatske književne scene prema Gudelju, potrebno je reći da se desetljećima o njemu više pisalo i govorilo u Bosni i Hercegovini te Srbiji, tako je uvršten u desetak antologija poezije i pjesama u prozi, napisano je stotinjak kraćih tekstova o

njemu²⁶⁹, većinom u Beogradu, ali nedostaju iscrpnije analize ukupnog njegova stvaralaštva te se čini da ga je baš kao i Koromana potrebno iznova i dublje iščitati, o čemu obojica autora na više mjesta pišu. Iako u povijestima hrvatske književnosti nije dobio (dovoljno) mjesta, o njemu kao i o Koromanu piše nekoliko naših književnih povjesničara, posvećujući njihovu stvaralaštvu većinom kraće ulomke. Jelčić (1997: 363) Gudelja uvrštava u period postmoderne ističući da je bio „nazočniji u srpskoj nego u hrvatskoj književnoj sredini“, Prosperov Novak (2004b: 246) daje mu mjesto skupa s Koromanom među suvremenima naglašavajući da mu je opus „u cjelini zaroden izvan piščeve nacionalne književnosti“, dok Milanja (2000) i Gudelja i Koromana uvrštava u već spomenutu skupinu „izmeđučnika“.

Analizirajući utjecaj vremena i prostora na književnu recepciju dvojice pjesnika, primjećuje se kako je matica Koromana previđala iako se nije maknuo iz susjedne BiH, a Gudelj je svojom promjenom prebivališta zacrtao poetski put izvan suvremenih hrvatskih književnih tokova. Svoje najplodnije stvaralačke godine Gudelj provodi u Beogradu da bi se početkom Domovinskoga rata vratio u Bašku Vodu. Kao ni Koromana, ni njega nema u *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, a o svojoj će marginalizaciji pjesnik progovoriti posebno u zbirci *Duša tilu* (Zagreb, 2010), gdje će se uz veliku dozu autoironije osvrnuti na odbijanje rukopisa zagrebačkih izdavača, neuvrštavanje u hrvatske antologije i književna udruženja. Prema Prosperovu Novaku (2004b: 247), tek je troknjižjem *Golubice nad jamama* (Split, 1993) „Gudelj prvi put i bez ostatka integriran u vlastitu nacionalnu književnost“. Integracija se potvrdila i 2010., kada je nagrađen Goranovim vijencem, zatim 2011. Krležinom nagradom, 2014. plaketom „Dobrojutro more“ te činjenicom da se o njemu počelo intenzivnije pisati i govoriti u hrvatskim medijima u 21. stoljeću. Sve to svjedoči o otvaranju hrvatske književnosti prema autoru kojega će Petar Opačić nazvati živim klasikom, nacionalnim bardom (2004: 594).

Iako Koromana i Gudelja promatramo ponajprije kao tvorce stihova, nužno je primijetiti njihovu tendenciju za sustavnim i sveobuhvatnim proučavanjem razvoja hrvatske književnosti. I jedan i drugi autor kazat će da su u određenim životnim razdobljima (s naglaskom na ratno i poratno) nauštrb stihova sastavljali antologije. Tako je Koroman autor triju antologija: *Hrvatsko pjesništvo Bosne i Hercegovine od Lovre Sitovića do danas* (Zagreb, 1990 i Mostar–Split–Međugorje, 1996), *Hrvatska proza Bosne i Hercegovine od Matije Divkovića do danas*

²⁶⁹ Između ostaloga, o njemu su pisali Zoran Kravar, Zvonimir Mrkonjić, Sanjin Sorel, Ivan J. Bošković, Slavko Leovac, Srba Ignjatović, Adam Puslojić, Vlatko Pavletić, Ivan Lovrenović, Petar Opačić, Miljenko Jergović, Mile Stojić, Enver Kazaz, Miroslav Palameta (Jahić 2012), ali nedostaju iscrpnije analize ukupnog njegova stvaralaštva. Jedina knjigovna monografija posvećena Gudelju objavljena je 2005. kao prerađen magistarski rad pod nazivom *Mitski med riječi* autorice Tee-Tereze Vidović Schreiber.

(Mostar–Split–Međugorje, 1995), *Hrvatska drama Bosne i Hercegovine od Matije Divkovića do danas* (Mostar, 2008). Antologiju pjesništva odbilo je dvadesetak izdavača, što svjedoči o upornosti i odvažnosti ovoga proučavatelja hrvatske baštine u susjednoj državi. Osim toga, želeći pokazati kontinuitet hrvatske književnosti u BiH i tvrdeći da nije moguće promatrati književnost jednoga naroda osim kao cjelinu, Koroman je napisao također knjigu kritika i eseja *Pogled iz zrcala* (Sarajevo, 1974) te knjigu filozofsko-esejističkih zapisa *Svijet ili dvije polovice* (Sarajevo, 1979) u kojima se osvrće na djela hrvatskih i ostalih pisaca s bosanskohercegovačkog tla i njemu susjednih zemalja.

S druge strane, Petar Gudelj – koji će za sebe reći da se smatra ne samo hrvatskim, nego i srpskim, bosanskim, hercegovačkim, albanskim i grčkim piscem, odnosno balkanskim u onom smislu ishodišta zapadne civilizacije u Grčkoj (Bajramović 2012) – izdao je antologiju bošnjačkih, crnogorskih, hrvatskih i srpskih usmenih pjesama *Kada se sunce ženilo* (Zagreb, 2012). Ranije je priredio četiri čitanke i četiri priručnika teorije književnosti tijekom boravka u Beogradu od druge polovine šezdesetih pa do osamdesetih godina.

Usprkos živom interesu za hrvatsku, ali i književnost susjednih zemalja, te neupitnoj kvaliteti njihove poezije (o čemu svjedoči i činjenica da pojedini kritičari Gudelja nazivaju najvećim nepoznatim hrvatskim pjesnikom, a Koromana jednim od najvećih hrvatskih suvremenih pjesnika), dvojica suvremenika – uz iznimku tek nekoliko proučavatelja i poznavatelja njihova *cjelokupnog stvaralaštva* – nisu do kraja ni iscrpno pročitana te im je većinom u temeljnim djelima hrvatske znanosti o književnosti, od kojih su neka gore spomenuta, dan tek pokoji redak ili stranica. Prihvaćajući pretpostavku da su (mikro)migracije utjecale donekle na stvaralaštvo, a više na status i recepciju dvojice pjesnika, u daljnjem tekstu pokušat će se pronaći mogući književni razlozi za takvu dugogodišnju marginalizaciju.

17.2.3. Izmeđuništvo i samorodne poetike

Vremenski i prostorno Koroman i Gudelj u desetljećima stvaranja ostaju ne samo između dviju ili triju zemalja, već i između različitih poetskih stilova, između usmene i pisane književnosti. Stvaranjem izvan matice oni do kraja „ne pripadaju nijednom estetičkom pravcu niti jezično-stilskoj formaciji“ (Gašparović 2014: 93) te ih Milanja (2000a), kako je već istaknuto, naziva izmeđunicima. Nadalje, stručna kritika ove pjesnike s Dragojevićem, Marovićem i Cvitanom uvrštava između krugovaša i razlogovaca ne samo zbog godine rođenja i objave prve zbirke. Izmeđuništvo se vidi i u drugom faktoru, a to su korijeni; bogumilska pozadina pojačana prebivanjem izvan hrvatskih granica, što je rezultiralo osjećajem čežnje i

nostalgije, vraćanjem prapočecima, mitizacijom. Treća značajka bila bi donekle spontani nadrealizam, koji opet ne odgovara hrvatskim nadrealističkim poetikama²⁷⁰, već se očituje kroz fragmentarnost, mikroskopiranje, folklorne elemente, jezičnu redukciju²⁷¹. Posljednja je metafizička dimenzija i psihološki senzualizam kojima se ovakve poetike razlikuje od krugovaške.

Dok se u raspravi o (mikro)migracijama ustvrdilo da su postojali geografski impulsi koji su utjecali na književno stvaralaštvo, promatrano na ovaj način čini se da dvojica pjesnika ostaju izvan prostora i vremena desetljećima pišući istu pjesmu ne mareći za stilske postupke tipične za određena razdoblja, pa u tom smislu kod njih nema „napretka“ i nema praćenja dominantnih književnih struja²⁷².

U tom smislu njihove se poetike identificiraju kao samorodne. Budući da obojica pjesnika, što vlastitim izborom, što odnosom (književnog) društva prema njima, žive i stvaraju u često gotovo izoliranim mikrosvjetovima, srodnike im je teško naći. Koromanovi kritičari spominju čak i duhovne uzore poput Franje Asiškog, Lorce, Francisa Jammesa, Šopa, Šime Vučetića, Vaska Pope, Tomičića, Dubravka Horvatića, Vuka Kmjevića, te već spomenutih Dragojevića i Vuletića (Vaupotić 2011: 22). Kad je o Gudelju riječ, Dretar navodi pjesnike poput Šimića, Kaštelana i Pešorde koje s Gudeljem spaja dinarski krš, mediteranska provenijencija te južnoslavenski etnos (Vidović Schreiber 2005: 42–43). Gašparović (2014: 91–92) podsjeća na bliskost s pjesnicima Mediterana (Kaštelanom, Milićevićem, Pupačićem) ili vršnjakom Vuletićem, a sam autor ukazuje na duhovnu i poetičku bliskost s Ujevićem i Parun. Petar Opačić primijetit će da bi po dobnoj odrednici Gudelj trebao pripadati krugovašima, ili možda još i više međugeneracijskim pjesnicima među kojima je i Koroman, ali više od svih on stoji postrance (Gudelj 2004: 594).

Tematski je njegova poezija usidrena oko triju pojmova, tijela, zemlje i jezika, kroz čiji dinamični, nerijetko mitski, odnos lirski subjekt traga za porijeklom, kao u pjesmi „Zemlja u jeziku“ iz zbirke *Vrulja* (Beograd, 1982).

Imam zemlju u jeziku.

Imam jezik u zemlji.

²⁷⁰ Milanja (2000a: 261; 273) kod Gudelja će primijetiti nadrealističke impulse srbijanske varijante nadrealizma, slične donekle Anđelku Vuletiću, a kod Koromana naglašava Kaštelanovu verziju nadrealizma povezanu s pučkim folklornim elementom.

²⁷¹ Na usmenost, sažetost i reduktivnost ukazuje i Sanjin Sorel govoreći o tradicijskom aspektu Gudeljeva pjesništva (Sorel 2013: 77).

²⁷² Koroman (1998: 43) je sam priznati da ne slijedi nijednu specijalnu poetiku i ne odbacuje „ništa što je dobro, pa ma iz kojeg vremena i ma od koga (iz koje poetike) potjecalo“.

*Ne mogu iskopati
zemlju iz jezika.*

*Ne mogu iščupati
jezik iz zemlje (Gudelj 2004: 218)*

„Samonik, samorast i samouk“ autor će potvrditi: „To sam ja sam pisao hrvatsku poeziju: kao da je prije mene, kao da je osim mene nije pisao i ne piše nitko“ (Jahić 2012: 42).

Kad je riječ o samorodnim značajkama Koromanovih stihova, Krešimir će Šego (2001: 111–112) baš u ovakvoj samosvojnosti pronaći možda i najjaču značajku njegove poetike naglašavajući da nas autor neoslanjanjem na uzore, a posebno ne na iskustva domaćih autora, uvodi u jedinstveni svijet imaginacije koji je otvoren različitim interpretacijama. Polisemija se tako na primjer može vidjeti u pjesmi „Rog“ iz zbirke *Svjetiljka od trnja* (Sarajevo, 1971).

*Netko gleda dva šipka
dok se kotrljaju po stolnjaku*

*Mene zanima zračna čahura
što juri za njima*

*to gnijezdo praznine
okrugli mračni štropot ništica (Koroman, 2004: 179)*

Lirski subjekt ostaje iznenađen i zapitan pred tajnama svijeta, ne tražeći konačan odgovor, već formirajući vlastiti identitet upravo u svim mogućim pitanjima koja bi se mogla postaviti pred naoko banalnim činom. U pjesmi bi se mogli iščitavati bogumilski utjecaji, borba svjetla i tame, moglo bi se fokusirati na ranije spomenutu fragmentarnost, na slaganje detalja u cjelinu kojoj se nema što oduzeti ni dodati, na jezičnu redukciju koja se na kraju gotovo pretvara u šutnju, tišinu, u ništa. Moglo bi se tražiti (neo)nadrealističke značajke u onom smislu u kojem ih sam autor priznaje kad kaže da pomoću mašte, slutnje i asocijacija nastoji doprijeti do najelementarnijih impulsa u sebi (Koroman 1998: 66).

Kao što se Gudeljeva samorodnost očituje u gradnji pjesničke utopije oko mitske krajine jezika, tijela i zemlje, pri čemu čitatelju predstavlja snažne, neprolazne i ponavljajuće slike o i u kamenu, tako se Koroman pokazuje kao samorodan autor po hermetičnom izrazu, originalnim metaforama i polisemiji.

Na početku spomenuti fenomen istodobne izdvojenosti i pripadnosti u kontekstu samorodnosti mogao bi se tumačiti stvaranjem pod utjecajem različitih estetičkih pravaca, što doprinosi pjesničkoj originalnosti. Točnije nego reći da ovi pjesnici nemaju srodnika i ne oslanjaju se ni na kakve uzore bilo bi možda zaključiti da su upoznati s hrvatskim i svjetskim uzorima te da se njihov utjecaj osjeti, ali ne prevladava u stihovima. Pjesničke su slike kod obojice najuvjerljivije tamo gdje izrasli na uzorima i, prihvaćajući tradiciju, ostaju samosvojni. Kod Gudelja to se odražava u mitomanskoj zaigranosti, u gradnji autorskih mitova izraslih na pučkoj tradiciji, ali i drevnim (antičkim) mitovima; kod Koromana u originalnoj metaforici, nadogradnji tradicije nadrealističkim, metafizičkim i egzistencijalističkim slojevima. Ono što ih pritom spaja jest slično zemljopisno i duhovno okruženje u kojem su rođeni i stvaraju dvojica suvremenika, čežnja za zavičajem koja se očituje u mitskom shvaćanju zemlje i govora (Maroević 2001: 378) te posljedična zavičajna identifikacija. Uz primjetan sloj pučke tradicije (proverbijalnost, bajalice, ritualizacija), pjesnici na sebi svojstvene načine (re)kreiraju mitološke narative o zavičajnome prostoru reafirmirajući svoju pripadnost stabilnoj kategoriji tako shvaćena zavičaja. Indikativni primjeri su sljedeće pjesme: „Čija je ovo zemlja“ iz zbirke *Vrulja te*, „Za listom praporci“ iz zbirke *Knjiga svanuća*.

U Gudeljevoj se pjesmi sastaje koloplet civilizacija, a pažljivo odabrani motivi/mitemi preuzeti su iz drevnih i nacionalnih mitova te se nadograđuju u autorskom mitu koji se na kraju opet vraća ikavskom zavičaju.

Riječi

iz kojih su potekla crijeva.

Cvijeće zla.

Riječi iz dubrovačkih zidina.

Iz carigradskih arhiva.

Iz mletačkih tamnica.

[...]

Ratnici

za austrijsku baštinu.

Za španjolsku baštinu.

Za konjima zgaženu majku.

Za ognjište na kojem plamsa

*ova ilirska,
ova zmijska,
ova hrvatska*

rič. (Gudelj, 2004: 232–233)

U procesu transponiranja isprepliću se mitovi s književnim i izvanknjiževnim činjenicama, odnosno prožima se mitološka, povijesna i autorova zbilja. Lirski subjekt lebdi nad zavičajem, stvarnim i imaginarnim, u sebi apsorbirajući kolektivna iskustva zajednice da bi se na kraju pronašao u jeziku kao temelju identiteta. Tehnikom transponiranja Gudelj desetljećima gradi/nadograđuje samorodne, autorske mitove²⁷³. Lirski subjekt tako se nerijetko pretače u mitološke junake ili u floru i faunu mediteransko-balkanskog areala. Ovaj mehanizam premještanja iz doba antike do doba kralja Tomislava, ili pak iz doba djetinjstva do doba Domovinskoga rata čest je u Gudeljevu stvaralaštvu. Tako će pjesme nasloviti „Ahil u Runovićima“, „Bogovi na pikniku u Ričicama“, „Dijana voljela Proložac“ i dr. U drugim će djelima, primjerice, kao glavni motiv uzeti zmiju u onom značenju koje ona dobiva u hrvatskim narodnim pričama, ali i drevnim (antičkim, indijskim, biblijskim) mitovima. Upravo taj mehanizam ono je po čemu Gudeljevu poeziju zovemo samorodnom.

S druge strane, Koromanova samorodna poetika ocrtava se u posebnoj vrsti zavičajne identifikacije. Uronjen u prostor zavičaja, on šimićevski doživljava Hercegovine u svim njezinim bojama i mirisima nadopunjava nadrealističkim slikama, egzistencijalnim upitima, kontemplacijom, intelektualnošću. Tako pjeva o sličicama zavičaja, o preobrazbama flore i faune, o fragmentaciji identiteta i „potrazi za cjelinom“.

*Događa li se i vama
da ste jaglac
najednom čisti drhtavi jaglac
palite na usnama svijecu
koraci šušte laticama
cijelo vaše tijelo zove
[...]
recite mi
događa li se i vama*

²⁷³ O autorskim mitovima Petra Gudelja vidjeti autoričin rad Čagalj (2020). Ideje iz tog rada ocrtavaju se i u ovome poglavlju.

*da odložite svoje ruke
u nešto tako nikakvo
da ih utonete
ma na jedan mah
ma na jedan ludi mah
kako biste lutali šumama
kako biste tražili
svoje bilo nestašno
svoje sličice zabjegli* (Koroman 2004: 115–116).

Kako je već najavljeno u poglavlju o autentičnim mjestima, na primjeru Koromanova i Gudeljeva stvaralaštva, pokazuje se, Sojinim rječnikom rečeno, priroda pripadanja (društvenoga bića, tj. pjesnika) vremenu i prostoru kao faktoru izgradnje (pjesničkog) identiteta. Pozivajući se na spomenuti Relphov koncept *autentičnih mjesta*, Tuanov koncept *osjećaja mjesta* i Shieldsov koncept *mita o mjestu*, potvrđuje se pretpostavka da je imotski i hercegovački zavičaj zbog rubne pozicije (u društvu, povijesti, geografiji, politici i dr.) pogodan za mitizaciju i stvaranje čvrstih emotivnih veza između pojedinca i zavičaja koji se međusobno prožimaju. Pritom mjesto kao utjelovljenje ljudskih iskustava stječe svoju unikatnu osobnost (Kozina 2011: 167), a pojedinac se identificira s takvim mjestom i pripadajućim kolektivom projicirajući na njih svoje želje i strahove, što Tuan naziva *topofilijom* i *topofobijom* (Hubbard 2008: 73). Drugim riječima, odnos između ljudi i okoline, između pjesnika i prostora uvjetovan je autentičnošću prostora koji je u sebi generacijama akumulirao značenja na temelju zajedničkih i osobnih iskustava. Tako se gradi identitet mjesta s kojim su pojedinac i zajednica spontano, intimno i izravno povezani. Proces izgradnje identiteta uključuje stvaranje (često stereotipnih) slika koje se uzdižu na razinu (društvenog) mita.

Uloga književnosti u gradnji takvih mitova vidi se u svjesnom posezanju za ritualizacijom²⁷⁴ i mitizacijom, što se može potkrijepiti primjerima iz bogata stvaralaštva i Gudelja i Koromana (od Ilira do bogumila), odnosno u poigravanju stvarnom, mitološkom i umjetničkom zbiljom, potaknutom prirodno i društveno proizvedenim prostorom²⁷⁵.

²⁷⁴ Ritualizacija i ponavljanja u književnim djelima doprinose izgradnji identiteta; pišući o identitetima u kulturama dijaspore, Anne-Marie Fortier naglasit će da je pamćenje više nego (decentrirani) teritorij glavna osnova nastajanja identiteta na prostorima koji se nalaze izvan vremena-prostora nacije (2008: 238–239). James Martin reći će da se identitet u takvim sredinama tvori retroaktivno zazivanjem mitskoga jedinstva (Isto: 137–138).

²⁷⁵ U ovom smislu važno je spomenuti Lefebvreovu podjelu na prirodu kao naivno dani kontekst i „drugu prirodu“, odnosno transformiranu i društveno konkretiziranu specijalnost koja proizlazi iz primjene svrhovita ljudskoga rada. Prostor je uvijek politički, ideološki i strateški (Soja 1989: 80).

Zaključno se može reći da dvojica spomenutih književnika predstavljaju dodatnu vrijednost hrvatske književnosti. Njihove (mikro)migracije utjecale su na poetike (u smislu izbora motiva, sklonosti mitizaciji i jezičnoj redukciji, autoironiji, hermetičnosti izraza te čvršćoj kompoziciji), a više na odnos hrvatske književne scene prema njihovu stvaranju. Autentičnim pjesničkim glasovima te književno-antologijskim radom Gudelj i Koroman, jedan imotskih, drugi hercegovačkih korijena, pridonijeli su razvoju hrvatske, ali i susjednih književnosti. U prenesenom su smislu nadišli vrijeme i prostor koji im nisu uvijek bili naklonjeni ni u privatnom ni u profesionalnom životu. Iako se po integraciji i recepciji nisu približili drugome imotsko(vrgoračko)-hercegovačkome dvojcu, Tinu Ujeviću i Antunu Branku Šimiću, ostaju najpoznatijim živućim pjesnicima analiziranoga područja.

17.3. „Slučaj pojedinca“ Vlade Gotovca

Ušutkajte pjesnika
I bit će manje riječi među nama
- Manje slučajnog sjaja,
Manje tajanstvenog leta...
Sigurniji bit će trenutak,
A izgubljeno bit će doba.

(Vlado Gotovac, „Ušutkajte pjesnika“, *Zabranjena vječnost*, 1987)

Širinom političkoga i književnoga djelovanja Vlado Gotovac²⁷⁶ nadrađa okvire imotskoga okruženja u kojem se rodio i odrastao, a u disertaciju se uklapa i zbog utjecaja imotskoga zavičaja na odabrane stihove i zbog idejne bliskosti s dijelom imotske inteligencije koja se opirala mitu o integralnome jugoslavenstvu koje je osporavalo nacionalne različitosti u doba kad je Gotovac aktivan na književnoj i političkoj sceni. S prethodno analiziranim piscima spaja ga nekoliko činjenica: kao Bušić i Koroman zbog antitotalitarnih stavova i objavljivanja

²⁷⁶ Uz bilješku 31 ovdje se može dodati da je uz objavljenih 15-ak knjiga pjesama mnoštvo Gotovčevih neobjavljenih stihova i onih razasutih u periodici. Napisao je i nekoliko knjiga eseja, od kojih se ističu *Princip djela* (1966), *Isto* (1990), *Autsajderski fragmenti* (1995, ranije objavljivani u časopisu „Kritika“ i „Republika“). Tijekom boravka u zatvoru napisao je svojevrstu autobiografiju *Moj slučaj* (1989) te dnevničke zapise pod naslovom *Zvezdana kuga* (1995). Godine 1995. u izdanju Globusa izlaze njegova sabrana djela u sedam knjiga, što svjedoči u zakašnjoj recepciji.

Gotovac je prešućivan kao pisac zbog navodnoga kontrarevolucionarnog djelovanja. Nakon objave članka u „Hrvatskom tjedniku“ 1971., zatvoren je od 1972. do 1976. U zatvoru završava i 1981. nakon davanja intervjua švedskim, a kasnije i talijanskim novinarima.

Bio je predsjednik Matice hrvatske te predsjednik i jedan od osnivača Hrvatske socijalno-liberalne stranke, od koje se 1997. odvaja i osniva Liberalnu stranku.

U antologiji *Żywe źródło. Antologia współczesnej poezji chorwackiej* (Varšava, 1996) Łucja Danielewska donosi prijevod dviju Gotovčevih pjesama. Više o Gotovcu u: Ćurković Nimac (2010), Zoričić (2022).

spornih članaka²⁷⁷ (kasnije i davanja intervjua) stigmatiziran je u hrvatskoj političkoj i književnoj javnosti te gotovo dvadeset godina kao pisac prešućivan. Poput Koromana nosi epitet „unutrašnjega emigranta“. Služio je kaznu u Staroj Gradišci u vrijeme kad je tamo bio Bušić, a tridesetak godina prije njega u istom je zatvoru završio Ilija Jakovljević.

Književno stvaralaštvo Vlade Gotovca prepliće se s njegovim aktivnim političkim angažmanom u idejnom smislu. Stoga će se analizirati idejni sloj njegovih odabranih pjesama i eseja s kojima one uvelike korespondiraju izdvajajući nekoliko koncepata: odnos pojedinca i zajednice, zagovaranje slobode (osobne i nacionalne), zavičajna identifikacija. Prvi se koncept, *odnos pojedinca i zajednice*, odražava već s prvom pjesničkom zbirkom *Pjesme od uvijek* (Zagreb, 1956) koja prema Milanji (2007: 16) svjedoči o singularnosti pojedinačne svijesti, ali i upućuje da je vrijedna ona individualnost koja svoje pojedinačno unosi u konstituiranje društvene i kozmičke cjeline. U tom će smislu eliotovski nadograđivati tradiciju hrvatskoga pjesništva refleksivnim slojem te se tako približiti pjesničkoj grupaciji okupljenoj oko časopisa „Razlog“ koji će kasnije i uređivati.

Gotovčevo inzistiranje na pojedinačnosti, na konkretnim pjesničkim slikama može se dovesti u vezu s njegovim filozofskim i političkim idejama predstavljenima u knjigama eseja *Isto* (Zagreb, 1990) i *Autsajderski fragmenti* (Zagreb, 1995, ranije objavljeni po časopisima). U potonjoj knjizi donose se osnovne teme njegova životnog angažmana: „ljubav prema domovini, prema slobodi pojedinca i poštovanju osobnih i nacionalnih razlika“ (Vrandečić 2010: 105). Kao uzore ističe Pitagoru, Dantea, Dostojevskog, Gandhija. Narod smatra oblikovanim zajedništvom koje omogućuje ne samo kontakt pojedinca i kolektiviteta, nego i raznolikost svijeta, pri čemu različite nacionalne tradicije pomažu razvoj slobode. Pritom je, kako ističe, u hrvatskoj tradiciji naglasak na glagoljaštvu koje spaja autonomno (glagoljica kao autonomno pismo) i univerzalno (univerzalna vjera). Slično tome, smatra da hrvatski nacionalni život spaja univerzalnost panslavizma, ilirizma i jugoslavenske ideje s autonomijom primjerice Zrinskih i Frankopana, Vitezovića, Kvaternika i Starčevića (Vrandečić 2010: 105–106)²⁷⁸.

U knjizi *Isto* koja obuhvaća eseje nastale od 1960-ih do 1980-ih, a koju će Škvorc (2007: 148) žanrovski okarakterizirati kao „hibridni tekst, vijest, dokument, reportaža, esej-roman“, Gotovac promišlja različite osobne i društveno-političke preokupacije nastojeći (re)definirati

²⁷⁷ Nakon objave 7 svojih i 16 tuđih članaka u „Hrvatskom tjedniku“ 1971. i četiri javna govora izrečena uglavnom u Dalmaciji, zatvoren je, *Autsajderski fragmenti* proglašeni su komunističkim pamfletom, a intervjui propagandom koja unosi razdor među narodima i narodnostima SFRJ (Vrandečić 2010: 106–109). Optužen je da je „u razdoblju od 1977. do 1980. godine u intervjui koje je davao stranim novinarima koji su bili u stranim sredstvima javnog informiranja i u tisku ustaške i proustaške migracije, lažno prikazivao položaj hrvatskog naroda kao i ostvarivanje demografskih sloboda građana u SFRJ“ (Zoričić 2022: 213).

²⁷⁸ O tome u: *Moj slučaj* (1989), drugi dio *Obrana*.

pojmove književnosti, odnosa pojedinca i društva, hrvatske (političke) mitove itd. Suprotstavlja se totalitarnom identitetu, unitarizmu u kojem se razlike brišu, konstruiranoj zajednici koja pojedinca guši. Istaknut će mit o nepogrešivosti Partije, odnosno mitizirani marksizam koji dovodi do pojave totalitarnoga svega i gubitka totalnoga čovjeka (Gotovac 1990: 75–76). Tako se stvara iskorijenjeni pojedinac koji ne poznaje i ne cijeni prošlost, a čezne za svjetskim značenjem. Epigramski će to izraziti kao „Hrvat se želi domoći svijeta, ne domogavši se sebe“ (Isto: 214). Smatra da su progresisti stvorili trijadu koju sačinjava „mitička povezanost jugoslavenstva kao svjetske pozornice, hrvatskoga pitanja kao reakcionarne šizme i internacionalizma kao imanentne perspektive jugoslavenstva“ (Isto: 113). Toj trijadi suprotstavlja ideju Srednje Europe i zapadne kulture u kojoj se prihvaćaju raznolikosti i koja obuhvaća male narode od Baltika do Jadrana, iako zaključuje da se ipak Srednja Europa ne može geografski identificirati (Isto: 268–269), što navodi na zaključak o vizionarskoj ideji Europe kao ujedinjene u raznolikosti, a što je moto Europske unije iz 21. stoljeća.

Uz političke teme Gotovac propitkuje i status književnosti i pisaca. U književnosti se utjecaj totalitarizma vidi u politizaciji, u tendencioznom i angažiranom pisanju, ideološkoj kritici koja „uspijeva ondje, gdje nije uspio umjetnik“ (Isto: 47). Nasuprot tome, zagovara zajednicu bez hegemonije, represivne hijerarhije i mitiziranih razlika (Isto: 115). Iako će se identificirati kao „unutrašnji emigrant“ (Isto: 36), „usamljeni Orfej“ (1963: 7), smisao ne vidi u individualizmu. Kako će već ranije istaknuti u žanrovski hibridnoj knjizi *I biti opravdan* (Zagreb, 1963), „stvarati (književno) djelo samo za sebe znači ne stvarati ga, jer djelo jest po tom što nas nadvisuje: stvoreno samo za stvaraoca ono je mrtvo“ (Isto: 45). Iako stremi prema ideji i interesima kolektiva, Gotovac ističe da je pisac prema društvu „uvijek u pobunjeničkom odnosu. I u najdubljoj predanosti svima, on je svagda krivovjernik, kao slučaj pojedinca. Ono što nazivaju stalnim udjelom neponovljivosti u njemu – to je njegova subverzivnost“ (1990: 139). Pomirenje pojedinca i zajednice događa se u solidarnosti koja, za razliku od totalitarizma, uvažava razlike i individualnost.

Gore iznesene ideje odražavaju se i u stihovima, koji su u hrvatskoj književnosti jedinstven primjer spoja metaforičnosti, intelektualizma i filozofičnosti. U pjesmi „Nedovoljno razoreni svijet“ iz zbirke *I biti opravdan* kroz apokaliptične slike polurazorenoga svijeta rješenje u odnosu ja – drugi, odnosno pojedinac – zajednica dolazi u obliku solidarnosti kao (neočekivanoj) subverziji, u zajedničkoj (re)konstrukciji poslijeratne zbilje: „Svi ti ljudi počeli su si pomagati: pravili su jedan drugom oči, uši, ruke, noge od svega što je moglo izdržati trajanje ljudskog života, nešto pretjerano“ (1963: 121).

Slična je ideja u pozadini pjesme „Znak srca na slobodi“ (1964: 32):

*Uvijek smo poslije strašnih rušenja
Podizali jedan svijet novi i neočekivan
Poslije hladnog perioda razmišljanja
Prvi znak da oživljavamo bilo je neprijateljstvo
I prazan prostor
[...]
Kažu da je smrt trajnija od svakog neuspjeha
To je najveća solidarnost
Ono što traje i ono što se zaboravlja započinje zajedno*

Gotovac se totalitarizmu suprotstavlja i u teorijskom i filozofskom pristupu pjesništvu koji odbacuje ostatke mimetike. U fragmentiranim esejima o književnosti izražava zabrinutost za krizu poezije i kritizira „umjetnost zrcala“ (1990: 52), tj. mimetičku ulogu umjetnosti shvaćenu samo kao puko „ogledalo lišeno čarobnosti; jer je određeno sudbinom onoga što odražava, jer je potopljeno odraženim. Igra koja ne određuje ni svoje granice, ni svoje značenje; zabluda snova naše slobode, priviđenje njezinih stradanja na krhkim putovima slučaja pojedinca“. Ovakvome ogledalu suprotstavlja ogledalo u Božjim rukama, „bez početka i bez kraja“ (Isto: 15–16). Pjesmu promatra kao jezičnu činjenicu; jezik ne smije biti instrument kojim se prikazuje odnos/svijet/istinu, „nego mjesto u kome su odnosi sadržani kao mogućnosti; odnosi koji se izvan pjesme nekada uopće i ne ostvaruju – ali time ne gube na prisutnosti u svijetu, ni obaveznost koja iz nje slijedi“ (Isto: 172).

Krizu pjesništva izrazit će i stihovno, primjerice u pjesmi „Dvije uvodne meditacije“ (1964: 61):

*Pjesma je još samo kolebanje
Pjesnici su živi iz bojažljivosti
Ima tu sjaja ali nema topline*

opet naglašavajući da pjesma nije (loš) mimesis i da je djelo na neki način iznad zbilje:

*Jer ona nije ni slika ni oslabljeni život
U njoj je i danas sve a gubitak je u životu*

Figura pjesnika u Gotovčevim zapisima uvijek ostaje percipirana kao subverzivna u svojoj originalnosti, uvijek u buntovničkom odnosu prema društvu, uvijek kao „individualni slučaj“ (Gotovac 1990: 139). Škvorc (2007: 145–147) primjećuje kako Gotovac primjenjuje onu poetiku krugovaša koja zagovara postmodernu konstrukciju kroz jezične igre i ukazivanje na neiskazano i neiskazivo. Velike se priče u takvoj poetici mrve na pojedinačne slučajeve i tek u jezičnim igrama tvore zajedništvo. Navedeno se može sagledati u svjetlu Gotovčeva zalaganja

za slobodu pojedinca koja je preduvjet slobode društva. Za njega je njegovanje nacionalne svijesti, s liberalnim pogledima i idejama, podrazumijevalo stvaranje slobodoumnih ljudi u narodu, u zemlji, formirajući tako koncept slobode pojedinca koja ne isključuje odgovornost, ali ne podržava represiju (Zoričić 2022: 15; 111–112).

Sažimajući navedeno, Gotovac, kao pjesnik filozofskih stremljenja i političkog angažmana, pojedinca/pjesnika vidi u suprotnosti s totalitarističkim kolektivom. Takva pojedinačna ličnost nastoji se ne stopiti s masom na dosta aktivan i samosvjestan način, ali ostaje sama i neshvaćena u svojoj subverziji.

Sljedeći koncept koji se primjećuje u idejnome sloju Gotovčevih eseja i pjesama jest zagovaranje ideje osobnih i nacionalnih *sloboda* za kojih će Zoričić (Isto: 22) reći da su utemeljene u liberalnome nacionalizmu²⁷⁹. U umjetnosti Gotovac zagovara slobodu stvaranja, nasuprot novoj „estetici“ koju karakterizira kao „Sloboda u formi, poslušnost u sadržaju“ (Gotovac 1990: 35). U poeziji sloboda posebno dolazi do izražaja, a tu zagovara misaonost kojom poezija ne gubi na vrijednosti, što ga opet dovodi u vezu s razlogovcima. S druge strane, primjetna je i njegova bliskost s krugovašima, i to u vremenu kad su smatrani autsajderima, a zajednička strast bila im je „sloboda mišljenja, sloboda oblikovanja, sloboda djela“ (Isto: 199). U tekstu „Nasuprot – nosorog“ pisanom 1972. u istražnom zatvoru, govoreći o početku krugovaša, kaže da je lirika smatrana diverzijom, a pojedinci likovima reakcionarne konspiracije, odnosno nekritičnim sljedbenicima zapadne dekadencije (Isto: 194–195). Zaključno, kao pjesnik, filozof i političar, Gotovac slobodu smatra najvećom vrijednošću, ističući da je slobodi kolektiva preduvjet osobna sloboda.

Treći koncept vrijedan analize u okviru ovoga istraživanja jest *zavičajna identifikacija*. Nekoliko je biografskih podataka koji Gotovca vežu s imotskim zavičajem. U Imotskome se rodio i proveo dio djetinjstva. U nedovoljno urbanome i pograničnome zavičaju, koji će dio djetinjstva smijeniti i bosanskohercegovačkim zavičajem²⁸⁰, Gotovac razvija toleranciju. Uz učiteljicu Netu, koja je bila muslimanka, na pisca je utjecao fra Stanko Romac koji mu je tijekom ratnoga razdoblja pobudio zanimanje za književnost. Raspravljao je s fratrom o Stendhalu, Tolstoju, Balzacu, Flaubertu, Matošu, Ujeviću (Zoričić 2022: 32). Prema Gotovčevu iskazu, jedan je tragični događaj vezan uz zavičaj. Po završetku rata Gotovčevi su roditelji

²⁷⁹ U knjizi *Moj slučaj* Gotovac će se, uvjetno rečeno, deklarirati kao nacionalist: „Jer ako je briga za vlastiti narod, za njegovu sudbinu, nacionalizam – onda ja jesam nacionalist! I smatram da je to jedino historijski opravdano stajalište danas – i kad se ne zastupa pluralizam: i do slobode u univerzalizmu put sada vodi samo preko slobode koju osiguravaju slobodni narodi! Kako naše doba na sve strane pokazuje“ (Zoričić 2022: 383).

²⁸⁰ U selu u Grabovci, u općini Proložac živi tri godine dok mu otac radi kao žandarmerijski namjesnik u Studenim Vrilima pokraj Posušja u Hercegovini, zatim se seli u Imotski pa u Prnjavor (BiH) da bi se opet vratio u Imotsku krajinu 1941., odnosno u Župu Biokovsku i Lovreć (Vuković, 2007: 212; 214).

osuđeni na višegodišnje kazne zatvora, a nakon izlaska iz zatvora slaba primanja natjerala su mu majku Anu da se i ona kriomice prihvati tada raširene imotske prakse švercanja duhana (Zoričić 2022: 23). Vilinska Imota u Gotovčevim je biografskim zapisima predstavljena kroz starije članove obitelji: „Po majci su naseljavali mali šumarak na Prisiki – selu na sjeverozapadu od Imotskoga, na granici Bosne i Dalmacije. Oni su sigurno Slaveni: neprestano okruženi Bogom, vilama i vukodlacima, strašilima. Vjeruju u zemlju, u dom, u putnike, spretni i naivni. Jednako pripadaju vidljivom i nevidljivom, s mnogim vraćanjima“ (Vuković, 2007: 213). Taj mitski doživljaj zavičaja odrazit će se i u stihovima.

Zavičajni motivi u pjesmi „Mogu samo nestati“ objavljenoj u zbirci *I biti opravdan* (1963: 37) ostvareni su kombinacijom motiva idealizirane prirode (mekoća trave, rosa sa seoskih kola, jutro na golom kamenu Zagore) i realističnijeg prikaza članova obitelji (majčine ruke svježije od zaklanih životinja i tijesta, glava mog djeda, ruka moje bake s krunicom). Zavičajna identifikacija počiva na uspomenama iz djetinjstva, jer je to razdoblje kada „Pripremaju se stvari koje je najteže srušiti“, kako stoji u pjesmi „Igračke svakog djeteta“ iz zbirke *Osjećanje mjesta* (1964: 16). Potonja zbirka možda najsnažnije od svih Gotovčevih potvrđuje ranije u disertaciji navedene koncepte „autentično stvorenih mjesta“ koja u pojedincu stvaraju trajne afektivne veze, odnosno „osjećaj mjesta“ (Relph 1976, Tuan 1987). Zavičaj se poistovjećuje s djetinjstvom; Zagora je u istoimenoj pjesmi (1964: 11–12) ocrтана kao idealizirani prostor djetinjstva koji daje osjećaj centra, stabilnosti, ukorijenjenosti:

*A ti moj najljepši prostor
posut igračkama s toliko uzdaha
[...]
Gdje dijete počinje tu lotalica završava.*

Dalje se zavičaj pokazuje kao istovremeno blizak i dalek; stalno je prisutna nostalgija za zavičajem, ali on je vječno prisutan, njegov je utisak iz najranijih dana neizbrisiv:

*Mi smo tvoji meteori što ožive na putu
Svugdje se prepoznaje tvoj kamen u nama.*

Slična je i ideja izražena i u kasnijoj zbirci *Zabranjena vječnost* (1987):

*Kamo god okrenem lice,
Okrenut sam Imotskom*

Riječima i sudbinom (Gotovac 1995: 230).

Zavičajna identifikacija ogledava se i u tome što barda hrvatske (i imotske) poezije Tina Ujevića označava kao „Narcis na mutnom hrvatskom zdencu“ (Vuković 2007: 216) te ga u pjesmama uvodi povremeno, opet kroz slike vilinske Imote:

*Pričaj. Učini razumljivim mjesečara nad Imotskim,
Likove koji snivaju u čarobnoj spilji riječi,
Jedan ispisani papirić, sveden na ponor,
U kojem se osjeća Tin i bura.*

Motiv mjesečara iz prethodne pjesme javlja se i u „Sjećanje se uči besmrtnosti“ (Isto: 217) koju posvećuje još jednom pjesničkome uzoru, Antunu Branku Šimiću:

*Nad Topanom još lebdi
Bijeli trag duše, hladna kovrdža...
Nikad dovoljno visokog spasa za mjesečara.*

Zavičaj je prostor (dječje) idealizacije, metafora hrvatskoga pjesništva (jer daje dvojicu poetskih velikana), ali i metafora hrvatstva, o čemu svjedoče stihovi iz pjesme „Na vratima svijeta“ iz zbirke *Sadržaj vjetra* objavljene politički značajne 1971. godine (Gotovac 1995: 217):

*Daleko je Imotski mjesto oporo
[...]
Oporo i daleko mjesto
Moj san što ga ne prekida nijedna oluja
Tu su otvorena vrata svijeta
Gdje su me zauvijek dočekale vječnost i Hrvatska.*

Kako je već rečeno, lik Vlade Gotovca nadraستا okvire imotskoga zavičaja, ali analizom odabranih stihova i korespondirajućih eseja (uz nekoliko biografskih bilješki) pokazuje se da su temelji ideja o toleranciji, slobodi i odnosu prema zajednici izgrađeni u pjesnikovu djetinjstvu i da je zavičaj jedan od lajtmotiva u zbirkama nastalima u višedesetljetnom Gotovčevu stvaranju.

17.4. Od tradicije do igre u stihovima Maka Dizdara

Te strasne lovce ulovih u nevidime konce ja kovač

Grubač

i vjerno upisah i smjerno narisah

u ove vele

u bijele

u kami

(Mak Dizdar, *Kameni spavač*, 1966)

Iako ne pripada prostoru imotsko-hercegovačkoga pograničja, koje predstavlja primarni fokus ove disertacije²⁸¹, Mak Dizdar²⁸² primjer je oblikovanja višestrukih identiteta i dvojnoga književnoga pripadanja: bosanskohercegovačkoj književnosti po provenijenciji, hrvatskoj književnosti po vlastitom javnom očitovanju, i to po izlasku sedme po redu zbirke *Kameni spavač* (Sarajevo, 1966). Kroz nekoliko narativa koji se mogu iščitati iz različitih Dizdarovih zbirki, a posebno u prethodno navedenoj, koja je ujedno i među najznačajnijim poslijeratnim zbirkama poezije u BiH, Dizdar potvrđuje javnosti poznatu metaforu Bosne kao mosta između Istoka i Zapada²⁸³. Višestruki će se identiteti ogledati ne samo u pjesnikovu izjašnjanju muslimanske konfesionalnosti, hrvatske nacionalnosti i komunističke političke opredijeljenosti²⁸⁴, već i na književnom polju; analiza odabranih stihova pokazat će kako se identitet gradi na trima podlogama: folklorističko-zavičajnoj, bogumilskoj i razini autorske

²⁸¹ Pjesnikov rodni grad Stolac te nekropola stećaka Radimlja kojom se inspirirao pri pisanju *Kamenoga spavača* ne spadaju pod uži koncept pograničja. Dizdar se ipak u temu rada uklapa u kontekstu propitkivanja koncepta identiteta, recepcijom u hrvatskoj književnosti, vezama s analiziranim piscima. Primjerice, uređuje časopis „Život“ s Veselkom Koromanom. Primjetne su i veze s hrvatskom književnošću općenito: zanimanjem za baštinu Dizdar se uklapa u pjesništvo krugovaške generacije, a prema Prosperovu Novaku (2004: 167) Dizdar je u zbirkama *Plivačica* (1954) i *Koljena za Madonu* (1963) ispisao bosansku varijantu erotske poezije Vesne Parun. Duraković (1979) nalazi paralele između Šimićeve percepcije svijeta i Dizdarovih stihova kao i Šimićev utjecaj u smislu metaforičkih i sintagmatskih spojeva. U interpretaciji pojedinih pjesama isti autor ističe također utjecaj Tina Ujevića i Miroslava Krleže.

²⁸² Uz bilješku 29 ovdje se može dodati i da je Mak Dizdar sastavio nekoliko antologija narodnog stvaralaštva i suvremene proze BiH te da su mu važnija djela: *Vidovopoljska noć* (1936), *Plivačica* (1954), *Povratak* (1958), *Okrutnosti kruga* (1960), *Koljena za Madonu* (1963), *Minijature* (1965), *Kameni spavač* (1966), *Ostrva* (1966), *Modra rijeka* (1971). Više o Dizdaru u: Duraković (1979), Dizdar (2007).

²⁸³ Czerwiński (2018: 18) ističe da se nakon Titova sukoba sa Sovjetskim savezom herojski ideologem koji se naslanja na hajdučku tradiciju zamjenjuje bogumilskim ideologemom, čiji je idejni začetnik Miroslav Krleža. Naime, službena conceptualizacija Jugoslavije bila je sve manje herojska, a sve više heretička, a Krleža će bogumile nazvati pretečama socijalizma koji su, prema Goldsteinu, negacija feudalne organizacije društva. Sinkretizam srpskog heroizma i hrvatskoga pacifizma pod okriljem bosanskih heretika reafirmirat će Bosnu kao most koji povezuje različite tradicije. Prema Czerwińskome, takav službeni narativ neće se ukorijeniti u hrvatskoj i srpskoj književnosti, više u bosanskoj, čega je primjer navedena Dizdarova zbirka.

²⁸⁴ Majo Dizdar (2007) piše kako ustaše kao odmazdu pjesniku koji se deklarira kao komunist i musliman (a bježi im u poštanskim kolima) odvođe baku i tetku u Jasenovac. U pjesmi „Vrata“ iz *Kamenog spavača* dotaknut će se obiteljske tragedije o kojoj nikad nije izravno pisao: „Ostavljam sestru i brata ostavljam oca i majku između zvijeri i ljudi / Da sebe budem našao u svom biću na putu svom stubu sjaja“.

rekreacije. Pritom se primjećuje dvostruki proces identifikacije: lokalno-regionalni i nadregionalni. Naime, formom i sadržajem pjesnik afirmira pripadnost Bosni kao duhovnome zavičaju utemeljenom i najslikovitije prikazanom u zbirci *Kameni spavač*, i to izričajem koji se nalazi na stećcima – nadgrobnim spomenicima iz bosanske bogumilske srednjovjekovne prošlosti²⁸⁵. Istodobno s takvim identitetskim afirmacijama odvija se i nadregionalni proces identifikacije bez obzira na prostor i vrijeme u vidu tematiziranja općih ljudskih problema i egzistencijalnih pitanja u konciznim epitafima. Iako je tijekom života bio percipiran kao „ponovni tvorac bosanskog jezika“, „stvarni pjesnik Bošnjaka i Bogumila“, „vrata Bosne“ (Dizdar 2007: 58), analiza njegova ukupnoga stvaralaštva pokazuje da je bogumilska tradicija početna motivacija, a ne okvir za pjesničko stvaranje. To potvrđuje Risto Trifković (1966: 504), osvrćući se na *Kamenoga spavača*:

Pa ipak, tek leksikom, pomalo egzotičnom i arhajskom, pjesnik se odužio lokalnom koloritu, sve ostalo je dato sa opšteljudskom sviješću, sa sviješću da je svim ljudima bol jednaka, da je svima smrt jednako neprihvatljiva. Bogumilska Bosna ovdje je samo praznina, samo polazište, ishodište je suvremenost, čovjek uopšte.

I drugi poznavatelji pjesnikova stvaralaštva dijele mišljenje da su Dizdarovi stihovi kombinacija lokalno-regionalnoga i univerzalnoga. Midhat Begić primijetit će kako Dizdar spaja narodno pjevanje s modernim pjesničkim i filozofskim spoznajama (Dizdar 1975: 7). Meša Selimović²⁸⁶ u Dizdarovoj poeziji prepoznaje nekoliko slojeva: nadrealistički, folklorni i bogumilski koji su potekli iz bogumilskih zapisa na stećcima, a u poeziji doživljavaju preobražaj, obojeni u osobnu poetsku boju. Selimović ističe da je Dizdar uspio uspostaviti „pravu, nenasilnu vezu“ s tradicijom spajajući stari izričaj i sadržaj s mišlju i osjećajem modernog čovjeka (Dizdar 2007: 171–172). Sličnog je stava i Enes Duraković (1979) koji razmatra idejni i stilski sloj cjelokupna Dizdarova stvaralaštva smještajući ga u okvir bosanskohercegovačkog književnog izričaja, ali i tražeći veze sa srpskim i hrvatskim pjesnicima.

Petrač (1999: 240) u Dizdarovoj poeziji naglašava spoj zavičajno-rodoljubnih tematskih jedinica, tipičnih za male književnosti, i univerzalne tematike ljudske egzistencije. Upravo u zavičajno-rodoljubnim tematskim jedinicama baštine bosanskohercegovačke prošlosti Petrač prepoznaje sličnost Dizdarova stvaranja i pjesničkih djela hrvatske književnosti koja su svjedočila samostojnost i identitet naroda.

²⁸⁵ Vidjeti bilješku 236.

²⁸⁶ Selimović je Dizdarov suvremenik. Njegov roman *Derviš i smrt* i Dizdarova zbirka *Kameni spavač* izlaze iste godine (1966). Sljedeće godine Selimović dobiva NIN-ovu, a Dizdar Zmajevu nagradu, što su dvije najveće nagrade za književnost u tadašnjoj državi.

Naglašavani koncepti „autentičnih mjesta“ i „osjećaja mjesta“ potvrdu nalaze i u pjesnikovu stvaralaštvu te stavu prema zavičaju. U tekstu o akademskom slikaru Branku Šotri, koji je ilustrirao Dizdarovu prvu knjigu *Vidovpoljska noć* (Sarajevo, 1936)²⁸⁷, pjesnik o rodnom gradu Stocu piše:

Mjesto, ma kakvo ono bilo i koliko, zvalo se ono selo ili kasaba ili grad. I uvijek kada se približavamo prvim kućama tog naselja, srce nam se steže, treperi, poigrava, malo od radosti a više od tuge i neke potajne praiskonske zebnje. Prepoznajući sokake i ulice, koje nam svaki put izgledaju nekako manje i minijaturnije, prepoznamo uvijek sebe, negdje zaturenog, odmaknutog nekako, dalekog i prepoznatljivog u isti čas. Za naše kratko trajanje tu svaki i najbeznačajniji kamen ima veliku, čak historijsku vrijednost! I što je stvarnost jednog urbanog kompleksa siromašnija, mašta povratnika ima mogućnost da dobije tim veća i snažnija krila (Dizdar 2007: 22).

Uz identitetsko poistovjećivanje s autentičnim mjestom, pjesnik će u jednom tekstu o stećcima naglasiti i poistovjećivanje s legendom:

Noću sam opkoljen zapisima sa margina starih knjiga čiji redovi vrište upitnicima apokalipse. U pohode mi tada dolazi spavač ispod kamena. Njegove blijede usne od miljevine otvaraju se da bi njegov nemušti jezik postao zvučan. U njemu prepoznajem sebe, ali još nisam siguran da sam na putu skidanja plašta sa ove tajne... (Dizdar Isto: 28).

U takvom oživljavanju legendi prepoznaje se folklorni sloj koji se nadograđuje općim identitetskim pitanjima.

Uz dosad višestruko spominjanu kategoriju zavičaja – kao bitne identitetske odrednice promatrane u djelima vezanima za područje Imotske krajine i zapadne Hercegovine – u poeziji Maka Dizdara ističu se još neke značajke kojima se prikazuje identitet onog dijela Hercegovine (i Bosne) koji svjedoči o prožimanju Istoka i Zapada na različitim razinama. Dakle, uz zavičaj potvrđuje se i kategorija vjere kao identitetska determinanta, ali ne u smislu konfesionalnoga određenja, već kroz značaj duhovnosti kao stalne ljudske determinante. Tako primjerice pjesma „Dan sedmi“ (Dizdar 1966: 10–11) objavljena u zbirci *Okrutnosti kruga* (Sarajevo, 1960) i *Ostrva* (Sarajevo, 1966) sadrži izravne reference na biblijsku priču o stvaranju čovjeka, a okosnica pjesme tipični su bogumilski dualizmi dobra i zla, svjetlosti i tame²⁸⁸. Na takvu bazu nadograđuje se samosvojan pjesnički glas koji izražava subverziju u pjesmi prethodno rečenoga:

Ovo je dobro veoma

²⁸⁷ O početnoj pjesnikovoj recepciji u bivšim jugoslavenskim republikama govori to da je zbog snažnog socijalnog naboja loše prihvaćena u Sarajevu ispočetka, što se mijenja nakon oduševljenih kritika iz Zagreba, Skoplja, Ljubljane, Novog Sada i Splita (Dizdar 2007: 142).

²⁸⁸ Duraković (1979: 52) ističe i dualistički doživljaj žene kao jednu od sličnosti između Ujevića i Dizdara, a općenito zaključuje da se u svakom Dizdarovu stihu očitava dualizam, od dijalektičkoga sudara suprotnosti u slikama socijalne podijeljenosti svijeta u prvoj zbirci *Vidovpoljska noć* do *Kamenog spavača* koji sažima sva ta dvojenja (Isto: 149–150).

I bi dan šesti

*A ja pogledah okolo po zemlji
I vidjeh gdje voda zemlju proždire
Gdje sunce vodu pije vidjeh
Gdje zemlja vatru bljuje
Vidjeh zvijer na zvijer ide
I čovjek čovjeku krv da proliva
Ja vidjeh zločin na sve strane
Ja vidjeh zločin koji ti stvori
Jer okusih plod od drveta znanja
Jer vidjeh oči mi se otvoriše
Pa zavriskah
Nije to dobro Nije to dobro Nije
Ovo tvoja zemlja
Dobra je samo za tvoje kamenje*

To bijaše dan sedmi Dan odmora.

Tipična biblijska referenca prisutna je i u pjesmi „Izgubljena“ iz zbirke ljubavnih pjesama *Koljena za Madonu* (Sarajevo, 1963) čiji je moto preuzet iz „Pjesme nad pjesmama“: „Ko je ona što se vidi kao zora, lijepa kao mjesec, čista kao sunce, strašna kao vojska sa zastavama?“. U zbirci se primjećuje sevdah islamskog korijena, istočnjački panteistički misticizam i erotski senzualizam, a Petrač (1999: 234; 236–237) izriče i tvrdnju da se Dizdar okrznuo o Ujevićeve zbirke *Lelek sebra* i *Kolajna*, dok u zbirci *Plivačica* (Sarajevo, 1958) primjećuje bliskost mediteranskih motiva s „Usnulim mladićem“ Vesne Parun.

U daljnjoj analizi fokus će biti na *Kamenom spavaču* kao zbirci u kojoj se najviše potvrđuju prethodne teze o postajanju različitih slojeva u Dizdarovim stihovima, odnosno pokazat će se kako je cijela zbirka primjer autorske rekreacije zapisa sa stećaka i iz dokumenata pri čemu se pjesnik poigrava narodnim i epigrafskim izričajem. Takav je izričaj po prirodi gnomski i reduciran, često arhaičan, što daje magijski prizvuk pjesmi. Primjerice, preuzimanje epigrafskoga izričaja očituje se u prvome stihu pjesme „Gorčin“ (Dizdar 1975: 97) koji glasi „Ase ležit“ u značenju „Ovdje leži“. Arhaičnost je postignuta uporabom aorista i imperfekta dalje u pjesmi, a ritmičnost izmjenom kratkih stihova. Bogumilski je utjecaj prisutan u uporabi antonima:

Žih

A smrt dozivah

Noć i dan

Međutim, pjesma poprima univerzalno značenje izjavom ljubavi i vjernosti umrloga vojnika Gorčina djevi Kosari koju su odveli u roblje. Vojnikovo ime može bitni je nadimak prema riječi *gorčine*, upotrijebljenoj kasnije u pjesmi, a kojom se sugerira teško stanje svih koji ratuju i koji gube voljene.

Dok se u prethodnoj pjesmi imitira stil zapisa na stećcima, pjesma „Zapis o lovu“ (Isto: 37) sadrži verbaliziranu sliku na stećku koji prikazuje scenu lova. Preuzeti su svi uobičajeni motivi: voda, lane, košuta, jelen, konjanik, stijena, lovci. Kao što je taj prizor zaustavljen u vremenu na stećku, tako je i ovaj zapis ovjekovječio jedan neponovljivi prizor. Univerzalnost se sugerira neodređenim zamjenicama i brojevima (neka, neko, jedna, jedan). U zvukovnome su sloju prisutne jezične igre, i to u uporabi figure aliteracije: „umornom moru“, „tavne trave“, „travne mreže“, „srne“ – „utrne“ – „ucrne“.

Pjesma „Zapis o štitu“ (Isto: 99) primjer je također motivskoga preuzimanja (štit je čest motiv na stećcima) i gnomskoga izričaja, krajnje reduciranoga:

Poiskah štit dobri da štiti me

Bacih ga potom dobrog jer

Tišti me.

Igrivost u zvukovnome sloju dodatno pojačava igra riječima „štit“, „štititi“, „tištiti“, dok su na značenjskome planu glagoli „štititi“ i „tištiti“ suprotstavljeni.

Nadalje, u pjesmi „Blago“ (Isto: 110) Dizdar poseže za figurom u kojoj se nadodaje izmišljeni prefiks koji skriva pravi smisao stiha, što je nekad raširena igra među pastirima, prisutna u nekim narodnim pjesmama, reaktualizirana u pojedinim avangardnim pokretima. Igrom skrivanja postiže se melodičnost i zagonetnost:

Liblaliga linelima

Lido liočilinjeg livilida

Lidražali lisi limi

Liod lioličiliju

Lidraliga.

Odbacivanjem repetitivnoga prefiksa, dolazi se do dvostiha u desetercu koji sadrži narodnu poslovicu „Blaga nema do očinjeg vida“ i ljubavnu izjavu „Draž a si mi od očiju draga“.

Igrivost je snažno izražena u brojalicama i brzalicama (na primjer „Zapis o petorici“, „Kolo bola“), a možda najviše u ciklusu *Slovo o slovu*, primjerice u pjesmi „Dvadeseto“ (Isto: 152):

Ooo

Ovo ov ovo os ovo ol

O oso o olo o ovo o ovos

Ovo solos ovo sovos ovo slovos

Sov o volos sol o lovos o sovol

O oi

oslovio ovolosi olosovi ovo slovo.

Analizom odabranih stihova potvrdile su se različite identitetske odrednice u smislu poetike: uz folklorno-zavičajnu i bogumilsku vidljiva je i umjetnička, autorska nadgradnja kao treća odrednica, što potvrđuje i sljedeća izjava Maka Dizdara: „Poetsko djelo je dakle jedina mogućna identifikacija stvaraoca, kao što je pisanje jedini mogući način njegovog življenja“ (Dizdar 2007: 170). Svojim cjelokupnim stvaralaštvom Dizdar se potvrđuje kao samosvojni pjesnički glas koji rekreira tradiciju u autorskoj igri na tematsko-motivskom i zvukovnome planu.

18. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA UZ TREĆE ISTRAŽIVAČKO RAZDOBLJE

Razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata do početka Domovinskoga rata u književnom je smislu obilježeno smjenom nekoliko paradigmi te se i u nacionalnoj književnosti i u odabranim tekstovima pokazao pluralizam u temama, idejama i stilu. Ipak, ne možemo govoriti o književnome razvoju na području razmatrane regije, već o supostojanju različitih matrica; od folklorističko-etnografske do (rane) postmodernističke. Posebnu skupinu čine autori s tzv. samorodnim poetikama (Petar Gudelj, Veselko Koroman, Lucijan Kordić, Mak Dizdar), kojima je i priklonjena posebna pozornost u ovome dijelu rada, a indikativno je da su takvi autori najuspjeliji u pjesničkome izričaju. Time se poezija još jednom potvrdila kao najpopularniji književni oblik imotsko-hercegovačke književne regije, što je dijelom i rezultat utjecaja narodne poezije, odnosno značajne uloge usmene književnosti.

Kao i u prethodnim razdobljima, uočena je povratna sprega u odnosu između književno-kulturalnih modela i (osobnoga i kolektivnoga) identiteta. Široko shvaćen odnos književnosti i zbilje razmatrao se u smislu utjecaja društveno-političkih okolnosti na odabrane tekstove kao i književno-kulturnoga (u nekim slučajevima i političkoga) djelovanja odabranih autora. Kad je riječ o utjecaju izvanknjiževnih okolnosti na književne, zaključilo se da se u dijelu tekstova vide ostaci utilitarizma, ali čak i oni autori od kojih bi se očekivao veći ideološki utjecaj (koji je pak ocrtan u njihovu publicističkom i/ili političkom djelovanju kao što je to slučaj primjerice Brune Bušića, Vlade Gotovca i Jure Galića) u književnim ostvarajima pokazuju tendenciju za (samo)analizu, toleranciju, pa čak i vizionarske ideje (potonje se odnosi na Gotovca i Bušića). Novina koju suvremeno doba donosi je i razvoj romana kao književne vrste te izravnije podrivanje diskursa moći u vidu parodije, ironije (primjerice Ivan Raos) i satire (Stjepan Čuić). Također, novina je i veći broj profesionalnih književnika te se ranije razmatrani koncept inteligencije ne može više promatrati u svojoj ulozi prosvjetitelja, ali može se govoriti o suvremenim etnografima i historiografima (Ivan Alilović), suvremenim komentatorima zbilje (fra Lucijan Kordić, Dinko Štambak, Vlado Gotovac), o samosvjesnim autorima koji se poigravaju tradicijom reaktualizirajući starije diskurse (u poeziji Petar Gudelj, Veselko Koroman i Mak Dizdar, a u prozi Ivan Ićan Ramljak) i na neotradicionalističkoj podlozi razmatraju zavičajna i egzistencijalna pitanja (Jure Ujević). Na tematsko-idejnom je planu ovo razdoblje obilježeno poslijeratnim naracijama, uključujući i one u (prisilnom ili odabranom) iseljeništvu, koje spaja lik suvremenoga intelektualca: samoaktivnoga, ponekad nesigurnoga i nedovoljno snažnoga da se odupre diskursima moći, s izraženom željom za osobnom i kolektivnom slobodom. Na stilskom planu, uočen je pluralizam i svojevrsni napredak, odnosno

slijeđenje aktualnih književnih struja u smislu dijaloga s tradicijom i prepoznavanja igrovnoga potencijala književnosti. U sadržaju i formi regionalna se književnost više nego u prethodnim razdobljima upisuje u nacionalne i šire obrasce, što potvrđuje prvu hipotezu. Nadalje, prikazale su se odabrane pogranične teme (primjerice doživljaj granice u književnim djelima, zatim specifične preokupacije žitelja ocrtanih u književnim likovima gastarbajtera, švercera, duhanara, pa i pikara) kao i potencijal pograničnoga područja (u kojem su odabrani autori najčešće proveli samo djetinjstvo) za (re)kreiranje novih mitova s autorskim intervencijama. Pogranična književnost u tom smislu obogaćuje kanonsku književnost, što potvrđuje i drugu hipotezu. Odnos lokalno – regionalno – nacionalno te periferno – matično revalorizira se, što se, između ostaloga, vidi u objavi antologija i biobibliografija u kojima se pokušava prikazati cjelokupnije hrvatsko književno stvaralaštvo. Revalorizacija se odvijala, kako je pokazano, i u smislu reintegracije ranije prešućivanih autora, što sve svjedoči o većemu otvaranju hrvatske književne scene. Posljednja se hipoteza odnosila na fluidnost identiteta te se može zaključiti da se u suvremeno doba s pravom govori o višestrukim identitetima uslijed učestalijih migracija, svjesnoga odabira osobnih identitetskih kategorija, a u književnome smislu uslijed autorskog kombiniranja različitih književnih obrazaca i žanrovske hibridizacije. Višestrukim je identitetima posvećeno sljedeće poglavlje koje sumira rekonstrukciju identiteta u književnim naracijama odabranih autora u svim trima istraživačkim razdobljima.

19. VIŠESTRUKI IDENTITETI

Metaforičnost, figura misli, dakle kao jedina moguća mjera u promatranju odnosa između regionalizma i nacionalne književne i kulturne baštine: kažem regija, a mislim Hrvatska.

(Ivica Matičević, *Književni regionalizam kao retorička figura ili kako preživjeti književnost rodnoga kraja*, 2019)

Konservativcima bio je odviše radikalna, liberalima previše natrujen socijalizmom; socijalistima je bio buržujski sentimentalac [...] Autoru će biti najveće zadovoljstvo, ako čitači shvate tajnu boli izopćenoga.

(Mate Ujević, *Mladost Tome Ivića*, 1928)

Na početku rada identitet je definiran kao sklisko tlo, odnosno kategorija u kojoj se isprepliće jezično, kulturno, političko, nacionalno, etničko, vjersko i dr. Iz sociološke perspektive, može se govoriti o „višestrukim društvenim identitetima“ Korunić (2005), i to na individualnoj i kolektivnoj razini. Na individualnoj razini nastaje horizontalna ili bočna identifikacija tijekom koje se pojedinac prepoznaje u više društveno jednakovrijednih uloga (npr. muškarac, otac, seljak, Imoćanin). Tijekom vertikalne identifikacije pojedinac izgrađuje identitete koji su u hijerarhijskoj uzajamnoj ovisnosti (npr. Imoćanin koji živi u Dalmaciji kao hrvatskoj regiji, pravaš po političkom uvjerenju, odnosno pripadnosti široj političkoj zajednici, Hrvat po nacionalnosti).

U skladu s navedenim, a imajući na umu da su individualne naracije u odabranim književnim tekstovima iz svih triju istraživačkih razdoblja isprepletene s kolektivnima, višestruki će se identiteti promotriti s fokusom na sljedeće: (1) odnos lokalno – regionalno – nacionalno motiviran vertikalnom identifikacijom; (2) prožimanje različitih društvenih identiteta motiviranih horizontalnom identifikacijom; (3) fragmentiranost identiteta kao postmodernu pojavu.

Kad je riječ o lokalnim, regionalnim i nacionalnim naracijama (književnima i izvanknjiževnima), promatrajući prostor zapadne Hercegovine, uviđa se njegov poseban status, posebno tijekom jugoslavenskoga razdoblja. Za komuniste unutar regionalnoga identiteta Hercegovine (koja postoji kao administrativna cjelina poslije Drugoga svjetskog rata, odnosno kao oblast, krug, srez itd.) postojao je lokalni identitet zapadne Hercegovine kao prostora s izrazitom hrvatskom nacionalnom većinom (Kamberović 2011: 559–560) koji karakterizira slaba pozicija Partije, prohrvatska orijentiranost, povezanost s Katoličkom crkvom, suradnja s neprijateljima tijekom rata, visoki stupanj iseljavanja i dr. Istim se karakteristikama opisuje

lokalno područje Imotske krajine, stereotipno shvaćene kao Radićeva i Pavelićeva kula. U regionalnom smislu, Krajina bi pripadala prostoru i mentalitetu Dalmatinske zagore te bi se upisivala u regionalno dalmatinski, nacionalno hrvatski, a civilizacijski (kao i prostor čitave Hrvatske) u dodir srednjoeuropskoga, mediteranskoga i jugoistočnoeuropskoga kruga. Ako prihvatimo one teorije kojima se prostor BiH upisuje u tri civilizacijska kruga: zapadnoeuropski, bizantski i islamski, postavljaju se pitanja: (1) o osjećanju i (književnom) izražavanju pripadnosti pojedinome krugu i bosanskohercegovačkom identitetu kao krovnome pojmu, s posebnim naglaskom na područje zapadne Hercegovine (2) o stupnju preplitanja i/ili međusobne isključivosti triju krugova. Analizom odabranih djela može se ustvrditi naglašavanje lokalnih identitetskih odrednica (imotskih i zapadnohercegovačkih) koje se miješaju s regionalnima (dalmatinskozagorskima i hercegovačkima) u svrhu reafirmacije nacionalnoga (hrvatskoga).

Takav zaključak može zvučati kontradiktorno, posebno kad je u pitanju razdoblje prve i druge Jugoslavije jer se tijekom jugoslavenskoga razdoblja svaki regionalizam iz hrvatske vizure doživljavao kao separatizam (Brešić 2019: 11). Teza Dubravka Jelčića (2004: 556) da se u Hrvatskoj regionalizam nikad nije javio kao organizirani književni pokret s centrifugalnim programom, koji bi zagovarao književnu dezintegraciju, već suprotno; regionalizam je polifoničnošću obogatio književnu produkciju u jezičnom, tematskom i estetskom smislu – pokazuje kako bi trebalo usmjeriti budući pristup proučavanja regionalizma. Integrirajući karakter naglašava i Vinko Brešić, i to u kontekstu novoga regionalizma kao pristupa proučavanju regionalizma u doba obilježeno globalizacijom, smjenom općih kulturnih paradigmi i životom u politički suverenoj državi. On tvrdi da je uvijek postojala međusobna povezanost hrvatskih regija i komunikacija unutar hrvatskoga nacionalnoga kulturnog prostora, zatim postojao je kontinuitet i korpus tekstova (2004: 110). Mislav Ježić (1992: 17; 22) također potvrđuje da u Hrvatskoj povijesne diobe krajeva ipak nisu zatrle duhovnu svijest o jedinstvu složenoga kulturnog bića, što potvrđuje književna i kulturna djelatnost Hrvata u svim regijama i u dijaspori, odnosno regionalni kulturni obrasci stoljećima su se razvijali u međusobnu intenzivnom doticaju.

Ipak, neki istraživači ističu da danas u hrvatskoj književnosti nije rijetkost da se omalovažavaju ili barem ne gledaju blagonaklono regionalne književne odrednice te se regionalizam (često) gleda kao provincijalizam²⁸⁹. Sablić Tomić (2019: 112) smatra da se

²⁸⁹ O tome na primjer govore: Bilosnić (2019), Sablić Tomić (2019), Pieniążek-Marković (2021). Potonja će upozoriti na različito vrednovanje uloge regionalizma na hrvatskom području, o čemu 1990-ih piše Joanna Rapacka. Ovisno o povijesnom trenutku i perspektivi, regionalizam se promatrao najčešće negativno.

današnji pristupi regionalizmu u književnom smislu kreću između dviju krajnosti: sumnjičavosti i bojazni da se ne bi ugrozile neke važnije razine identiteta te usidrenosti interesa pojedinca isključivo u regionalne i lokalne obzore. U kontekstu povećanja interesa za kategorijom mjesta i prostora, a što se vidi i po razvoju prostornih znanosti, primjerice humanističke geografije (Edward Relph i Yi Fu Tuan uzeti su kao indikativni primjeri u radu), primjećuje se i promjena stava prema temi regionalizma. Leszek Małczak (2021: 171) tvrdi da je u naše doba „s krizom velikih narativa došlo [je] i do krize nacije, a s nastankom Europske unije do slabljenja značenja nacionalnih država. U tom kontekstu donekle nestaju nekadašnje razlike, suprotstavljanje nacionalnog i regionalnog identiteta, velika disproporcija između njih, strah od regionalnog partikularizma koji tobože ugrožava centar i univerzalističke vrijednosti. Skloni smo smatrati kako ne postoji jedan nacionalni identitet isti za sve, već da je on likvidan, neodređen i da se sastoji od regionalnih identiteta“.

Iz perspektive istraživača i čitatelja 21. stoljeća, zanimljivo je da se puno ranije od znanstvenoga razmatranja kategorija mjesta, prostora i (novoga) regionalizma, autentičnim književnim i kulturnim praksama u svim trima istraživačkim razdobljima²⁹⁰ inzistiralo na lokalnim i regionalnim odrednicama kojima se potvrđivala pripadnost hrvatskoj matici, društvu, identitetu, odnosno lokalnost i regionalnost imale su integrirajući, a ne separatistički ili autonomaški karakter. Gledano iz današnje perspektive, ovakav pristup kojim se uvažavaju lokalne i regionalne specifičnosti (u književnom i izvanknjiževnom smislu) preduvjet je izgradnje modernoga pluralističkoga društva. U odabranim književnim djelima pak funkcija integriranja lokalnoga i regionalnoga u nacionalno bila je potvrđivanje pripadanja hrvatskoj državi, književnosti i kulturi: (1) od naglašavanja poslušnosti i sloge kao duhovnih vrijednosti u djelima imotskih i hercegovačkih fratara koji preporoditeljskim (a neki i političkim) djelovanjem nastoje pomoći priključenju Dalmacije i Hercegovine Hrvatskoj; (2) preko uporabe pučkoga diskursa i narodne epike koji rekreiraju nacionalne narative (primjerice u Kutlešinoj pjesmarici sastavljenoj na temelju iskaza imotskih i hercegovačkih guslara); (3) prikaza lokalnih i regionalnih običaja i tradicija dajući im nacionalni karakter (fra Silvestar Kutleša, Nikola Buconjić, Ivan Alilović); (4) uzdizanja lokalnih tradicija na razinu simbola (nacionalnoga) otpora i ljudske snalažljivosti (duhan kod Alilovića, prosjaštvo, gastarbajterstvo

²⁹⁰ Nacionalni korpus hrvatske književnosti stvara se u razdoblju preporoda i realizma koji je snažno regionalistički obojeno razdoblje. Atipičnost razvoja nekanonske književnosti koja dobrim dijelom uključuje ovdje analizirana djela potvrđuje se i u nastojanjima odabranih autora da obogate takav korpus lokalnim i regionalnim (ali i univerzalnim) temama, čime se produžava preporodna djelatnost.

i švercanje kod Ivana Raosa) do (5) dijaloga s tradicijom i lokalnom poviješću mitske Imote kao metafore hrvatstva u djelima Petra Gudelja.

U kontekstu pograničja, integrirajući karakter isticanja lokalnih i regionalnih odrednica motiviran je željom za brisanjem granice. Lokalno-regionalni narativi o granici kao umjetnoj tvorevini koja razdvaja isti nacionalni i duhovni zavičaj odražavaju se u ranije navedenoj izjavi koju Ivan Ićan Ramljak (1999: 16) stavlja u usta Ivanu, protagonistu novele *Prijelaz granice*: „ne postoji nikakav valjan razlog državnom granicom razdvojiti Imočane od Posušana, razdvojiti brata od brata, Hrvata od Hrvata“.

Budući da je identitet na rubnim područjima ugrožen²⁹¹, jača želja za njegovom potvrdom i odatle stalan naglasak na ekonomskoj zaostalosti, političkoj turbulentnosti, perifernosti, vjerskoj obojenosti, karakternoj snalažljivosti, zavičajnosti, tradiciji itd. Svi će se ti toposi u književnim tekstovima predstavljati s dozom mitomanije, ali i ironije, čime se opet potvrđuje teza o narativima i kontranarativima te o dinamičnosti i heterogenosti identiteta. Zajedničko je odabranim djelima da grade (književni) lik u skladu s pozitivno percipiranim vrijednostima doba u kojemu djela nastaju. Ovdje se može primijeniti na početku poglavlja spomenuta horizontalna i vertikalna osobna identifikacija. Tijekom austro-ugarskoga razdoblja reafirmirat će se: (1) lik poslušnoga, obiteljskoga, pobožnoga, tolerantnoga Hrvata katolika koji ne razmišlja o civilizacijskim krugovima, već autentičnim životnim iskustvom potvrđuje njihovo preplitanje i nastoji prenijeti i ostvariti navedene identitetske odrednice ne apstrahirajući ih (posebno se ovo odnosi na djela koja pišu franjevci i dijecezanski svećenici). Ovdje je don Ilija Ujević reprezentativan primjer vjerske snošljivosti i nezaziranja od „drugoga“ uz istodobno isticanje „svojega“, a fra Martin Mikulić primjer je spoja regionalnoga patriotizma te povezivanja s hrvatskim i europskim kulturnim tijekovima; (2) lik aktivnoga, hrabroga, pobunjenog Hrvata koji razmišlja u okviru kategorija nacije i vjere, pritom naglasak stavljajući na sve što je hrvatsko bilo u okviru samostalne hrvatske države, monarhije ili državne zajednice sa susjedima (što je karakteristika programatskih i političkih tekstova angažiranih pripadnika hrvatske inteligencije). Pritom se određene kategorije „drugoga“ ponekad i negiraju (don Ivo Prodan) ili prisvajaju (pitanje nacionalnosti pripadnika muslimanske vjeroispovijesti, primjerice kod Nikole Buconjića i Osman-Aziza). Zajednička odrednica jest *sloga* (u obitelji,

²⁹¹ Pavao Pavličić (2006) rubnim područjem smatra prostor cijele Hrvatske te hrvatsku književnost naziva graničnom zbog pozicije na dodiru dviju većih kulturnih i civilizacijskih cjelina. Odatle i česta tema obrane granice koja se javlja rano; navodi kao primjer *Vazetje Sigeta grada* Brne Karnarutića i *Opsidu sigecku* Petra Zrinskoga, a dodaje i da čak i kad granicu nije trebalo neposredno braniti, ona je bila dio identiteta i kulture. Boguska (2016) na temelju Pavličićeva teksta postavlja pitanje o postojanju hrvatskoga autonarativa u kojem se Hrvatska poistovjećuje s rubnim područjem pa se regionalizam pokazuje kao suvremeni nacionalni narativ.

crkvi, državi, sloga s pripadnicima druge vjeroispovijesti i etniciteta), kao i u različitim dozama iskazan *bunt* protiv onoga što bi tu slogu moglo ugroziti. Tijekom i između dvaju svjetskih ratova prisutan je manji stupanj idealizacije i mitizacije u dijelu tekstova te se izdvaja (3) lik liberalnijega, zapadnoeuropski orijentiranoga intelektualca koji je suočen s (po)ratnim strahotama na koje nema utjecaja, ali koji je, za razliku od većine žitelja uglavnom ruralnih sredina, upućen i (samo)svjestan te u tom duhu propitkuje tipične odrednice identiteta kao što su obitelj, nacija, vjera, domovina, tradicija. Pritom se ne deklarira jednoznačno (ako su deklariranja prisutna, onda su u nacionalno-političkom smislu vidljiva kolebanja između „čistoga“ hrvatstva i jugoslavenstva) proživljavajući ratne (Ivan Softa), ali i općeljudske egzistencijalne krize (primjerice u djelima Ilije Jakovljevića, Zvonimira Remete i Mate Ujevića). Za razliku od ovakvih tekstova kojima je zajednička tema *rasapa* (u obliku društvene kritike koja je nerijetko podrugljiva i cinička), u drugom dijelu tekstova naglasak je na *slozi* (iako manje nego u prvom istraživačkom razdoblju kad je sloga²⁹² lajtmotiv). Izražena je idealizacija i romantizacija (4) likova vezanih uz lokalno-regionalni prostor zavičaja i obrasce pučke kulture koji ujedno veličaju povijesno i nacionalno, ali tematiziraju i upotrebljavaju i ono što nije inherentno samo hrvatsko (primjerice guslarske pjesme u dobro receptiranoj Kutlešinoj pjesmarici). U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata u dijelu tekstova jača kontrahegemonija i poziv na samoaktivnost (5) suvremenoga intelektualca koji ostaje „pojedinačni slučaj“ (Vlado Gotovac, fra Lucijan Kordić). Ratne su naracije (Stjepan Čuić, Jure Galić, Ivan Raos, Bruno Bušić) prikazane iz vizure maloga i/ili nemoćnoga čovjeka, a odražavaju tada aktualne političke naracije i kontranaracije (ustaško-endehazijske, partizansko-narodnooslobodilačke, komunističko-jugoslavenske). U proznim tekstovima koji rat izravno ne tematiziraju izražena je egzistencijalna i psihološka motivacija (roman Veselka Koromana) pri čemu se identitet (6) nemoćnog i boležljivog intelektualca gradi kroz kategorije rodne kuće, djece i književnog stvaralaštva, kao i kroz (7) lik pikara (Ivan Raos). Zamjetno je reaktualiziranje mita i tradicije, odnosno neotradicionalistička podloga i moderna nadogradnja koja tradiciju štuje i (u različitoj dozi) propitkuje. U dijelu tekstova i dalje se njeguje folkloristički izričaj (Ivan Alilović), snažna je zavičajna identifikacija (Veselko Koroman, Petar Gudelj, fra Lucijan Kordić, Jure Ujević, Vlado Gotovac) te se u identitetskom smislu gradi (8) lik unutarnjeg i vanjskog emigranta, autsajdera, prognanika koji čezne za (stvarnim i imaginarnim) zavičajem. S druge strane, zavičaj se pogledava i izvana s dozom kritike i propitkivanja naučenih obrazaca (Dinko

²⁹² Sloga je riječ s narodnim prizvukom i u odabranim djelima tumačila se na više načina uvijek podrazumijevajući mirni otpor određenoj hegemoniji. Jović (2017: 53) primjećuje da se u retorici Slobodana Miloševića javlja ta riječ umjesto diskursa o bratstvu i jedinstvu.

Štambak, Ivan Ićan Ramljak, Ivan Raos), tradicija se stavlja u umjetničko-autorski kontekst, miješaju se različiti književni i kulturni utjecaji (Veselko Koroman, Petar Gudelj, Mak Dizdar). Dijelu je tekstova zajednička *igra* koju ne spominju svi izrijekom, ali se očituje na tematskom sloju (Ivan Ićan Ramljak, Dinko Štambak), idejnom sloju (igranje s poviješću kod Stjepana Čuića, igra kao metafora života u Ivana Raosa) i u stilskim postupcima (Mak Dizdar, fra Lucijan Kordić, Petar Gudelj, Veselko Koroman). Tako se dijelom afirmira (9) lik svojevrsnoga *homo ludensa*.

Budući da su likovi kao nositelji radnji (i ideja, stoga se ovo može primijeniti i na poeziju) predstavnici kolektiva, iz navedenoga je vidljivo ono što je najavljeno u poglavlju „Identitet kao sklisko tlo...” – da se osobni identitet prožima s kolektivnim, da se nacionalno (kao noviji koncept) prepliće s društveno-prostornim, vjerskim i kulturnim (kao starijim konceptima koji su služili za izražavanje identiteta prije oblikovanja nacija i/ili kad je nacionalno identificiranje bilo zabranjeno). Prožimanje je razumljivije ako identitet promatramo ne kao svojstvo, već kao proces, odnosno ne samo kao pripadnost, nego i praksu (van Dijk 2006: 104; 165). U objašnjavanju identiteta potrebno je stoga sagledati: (1) različite vrste pripadnosti koju pojedinac osjeća prema skupini, a skupina prema društvu; (2) osobne i društvene prakse u kojima se taj identitet izražava i potvrđuje. Pojedinac pripada različitim skupinama (sinkronijski i dijakronijski) i stoga ima višestruki identitet koji u različitom stupnju može izraziti, ponekad i nedosljedno i kontradiktorno. Uz ranije navedene književne naracije s fokusom na književni lik / tip identiteta koji se reaffirmira, o višestrukim se identitetima može i govoriti proučavajući lik i djelovanje pisca, barem u onoj mjeri u kojoj je to važno za okvir književno-kulturnog djelovanja. Indikativan je primjer Mate Ujevića koji pripada drugome i trećemu istraživačkome razdoblju, a koji se ne svrstava izravno ni u jedan ideološki krug (dapače, za konzervativce je previše liberalan, za liberalce konzervativan, za socijaliste je buržuj), a pripada mnogima²⁹³. Pripadnik je hrvatskoga katoličkog pokreta, bez izravne političke aktivnosti slijedi program Radićeve Hrvatske seljačke stranke, pripada krugu filologa, književnika i leksikografa, idealist je i pacifist koji se zalaže za tendencioznu literaturu koja bi propagirala duhovne vrijednosti, a u isto vrijeme tu tradiciju za koju se zalaže i na temelju koje gradi svoj roman on ironizira ili se od nje distancira u analiziranome romanu. Ako roman *Mladost Tome Ivića* promatramo kao autobiografski ili čak kao romansiranu autobiografiju, jasno je da se autor zrcali u Tomi Iviću kojega sredina također ne prihvaća zbog nemogućnosti

²⁹³ U ovome kontekstu ideologija nema negativan predznak, već se razumije kao mentalni okvir koji pojedinac i društvo razvijaju kako bi shvatili kako društvo funkcionira i kako bi uredili društvene prakse. U tom smislu ideologija određuje identitet i interese pojedinca i skupine. O teoriji takve ideologije vidjeti van Dijk (2006).

uklapanja u postojeće okvire, odnosno zbog nemogućnosti svođenja njegova identiteta pod jedan nazivnik.

Nadalje, o višestrukim se identitetima može zaključiti i na temelju već naglašene dvostruke pripadnost bosanskohercegovačke, a time i hercegovačke književnosti, što se na odabranim djelima (uzevši u obzir kriterije odabira pisaca navedene na početku disertacije) ne može razmatrati na jednak način kao što se analizira stvaralaštvo „nesvrstanih“ pisaca poput Ive Andrića ili Meše Selimovića. Višestrukost identiteta donekle je bilo moguće analizirati na primjeru Osman-Aziza i Maka Dizdara, a najviše je ona vidljiva u prožimanju imotskoga (hrvatskoga) i hercegovačkoga zavičaja. Zapadnohercegovački zavičaj nalikuje imotskome (a dalmatinskozagorski hercegovačkome) po geomorfološkim karakteristikama koje su kroz prošlost utjecale na sporiji razvoj i izoliranost, dva područja spaja rijeka Vrljika i Imotsko-bekijsko polje, zajednička prošlost, stereotipi, sličan mentalitet, životni stil, politička naginjanja. Kako je u radu prikazano, prisutne su i povijesne veze s imotskim i makarskim franjevcima, kontakti s hrvatskim književnicima i inteligencijom. S druge strane, zapadna je Hercegovina dio šire hercegovačke regije, a ova dio današnje federacije. Hrvatski književnici nisu stvarali ni živjeli neovisno o književnicima drugih opredjeljenja ni izolirani od „duha zajedničkoga prostora“, primjer čega je Mostar kao izvor „zublje narodne svijesti hrvatske“, koji pak daje jednoga Aleksu Šantića, Srbina kojega bi se moglo identificirati i kao pisca muslimanskog kulturnog kruga²⁹⁴. Navodeći samo neke primjere kao što su (1) tematsko-motivska, idejna i zvukovna sličnost narodne epike i pučkog izričaja hrvatskih i srpskih pisaca (herojsko-mitska matrica pisaca prvog razmatranog razdoblja, ali i kasnije u djelima fra Silvestra Kutleše i Martina Sulića, zatim narodni guslari u Kutleše); (2) isticanje hrvatsko-muslimanske suradnje u pisaca mostarskoga književnoga kruga (Osman-Aziz, a Nikola Buconjić bosanskohercegovačke muslimane u svojem epu naziva istokrvnom braćom); (3) motiv slušanja mostarskih sevdalinki u Šimićevim zavičajnim pjesmama, stećci i bogumilska tradicija prisutni u folklornom i motivskom sloju (osim u Maka Dizdara, također i u analiziranoj Raosovoj drami, zatim u propovijedi don Pavla iz *Prosjaka i sinova* s izraženim dualizmom dobra i zla, raja i pakla, bogumilska pozadina pjesništva Koromana i Gudelja) – ne može se zanemariti utjecaj sveukupne bosanskohercegovačke klime i njeno prožimanje u književnim djelima s (pre)naglašenom hrvatskom tradicijom, čak i u užem pojasu prohrvatske (i katoličke) zapadne Hercegovine i Imotske krajine.

²⁹⁴ O tome piše i Ivanković (2012: 147) uz to dodajući da bi sličnom analogijom mogli biti smatrani hrvatskim pjesnicima Musa Ćazim Ćatić ili Salih Alić koji su bliži Matošu i Ujeviću nego pjesnicima islamskoga kulturnog kruga iz kojega potječu.

Konačno, o višestrukim se identitetima može govoriti u kontekstu postmodernoga shvaćanja identiteta kao fragmentiranoga, odnosno subjekta kao decentraliziranoga. S porastom mobilnosti koju je omogućio tehnički i tehnološki razvoj, s porastom globalizacijskih procesa i kapitalističke ekonomije identitet se otklanja od norme: „[...] postmoderni identiteti bježe od fiksacije i utemeljenja, pribjegavaju strategiji konstantne mobilnosti i izmicanja hegemonijskim praksama usredištenja“ (Molvarec 2017: 69). Iako su hibridni, nomadski, promjenjivi i fragmentirani identiteti pojava novijega datuma i stoga pogodniji za analizu tekstova koji ne spadaju u definirani vremenski okvir istraživanja, u radu se višestrukost identiteta pod utjecajem mobilnosti promatrala u unutrašnjim (e)migracijama i izmeđenosti Petra Gudelja i Veselka Koromana. Ovdje se mogu pridodati i naracije svjetskoga putnika, „čovjeka mjesta“ Dinka Štambaka koje ističu pluralitet svih njegovih (stvarnih i imaginarnih) prostora.

20. ZAKLJUČAK

Granica je geografski, političko-administrativni i mentalni konstrukt koji se u ovom istraživanju pokazao kao dvostruko mitski: hrvatsku autonaraciju o predziđu kršćanstva i bosanskohercegovačku o mostu Istoka i Zapada dopunjava lokalno-regionalna autonaracija o umjetno stvorenoj granici imotsko-zapadnohercegovačkoga područja. Stoga je u istraživanju najveća pažnja posvećena lokalnim naracijama Imotskoga i zapadne Hercegovine, a pridodane su naracije regionalnih područja te nacionalne naracije koje su u lokalnima i regionalnima imale odraz. Imotsko-hercegovačka regija promatrana je kao povijesno-geografski uvjetovan prostor specifičnoga karaktera, ali i književno-kulturni prostor u čijem formiranju sudjeluju pripadnici različitih skupina: naglasak je bio na ulozi inteligencije četiriju slojeva (redovničke, prosvjetarske, radničke, književno-kulturno-novinarske) koji svojim aktivnim sudjelovanjem na području široko shvaćene književnosti, kulture, politike sudjeluju u konstrukciji teksta. Takav je tekst, ovisno o književnim i izvanknjiževnim činjenicama, bio žanrovski, tematski i stilski raznolik, s različitim funkcijama. Promatralo se kako su i na kojim kategorijama autori, kao pripadnici ne samo književne scene, već i kao pripadnici raznih društvenih skupina, kreirali identitet (osobni i književni) u odnosu na kolektivni identitet. Posebna je pažnja posvećena manje poznatim autorima. Pisci su odabrani prema kriterijima definiranim na početku disertacije, a tijekom istraživanja ispostavilo se da zbog čestog iseljavanja iz zavičaja motiviranog obično izvanknjiževnim činjenicama nije moguće ograničiti se na one pisce koji su većinu života proveli u pograničju²⁹⁵. Tako je primjerice analiziran dio stvaralaštva Vlade Gotovca koji je u Imotskome proveo samo dio djetinjstva, ali s njim ostao vezan, što se vidi u tematskom i idejnom sloju odabranih tekstova. Uz činjenicu o međusobnom utjecaju i suradnji pisaca koji su na bilo koji način vezani s pograničnim naracijama, odlučilo se promatrati ne samo uži imotsko-zapadnohercegovački pogranični pojas, već i one naracije koje se na pograničju održavaju, a impuls su im druga hercegovačka mjesta poput Duvna (Tomislavgrada) i Radimlje kod Stoca.

²⁹⁵ Kao i svaka selekcija, i ova vezana uz odabir predmetnih pisaca uvjetna je. Nepotpun je i prilog s popisom pisaca koji su vezani uz hrvatsko-hercegovačko pograničje u širem smislu, a koji se nalazi na kraju rada. U tom kontekstu dodajemo kako Mario Kolar (2019: 86) predlaže terenska istraživanja na kojima bi se popisali svi pisci i djela iz pojedine regije te izdvojili oni koji su od posebne važnosti kako bi se dobio potpun uvid u korpus hrvatske književnosti na temelju kojega bi se napisala prava i potpuna povijest hrvatske književnosti. Predloženi je model motiviran manjkavošću dosadašnjih književnopovijesnih istraživanja koja izostavljaju određene korpuse (primjerice književnost na nestandardnim varijetetima, izvandomovinsku književnost, književnost tzv. duhovnoga nadahnuća te – ovdje posebno važno – djela pisaca prešućenih iz izvanknjiževnih razloga).

Analiza odabranih tekstova potvrdila je djelomično ili u potpunosti sve tri početno postavljene hipoteze. Prva se hipoteza odnosila na praćenje kontinuiteta cjelokupnosti hrvatske književnosti u temama, književnim pravcima, stilovima, strujama. Predmetna književnost svoje zaostajanje u praćenju dominantnih struja opravdava izvanknjiževnim činjenicama, a vidljivo je sve manje zaostajanje s približavanjem završnim godinama istraživanja. Naglašen je netipičan razvoj kanonske i predmetne književnosti, a lokalne i regionalne naracije su se pokazale često isprepletene s nacionalnima. Dio se predmetnih pisaca uzdigao iznad pokrajinskih i regionalnih okvira, iako nisu svi još potpuno integrirani u hrvatsku književnost kao sustav. Potpuno je potvrđena druga hipoteza o posebnosti pogranične književnosti, o njezinim lokalnim naracijama i višestrukim identitetima. Na nju se nadovezuje treća hipoteza o identitetu kao skliskom tlu zbog sklonosti prema pojednostavljivanju i homogenizaciji apstraktnih pojmova. Potvrdilo se postojanje višestrukih identiteta: (1) u prožimanju lokalnih, regionalnih i nacionalnih naracija motiviranim tzv. vertikalnom identifikacijom; (2) u prožimanju različitih društvenih identiteta motiviranih tzv. horizontalnom identifikacijom.

Potvrđeni su višestruki književni identiteti (različite poetike) i osobni identiteti (biografija autora u koju se ulazilo s oprezom u svjetlu političko-društvene zbilje) koji korespondiraju s različitim naracijama. Zaključeno je da se individualne i kolektivne naracije isprepliću, da lokalne i regionalne naracije često odražavaju nacionalno-etničke i da imaju integrirajući karakter (npr. naracije o umjetnoj granici i duhanu). U nekoliko se slučajeva potvrdila fragmentiranost identiteta kao gotovo postmoderna pojava, odnosno kao posljedica suvremenih migracija (Petar Gudelj, Veselko Koroman, Dinko Štambak).

Vraćajući se na naracije u samim tekstovima, zaključeno je da se ideje o identitetu kao heterogenom i likvidnom mogu primijeniti čak i na narative o istim, dominantnim temama. Tako se razlike primjećuju u predstavljanju sljedećih osam dominantnih narativa/tema.

Prvi je narativ o *jeziku*. U različitim razdobljima njeguje se lokalni izričaj: lokalni idiom kod don Ilije Ujevića ili fra Martina Mikulića, kasnije autentični dijalozi u Ivana Raosa, Ivana Ićana Ramljaka i Dinka Štambaka, u manjem dijelu tekstova ikavski govor, arhaizmi, dijalektizmi, u dijelu stihova Petra Gudelja, Veselka Koromana i Maka Dizdara gnomski i reducirani izričaj pod utjecajem narodne epike, u rano postmodernom doba dijalog s tradicijom kroz jezične igre bazirane na intertekstu i citatnosti. Međutim, paralelno s tim narativom postoji i onaj o zajedničkoj kulturnoj i političkoj budućnosti južnih Slavena na temelju srodnih jezika koje upotrebljavaju, kao i kontrarnarativ kojim se inteligencija usprkos jezičnoj srodnosti zalaže isključivo za hrvatsku suverenost. Zatim postoji narativ o glagoljici kao prvome pismu kojim su Hrvati zapisivali svoj materinji jezik i koje svjedoči o hrvatskoj posebnosti (don Ivo Prodan,

pop glagoljaš don Ilija Ujević) te kontrarnativ prema kojemu se u uporabi glagoljičkoga pisma iščitava utjecaj bizantske kulture, što je za dio pripadnika (u pograničnom području raširenoga) ustaškoga pokreta neprihvatljivo.

Drugi je narativ o *domoljublju*, a izražen je u domovinskih pjesnika, izmeđunika i emigranata u tematsko-motivskome i idejnom sloju, pri čemu se domovina otkriva kao duhovni zavičaj kojemu su granice često šire od danas službeno prihvaćenih. Tako dio inteligencije domovinom poima i teritorij BiH (primjerice „velikohrvatska politika“ don Ive Prodana), drugi dio Hercegovinu smatra hrvatskom, a treći njeguje lokalne naracije o istokrvnosti mitske Imote i zapadne Hercegovine (Petar Gudelj i Ivan Ićan Ramljak). Uz to, prisutan je narativ o istokrvnoj braći muslimanima (primjerice kod Nikole Buconjića).

Treći narativ usko vezan uz domoljublje jest onaj o *slozi* koja se, ovisno o političkim prilikama i stupnju političkoga angažmana, poima kao sloga hrvatskoga naroda, pravaška sloga (don Ivo Prodan), sloga južnih Slavena (fra Josip Vergilije Perić), hrvatsko-srpska suradnja (posebno na kulturnom polju kod Perića), sloga pobožnoga puka (svi franjevci iz prvoga istraživačkoga razdoblja, don Ilija Ujević), hrvatsko-muslimanska sloga (Osman-Aziz, Nikola Buconjić).

Četvrti je narativ o *vjeri* koja je shvaćena u užem smislu u dijelu tekstova i u djelovanju ponajprije franjevac, ali i nekih dijecezanskih svećenika (katoličanstvo, vjernost Rimu koja je opet izražena u različitim stupnjevima, o čemu svjedoči i danas aktualni sukob franjevac i svećenika oko podjele župa, a koji je imao utjecaja na kulturni razvoj Hercegovine). U dijelu tekstova vjera je shvaćena šire kao njegovanje duhovnih vrijednosti s naglaskom na poslušnost, uzornost, solidarnost, moral, vjersku snošljivost (don Ilija Ujević), a ističe se i umjereni kontrarnativ kojim se vjera propitkuje, i to uslijed vrtloga Drugog svjetskog rata i razvoja modernoga intelektualca koji vjeru smatra preduvjetom za razvoj morala samo kod neobrazovanog puka (primjerice u Ivana Softe, dok se redefinicije vjerskih uvjerenja vide u nizu tekstova, uključujući one Antuna Branka Šimića, Tina i Mate Ujevića, Ilije Jakovljevića, Zvonimira Remete, Ivana Raosa, Vlade Gotovca). Prisutan je i snažniji kontrarnativ koji potpuno negira vjeru pod utjecajem komunističkih i narodnooslobodilačkih ideja, kad Partija postaje preduvjet za razvoj morala (Jure Galić, Stjepan Čuić). Narativi o drugim vjerama također su vidljivi u odabranim tekstovima i razlikuju se: od tolerantnih franjevačkih narativa, narativa o hrvatsko-muslimanskoj suradnji (Nikola Buconjić) do umjerenih muslimanskih kontrarnativa (Ilija Jakovljević i – zanimljivo – Nikola Buconjić) i bogumilskih narativa (Mak Dizdar). Zatim u dijelu tekstova vjera se shvaća preko kategorije narodnosti, a potom i nacije (fra Silvestar Kutleša, Nikola Buconjić, zatim kod Jakovljevića, ali samo u slučaju Hrvata i

Srba, muslimani se i dalje nacionalno ne raspoznaju) ili pak suprotno, nacionalna se jasno odjeljuje od vjerske identifikacije (Osman-Aziz u slučaju muslimana, a kod don Ive Prodana Srbi se priznaju samo u vjerskom, ali ne i u nacionalnome smislu).

Slično kao narativ o vjeri, mijenja se i narativ o *obitelji* kao petoj kategoriji. U ranijim razdobljima obitelj je shvaćena s tradicionalno podijeljenim ulogama, naglašeno je poštivanje reda i zajednice (patrijarhalni pogledi u lirici i etnografskom djelu Nikole Buconjića), nakon čega slijedi raspad u romanima nakon Prvog svjetskog rata, natruhe feminizma kod don Ilije Ujevića, jače adresiranje obiteljskoga nasilja i pojave ženske emancipacije kod Ivana Softe, snažni ženski glasovi kod Zvonimira Remete.

Šesti je narativ o *tradiciji*. Ona se strogo poštuje, a u kasnijim razdobljima propitkuje i revalorizira. U dijelu tekstova tradicija je temelj identiteta, stvaraju se mitovi o narodnoj duši, narodnoj mudrosti (don Ilija Ujević, fra Martin Mikulić, Osman-Aziz), imitira se narodna epika (Martin Sulić, Nikola Buconjić), pišu se etnografska djela o životu i običajima, tradiciji i baštini analiziranih mikroregija (fra Silvestar Kutleša, Nikola Buconjić, Ivan Alilović), kao i zbirke i antologije usmene književnosti (fra Silvestar Kutleša, Mate Ujević, Petar Gudelj), antologije i biobibliografije hrvatskih pisaca (Ivan Alilović, Veselko Koroman). Zamjetna je neotradicionalistička tematsko-motivska i stilska podloga (Jure Ujević), dijalog s tradicijom u vidu kreiranja mitova (Petar Gudelj, a Vlado Gotovac u smislu idealizacije zavičaja iz djetinjstva) i jezičnih igara (Mak Dizdar). Prisutni su i kontranarativi u obliku kritike tradicionalnih muslimana (Osman-Aziz), distanciranoga pogleda na tradiciju (Mate Ujević propitkuje tradicionalne obrasce ponašanja u svom romanu koji opet ima tradicijski intertekst, slično je i u pripovijetkama Ivana Ićana Ramljaka, a pogled izvana na tradiciju zavičaja prisutan je i u naracijama u egzilu Dinka Štambaka i fra Lucijana Kordića).

Narativi o *zavičaju* kao sedmoj kategoriji sličniji su, variraju tek od percepcije zavičaja kao imaginarnoga idealiziranoga prostora (najčešće kreiranoga još u djetinjstvu) do prikaza teškoga života u zavičaju (primjerice surova stvarnost hercegovačkoga sela kod Petra Bakule), ali opet s naglaskom na posjedovanje duhovnih nauštrb materijalnih vrijednosti (primjerice kod fra Lucijana Kordića). Zavičaj je često poosobljen (Antun Branko Šimić, Veselko Koroman), mitiziran (Petar Gudelj), širi se na pojam duhovnoga zavičaja (Tin Ujević).

Posljednji je narativ o *ličnosti*, odnosno o spremnosti na stalnu životnu borbu uslijed života na periferiji – imotskoj, hercegovačkoj, dalmatinskoj, hrvatskoj. Izražen je u svim razdobljima, a posebno nakon Prvog i Drugog svjetskog rata (ponos u danima „jada i glada“ u Ivana Softe i Ilije Jakovljevića, „liskaluk“, odnosno dovitljivost u Jakovljevića, snalažljivost u Ivana Raosa). Paralelno postoji i kontranarativ o osviještenom, ali i donekle izbeumljenom i

nemoćnom pacifistički i idealistički nastrojenom intelektualcu (lik Marijana iz romana Ilije Jakovljevića, lik Tome iz romana Mate Ujevića, lik Petra iz drame Ivana Raosa).

U odabranim djelima pokazalo se da je identitet kompleksna kategorija čak i na području koje je jezično, nacionalno-etnički i vjerski poprilično homogeno u svim trima istraživačkim razdobljima i za koje se moglo pretpostaviti da će biti homogenije i u smislu kulturnoga, duhovnoga identiteta, mentaliteta. Identitet se pokazao kompleksnim čak i kad je u pitanju slučaj pojedinih poetika, tematsko-motivskoga i stilskoga sloja, a posebno kad je riječ o idejnome sloju predstavljenom u književnom stvaralaštvu pojedinih autora. Primjer su Nikola Buconjić i Mate Ujević. Buconjić inzistira na prikazu života i običaja Hrvata katolika u zapadnoj Hercegovini, a u isto vrijeme u stihovima zagovara hrvatsko-muslimansku suradnju nazivajući muslimane istokrvnom braćom. Donosi muslimanski (kontra)narativ o bitci na Krbvskom polju gdje se tema hrvatsko-turskoga sukoba javlja kao novi oblik Marulićeve „suprotive“. Potaknut mostarskim književnim krugom i pravaškim idejama o sjedinjenu BiH s hrvatskim zemljama, Buconjić kao izrazito rodoljubni pjesnik svojim zavičajem smatra jednako Hercegovinu i sve regije današnje Hrvatske. Jednakim žarom piše austrijski narativ (ep o Franji Josipu) videći hrvatsku budućnost pod okriljem Monarhije, ali isto tako prisutan je snažan austrijski kontranarativ (ep o Zrinskome i Frankopanu).

Mate Ujević također je primjer višestrukih društvenih identiteta. Iz njegovih publicističkih radova i jedinoga romana primijećeno je da se, kao intelektualac, pisac i njegov *alter ego* Toma nije uklapao u tadašnje identitetske kategorije (konzervativci, liberali, socijalisti, buržuji) niti je isključivo prihvaćao jednu od političkih struja (pravaška, protuaustrijska, protumađarska, jugoslavenska, prosrpska, konfederalna i dr.). U svojevrsnoj romansiranoj autobiografiji ili autobiografskome romanu *Mladost Tome Ivića* protagonist se identificira tek kao kršćanski humanist. Pacifizam i idealizam jedine su kategorije kojima bi se mogao opisati Tomin autsajderski identitet.

Zaključno je utvrđeno da se svojim perifernim položajem motiviranim geografskim koordinatama promatrano područje upisuje u hrvatsku autonaraciju koju spominju Pavao Pavličić (2006) i Anna Boguska (2016), a kojom se područje cijele današnje Republike Hrvatske može promatrati kao rubno. Time lokalne, regionalne i pogranične naracije prate nacionalne. U književnom je smislu, ali i općenito, vrijedno istraživati pojam perifernosti, ne kako bi se prednosti i nedostaci takvog položaja mitizirali rekreirajući neke nove identitetske naracije kojima u 21. stoljeću nema mjesta, već kako bi se svjesni istovremenoga prožimanja i međusobnih razlika (pa i specifičnog životnog stila) osposobili za „jedinstvo u raznolikosti“. Drugi je razlog, a time i korist ovakvih istraživanja, spoznati koliko je književnost malih autora

raznovrsna i autentična, koliku je ulogu odigrao književni, kulturni i publicistički rad pisaca od kojih većina nije u kanonu hrvatske književnosti i/ili su (bili) prešućivani i marginalizirani. Istraživačima i čitateljima 21. stoljeća obilježenog digitalizacijom i globalizacijom nije stran pojam višestrukih identiteta kao i multikulturalnosti i tolerancije kao preduvjeta za jedini održiv identitet u budućnosti. Time ova tema nadilazi definirani okvir i metodologije, ali univerzalnu je notu vrijedno istaknuti: tijekom istraživanja autorica je rada propitkivala i vlastite naracije potekle iz zavičaja revalorizirajući njihov značaj i redefinirajući svoje identitete, zaključivši da su predstavljene književne naracije – u usporedbi s izvanknjiževnima koje su također donekle u radu zastupljene (s naglaskom na političke) – autentičnije, humanije, promišljenije i više vizionarske. Time književnost (opet) potvrđuje svoj potencijal u duhu *prodesse et delectare* – da zabavi i pouči, da ponuka na promišljanje, promjenu i (re)kreaciju.

21. OGRANIČENJA U ISTRAŽIVANJU I ZAVRŠNE PRIMJEDBE

Uz neizbježni faktor selekcije kojim su izostavljena ona djela koja su se tijekom istraživanja nedovoljno uklapala u temu, ograničenja su bila prisutna i u vidu nekategorizirane građe u samostanskim zbirka kao i uništene, zagubljene ili oštećene građe koju sveučilišne knjižnice nisu mogle ustupiti, zatim građe koju su sami autori uništili kao i one razasute u starijim i teško dostupnim književnim listovima. Građa koju se uspjelo prikupiti na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine (uz klasične posjete kulturnim i knjižnim institucijama kao i antikvarijatima dobar dio građe prikupljen je digitalnim kanalima i/ili kontaktima, odnosno iz kućnih biblioteka²⁹⁶) ne uključuje cjelokupan korpus tekstova koji bi se u okviru zadane teme mogli obrađivati, već predstavlja pokušaj kronološkoga prikaza onih djela koja se prema kriterijima objašnjenima na početku disertacije uklapaju u temu, a izašla su iz pera pisaca među kojima je bilo moguće tražiti dijakronijske i sinkronijske veze. Analogno tome treba promatrati i nepotpuni popis književnika s imotskoga i/ili hercegovačkoga područja koji se nalazi u prilogu.

Buduća istraživanja mogla bi se orijentirati na područje sjeverne, istočne i južne Hercegovine kojemu nije pridodana dovoljna pozornost jer je fokus bio hercegovačko pograničje s Imotskom krajinom, odnosno zapadna Hercegovina. Također, odabirom neke od *stricte* književnih metodologija mogla bi se revalorizirati djela ovdje obrađenih, ali i drugih autora s popisa. Nakana je autorice motivirati na revalorizaciju i reinterpretaciju napose djela manje poznatih autora kao i onih koji su iz izvanknjiževnih razloga prešućivani i marginalizirani, a dio je njihovih tekstova doživio pretisak nakon hrvatskoga osamostaljivanja. U budućim istraživanjima autorica će obraditi kronološki sljedeće razdoblje od početka Domovinskoga rata do današnjih dana u skladu sa zadanim kriterijima pri tom naglasak stavljaćući na dio autora iz trećega istraživačkoga razdoblja koji stvaraju u navedenom vremenskom okviru, ali i dio novih, postmodernih autora. Također, nakana je autorice istražiti stvaralaštvo spisateljica s razmatranoga područja koje u ovome radu nisu zastupljene. Toj temi trebalo bi pristupiti također interdisciplinarno te vidjeti koliko se malobrojni i marginalizirani ženski glasovi upisuju u (auto)naracije s periferije.

²⁹⁶ Posebnu zahvalnost autorica duguje profesoru Boži Ujeviću, ravnatelju OŠ Kamen – Šine iz Splita, na ustupanju vrijednih materijala povezanih s djelovanjem don Ilije Ujevića.

22. PRILOG: POPIS ODABRANIH PISACA²⁹⁷

- fra Anđeo Kraljević (Široki Brijeg, 1807. – Konjic, 1879.)
fra Petar Bakula stariji (Batin kraj Posušja, 1816. – Mostar, 1873.)
fra Grgo Martić (Posušje, 1822. – Kreševo, 1905.)
don Mihovil Pavlinović (Podgora, 1831. – Podgora, 1887.)
fra Paškal Buconjić (Drinovci, 1834. – Mostar, 1910.)
fra Šimun Milinović (Lovreć, 1835. – Bar, 1910.)
fra Franjo Milićević (Čitluk, 1835. – Mostar, 1903.)
fra Martin Mikulić (Ružići, 1841. – Široki Brijeg, 1912.)
fra Rajmond Rudež (Vinjani Donji, 1844. – Imotski, 1893.)
fra Josip Vergilij Perić (Podbablje, 1845. – Zadar, 1919.)
fra Ivan Tonković (Podbablje, 1851. – Imotski, 1911.)
fra Anđeo Kukavica (Glavina, 1851. – Omiš, 1888.)
don Ivo Prodan (Janjina, 1852. – Zadar, 1933.)
don Ilija Ujević (Krivodol, 1858. – Split, 1921.)
Martin Sulić (Zagvozd, 1863. – Split, 1927.)
Ante Ivanović (Imotski, 1864. – Imotski, 1886.)
Ivan Zovko (Mostar, 1864. – Mostar, 1900.)
Ante Jukić (Tuzla, 1873. – Mostar, 1906.)
Ilija Beara (Imotski, ? – Cetinje, 1887.)
Nikola Buconjić (Klek kraj Neuma, 1865. – Sarajevo, 1947.)
fra Kleme(nt) Bušić (Vinjani kraj Posušja, 1865. – Omiš, 1935.)
fra Radoslav Glavaš (Drinovci, 1867. – Humac, 1913.)
Osman Nuri Hadžić (Mostar, 1869. – Beograd, 1937.)
Ivan Aziz Milićević (Mostar, 1868. – Sarajevo, 1950.)
fra Didak Buntić (Paoča kraj Čitluka, 1871. – Čitluk, 1922.)
fra Anđeo Čale (Imotski, 1872. – Sarajevo, 1908.)
fra Silvestar Kutleša (Vinjani Gornji, 1876. – Imotski, 1943.)
Mate Kristić (Zagvozd, 1887. – Zagreb, 1960.)
don Martin Gudelj Velaga (Poljica, 1889. – Zagreb, 1945.)

²⁹⁷ Podebljanim su slovima označeni pisci čiji su odabrani tekstovi analizirani i interpretirani u radu. Ostala imena odnose se na autore čiji bi se tekstovi mogli razmatrati u okviru zadane teme u nekim budućim istraživanjima. Odabir se donekle oslanja na popis imotskih pjesnika iz 19. i 20. st. koji donose Šušić i Vuković (2001).

Tin Ujević (Vrgorac, 1891. – Zagreb, 1955.)
Antun Branko Šimić (Drinovci, 1898. – Zagreb, 1925.)
Ilija Jakovljević (Mostar, 1898. – Zagreb, 1948)
Mate Ujević (Krivodol, 1901. – Zagreb, 1967.)
Stanislav Šimić (Drinovci, 1904. – Zagreb, 1960.)
Petar Bakula mlađi (Posušje, 1906. – Zagreb, 1997.)
Ivan Softa (Sopta) (Smokinje, 1906. – ?, 1945)
Alija Nametak (Mostar, 1906. – Sarajevo, 1987.)
fra Andrija Radoslav Glavaš mlađi (Drinovci, 1909. – okolica Zagreba, 1945.)
Zvonimir Remeta (Klobuk, 1909. – Sarajevo, 1964.)
Dinko Štambak (Donji Dolac, 1912. – Pariz, 1989.)
Luka Puljiz (Runovići, 1913. – Bleiburg, 1945.)
fra Lucijan Kordić (Grljevići kraj Ljubuškoga, 1914. – Mostar, 1993.)
Vjeko Vrčić (Imotski, 1914. – Imotski, 2014.)
Predrag Kordić (Ljubuški, 1915. – Humac, 1996.)
Anđelka Petričević-Čenić (Lovreć, 1916. – Beč, 1992.)
Mehmedalija Mak Dizdar (Stolac, 1917. – Sarajevo, 1971.)
Ivan Raos (Medov Dolac, 1921. – Split, 1987.)
Jure Galić (Bijača kod Ljubuškoga, 1921. – Sarajevo, 2016.)
Ivan Alilović (Grude, 1924. – Mostar, 2003.)
Mila Đekić (Škegro) (Proložac Donji, 1924. – Split, 2016.)
Ivan Ivica Juroš (Vinjani Gornji, 1926. – Split, 2002.)
Ivan Ićan Ramljak (Čitluk, 1928. – Zagreb, 2006.)
Vlado Gotovac (Imotski, 1930. – Rim, 2000.)
Anka Petričević (Lovreć, 1930.)
Dragan Mucić (Zagvozd, 1932. – Osijek, 1992.)
Anđelko Vuletić (Trebimlja, 1933. – Zagreb, 1921.)
Petar Gudelj (Podosoje, 1933.)
Veselko Koroman (Ljubuški, 1934.)
Vladimir Pavlović (Čapljina, 1935. – Zagreb, 1996.)
Jozo Laušić (Kreševo, 1936. – Zagreb, 2002.)
Ante Bruno Bušić (Donji Vinjani kraj Imotskog, 1939. – Pariz, 1978.)
Mate Maras (Studenci, 1939.)
Stojan Vučićević (Turkovići, 1941. – Zagreb, 1989.)

Gojko Sušac (Blatnica kraj Čitluka, 1941. – Zagreb, 2014.)

Jure Ujević (Krivodol, 1942. – Imotski, 2004.)

Vinko Grubišić (Posušje, 1943.)

Stjepan Čuić (Tomislavgrad, 1945.)

Ante Žužul Marinović (Grubine, 1946.)

Predrag Raos (Zagreb, 1951.)

BIBLIOGRAFIJA

1. Izvori

- Alilović I. (ur.), 1972, *Pustinjakove pripovijetke iz seoskog života zapadne Hercegovine (izbor pripovijetki Martina Mikulića)*, Naša ognjišta, Duvno.
- Alilović I., 1976, *Duhan i život naroda u Hercegovini*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb.
- Alilović I., 1980, *Tragom hrvatske kulturne baštine u Hercegovini*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb.
- Bakula P., Jurčić, V., Magjarević, V., Simić N., 1936, *Ogledalo vremena, Lirika*, Biblioteka Savremenih pisaca – vanredno izdanje, Zagreb.
- Bakula P., 1997, *Pjesme i pripovijetke*, Pikoprom, Zagreb.
- Buconjić N., 1908 [1999], *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini*, Tiskom i nakladom D. A. Kajona, Sarajevo.
- Buconjić N., 1911, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Hrvatska dioničarska tiskara, Mostar.
- Buconjić N., 1915, *Ljiljanke, rodoljubne i poučne pjesmice za hrvatsku mladež*, Biser, Mostar.
- Buconjić N., 2011, *Bitka na Krbavskom polju i Grof Petar Zrinski i knez Fran Krsto Frankopan*, u: *Šesti Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susret Nikola Buconjić – hrvatski književnik, etnograf, folklorist i historiograf: zbornik radova izlaganih dne 30. rujna do 2. listopada 2010. u Čapljini, Metkoviću, Pločama, Opuzenu i Neumu*, ur. S. Šešelj, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti–Matica hrvatska, Ogranak Neum–Hrvatska kulturna zaklada Hrvatsko slovo, Opuzen–Neum–Zagreb, str. 253–378.
- Bušić B., 2005a, *Jedino Hrvatska!. Sabrani spisi, svezak prvi*, prir. A. Mijatović, Fram–Ziral, Mostar–Zagreb.
- Bušić B., 2005b, *Jedino Hrvatska!. Sabrani spisi, svezak drugi*, prir. A. Mijatović, Fram–Ziral, Mostar–Zagreb.
- Bušić fra K., 1905, *Dobra Ruta ili prava nevjesta po svetom pismu starog zavjeta*, Tipografija Sociale Spalatina, Split.
- Bušić fra K., 1906a, *Makabejevići ili Neumrli Vjere Objavljene Zatočnici*, Vlastita naklada, Spljet.
- Bušić fra K., 1906b, *Kralj David*, s. n., Zaostrog.

- Bušić fra K., 2005, *Salamunovo slovo*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak–Matica hrvatska, Split–Imotski.
- Čuić S., 1981, *Orden*, August Cesarec, Zagreb.
- Dizdar M., 1966, *Ostrva*, Svjetlost, Sarajevo.
- Dizdar M., 1975, *Kameni spavač*, Svjetlost, Sarajevo.
- Dizdar M., 1999, *Zapis o vremenu*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Galić J., 1979, *Na rubu beskraj*, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo.
- Glibota M., 1994, *Pisma don Ilije Ujevića Anti Tresiću-Pavičiću i bibliografija književnih radova don Ilije Ujevića*, u: *Imotski zbornik 2*, ur. M. Glibota, Matica hrvatska, Zagreb, str. 215–255.
- Glibota M., 1998a (ur.), *Ilija Ujević. Književni izbor*, Matica hrvatska, Imotski.
- Gotovac V., 1963, *I biti opravdan*, Epoha, Zagreb.
- Gotovac V., 1964, *Osjećanje mjesta*, Naprijed, Zagreb.
- Gotovac V., 1987, *Zabranjena vječnost*, Naprijed, Zagreb.
- Gotovac V., 1990, *Isto*, Naprijed, Zagreb.
- Gotovac V., 1995, *Zabranjena vječnost*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Gudelj P., 1982, *Vrulja*, Bogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- Gudelj P., 2004, *Pelazg na mazgi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Gudelj P., 2010, *Duša tilu*, VBZ, Zagreb.
- Jakovljević I., 1998, *U mraku*, Društvo hrvatskih književnika Herceg Bosne–Solvej, Mostar.
- Jolić R. (ur.), 2017, *Sabrana djela fra Martina Mikulića*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Mostar.
- Kordić fra L., 1970, *Plime neizmjerja*, Izdanja „Ranjeni labud“, Rim.
- Kordić fra L., 1978, *Krateri i gejziri*, Ziral, Chicago.
- Kordić fra L., 1990, *Čudo siromašnih koraka*, prir. Š. Š. Čorić, D. Horvatić, Nakladni zavod Matice hrvatske–Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Kordić fra L., 2006, *Izabrane pjesme*, ur. V. Pavletić, Matica hrvatska, Zagreb.
- Koroman V., 1971, *Svjetiljka od trnja*, Svjetlost, Sarajevo.
- Koroman V., 2000, *Mihovil*, Obzor, Međugorje.
- Koroman V., 2004, *Sabrane pjesme*, prir. N. Tomašević, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Kutleša fra S., 1993a, *Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine*, Matica hrvatska, Imotski.
- Kutleša fra S., 1993b, *Život i običaji u Imockoj krajini*, Matica hrvatska–Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Imotski–Zagreb.

- Mikulić M., 1972, *Pustinjakove pripovijetke iz seoskog života zapadne Hercegovine*, Naša ognjišta, Duvno.
- Milićević I., 1933/1934, *Nekolike uspomene iz prošlih vremena*, „Novi behar“, br. 7, str. 83–85.
- Osman-Aziz, 1895 [1999], *Bez nade*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Osman-Aziz, 1896, *Djeca nevolje*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Osman-Aziz, 1897, *Bez svrhe: slike iz života*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Perić fra J. V., 1891, *Govor zastupnika J. V. Perića pri glavnoj razpravi o proračunu : u sjednici dne 19. lipnja na Carevinskom vieću u Beču: (po brzopisnom izvješću)*, Brzotiskom Narodnog lista, Zadar.
- Perić fra J. V., 1900 [1989], *Kula od uzdaha: historički događaj iz prve polovice XVII. vieka*, reprint izd. Zbornik Kačić–Župski ured sv. Luke, Split–Podbablje.
- Perić fra J. V., 1905, *Za što se ne slažem sa riečkom resolucijom : govor J. V. Perića izrečen u sjednici dalmatinskog sabora dne 18. Studenoga 1905.*, Brzotiskom Narodnog lista, Zadar.
- Perić fra J. V., 1906, *Pjesme i poslanice: (god. 1894-1906)*, Vlastita naklada, Zadar.
- Perić fra J. V., 1912, *Govor prof. J. V. Perića, nar. zastupnika, izrečen dne 1. rujna u Kninu prigodom 25-godišnjice „Hrvatskog starinarskog društva“*, Brzotiskom Narodne tiskare, Split.
- Perić fra J. V., 1913, *Poslanica slavodobitnim Balkancima*, Brzotiskom Narodne tiskare, Spljet.
- Prodan don I., 1879, *Dva dokumenta srbskih težnja u hrvatskoj zemlji: obielodanilo s opazkam i s opomenom uredništvo „Katoličke Dalmacije“*, Uredništvo „Katoličke Dalmacije“, Zadar.
- Prodan don I., 1884, *Razmišljaji i istina: odgovor na Pavlinovićeve pamflet „Hrvatski razmišljaji“*, Tiskom I. Vodicke, Zadar.
- Prodan don I., 1885, *Za sjedinjenje ili Nekoliko opazaka „narodnomu“ proglasu: objelodanila „Katolička Dalmacija“*, Uredništvo „Katoličke Dalmacije“, Zadar.
- Prodan don I., 1904, *Je li glagolica pravo svih Hrvata?*, Katolička hrvatska tiskara, Zadar.
- Prodan don I., 1907, *Prvi govor zast. D. I. Prodana dne 9 prosinca 1907 u cesarevinskom vieću*, Brzotiskom „Katoličke Hrvatske Tiskare“, Zadar.
- Prodan don I., 1908, *Hrvatski narode!*, „Hrvatska kruna“, br. 160–165 (16), str. 1.
- Ramljak I. I., 1990, *Glava u torbi*, Mladost, Zagreb.
- Ramljak I. I., 1997, *San bez uzglavlja*, Alfa, Zagreb.
- Raos I., 1962, *Žalosni Gospin vrt. Kronika moga dječastva*, Zora, Zagreb.

- Raos I., 1971, *Prosjaci i sinovi*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Raos I., 1984, *Smijeh izgubljenih djevojaka*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Raos I., 1997, *Vječno nasmijano nebo*, Riječ, Vinkovci.
- Raos I., 1970, *Autodafe mog oca (Herojska tragedija u tri dijela)*, u: *Nemojte nam kosti pretresati. Izabrane drame*, ur. V. Pavletić, Matica hrvatska, Zagreb, str. 6–82.
- Remeta Z., 2003a, *Grieh*, Naklada Mlinarec & Plavić, Zagreb.
- Remeta Z., 2003b, *Tako svršava*, Naklada Mlinarec & Plavić, Zagreb.
- Remeta Z., 2003c, *Moja obrana*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Remeta Z., 2006, *Sentimentalna reportaža*, Dora Krupićeva, Zagreb.
- Rudež R., oko 1890, *Pjesan Jubilej* (rukopis).
- Rudež R., 1884 [1993], *Hrvati i talijanaši u Imotskoj krajini*, reprint izd. Matica hrvatska, Imotski.
- Softa I., 1994, *Sabrana djela I. Nemirni mir (a) i Dani jada i glada (b)*, Pitri, Zagreb.
- Sulić M., 1918, *Karađorđevići*, Splitska društvena tiskara, Split.
- Sulić M., 1925, *Kralj Tomislav*, Splitska društvena tiskara, Split.
- Šimić A. B., 1996, *Izabrane pjesme*, prir. M. Pešorda, Erasmus naklada, Zagreb.
- Šimić A. B., 2005, *Preobraženja*, prir. Vlado Pandžić, Vlastita naklada, Zagreb.
- Štambak D., 1987, *Oko Modroga i Crvenog jezera*, Informativni centar „Imotska krajina“, Imotski.
- Štambak D., 2012, *Bilo jednom u Imotskom*, Respons Digitus, Zagreb.
- Ujević don I., 1906, *Dokonice: slike i priče iz Dalmatinskoga zagorja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Ujević J., 1972, *Egzotični putnik*, August Cesarec, Zagreb.
- Ujević J., 1985, *Zavodnik*, Imotska krajina, Imotski.
- Ujević J., 1989, *Prepoznati predjeli*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb.
- Ujević J., 1996, *Sunce u čovjeku*, HKD Napredak, Split.
- Ujević M., 1928, *Mladost Tome Ivića*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb.
- Ujević M., 2009, *Hrvatska književnost: pregled hrvatskih pisaca i knjiga*, Ex libris, Zagreb.
- Ujević M., 2011, *Kršćanski idealizam i društveni angažman: rasprave, članci i autobiografski spisi*, Glas Koncila, Zagreb.
- Ujević T., 1964, *Pjesme II., Ojađeno zvono, Žedan kamen na studencu*, Znanje, Zagreb.
- Ujević T., 1986, *Pjesme neuvrštene u zbirke 1909. – 1935.*, August Cesarec, Zagreb.
- Ujević T., 1966, *Jugoslavensko more.*, „Kolo“, br. 1–6 (124), str. 61–70.
- Ujević T., 1991a, *Pjesme I.*, KIZ „Tin Ujević“, Split.
- Ujević T., 1991b, *Pjesme II.*, KIZ „Tin Ujević“, Split.

- Ujević T., 1991c, *Pjesme III.*, KIZ „Tin Ujević“, Split.
- Ujević T., 1991d, *Pjesničke proze, prepjevi*, KIZ „Tin Ujević“, Split.
- Ujević T., 2002, *Pjesme u prozi*, prir. T. Benčić Rimay, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb.

2. Predmetna literatura

- Alaupović Gjeldum D., 1997, *Običaji Trogirske zagore u prvoj polovini XX. stoljeća.* „Vartal“, br. 1–2 (6), str. 247–288.
- Alilović I., 1982, *Hercegovci u hrvatskoj poeziji od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb.
- Alilović I., 1983, *Hrvatski pripovjedači iz Hercegovine: od devedesetih godina 19. stoljeća do drugog svjetskog rata: izbor proze*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb.
- Alilović I., 1989, *Biobibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine između dvaju ratova*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb.
- Alilović I., 2017, *Riječ na početku*, u: *Sabrana djela fra Martina Mikulića*, ur. R. Jolić, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Mostar, str. 532–535.
- Alilović M., 1993, *Kako je Tito u Mostaru presudio profesoru Ivanu Aliloviću*, u: *Tragom slučaja Alilović*, ur. P. Šarac, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Ljubuški–Zagreb, str. 111–118.
- Anderson B., 1990, *Nacija kao zamišljena zajednica*, prev. Nata Čengić, N. Pavlović, Školska knjiga, Zagreb.
- Assmann J., 2005, *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, prev. V. Prljević, Vrijeme, Zenica.
- Babić M., 2011, *Petar Gudelj: Učio sam od pradjedova i prababa*, Imotske novine – mrežni portal, 6. siječnja 2011., <https://imotskenovine.hr/petar-gudelj-uio-sam-od-pradjedova-i-prababa/> [pristup 20. svibnja 2019.].
- Bagić K., 2012, *Rječnik književnih figura*, Školska knjiga, Zagreb.
- Bagić K., 2017, *Pogled iz Dubrave*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Bajramović D., 2012, *Intervju: Petar Gudelj, pjesnik*, Slobodna Bosna, nezavisni informativni portal, 29. rujna 2012., https://www.slobodnabosna.ba/vijest/2583/interview_petar_gudelj_pjesnik.html [pristup 21. svibnja 2019.].
- Barac A., 1968, *Članci i eseji*, prir. I. Frangeš, Zora–Matica hrvatska, Zagreb.

- Barry P., 1995, *Beginning theory. An Introduction to Literary and Cultural Theory*, Manchester University Press, Manchester.
- Barthes R., 2009, *Mitologije*, prev. M. Čale, Pelago, Zagreb.
- Bašić S., 1997, *Jedan život, jedna knjiga*, u: *Petar Bakula. Pjesme i pripovijetke*, Pikoprom, Zagreb, str. 5–6.
- Batušić N., Kravar Z., Žmegač V., 2001, *Književni protusvjetovi. Poglavlja iz hrvatske moderne*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Begić M., 1975, *Dizdarev Kameni spavač*, u: *Mak Dizdar. Kameni spavač*, Svjetlost, Sarajevo, str. 5–14.
- Bennett A., Royle N., 2004, *An Introduction to Literature, Criticism and Theory*, Pearson Education Limited, Harlow.
- Bilosnić T. M., 2019, *Kada, kako i zašto regionalno postaje nacionalno?*, „Nova Istra“, br. 1 (24), str. 21–30.
- Biti V., 1997, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Biti V., 2000, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Bogdanović D., 1918, *Hrvatska književnost poslije Šenoe*, u: *Pregled književnosti hrvatske i srpske, knjiga druga*, Knjižara L. Hartmana, Zagreb, str. 745–916.
- Bogićević M., 2002, *Humanitet stvaranja: iz savremene književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine*, Ziral, Mostar.
- Bogišić R., 1992, *Književnost bosansko-hercegovačkih franjevaca u hrvatskoj književnoj matici*, „Croatica Christiana periodica“, br. 16 (29), str. 42–54, <https://hrcak.srce.hr/clanak/149782> [pristup 20. svibnja 2019.].
- Boguska A., 2016, *Granice wewnątrz granic. Nowy regionalizm we współczesnej literaturze chorwackiej*, „Slavia Meridionalis“, br. 16, str. 541–564.
- Bošković Stulli M., 1978, *Usmena književnost*, u: *Usmena i pučka književnost*, ur. M. Bošković-Stulli, D. Zečević, Liber–Mladost, Zagreb, str. 7–353.
- Bošković Stulli M., 1983, *Usmena književnost nekad i danas*, Prosveta, Beograd.
- Bošković I., 2008, *Šimićevo rano pjesništvo i mijene u ozračju estetskih, idejnih i svjetonazorskih sukoba u hrvatskoj književnosti na razmeđu dvadesetoga stoljeća*, u: *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa o hrvatskom književniku Antunu Branku Šimiću*, ur. V. Pandžić, Matica hrvatska, Grude, str. 221–234.
- Bošković I., 2017, *Tko su nasljednici popularne (i pučke) književnosti? Nekoliko primjera iz suvremene prakse*, u: *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, br. 43 (1), str. 375–403,

- https://hrcak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=14646 [pristup 31. siječnja 2022.].
- Botica S., 1990, *Filip Grabovac*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb.
- Botica S., 1995, *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*, Vlastita naklada, Zagreb.
- Botica S., 2003, *Andrija Kačić Miošić*, Školska knjiga, Zagreb.
- Brešić V., 2004, *Slavonska književnost i novi regionalizam*, Matica hrvatska, Osijek.
- Brešić V., 2015, *Hrvatska književnost 19. stoljeća*, Alfa, Zagreb.
- Brešić V., 2019, *Prostor kao točka identifikacije*, „Nova Istra“, br. 1 (24), str. 10–14.
- Brkić M., 2010, *Mudraci iza maske svijeta. Povijest, teorija i interpretacija pikarskog žanra u hrvatskoj književnosti*, Synopsis–Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Brozović D., 2001, *Hrvatska enciklopedija, svezak 2*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
- Burzyńska A., Markowski P., 2009, *Književne teorije XX veka*, prev. I. Đokić Saunderson, Službeni glasnik, Beograd.
- Copf A., 2014, *Veselko Koroman: Pišem da spoznam sebe, svoje biće...*, 8. svibnja 2004., <https://ljubuski.net/13019-veselko-koroman-pisem-da-spoznaj-sebe-svoje-bice> [pristup 20. svibnja 2019.].
- Culler J., 2001, *Književna teorija. Vrlo kratak uvod*, prev. F. i M. Hameršak, AGM, Zagreb.
- Cvitković I., 2006, *Hrvatski identitet u Bosni i Hercegovini*, Synopsis, Zagreb–Sarajevo.
- Cvitković O., *Veselko Koroman: Ne umrijeti prije vremena, nagledati se neba dok još izlazi sunce*, Večernji list, 7. svibnja 2017., <https://ljubuski.net/20698-veselko-koroman-ne-umrijeti-prije-vremena-nagledati-se-neba-dok-jos-izlazi-sunce> [pristup 21. svibnja 2019.].
- Czerwiński M., 2018, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945 – 2015)*, Hrvatska sveučilišna naklada–Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Czerwiński M., 2015, *Naracije i znakovi. Hrvatske i srpske sinteze nacionalne povijesti*, Srednja Europa, Zagreb.
- Čagalj I., 2020, *Imota kao mitski zavičaj u djelima Petra Gudelja: mitovi, stereotipi, fakti*, u: *Słowiańszczyzna dawniej i dziś. Język, literatura, kultura (Monografia ze studiów slawistycznych IV)*, ur. A. Kołodziej, E. Tyszkowska-Kasprzak, M. Ślawska, A. Ursulenko, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław, str. 365–374.
- Čagalj I., 2021a, *Imota ili 'život na rubu' u odabranim djelima Petra Gudelja*, u: *Periferno u hrvatskoj književnosti i kulturi*, ur. K. Bagić, M. Levanat-Peričić, L. Małczak, Wydawnictwo UŚ, Katowice, str. 477–493. <https://doi.org/10.31261/PN.4028.28>.

- Čagalj I., 2021b, *Narodna solidarnost i sloga u djelima fra Rajmunda Rudeža, fra Josipa Vergilija Perića i don Ilije Ujevića*, „Humanities and Cultural Studies“, br. 2 (2), str. 40–57. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.8899>.
- Čagalj I., 2022a, *Don Ilija Ujević i fra Martin Mikulić – „mali autori“ s velikom zadaćom*, „Mogućnosti“, br. 1–2 (59), str. 35–54.
- Čagalj I., 2022b, *Don Ivo Prodan i fra Josip Vergilije Perić – mirni borci za integraciju hrvatskoga pučanstva i hrvatske države*, u: *Bosanskohercegovački slavistički kongres III, knjiga 2*, ur. J. Bavrka, A. Ibrišimović-Šabić, E. Murtić, Slavistički komitet BiH–Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 71–82.
- Čagalj I., 2022c, *Mitovi i/ili fakti: književne naracije imotsko-hercegovačkoga pograničja od 1878. do 1918.*, w: *Słowiańszczyzna dawniej i dziś. Język, literatura, kultura (Monografia ze studiów slawistycznych V)*, ur. A. Kołodziej, M. Ślawska, A. Ursulenko, B. Juszcak, Oficyna Wydawnicza ATUT–Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław, str. 262–271.
- Čović D., 1966, *Ujević prema zavičaju*, „Kolo“, br. 1–6 (124), str. 71–85.
- Čović D., 1965, *Leksičko prisustvo Tinova rodnog kraja u njegovoj poeziji*, „Revija“, br. 6, str. 21–27.
- Čulinović-Konstantinović V., 1993, *Etnografski rad fra Silvestra Kutleše i njegovo mjesto u kulturi Hrvatske*, u: *Život i običaji u Imockoj krajini*, fra S. Kutleša, Matica hrvatska–Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Imotski–Zagreb, str. 5–16.
- Diklić M., 2003, *Don Ivo Prodan: političko djelovanje i parlamentarni rad*, Matica hrvatska, Zadar.
- Dizdar M., 2007, *Bosanski portreti*, Vrijeme, Zenica.
- Donat B., 1984, *O romanima Ivana Raosa*, u: *Ivan Raos, Na početku kraj*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Donat B., 1998, *Ivan Softa na putu Gorkog i Istratija*, u: *Društvo žrtvovanih hrvatskih pjesnika*, Dora Krupićeva, Zagreb, str. 59–73.
- Donat B., 2006, *Nesretni Zvonimir Remeta. Prilozi nenapisanoj zatvorskoj biografiji*, u: *Zvonimir Remeta, Sentimentalna reportaža*, Dora Krupićeva, Zagreb.
- Dragić M., 2005, *Književna i povijesna zbilja*, HKD Napredak, Split.
- Dragić M., 2017, *Tradicijske priče iz Zagore*, Književni krug–Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split.
- Dragić M., 2020, *Hajdučki Harambaša Andrijica Šimić po čijim je vrlinama nazvan HNK Hajduk*, „Kulturna baština“, br. 46, str. 291–332.

- Dubravica B., 2011, *Primorska banovina u politici upravne podjele Bosne i Hercegovine*, „Politička misao: časopis za politologiju“, br. 4 (48), str. 154–172, <https://hrcak.srce.hr/77808> [pristup 1. veljače 2023.].
- Dukić D., 2008, *Tematološki ogledi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Dukić D., 1998, *Grabovčev Cvit razgovora i usmenoepska tradicija*, u: *Fra Filip Grabovac u kontekstu hrvatske kulture*, ur. N. Strukan, Poglavarstvo grada Vrlike–Matica hrvatska Vrlika – Matica hrvatska Sinj, Vrlika–Sinj, str. 113–121.
- Duraković E., 1979, *Govor i šutnja tajanstva. Pjesničko djelo Maka Dizdara*, Svjetlost, Sarajevo.
- Durkheim E., 2012, *The Elementary Forms of the Religious Life*, prev. J. W. Swain, George Allen & Unwin Ltd., London, <https://www.gutenberg.org/files/41360/41360-h/41360-h.htm> [pristup 20. veljače 2020.].
- Džafić Š., 2015, *Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Džaja S. M., 2002, *Bosna i Hercegovina u austro-ugarskom razdoblju (1878. – 1918.)*, Ziral, Mostar–Zagreb.
- Džaja S. M., 2004, *Politička realnost jugoslavenstva (1918 – 1991). S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, Zagreb–Sarajevo.
- Đaković L., 1985, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Globus, Zagreb.
- Erdmann-Pandžić E. von, 1991, *Stjepan Čuić i suvremena hrvatska proza: (usporedba romana „Orden“ i „Okvir za mržnju“ I. Aralice)*, prev. T. Stamać, „Dubrovnik: časopis za književnost, nauku i umjetnost“, br. 2 (2), str. 128–141.
- Flaker A., 1976a, *Književnopovijesni pojmovi u srednjoevropskim i istočnoevropskim književnostima 20. stoljeća*. „Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu“, br. 7–8 (7), str. 19–37, <https://hrcak.srce.hr/235375> [pristup 13. ožujka 2021.].
- Flaker A., 1976b, *Stilske formacije*, Liber, Zagreb.
- Fortier A.-M., 2008, *Dijaspora*, u: *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*, ur. D. Atkinson, P. Jackson, D. Sibley, N. Washbourne, prev. D. Lalović, Disput, Zagreb, str. 237–243.
- Foucault M., 1986, *Of Other Spaces*, „Diacritics“, transl. J. Miskowiec, br. 1 (16), str. 22–27.
- Frangš I., 1987, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske–Cankarjeva založba, Zagreb–Ljubljana.

- Ganza Aras T., 1986, *Franjevci Dalmatinske Zagore između desnih i lijevih ideologija i djelovanja na prijelazu 19. u 20. stoljeće*, u: *Jubilej Franjevačke provincije presvetog Otkupitelja (1735 - 1985), II dio*, ur. G. Jurišić, Franjevačka provincija presvetog Otkupitelja, Split, str. 13–40.
- Gašparović D., 2014, *Čitajući Gudelja*, „Croatica“, br. 58 (38), str. 91–100, <https://hrcak.srce.hr/130972> [pristup 19. svibnja 2019.].
- Geertz C., 1998, *Tumačenje kultura*, prev. S. Glišić, Biblioteka XX. vek, Čigoja štampa, Zemun–Beograd.
- Glavaš R., 1904, *Politika bosanskih i hercegovačkih franjevaca u prošlosti i sadašnjosti. I. dio*, Tisak hrvatske dioničke tiskare, Mostar.
- Glibo R. (prir.), 2006, *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u XX. stoljeću*, Matica hrvatska–HKD Napredak, Sarajevo.
- Glibota M., 1998a, *Ilija Ujević. Književni izbor*, Matica hrvatska, Imotski.
- Glibota M., 1998b, *Don Ilija Ujević, svećenik i književnik*, „Imotska krajina“, br. 559, 22. prosinca 1998.
- Glibota M., 2004, *Prijedlozi o promjeni granica uoči austrougarske okupacije BiH 1878. g.*, „Imotske novine“, 1 (1), <http://www.modrojezero.org/docs/history/granice.html> [pristup 28. siječnja 2020.].
- Goldstein I., 1985, *O Tomislavu i njegovom dobu*, „Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu“, br. 1 (18), <https://hrcak.srce.hr/57344> [pristup 1. prosinca 2022.].
- Goldstein I., 2008, *Hrvatska 1918 – 2008*, EPH Liber, Zagreb.
- Grbavac J., 2017, *Povijest, vjera i kulturna baština u Imoti*, Školska knjiga, Zagreb.
- Grbavac J., 2021, *Silvestar Kutleša*, Franjevačka provincija Presvetoga Otkupitelja Služba Božja, Split.
- Grijak Z., 2017, *Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju*, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009. Knjiga II.*, ur. I. Lučić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 89–131.
- Gross M., 1966/1967, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.*, u: *Historijski zbornik*, s. n., god. 19–20, str. 9–68.
- Gross M., 1987, *Liberalizam i klerikalizam u hrvatskoj povijesti (19. i početak 20. stoljeća)*, „Naše teme“, br. 6–7, str. 846–858.
- Gudelj P., 1996, *Put u Imotu*, Mala nakladna kuća Sveti Jure, Baška Voda.

- Kovačec A., 2002, *Hrvatska enciklopedija, svezak 4*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
- Kovačec A., 2003, *Hrvatska enciklopedija, svezak 5*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
- Hameršak F., 2006, *Zastala recepcija – Mate Ujević: Mladost Tome Ivića*, „Kolo“, br. 4, <https://www.matica.hr/kolo/301/zastala-recepcija-mate-ujevic-mladost-tome-ivica-20381/> [pristup 10. prosinca 2022.].
- Horvatić D., 1990, *Lucijan Kordić u kontekstu hrvatskoga poratnog pjesništva*, u: *Lucijan Kordić. Čudo siromašnih koraka*, prir. Š. Š. Čorić, D. Horvatić, Nakladni zavod Matice hrvatske–Kršćanska sadašnjost, Zagreb, str. 141–144.
- Horvatić D., 1993, *Nepostojeći hrvatski pisci. Eseji i članci*, Consilium–Matica hrvatska, Zagreb–Sisak.
- Hranilović J., 1893, *Izabrane pjesme*, Naklada Matice hrvatske, Zagreb.
- Hranilović J., 1976, „O teoriji novele“. *Kritika u doba realizma*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, prir. Ivo Frangeš, br. 62, Zora–Matica hrvatska, Zagreb, str. 383–398.
- Hubbard P., 2008, *Prostor/mjesto*, u: *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*, ur. D. Atkinson, P. Jackson, D. Sibley, N. Washbourne, prev. D. Lalović, Disput, Zagreb, str. 71–79.
- Ilić Ž., 1984, *Franjo Milićević*, „Kršni zavičaj“, br. 17, str. 57.
- Imamović E. (ur.), 1998, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
- Imamović M., 1997, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo.
- Ivanković Ž., 2010a, *Hrvatska književnost u BiH prema cjelini hrvatske književnosti i cjelini (moguće) bosanskohercegovačke književnosti*, u: *Hrvati u BiH: ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, ur. I. Markešić, Centar za demokraciju i pravo „Miko Tripalo“–Pravni fakultet, Zagreb, str. 123–138.
- Ivanković Ž., 2010b, *Veselko Koroman, Pred tajnom postojećeg*, Sarajevske Sveske, br. 27/28. <http://sveske.ba/en/content/pred-tajnom-postojeceg> [pristup 21. svibnja 2019.].
- Ivanković Ž., 2012, *Identitet i druge opsesije*, Ex libris, Zagreb.
- Ivon K., 2012, *Turci u vrtlogu preporodnih gibanja u Dalmaciji. Predodžbe o Turcima u Narodnom koledaru*, „Crkva u svijetu“, br. 1 (47), str. 126–144.
- Jahić E., 2012, *Strah je magnetno polje u kojem drhte sve moje pjesme*, „Poezija – Časopis pjesničke prakse“, 1. veljače 2012., str. 35–51, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=118986> [pristup 21. veljače 2019.].

- Jakovljević I., 1925, *Antun Branko Šimić*, „Hrvatska prosvjeta“, br. 6 (12), str. 149–152.
- Jelčić D., 1997, *Povijest hrvatske književnosti*, Naklada Pavičić, Zagreb.
- Jelčić D., 2004, *Povijest hrvatske književnosti*, Naklada Pavičić, Zagreb.
- Jergović M., 2014, *Veselko Koroman: blagi samac*, 19. travnja 2014., <https://www.jergovic.com/subotnja-matineja/veselko-koroman-blagi-samac/> [pristup 20. veljače 2019.].
- Jerolimov P., 1998, *Don Ivo Prodan, Starčevićev duh u Dalmaciji*, „Župni list Zagvozd“, br. 4 (4), str. 133–140.
- Ježić M., 1944, *Hrvatska književnost od početka do danas: 1100 – 1941*, Naklada A. Velzek, Zagreb.
- Ježić M., 1992, *Nešto kulturoloških razmišljanja o regionalizmu u Hrvatskoj i Europi*, „Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja“, 1 (1), str. 13–24.
- Jović D., 2011, *Rat i mit*, Fraktura, Zagreb.
- Juroš I., 1985, *Nad opasnim rubom racia*, u: *Zavodnik*, Imotska krajina, Imotski, str. 6–7.
- Juroš I., 1987, *Patina duha naroda*, u: *Dinko Štambak. Oko Modroga i Crvenog jezera*, Informativni centar „Imotska krajina“, Imotski, str. 125–128.
- Kadić A., 1979, *Iseljena Hrvatska*, Ziral, Chicago.
- Kale E., 1999, *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Pan Liber, Osijek.
- Kamberović H., 2011, *Mostarsko savjetovanje 1966. godine*, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009. Knjiga II*, ur. I. Lučić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 557–587.
- Kapitanović V., *Imotska krajina u vrijeme francuske uprave*, u: *Čuvari baštine. Zbornik radova simpozija u prigodi 250. obljetnice prijenosa franjevačkoga samostana u grad Imotski*, ur. M. Babić, B. Pezo, Franjevački samostan–Služba Božja, Imotski–Makarska, str. 65–94.
- Kekez J., 1980, *Tin Ujević i zavičajna duhovnost*, „Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu“, br. 15–16 (11–12), str. 61–85.
- Klemenčić M. (ur.), 1997, *Atlas Europe*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
- Kljajo-Radić M., 2011, *Osluškiivanje narodnoga duha u epskom spjevu Franjo Josip I. Nikole Buconjića*, u: *Šesti Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susret Nikola Buconjić – hrvatski književnik, etnograf, folklorist i historiograf: zbornik radova izlaganih dne 30. rujna do 2. listopada 2010. u Čapljini, Metkoviću, Pločama, Opuzenu i Neumu*, ur. S. Šešelj, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti–Matica hrvatska,

- Ogranak Neum–Hrvatska kulturna zaklada Hrvatsko slovo, Opuzen–Neum–Zagreb, str. 26–34.
- Kolar M., 2019, *Regionalizam, zavičajnost i dijalektalnost – područja susretanja i razilaženja*, „Nova Istra“, br. 1 (24), str. 76–86.
- Korać D., 2007, *Franjevci i njihovi samostani u Humu*, „Croatica Christiana periodica“, br. 60 (31), str. 17–33, <https://hrcak.srce.hr/24304> [preuzeto 1. listopada 2020.].
- Korać S., 1974, *Hrvatski roman između dva rata 1914 – 1941*, August Cesarec, Zagreb.
- Koroman V., 1995, *Hrvatska proza Bosne i Hercegovine od Matije Divkovića do danas*, Ministarstvo prosvjete, kulture, znanosti i športa Hrvatske Republike Herceg-Bosne–HKD Napredak–PPC, Mostar– Split–Međugorje.
- Koroman V., 1996, *Potruga za cjelinom*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Koroman V., 1998, *Razgovori o književnosti i ostalom*, K. Krešimir, Zagreb.
- Koroman V., 2001, *Literatura o Veselku Koromanu*, u: *Kritičari o Veselku Koromanu*, ur. i prir. P. Šimunović, Hrvatsko kulturno društvo Hum, Mostar, str. 436–456.
- Koroman V., 2003, *Riječ prigodom uručenja Goranova vijenca*, u: *Plaćene riječi*, Naklada Jurčić, Zagreb.
- Korunić P., 2005, *Nacija i nacionalni identitet*, „Revija za sociologiju“ br. 1–2 (36), str. 87–105.
- Koser K., 1993, *Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine. Folklorni rad fra Silvestra Kutleše*, u: *Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine*, fra S. Kutleša, Matica hrvatska, Imotski, str. IX–LXIX.
- Kozina F., 2011, *Socrealistička arhitektura i književnost otapanja. Literarizacija prostora i specijalizacija literature*, „Umjetnost riječi“, br. 3–4 (55), str. 163–193. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=160720 [pristup 30. kolovoza 2020.].
- Krišto J., 2004, *Hrvatski katolički pokret 1903. – 1945.*, Glas koncila–Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Krišto J., 2007, *Susret civilizacija: Početci političkoga života Hrvata u Hercegovini u vrijeme Austrougarske Monarhije*, „Hum“, br. 2, str. 54–81.
- Krišto J., 2011, *Zaboravljeno mjesto: duvanjski kraj tijekom prve polovice XX. stoljeća*, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009. Knjiga II.*, ur. I. Lučić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 241–294.

- Krleža M., 1952, *Govor na kongresu književnika u Ljubljani*, „Republika“, br. 10–11 (7), str. 205–243.
- Kuvač-Levačić K., 2013, *Hrvatska tradicijska kultura kao intertekst u romanu Mate Ujevića. „Mladost Tome Ivića“*, u: *Mate Ujević danas: zbornik radova sa simpozija u povodu 110. godišnjice rođenja i 45. godišnjice smrti Mate Ujevića*, ur. I. Matičević, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, str. 347–364.
- Kužić K., 1997, *Povijest Dalmatinske zagore*, Književni krug, Split.
- Lederer A., 1998, *Ivan Raos*, Meandar, Zagreb.
- Lešić Z., 2000, *Književni portreti naših zaboravljenih pripovjedača: Kazivanja Martina Mikulića*, „Stećak“, br. 84, str. 22.
- Lešić Z., 2008, *Teorija književnosti*, Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd.
- Leženić Z., 2011, *Buconjićev prinos pripovjedačkoj Hercegovini*, u: *Šesti Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susret Nikola Buconjić – hrvatski književnik, etnograf, folklorist i historiograf: zbornik radova izlaganih dne 30. rujna do 2. listopada 2010. u Čapljini, Metkoviću, Pločama, Opuzenu i Neumu*, ur. S. Šešelj, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti–Matica hrvatska, Ogranak Neum–Hrvatska kulturna zaklada Hrvatsko slovo, Opuzen–Neum–Zagreb, str. 39–59.
- Lipovčan S., 1990, *Ujevićev politički angažman*, „Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu“, br. 34 (21), <https://hrcak.srce.hr/235477> [pristup 25. siječnja 2023.].
- Lončarević V., 2013, *Mate Ujević i katolička književnost*, u: *Mate Ujević danas: zbornik radova sa simpozija u povodu 110. godišnjice rođenja i 45. godišnjice smrti Mate Ujevića*, ur. I. Matičević, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, str. 49–80.
- Lovrenčić Ž., 2013, *Lucijan Kordić – od cvjetnih polja do egzila*, „Republika“, br. 8–9 (69), str. 30–37.
- Lovrenović I., 1998, *Unutarinja zemlja. Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Durieux, Zagreb.
- Lovrenović I., 2004, *Petar Gudelj ili znanje planine*, u: *Petar Gudelj, Pelazg na mazgi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Lovrenović I., 2017, *Roman „Orden“ u Bijeloj knjizi*, 22. listopada 2017., <https://ivanlovrenovic.com/clanci/zapisi/roman-orden-u-bijeloj-knjizi> [pristup 25. siječnja 2023.].
- Lučić I., 2010, *Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.*, „Časopis za suvremenu povijest“, br. 3 (42), str. 631–670.

- Lučić I., 2011, *Jesen komunizma i Jugoslavije – Bosna i Hercegovina u zadnjem desetljeću komunističke Jugoslavije (1980. – 1990.) s posebnim osvrtom na Hercegovinu*, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009. Knjiga II.*, ur. I. Lučić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 589–627.
- Lujanović N., 2018, *Prostor za otpadnike: Od ideologije i identiteta do književnog polja*, Leykam international, Zagreb.
- Maalouf A., 2008, *U ime identiteta*, prev. Ž. Filippi, Prometej, Zagreb.
- Małczak L., 2021, *Mediterran u hrvatskoj književnosti i kulturi. Pogled izvana*, u: *Periferno u hrvatskoj književnosti i kulturi. Knjiga I.*, ur. K. Bagić, M. Levanat-Peričić, L. Małczak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, str. 167–185, <https://doi.org/10.31261/PN.4028.12>.
- Malcolm N., 1995, *Bosna. Kratka povijest*, prev. Z. Crnković, Erasmus naklada, Zagreb.
- Malcolm N., 2011, *Bosna. Kratka povijest*, prev. Z. Crnković, Buybook, Sarajevo.
- Maldini P., 2006, *Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu*, „Anali Hrvatskog politološkog društva“, br. 1 (2), str. 81–103, <https://hrcak.srce.hr/38289> [pristup 2. ožujka 2019.].
- Marjanović M., 2001, *Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas*, Matica hrvatska–HKD Napredak, Sarajevo.
- Maroević T., 2001, *Ganut mogućim*, u: *Kritičari o Veselku Koromanu*, ur. i prired. P. Šimunović. Hrvatsko kulturno društvo Hum, Mostar, str. 378–379.
- Martin J., 2008, *Identitet*, u: *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*, ur. D. Atkinson, P. Jackson, D. Sibley, N. Washbourne, prev. D. Lalović, Disput, Zagreb, str. 135–141.
- Matas M., Faričić J., 2011, *Zagora – uvodne napomene i terminološke odrednice*, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*, ur. M. Matas, J. Faričić, Sveučilište u Zadru–Kulturni sabor Zagore–Ogranak Matice hrvatske u Splitu, Zadar–Split, str. 45–74.
- Matičević I., 2019, *Književni regionalizam kao retorička figura ili kako preživjeti književnost rodnoga kraja*, „Nova Istra“, br. 1 (24), str. 95–99.
- Matoš A. G., 1973a, *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša. Svezak VI. O hrvatskoj književnosti (1898 – 1909)*, ur. N. Mihanović, JAZU–Liber–Mladost, Zagreb.
- Matoš A. G., 1973b, *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša. Svezak XVII. Bilježnice I*, ur. D. Kapetanić, JAZU–Liber–Mladost, Zagreb.

- Matoš A. G., 1973c, *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša. Svezak XX. Pisma II*, ur. D. Kapetanić, JAZU–Liber–Mladost, Zagreb.
- Matoš A. G., 1988, *Misli i pogledi*, prir. D. Jelčić, Globus, Zagreb.
- Meić P., 2010, *Od riječi do riječi*, Synopsis, Zagreb–Sarajevo.
- Meić P., 2012, *Smjerokazi (teorijske i književnopovijesne studije)*, Synopsis, Zagreb–Sarajevo.
- Meić P., 2015, *Izazovi: hrvatska književnost u Bosni i Hercegovini i druge teme*, Synopsis, Zagreb–Sarajevo.
- Meić P., 2017, *Hrvatska književna tradicija u BiH. Poetika Veselka Koromana – pisci ljubušskog kraja*, u: *Radovi sa znanstvenog skupa povodom 150 godina od početka izgradnje Franjevačkog samostana na Humcu*, prir. R. Jolić, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM-Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, str. 409–420.
- Meletinsky E. M., 1983, *Poetika mita*, prev. J. Janićijević, Nolit, Beograd.
- Mijatović A., 2010, *Martin Mikulić*, „Motrišta“, br. 54, str. 51–54, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=33238> [pristup 28. siječnja 2020.].
- Milanja C., 2000a, *Hrvatsko pjesništvo od 1950. do 2000., Prvi dio*, Zagrebgrafo, Zagreb.
- Milanja C., 2000b, *Pjesništvo hrvatskog ekspresionizma*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Milanja C., 2001, *Hrvatsko pjesništvo od 1950. do 2000. Drugi dio*, Altagama, Zagreb.
- Milanja C., 2007, *Gotovčeva prva zbirka pjesama*, u: *Zbornik radova i pjesama, Šesti kijevski književni susreti*, ur. S. Matoš, V. Pandžić, M. Mićanović, Općina Kijevo–Pučko otvoreno učilište „Invictus“, Kijevo–Zagreb, str. 9–17.
- Milanja C., 2017, *Hrvatsko pjesništvo 1930 – 1950, Novostvarnosna stilska paradigma*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Milas M., 1996, *Hrvatski narodni junak Andrijica Šimić (drugo prošireno izdanje)*, Logos, Split.
- Miletić J., Vidović Schreiber, T.-T., 2006, *Utjecaj rodnog zavičaja na pjesničko stvaralaštvo Tina Ujevića i Petra Gudelja*, u: *Zbornik radova i pjesama, Peti kijevski književni susreti*, ur. S. Matoš, V. Pandžić, M. Mićanović, Općina Kijevo–Pučko otvoreno učilište „Invictus“, Kijevo–Zagreb, str. 93–112.
- Milićević I., 2017, *O fra Martinu Mikuliću*, u: *Sabrana djela fra Martina Mikulića*, ur. R. Jolić, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Mostar, str. 520–523.
- Mihanović N., 2006, *Predgovor*, u: *Lucijan Kordić. Izabrane pjesme*, ur. V. Pavletić, Matica hrvatska, Zagreb, str. 15–33.
- Mirošević L., 2014, *Dalmacija kao historijsko-geografska i vernakularna regija*, u: *Dalmacija u prostoru i vremenu: što Dalmacija jest, a što nije? : zbornik radova sa Znanstvenog*

- skupa Dalmacija u prostoru i vremenu – što Dalmacija jest, a što nije? održanog 14.-16. lipnja 2012. na Sveučilištu u Zadru*, ur. L. Mirošević, V. Graovac Matassi, str. 7–10.
- Molvarec L., 2017, *Kartografije identiteta. Predodžbe izmještanja u hrvatskoj književnosti od 1960-ih do danas*, Meandarmedia, Zagreb.
- Mrkonjić Z., 2009a, *Suvremeno hrvatsko pjesništvo, Razdioba 1940 – 1970*, VBZ, Zagreb.
- Mrkonjić Z., 2009b, *Suvremeno hrvatsko pjesništvo, Razdioba 1970 – 2010*, VBZ, Zagreb.
- Musa Š., 1993, *Život i književno djelo Ilije Jakovljevića*, Filozofski fakultet, Zadar.
- Musa Š., 1997, *Predgovor. Zavičaj kao trajan motiv u djelu Ivana Ićana Ramljaka*, u: *Kruh svetog Ante, San bez uzglavlja, Suza i radost didova i druge izabrane priče*, Ziral, Mostar–Zagreb, str. 5–8.
- Musa Š. (prir.), 2005a, *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u drugoj polovici XIX. i početkom XX. stoljeća*, Matica hrvatska–HKD Napredak, Sarajevo.
- Musa Š., 2005b, *Tematska, strukturalna i narativna obilježja romana „U mraku“ Ilije Jakovljevića*, „Croatica et Slavica Iadertina“, br. 1 (1), str. 325–344, <https://hrcak.srce.hr/17077> [13. prosinca 2022.].
- Musa Š. (prir.), 2008, *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u XX. stoljeću*, Matica hrvatska–Svjetlo riječi, Sarajevo.
- Musa Š., 2011a, *Buconjićeva suradnja s mostarskim novinama Osvit*, u: *Šesti Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susret Nikola Buconjić – hrvatski književnik, etnograf, folklorist i historiograf: zbornik radova izlaganih dne 30. rujna do 2. listopada 2010. u Čapljini, Metkoviću, Pločama, Opuzenu i Neumu*, ur. S. Šešelj, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti–Matica hrvatska, Ogranak Neum–Hrvatska kulturna zaklada Hrvatsko slovo, Opuzen–Neum–Zagreb, str. 93–104.
- Musa Š., 2011b, „Novinsko-publicistička i prosvjetno-kulturna postignuća Franje Milićevića“, u: *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog simpozija. Fra (don) Franjo Milićević*, ur. I. Ševo, Fram–Ziral, Mostar, str. 363–378.
- Nemec K., 1998, *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*, Znanje, Zagreb.
- Nemec K., 2000, *Leksikon hrvatskih pisaca*, ur. D. Fališevac, K. Nemec, D. Novaković, Školska knjiga, Zagreb.
- Nemec K., 2003a, *Povijest hrvatskog romana 1945. – 2000.*, Školska knjiga, Zagreb.
- Nemec K., 2003b, *Zvonimir Remeta – pisac u sjeni zaborava*, u: *Zvonimir Remeta. Grieh*, Naklada Mlinarec & Plavić, Zagreb.

- Nemec K., 2008, *Pravaštvo i hrvatska književnost*, Anagram / Rasprave i koncepti – teorija, umjetnost, kultura, 3. studenog 2008, <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=59&naslov=pravastvo-i-hrvatska-knjizevnost> [pristup 26. siječnja 2022.].
- Nikić fra A., 1981, *Paškal Buconjić: glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva u Hercegovini (1875). Kratak osvrt na namete*, „Croatica Christiana periodica“, br. 8 (5), str. 67–89.
- Nikić fra A., 1989, *Oslobođenje Imotske krajine od Turaka*, u: *Čuvari baštine. Zbornik radova simpozija u prigodi 250. obljetnice prijenosa franjevačkoga samostana u grad Imotski*, ur. M. Babić, B. Pezo, Franjevački samostan–Služba Božja, Imotski–Makarska, str. 173–195.
- Nikić fra A., 2002, *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918.*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar.
- Nikić fra A., 2004, *Fra Didak Buntić, hrvatski i crkveni velikan*, HKD Napredak, Mostar.
- Nikić fra A., 2005, *Oslobođenje Imotske krajine od Turaka*, 16. lipnja 2005., <https://povijest.blogspot.com/2005/06/prof-fra-andrija-niki-osloboenje.html> [pristup 1. ožujka 2019.].
- Nikić fra A., 2011, *Hercegovački ustanak u knjizi Nikole Buconjića*, u: *Šesti Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susret Nikola Buconjić – hrvatski književnik, etnograf, folklorist i historiograf: zbornik radova izlaganih dne 30. rujna do 2. listopada 2010. u Čapljini, Metkoviću, Pločama, Opuzenu i Neumu*, ur. S. Šešelj, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti–Matica hrvatska, Ogranak Neum–Hrvatska kulturna zaklada Hrvatsko slovo, Opuzen–Neum–Zagreb, str. 105–149.
- Nikić fra A., 2016, *Od jezika preko povijesti do slobode*, u: *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog simpozija. Fra (don) Franjo Miličević*, ur. I. Ševo, Fram–Ziral, Mostar, str. 11–39.
- Novak S., 1980, *Izabrana djela Ivana Raosa*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti, svezak 152*, ur. I. Frangeš, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, str. 7–27.
- Obojak. Hrvatski jezični portal, https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eFtmWRQ%3D [pristup 10. ožujka 2022.].
- Odža I., 2022, *Puca niz nidarca*, Filozofski fakultet u Splitu, Split.
- Odža I., 2023, *Humorom i usmenošću protiv zaborava – od Mate Ujevića do suvremenih memoarskih formi*, u: *Zbornik radova, Dani Mate Ujevića*, u tisku.

- Okuka M. (prir.), 2002/2003, *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XV. stoljeća do danas: antologija poezije i proze*, „Hrvatska misao“, br. 6–7 (25–26), str. 1–483.
- Okuka M. (prir.), 2005, *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine koncem XIX. i prve polovice XX. stoljeća*, Matica hrvatska–HKD Napredak, Sarajevo.
- Opačić P., 2004, *Mit i zbilja Petra Gudelja*, u: *Petar Gudelj, Pelazg na mazgi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Oraić Tolić, D., 1997, *Paradigme 20. stoljeća. Avangarda i postmoderna*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Oraić Tolić D., 2006, *Hrvatski kulturni stereotipi. Diseminacija nacije*, u: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, ur. D. Oraić Tolić, E. Kulcsár Szabó, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 29–46.
- Pandžić B. S., 2001, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, Ziral, Mostar–Zagreb.
- Pandžić M., 2017, *Hercegovina u književnom djelu Antuna Branka Šimića*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, <https://repozitorij.unizd.hr/islandora/object/unizd:1828> [pristup 2. veljače 2023.].
- Pandžić V., 1996, *Prinosi hercegovačkih Hrvata temeljima hrvatske književnosti*, „Hercegovina – naš zavičaj“, ur. B. Skoko, Zavičajni klub studenata Hercegovine, Zagreb, str. 33–35.
- Pandžić V., 2016, *Domoljubne i rodoljubne pjesme u Glasu Hercegovca*, u: *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog simpozija. Fra (don) Franjo Milićević*, ur. I. Ševo, Fram–Ziral, Mostar, str. 67–93.
- Parlov M., 2001, *Život i djelo don Ilije Ujevića*, Crkva u svijetu, Split.
- Pavičić J., 1985, *Pjesnik egzistencijalne tjeskobe*, u: *Jure Ujević. Zavodnik*, Imotska krajina, Imotski, str. 71–73.
- Pavličević D., 1994, *Povijest Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb.
- Pavličić P., 1995, *Južno od sjevera, sjeverno od juga*, „Dubrovnik. Časopis za književnost i znanost“, br. 6 (6), str. 15–19.
- Pavličić P., 2006, *Epika granice kao granica epike*, „Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu“, br. 1 (32), str. 5–18.
- Pehar J. (ur.) 2015, *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine, svezak 2*, Hrvatski leksikografski institut Bosne i Hercegovine, Mostar.
- Petrač B., 1999, *Pjesništvo Maka Dizdara*, u: *Mak Dizdar, Zapis o vremenu*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 231–247.

- Pieniażek-Marković K., 2000, *Pjesničko stvaralaštvo Antuna Branka Šimića*, prev. J. Nemeth-Jajić, Matica hrvatska, Zagreb.
- Pieniażek-Marković K., 2021, *Hrvatski problem s regionalizmom*, u: *Periferno u hrvatskoj književnosti i kulturi. Knjiga I.*, ur. K. Bagić, M. Levanat-Peričić, L. Małczak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, str. 37–49, <https://doi.org/10.31261/PN.4028.04>.
- Pieniażek-Marković K., 2008, *Krajolici, putovi, mjesta, vrijeme – neki vidovi Šimićeve prostorne imaginacije u Preobraženjima*, u: *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa o hrvatskom književniku Antunu Branku Šimiću*, Matica hrvatska, Grude, str. 431–450.
- Pio IX, 1864, *Enciclica Quanta cura*, <https://www.vatican.va/content/pius-ix/it/documents/encyclica-quanta-cura-8-decembris-1864.html> [pristup 1. lipnja 2023.].
- Popis 2013 u BiH*, statistika.ba [pristup 12. veljače 2023.].
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011*, https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/h01_01_33/H01_01_33.html [pristup 12. veljače 2023.].
- Prohaska D., 1921, *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Prosperov Novak S., 2004a, *Povijest hrvatske književnosti, Svezak III.*, Marjan tisak, Split.
- Prosperov Novak S., 2004b, *Povijest hrvatske književnosti. Suvremena književna republika. Svezak IV.*, Marjan tisak, Split.
- Protrka Štimec M., Ryznar A., 2020, *Suvremeni Ujević – od biografije prema tekstu*, u: *Ja kao svoja slika: diskurzivnost i koncepti autorstva Tina Ujevića*, ur. M. Protra Štimec, A. Ryznar, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 7–22.
- Raguž Ž., 2007, *Hrvatski historiograf Nikola Buconjić*, u: *Šesti Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susret Nikola Buconjić – hrvatski književnik, etnograf, folklorist i historiograf: zbornik radova izlaganih dne 30. rujna do 2. listopada 2010. u Čapljini, Metkoviću, Pločama, Opuzenu i Neumu*, ur. S. Šešelj, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti–Matica hrvatska, Ogranak Neum–Hrvatska kulturna zaklada Hrvatsko slovo, Opuzen–Neum–Zagreb, str. 178–186.
- Ramljak I. I., 2005, *Bruno Bušić u Institutu za historiju radničkog pokreta*, u: *Doživljena prošlost*, Alfa, Zagreb, str. 59–84.
- Redžić E., 1998, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Oko, Sarajevo.
- Relph E., 1976, *Place and Placelessness*, Pion Limited, London.

- Rem V., 2010, *Zaboravljeni jubilej književne Slavonije*, „Vijenac“, br. 432, 23. rujna 2010, <https://www.matica.hr/vijenac/432/zaboravljeni-jubilej-književne-slavonije-1630/> [pristup 12. veljače 2023.].
- Rizvić M., 1980, *Bosanskohercegovačke književne studije*, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo.
- Rizvić M., 1985, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo.
- Rošćić M., 2018, *Prosjaci i s(p)inovi – ne/popularnost Raosova stvaralaštva, Dani Hvarškoga kazališta: Pučko i popularno II.*, ur. B. Senker, V. Glunčić-Bužančić, HAZU–Književni krug Split, Zagreb–Split, str. 360–372.
- Sablić Tomić H., 2019, *Gdje je nestao regionalizam?*, „Nova Istra“, br. 1 (24), str. 110–113.
- Sablić-Tomić H., Rem G., 2003, *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- Sarić S., 2005, *Osman-Aziz. Monografija*, Univerzitet „Džemal Bijedić“, Mostar.
- Shields R., 1992, *Places on the Margin. Alternative Geographies of Modernity*, Routledge, London–New York
- Simmel G., 2001, *Kontrapunkti kulture*, prev. K. Miladinov, ur. V. Katunarić, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.
- Skoko B., 2022, *Duhan – simbol na odlasku*, „Vijenac“, br. 751–752, 15. prosinca 2022., <https://www.matica.hr/vijenac/751%20-%20752/duhan-simbol-na-odlasku-34022/> [pristup 17. veljače 2023.].
- Slaviček M., 1989, *Pogovor*, u: *Jure Ujević. Prepoznati predjeli*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, str. 49–51.
- Slavić D., 2007, *Ustroj i metodički pristup Buconjićevu romanu Grob do groba*, u: *Šesti Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susret Nikola Buconjić – hrvatski književnik, etnograf, folklorist i historiograf: zbornik radova izlaganih dne 30. rujna do 2. listopada 2010. u Čapljini, Metkoviću, Pločama, Opuzenu i Neumu*, ur. S. Šešelj, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti–Matica hrvatska, Ogranak Neum–Hrvatska kulturna zaklada Hrvatsko slovo, Opuzen–Neum–Zagreb, str. 187–204.
- Soja E., 1989, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London–New York.
- Solar M., 1988, *Roman i mit*, August Cesarec, Zagreb.
- Solar M., 2001, *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
- Solar M., 2005, *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
- Sorel S., 2003, *Mediteranizam tijela*, Altagama, Zagreb.

- Sorel S., 2013, *Tradicijski aspekti pjesništva Petra Gudelja*, „Fluminensia: časopis za filološka istraživanja“, br. 1 (25), <https://hrcak.srce.hr/105001> [pristup 2. ožujka 2019.].
- Sorel S., 2020, *Poezija, Mediteran, tradicija*, Društvo hrvatskih književnika, Istarski ogranak, Pula.
- Šalat D., 2013, *Evolutivni dinamizam pjesništva Lucijana Kordića*, „Republika“, br. 3 (69), str. 18–25.
- Šarac I., 2011, *Hercegovina u razdoblju austro-ugarske uprave*, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009. Knjiga II.*, ur. I. Lučić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 11–52.
- Šego K., *Prigušena svjetlost djetinjstva*, u: *Kritičari o Veselku Koromanu*, ur. i prir. P. Šimunović, Hrvatsko kulturno društvo Hum, Mostar, str. 111–121.
- Ševo I., 2016, *Fra (don) Franjo Milićević – utemeljitelj tiskarstva u Hercegovini*, u: *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog simpozija. Fra (don) Franjo Milićević*, ur. I. Ševo, Fram–Ziral, Mostar, str. 129–139.
- Šicel M., 1971, *Pregled novije hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Šicel M., 1978, *Povijest hrvatske književnosti V. Književnost moderne*, Liber–Mladost, Zagreb.
- Šicel M., 1997, *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb.
- Šicel M., 2007, *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 4. Ekspresionizam*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Šicel M., 2009, *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 5. Razdoblje sintetičkog realizma (1928 – 1941)*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D., 1968, *Povijest hrvatskoga naroda 1860 – 1914*, Školska knjiga, Zagreb.
- Šimić M., 2014, *O jeziku fra Martina Mikulića*, u: *Zbornik o fra Martinu Mikuliću*, ur. M. Bušić, Matica hrvatska, Grude, str. 26–50.
- Šimundža D., 1989, *Josip Vergilij Perić – život i djelo*, u: *Čuvari baštine. Zbornik radova simpozija u prigodi 250. obljetnice prijenosa franjevačkoga samostana u grad Imotski*, ur. M. Babić, B. Pezo, Franjevački samostan–Služba Božja, Imotski–Makarska, str. 521–532.
- Šimunović P., 2001, *Prolegomena za čitanje kritike o Koromanu*, u: *Kritičari o Veselku Koromanu*, ur. i prir. P. Šimunović, Hrvatsko kulturno društvo Hum, Mostar, str. 5–10.
- Škvorc B., 2007, *Suprotiv mitu: Isto kao doprinos dekonstrukciji nacionalnoga pri/povijesnog stereotipa (o trivijalizaciji mitova i pojedinačnom „Slučaju“)*, u: *Zbornik radova i*

- pjesama, Šesti kijevski književni susreti*, ur. S. Matoš, V. Pandžić, M. Mićanović, Općina Kijevo–Pučko otvoreno učilište „Invictus“, Kijevo–Zagreb, str. 129–154.
- Škvorc B., 2010, *Multikulturalnost i multikulturalizam u postkolonijalnom „stanju stvari“: Dislocirani identitet, pričanje zajednice, književnost i druge Hrvatske*, „Časopis Hrvatskih studija“, br. 1 (6), str. 69–112.
- Škvorc B., 2017, *Naracija nacije: problemi (književne) pri/povijesti*, Književni krug, Split.
- Škvorc B., 2021, *Andrić i Krleža: poetike i politike*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Škvorc B., Lujanović, N., 2010, *Andrić kao model izmještenog pisca (ili kako je otvoren prostor za „pozicioniranje između“ nacionalnoga korpusa i kulturalnih paradigmi)*, „Fluminensia“, br. 2 (22), str. 37–52.
- Šurmin Đ., 1898, *Povijest književnosti hrvatske i srpske*, L. Hartman, Zagreb.
- Šušić I., Vuković M., 2001, *Imotska nova lirika*, HKD Napredak–MH, Split–Imotski.
- Tepić I. (ur.), 1998, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, 2. izdanje*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
- Težak D., 2007, *Pisac jednog djela*, u: *Ivan Ićan Ramljak, Kruh svetog Ante*, Alfa, Zagreb, str. 190–201.
- Tiro Srebreniković A., 2007, *Identitet – jezik i bosanska književnost*, Sabor bošnjačkih asocijacija, Zagreb.
- Tomašić J., 2016, *Pučka književnost i kulturno pamćenje na primjerima poetike Luke Ilića Oriovčanina i Andrije Kačića Miošića*, „Fluminensia“, br. 2 (28), str. 135–148.
- Tomić S., 2017, *Zvonimir Remeta – prorok i mučenik*, „Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu“, br. 1–2 (8), str. 61–67.
- Trifković R., 1966, *Mak Dizdar ili put do Kamenog spavača*, „Kolo“, br. 7–12 (124), str. 494–504.
- Trifković R., 1968, *Savremena književnost u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo.
- Tuan Y.-F., 1974, *Topophilia: a Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Tuan Y.-F., 1987, *Przstrzen i miejsce*, prev. Agnieszka Morawińska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Turić G., 2000, *U temelju kamen. Spomenica žrtvama idealu hrvatske države. Imotska krajina (od 1941. do 1990. godine)*, Zaklada HZK, Zagreb–Ljubuški.
- Ujević A., *Imotska krajina*, 1991, Matica hrvatska, Imotski.
- Ujević T., 1965, *Cijenim male pisce*, u: *Sabrana djela. Feljtoni I*, ur. D. Ivanišević, Znanje, Zagreb, str. 150–153.

- Van Dijk T. A., 2006, *Ideologija. Multidisciplinarni pristup*, prev. Ž. Filippi, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb.
- Vasilj M., 2016a, *Fra (don) Franjo Milićević, hrvatski narodni preporoditelj (u povodu 180. obljetnice njegova rođenja)*, u: *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog simpozija. Fra (don) Franjo Milićević*, ur. I. Ševo, Fram–Ziral, Mostar, str. 259–264.
- Vasilj M., 2016b, *Stilska obilježja romana Zvonimira Remete*, „Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru“, br. 15 (11), str. 76–95, <https://hrcak.srce.hr/186873> [pristup 10. prosinca 2022.].
- Vaupotić M., 2001, *Otrovna pastorala Veselka Koromana*, u: *Kritičari o Veselku Koromanu*, ur. i prir. P. Šimunović, Hrvatsko kulturno društvo Hum, Mostar, str. 17–24.
- Vereš T., 1999, *U potrazi za najstarijim hrvatskim sveučilištem*, „Prilozi“, br. 49–50, str. 215–230.
- Vervaeet S., 2013, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, Synopsis, Zagreb–Sarajevo.
- Vidović Schreiber T.-T., 2005, *Mitski med riječi*, HKD Napredak, Split.
- Vitez Z. (ur.), 2001, *Hrvatska tradicijska kultura: na razmeđu svjetova i epoha*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.
- Vrandečić J., 2010, *Povijesni pregled života i djela Vlade Gotovca (1930. – 2000.)*, u: *Liberta ed eternita: frammenti dalla vita e dalle opere di Vlado Gotovac / Sloboda i vječnost: fragmenti iz života i djela Vlade Gotovca*, ur. J. Ćurković Nimac, Institut Vlado Gotovac, Zagreb.
- Vrčić V., 1987/1988, *Život i djelo fra Rajmunda Rudeža (1844 – 1893)*, u: *Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, ur. H. G. Jurišić, br. 19–20, str. 177–201.
- Vrčić V., 1989, *Povijest franjevačkog samostana i crkve sv. Frane u Imotskom*, u: *Čuvari baštine. Zbornik radova simpozija u prigodi 250. obljetnice prijenosa franjevačkoga samostana u grad Imotski*, ur. M. Babić, B. Pezo, Franjevački samostan–Služba Božja, Imotski–Makarska, str. 65–94.
- Vrčić V., 1999, *Stara i nova Imotska krajina*, u: „Hrvatska obzorja“, br. 3 (7), str. 643–648.
- Vrčić V., 2013, *Zaboravljena baština*, u: *Fra Vjekin vijek (Zapisi o prošlosti i životu ljudi Imotske krajine)*, „KUD Ujević“, Imotski, str. 69–70.
- Vrčić V., 2018, *Odjeci 250-godišnjeg rada Imotske župe 1717. – 1967.*, Udruga „Kap“, Imotski.
- Vučetić Š., 1960, *Hrvatska književnost 1914 – 1941*, Lykos, Zagreb.

- Vukoja F., 2018, *Veselko Koroman, kandidat za Nobelovu nagradu*, Večernji list, 12. srpnja 2018., <https://www.vecernji.ba/kultura/veselko-koroman-kandidat-za-nobelovu-nagradu-1257865> [pristup 20. veljače 2019.].
- Vuković M., 2007, *Zavičajnost u pjesništvu Vlade Gotovca*, u: *Šesti Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susret Nikola Buconjić – hrvatski književnik, etnograf, folklorist i historiograf: zbornik radova izlaganih dne 30. rujna do 2. listopada 2010. u Čapljini, Metkoviću, Pločama, Opuzenu i Neumu*, ur. S. Šešelj, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti–Matica hrvatska, Ogranak Neum–Hrvatska kulturna zaklada Hrvatsko slovo, Opuzen–Neum–Zagreb, str. 211–220.
- Zalar I., 1983, *Dječji roman u hrvatskoj književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
- Zečević D., 1978, *Pučki književni fenomen*, u: *Usmena i pučka književnost*, ur. M. Bošković-Stulli, D. Zečević, Liber–Mladost, Zagreb, str. 357–638.
- Zidić I., 1993, *Slučaj Alilović*, u: *Tragom slučaja Alilović*, ur. P. Šarac, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Ljubuški–Zagreb, str. 13–97.
- Zoričić F., 2022, *Vlado Gotovac. Prva politička biografija*, Despot infinitus, Zagreb.
- Zuppa V., 2012, *Skriveni Dinko*, u: *Dinko Štambak. Bilo jednom u Imotskom*, Respons Digitus, Zagreb, str. 4–7.
- Zvonković M., 2015, *Verba movent, exempla trahunt: don Nikola Batistić i hrvatska pučka hagiografska književnost krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, „Kroatologija“, br. 1–2 (6), str. 294–308, <https://hrcak.srce.hr/154774> [preuzeto 1. listopada 2020.].

SAŽETAK

Književne i izvanknjiževne naracije koje se odnose na razmatrano područje hrvatsko-hercegovačkoga pograničja zahvalna su tema za još uvijek nedovoljna istraživanja, ali i plodno tlo za marginalizaciju, stereotipizaciju i politizaciju. Želeći dati doprinos dosadašnjemu znanstvenome proučavanju kao i verifikaciji i demistifikaciji dostupnih izvora, u disertaciji se pokušalo ispitati povratnu vezu između književno-kulturalnih modela *sensu largo* shvaćenoga pograničnoga područja i identiteta njegovih žitelja.

Korpus analiziranih tekstova obuhvatio je odabrana djela hrvatskih autora koji su pisali na hrvatskome jeziku, a podrijetlom i/ili stvaralaštvom su bili vezani uz pograničnu hrvatsko-hercegovačku regiju, s posebnim osvrtom na područje tzv. Bekije te granicu Imotske krajine i zapadne Hercegovine kao mikroregijâ. Vremenski je istraživanje omeđeno dvjema godinama koje su bile prekretnice u izvanknjiževnome smislu: godinom 1878. kada Bosna i Hercegovina dolazi pod upravu Austro-Ugarske Monarhije (u čijem su sastavu već bile tadašnje hrvatske zemlje koje ipak nisu bile stvarno priključene Hrvatskoj, što je indikativno u slučaju Dalmacije) te godinom 1991. koja označava početak Domovinskoga rata i raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Cilj je istraživanja bio dvostruk: kao prvo, istražiti (mikro)regionalne posebnosti ocrtane u književnim djelima s hrvatske i (bosansko)hercegovačke strane te vidjeti može li se govoriti o dvostrukoj pripadnosti predmetne književnosti (1) regionalnoj i nacionalnoj te (2) pograničnoj i matičnoj književnosti, odnosno tvori li književnost nastala na periferiji kakav *corpus separatum* ili pak obogaćuje kanonsku (hrvatsku) književnost i daje širu sliku njezina povijesnoga razvoja; kao drugo, istražiti koliko i kako se upisuju tzv. mali (prešućivani i/ili marginalizirani) autori u hrvatsku književnost i uputiti na eventualnu potrebu revalorizacije njihovih djela.

Interdisciplinarnim pristupom, odnosno kombiniranjem nekoliko metodologija (elementi novoga historicizma, prostornih znanosti, novoga regionalizma, književnopovijesni pristup) i metoda komparacije, analize i sinteze, omogućio se uvid u različite književne vrste s naglaskom na liriku, epiku i različite diskurzivne književne oblike. Nadalje, ispitani su odnosi hrvatskih autora dijakronijski i sinkronijski (međusobno, ali i u odnosu s pripadnicima bošnjačkog i srpskog književnog kruga) kad je to bilo relevantno kako bi se dobila šira slika književnih, povijesnih, kulturnih i društvenih prilika.

Kako bi se ostvario gore navedeni cilj, definirane su tri hipoteze. Prva je hipoteza da regionalna književnost prati kontinuitet hrvatske književnosti u svojim temama, književnim

pravicima, stilovima, strujama te da se upisuje u nacionalnu, a ova u europsku književnost. Druga je hipoteza da pogranična književnost obogaćuje matičnu književnost, ne negirajući svoj poseban položaj između centara ideološkoga i estetskoga normativizma Hrvatske, BiH, Srbije (ali i europskih centara) te otvara pitanja višestrukosti identiteta. Treća je hipoteza da identitet, napose u književnom i kulturnom smislu, treba promatrati kao „sklisko područje“, podložno izvanknjiževnim manipulacijama, odnosno kao područje prelijevanja i mnogostrukosti.

Hipoteze su ispitane u trima istraživačkim razdobljima, koja se odnose na tri središnja poglavlja disertacije: (1) od austrougarskog zauzeća Bosne i Hercegovine do Prvoga svjetskog rata; (2) u ratnom i međuratnom razdoblju; (3) od početka Drugoga svjetskog rata do početka Domovinskoga rata.

Prva je hipoteza potvrđena djelomično jer je analiza pokazala da predmetna književnost većinom ne prati aktualne književne struje, s iznimkom kanonskih pisaca uvrštenih u disertaciju. Netipičan razvoj hrvatsko-hercegovačke književne regije i značajan utjecaj izvanknjiževne zbilje na književna djela donekle su u skladu s netipičnim razvojem hrvatske kanonske književnosti koja se europskim tokovima ipak otvara ranije. Druga je hipoteza potvrđena u potpunosti, odnosno pokazalo se ne samo da pogranične naracije obogaćuju matičnu književnost, već se upisuju u glavni kompleks hrvatskih autonaracija. Tako se može govoriti o pograničnome mentalitetu ne samo u kontekstu ovdje analiziranoga prostora, već i o Hrvatskoj kao rubnom prostoru, na dodiru dviju većih kulturnih i civilizacijskih cjelina, Zapada i Istoka. Treća hipoteza također se u potpunosti potvrdila te se zaključilo da je jedini održivi pristup promatranju razvoja (književnoga) identiteta onaj koji zagovara višestrukost i neprestanu nadogradnju. To nije samo preskriptivni pristup 21. stoljeća, već i deskripcija književnih naracija u svim trima istraživačkim razdobljima jer se pokazalo da su čak i oni autori koji su u političkim i publicističkim tekstovima skloni zagovaranju homogenizacije (identiteta) u književnima tolerantniji, pa i vizionarski nastrojeni.

Nadalje, na području koje je jezično, nacionalno-etnički i vjerski poprilično homogeno, u svim trima istraživačkim razdobljima identitet se potvrdio kao kompleksna kategorija u smislu pojedinih poetika, tematsko-motivskoga i stilskoga sloja, a posebno kad je riječ o idejnome sloju predstavljenom u književnom stvaralaštvu pojedinih autora. Stoga su, ne želeći podlijeći generalizaciji i imajući na umu širok vremenski raspon i smjenu književnih paradigmi, identificirane (ne)stabilne, rekurzivne identitetske kategorije (osobne i kolektivne) kroz koje se reafirmiraju različiti književni likovi utjelovljujući različite ideje: od poslušnoga, obiteljskoga, pobožnoga, tolerantnoga Hrvata katolika (prvo razdoblje), preko lika liberalnijega, zapadnoeuropski orijentiranoga intelektualca nemoćnog pred (po)ratnim rasapom (drugo

razdoblje) do suvremenoga intelektualca, autsajdera koji ostaje „pojedinačni slučaj“ te pikara i *homo ludensa* (treće razdoblje).

Konačno, utvrđeno je postojanje osam dominantnih narativa: o jeziku, domoljublju, slozi, vjeri, obitelji, tradiciji, zavičaju i ličnosti. Zaključno je utvrđeno da svi odabrani autori protagoniste prikazuju u skladu s vrijednosnim sustavom doba u kojemu djela nastaju, odnosno da prenose ideje svoga doba koje se razlikuju ovisno o samoj identifikaciji autora, njegovu književno-kulturnome i društveno-političkome angažmanu. Stoga supostoje i popratni kontranarativi koji su u radu oprimjereni i koji još jednom potvrđuju tezu o neprestanoj rekonstrukciji skliskoga identiteta.

Ključne riječi: (auto)naracije, (de)mitizacija, hrvatsko-hercegovačka regija, marginalizirani autori, regionalna književnost, periferija, tradicija, višestruki identiteti.

STRESZCZENIE

Literackie i nieliterackie narracje dotyczące poddanego w rozprawie rozważaniom pogranicznego regionu chorwacko-hercegowińskiego stanowią wdzięczny – i jeszcze wciąż niedostatecznie opracowany – temat badawczy, aczkolwiek zarazem są płaszczyzną sprzyjającą marginalizacji, stereotypizacji i upolitycznieniu. Mając na celu wzbogacenie dotychczasowego stanu badań poświęconych omawianej tematyce, a także chcąc dokonać weryfikacji i demistyfikacji dostępnych źródeł, w niniejszym opracowaniu podjęto próbę analizy wzajemnych relacji zachodzących pomiędzy modelami literacko-kulturowymi związanymi z interesującym nas pogranicznym regionem *sensu largo* i tożsamością jego mieszkańców.

Korpus badanych tekstów obejmuje wybrane utwory autorstwa chorwackich pisarzy, którzy tworzyli w języku chorwackim, a poprzez swoje pochodzenie i/lub twórczość związani byli z pogranicznym regionem chorwacko-hercegowińskim, ze szczególnym uwzględnieniem mikroregionów – obszaru tzw. Bekiji oraz granicy Imotskiej Krajiny i zachodniej Hercegowiny. Ramy czasowe pracy wyznaczają dwie – z punktu widzenia pozaliterackiego – przełomowe daty – pierwszą z nich jest rok 1878, kiedy to Bośnia i Hercegowina zostaje włączona pod administrację monarchii austro-węgierskiej (w skład której wchodziły już ówczesne chorwackie ziemie, które w rzeczywistości nie były jednak przyłączone do Chorwacji, co jest znaczące w przypadku Dalmacji), drugą zaś rok 1991 oznaczający początek wojny będącej następstwem rozpadu Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii (tzw. wojna ojczyzniana; chorw. *Domovinski rat*).

Podjętej refleksji naukowej przyświecał dwojaki cel: po pierwsze, analiza charakterystycznych cech (mikro)regionalnych znajdujących swoje odzwierciedlenie w dziełach literackich powstałych tak po chorwackiej, jak i (bośniacko-)hercegowińskiej stronie, a także prześledzenie czy w przypadku omawianej literatury można mówić o jej podwójnej przynależności, tj. do korpusu (1) literatury regionalnej i narodowej oraz (2) literatury pogranicza i literatury rodzimej [chorw. *matična književnost*]; innymi słowy – weryfikacja czy literatura powstała na peryferiach stanowi *corpus separatum*, czy też jednak wzbogaca literaturę kanoniczną (chorwacką) i tym samym prezentuje szerszy obraz jej historycznego rozwoju; po drugie, zbadanie na ile i w jaki sposób tzw. mali (przemilczani i/lub marginalizowani) autorzy wpisują się w chorwacką literaturę oraz wskazanie na ewentualną potrzebę rewaloryzacji ich utworów.

Interdyscyplinarne podejście do badań, zakładające sięgnięcie po kilka metodologii (elementy nowego historycyzmu, nauk o przestrzeni, nowego regionalizmu, podejście

historycznoliterackie) i metod – komparatystyczną, analizy i syntezy – umożliwiło przyjrzenie się tekstom literackim reprezentującym różne rodzaje literackie, ze szczególnym uwzględnieniem liryki i epiki, oraz różne (literackie) formy dyskursywne. Ponadto, rozważaniom poddano – w aspekcie diachronicznym i synchronicznym – relacje chorwackich autorów (wzajemne, ale także w odniesieniu do przedstawicieli bośniackiego i serbskiego kręgu literackiego) wówczas, gdy było to niezbędne dla zobrazowania szerszej panoramy okoliczności literackich, historycznych, kulturalnych i społecznych.

Chcąc osiągnąć wskazany cel badawczy, zdefiniowano trzy hipotezy. Pierwsza z nich zakłada, że literatura regionalna podąża za chorwackim procesem historycznoliterackim pod względem tematów, tendencji, stylów oraz prądów i tym samym wpisuje się w literaturę narodową, a ta zaś w europejską. Druga hipoteza zakłada, że literatura pogranicza wzbogaca literaturę rodzimą, przy czym nie neguje jej wyjątkowego położenia pomiędzy wielkimi, dyktującymi normy ideologiczne i estetyczne centrami Chorwacji, Bośni i Hercegowiny oraz Serbii (ale także centrami europejskimi), aczkolwiek otwiera zagadnienie wielorakości tożsamości (chorw. *višestrukost identiteta*). Trzecia hipoteza zakłada, że tożsamość, przede wszystkim w znaczeniu literackim i kulturowym, należy rozpatrywać jako „obszar niestabilny“, podlegający pozaliterackim manipulacjom, tzn. obszar wzajemnego przenikania się i różnorodności.

Powyższe hipotezy poddane zostały weryfikacji w trzech badanych okresach, do których odnoszą się trzy główne rozdziały pracy: (1) od zajęcia Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry do pierwszej wojny światowej; (2) od pierwszej wojny światowej do końca okresu międzywojennego; (3) od drugiej wojny światowej do początku wojny postjugosłowiańskiej (tzw. wojny ojczyźnianej; chorw. *Domovinski rat*).

Teza pierwsza znalazła swe częściowe potwierdzenie, bowiem analiza wykazała, iż omawiana literatura w większości nie podąża za aktualnymi tendencjami i prądami literackimi, z wyjątkiem – omawianych w niniejszej rozprawie – utworów tych pisarzy, którzy określani są mianem kanonicznych. Nietypowy rozwój literackiego regionu chorwacko-hercegowińskiego i znaczący wpływ rzeczywistości pozaliterackiej na omawiane dzieła do pewnego stopnia są skorelowane z nietypowym rozwojem chorwackiej literatury kanonicznej, która to jednak na nurty europejskie otwiera się wcześniej. Druga hipoteza została potwierdzona w całości. Dowiedziono, że narracje powstałe na pograniczu nie tylko wzbogacają literaturę rodzimą, ale także wpisują się w główny kompleks chorwackich autonarracji. To sprawia, że można mówić o mentalności pogranicza nie tylko w kontekście analizowanego w niniejszym opracowaniu obszaru, ale także o Chorwacji jako przestrzeni pogranicznej, usytuowanej na styku dwóch

większych całości kulturowych i cywilizacyjnych – Zachodu i Wschodu. W toku badań swe pełne potwierdzenie znalazła również trzecia hipoteza. Skonkludowano bowiem, iż jedyne mające słuszność podejście w refleksji nad rozwojem (literackiej) tożsamości stanowi to, które wskazuje na jej wielorakość i ciągle nadbudowywanie. Nie jest to wyłącznie wynik przyjęcia optyki znamiennej dla XXI wieku, lecz również oglądu i opisu literackich narracji powstałych we wszystkich trzech okresach. Jak się bowiem okazało, wszyscy autorzy, nawet ci, którzy w publikacjach o charakterze politycznym czy też tekstach publicystycznych skłonni są do forsowania homogenizacji (tożsamości), w utworach literackich są bardziej tolerancyjni, wręcz obdarzeni skłonnościami wizjonerskimi.

Potwierdziło się zatem, iż w całym analizowanym okresie na obszarze, który jest pod względem językowym, narodowo-etnicznym i wyznaniowym w znacznym stopniu homogeniczny, tożsamość stanowi kategorię kompleksową tak w sensie powiązania poszczególnych poetyk, tematów i motywów, jak i na płaszczyźnie stylistycznej, w szczególności zaś w warstwie ideowej zawartej w twórczości poszczególnych autorów. Stąd też, chcąc uniknąć generalizacji i mając na względzie szerokie ramy czasowe oraz zmianę literackich paradygmatów, wskazane zostały (nie)stałe, powtarzające się kategorie tożsamości (indywidualne i zbiorowe), które znajdują swe potwierdzenie w zróżnicowanych bohaterach literackich ucieleśniających różnorodne idee: od posłusznego, rodzinnego, pobożnego, tolerancyjnego Chorwata katolika (okres pierwszy), przez bardziej liberalnego, zorientowanego zachodnioeuropejsko intelektualisty bezsilnego wobec (po)wojennego rozpadu świata (okres drugi), do współczesnego intelektualisty, outsidera, który staje się „jednostkowym przypadkiem“ oraz łotryka i *homo ludens* (okres trzeci).

Ostatecznie, wyznaczono osiem dominujących narracji: o języku, patriotyzmie, zgodzie, wierze, rodzinie, tradycji, małej ojczyźnie i jednostce. Na tej podstawie ustalono, że wszyscy analizowani autorzy swoich bohaterów przedstawiają zgodnie z systemem wartości obowiązującym w czasie powstania utworu – co za tym idzie, przenoszą na nich idee swojej epoki, które różnią się w zależności od autoidentyfikacji autora, jego zaangażowania literacko-kulturalnego oraz społeczno-politycznego. Tym samym istnieją także towarzyszące im kontrnarracje, które zostały zezemplifikowane w pracy, po raz kolejny potwierdzając tezę o nieustannej rekonstrukcji niestabilnej tożsamości (chorw. *skliski identitet*).

Słowa kluczowe: (auto)narracje, (de)mityzacja, region chorwacko-hercegowiński, autorzy marginalizowani, literatura regionalna, peryferia, tradycja, tożsamość wieloraka.

SUMMARY

Literary and non-literary narratives related to the border area analyzed here present an inspiring yet insufficiently researched topic but also a fertile ground for marginalization, stereotyping, and politicization. Aiming to make a contribution to the present scientific study as well as verifying and demystifying the available sources, this thesis tried to examine the two-way relationship between the literary-cultural models of the *sensu largo* understood border area and the identity of its inhabitants.

The corpus of analyzed texts included selected works by Croatian authors who wrote in the Croatian language and were related to the Croatia-Herzegovina border region by their origin and/or their work. The special focus was on the area of the so-called Bekija and the border between the microregions of Imotska Krajina and western Herzegovina. The starting and ending years of the research period were turning points in a non-literary sense: the year 1878, when Bosnia and Herzegovina came under the rule of the Austro-Hungarian Monarchy (the Monarchy had already ruled the then Croatian countries that were not *de facto* a part of Croatia, which is indicative in the case of Dalmatia) and the year 1991, which marks the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the beginning of the Croatian War of Independence, the so-called Homeland War.

The aim of the research was twofold: firstly, to investigate the (micro)regional specifics outlined in the literary works from the Croatian and (Bosnian-)Herzegovinian sides and to see if it is justifiable to talk about the double affiliation of the analyzed literature to (1) the regional and national and (2) the borderland and native literature (Croat. *matična književnost*), i.e., to see if the literature written on the periphery forms a kind of *corpus separatum* or it enriches the canonical (Croatian) literature thus giving a broader picture of its historical development; secondly, to investigate to what extent and in what ways the so-called small (left out and/or marginalized) authors fit in Croatian literature and point to the possible need for the re-evaluation of their works.

An interdisciplinary approach, i.e. combining several methodologies (elements of new historicism, spatial sciences, new regionalism, literary history) and methods of comparison, analysis, and synthesis, enabled an insight into different literary genres while special emphasis was on lyric, epic, and different pieces of non-fiction. Furthermore, the relationships established by Croatian authors were examined diachronically and synchronically (among the authors, but also in relation to members of Bosniak and Serbian literary circles) when this proved to be relevant for obtaining a broader picture of literary, historical, cultural, and social circumstances.

To achieve the research aim, three hypotheses were defined. The first hypothesis is that regional literature follows the continuity of Croatian literature in its themes, literary movements, styles, and currents, thus making a part of national literature, and the latter part of European literature. The second hypothesis is that literature of the border region enriches native literature without denying its special position between the centers that dictate the ideological and aesthetic norms in Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia (but also European centers) and opens up the issue of multiple identities. The third hypothesis is that identity, especially in the literary and cultural sense, should be viewed as a “slippery area”, subject to extraliterary manipulations, that is, as an area of mutual overflowing and multiplicity.

The hypotheses were examined in three research periods, which relate to the three central chapters of the thesis: (1) from the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina to the First World War; (2) in the war and interwar periods; (3) from the beginning of World War II to the beginning of the Homeland War.

The first hypothesis was partially confirmed because the analysis showed that the analyzed literature mostly does not follow current literary movements, with the exception of several canonical writers included in the paper. The atypical development of the Croatian-Herzegovina literary region and the significant influence of non-literary reality on literary works are to some extent in line with the atypical development of Croatian canonical literature, which nevertheless opens up to European trends earlier. The second hypothesis was fully confirmed, i.e. it was shown that borderland narratives not only enrich native literature but are also included in the main complex of Croatian autonarratives. Thus, it is possible to discuss the borderland mindset not only in the context of the area analyzed here, but also about Croatia as a marginal area, a point of contact between the two larger cultural and civilizational entities, the West and the East. The third hypothesis was also fully confirmed, and it was concluded that the only sustainable approach to observing the development of (literary) identity is the one that highlights multiplicity and continuous recreation. This is not only a prescriptive approach of the 21st century, but also a description of literary narratives in the three research periods, as it turned out that even those authors who in their political and journalistic texts tend to advocate homogenization (of identity), in their literary texts are more tolerant, even endowed with visionary tendencies.

Furthermore, in an area that is linguistically, nationally, ethnically, and religiously quite homogeneous, in all three research periods identity proved to be a complex category in the sense of individual poetics, themes, motifs, styles, and especially ideas presented in the literary works of individual authors. Therefore, not wanting to (over)generalize and bearing in mind a

wide time span and the shifts of literary paradigms, (un)stable and recursive (personal and collective) identity categories were identified through which different literary characters are reaffirmed, embodying different ideas: from obedient, family, pious, tolerant Catholic Croat (first period), through the image of a more liberal, Western European-oriented intellectual powerless in the face of (post)war disintegration (second period) to a contemporary intellectual, an outsider who remains an “individual case”, a roguish adventurer, and *homo ludens* (third period).

Finally, the following eight dominant narratives were identified: language, patriotism, harmony, religion, family, tradition, homeland, and personality. It was concluded that the selected authors portray the protagonists in accordance with the value system of the period in which they write, that is, that they convey the ideas of their era, which differ depending on the author’s identification, their literary-cultural and socio-political engagement. Therefore, there are accompanying counter-narratives, which are exemplified in the paper and once again confirm the thesis about the constant reconstruction of an unstable, slippery identity.

Keywords: (auto)narratives, (de)mythization, Croatia-Herzegovina region, marginalized authors, regional literature, periphery, tradition, multiple identities.